

РУСКИ АРХИВ

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИ-
ТИКУ, КУЛТУРУ И
ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ
УРЕЂУЈЕ ОДБОР

XXII-XXIII

1933 БЕОГРАД 1933

На основу мишљења Главног просветног савета, господин Министар Просвете одлуком својом СНбр 4164 од 12 фебруара 1929 год, одобрио је да се часопис „Руски архив“ може набављати за све школске и наставничке књижнице.

Господин Министар вера 14 децембра 1929 г. под бр. 17049 наредио је да сва одељења Министарства препоруче својим подручним школама „Руски архив“, „како би се ђаци по школама што више упознали са братском Русијом те тиме дошло до темељите љубави нашег народа према Русији.

САДРЖАЈ:

Страна

Алексије Ремизов. — СВОЈИМ ОЧИМА	5
М. Цветајева. — ЕП И ЛИРИКА САВРЕМЕНЕ РУСИЈЕ ВЛАДИМИР МАЈАКОВСКИ и ПАСТЕРНАК	14
Evgenije Zamjatin. — MODERNO RUSKO POZORIŠTE	37
А. Кожре. — PETAR ČAADAJEV (1794—1856) — PRILOG ZA FILOZOFIJU RUSKE ISTORIJE (sa slikom P. Čaadajeva)	46
Марк Слоњим. — ШТА СЕ ДАНАС ДЕШАВА У СО- ВЈЕТСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ	82
Б. Јевреинов. — КНЕЗ П. В. ДОЛГОРУКОВ И ПУ- ШКИНОВА СМРТ	96
Петар Митропан. — СМРТ ПУШКИНОВА У ЈУГО- СЛОВЕНСКОЈ ШТАМПИ ОНОГА ДОБА	121
Др. Алексије Јелачић. — ВЕЛИКИ МАЈСТОРИ РУ- СКЕ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ И СОЦИЈАЛНЕ МИСЛИ. — П. Н. Г. ЧЕРНИШЕВСКИ (1828—1889 г.) са сликом Н. Г. Чернишевског	123
Ј. Извољска. — РАСПОЛОЖЕЊА И СТРУЈЕ У ДА- НАШЊЕМ ЈАПАНСКОМ ДРУШТВУ	163
Инж.-агр. С. Верешчак. — ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД РУСКЕ СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ ПРЕ РАТА	173
М. Крољ. — ШТА СЕ ДОГАЂА У МАНЏУРИЈИ ...	192
Е. Стаљински. — НОВА ОФАНЗИВА СТАЉИНИЗМА	216

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

С. Постников. — А. В. Мезјер. Речник за науку о књигама.	228
Др. Ал. Јелачић. — Руска историја у немачкој светској историји издања „Прописије“. — Руско српска биографија, из- радио Др. Александар Погодин. — Две нове биогра- фије Тургенева (André Maurois, Tourguéniev; Бор. Зайцев, Жизнь Тургенева.) — Леонид Гроссман, Достоевский за рулеткой. — Мих. Цеткин. — Декабрист. — Aldanov, Zemlje i ljudi.	233

Примедба: Овому броју „Р. Арх.“ додаје се слика В. Белинског (Види
„Р. Арх.“ бр. XX—XXI).

В. Белинский
(1810-1848 г.)

Алексеј Ремизов

(Превела Бранка М. Ђовачевић)

СВОЈИМ ОЧИМА

Критика старих мишљења, реч казана на основу свог посматрања јесте као отворен прозор, ваздух што освежава, светлост што осветљава помрчину слепих. Утврђена мишљења живе, јер ако је и досадно, али је живот мирнији: човек је уопште лењ да мисли... а можда је „мислити“ неприродан процес, и оградавање у стара мишљења, бежање од новог процењивања бива само од себе, по природном инстинкту. Али човек само због своје мисли и постоји, као човек, иначе која је разлика од безгрешне и неразумне животиње!

У руској књижевности постоји читав низ општих мишљења: једна су била изречена са осећањем, снажно, зато и живе, а друга — њихова трајност састоји се само у томе што су „за свакога“, — опште приступачним дефиницијама свела су на ништа и најсложеније појаве као што су Гогољ, Достојевски и Толстој.

Постоје још и мишљења која су потекла из некњижевних мотива: неког књижевника који заузима скромно место у књижевности титулирају као „обер“ Гогоља, Толстоја, Достојевског, а, обрнуто, код таквих као Љесков прећуткују сав њихов велики књижевни живот, не оцењују довољно Писемског а од старијих наших савременика — Розанова (1856—1919) и Шестова (1866).

Данашњица захтева поновно оцењивање: нека нам сјај; не заслепљујући, осветли пут, а „свеопште равнање“ треба бацити у ваздух.

ИЗЛАЗИМ САМ НА ПУТ

Розанов исповеда пламену веру у Вија, Пузира и Та-рантула, у њихово надзвездано цветање, претстављено у највећем очаравању Гогољевом од „Вечери“ до „Мртвих душа“ и Толстојевом у насмејаној Наташи и Каћуши.

Код Достојевског, који је скрио под каменом на Вознесенској улици целу своју тајну и који се целог живота дубокоморно и с насладом мучно њоме — „основа света јесте жртва, смисао живота патња, а највећа наслада посматрање те жртве — патња“, код Достојевског са његовим грозним

очајањем и мрачним заносом, ватрено и убеђено, са болом који је клица живота, Достојевског који је једним дахом изрекao дирљиве редове Нели — Матрјшчи — Лизи (из „Вечног мужа“) и о свом најдражем — о Лизи Хохлаковој, која прима жртву, и о Сони Мармеладовој, која приноси себе на жртву: код Достојевског Розанов уопште није имао шта да тражи; те „кштите“ нису га мамиле, тек само ради „општа“, а „инферналне и демонске“ са својим злопамћењем, као што су Настасија Филиповна и Грушењка, па то су просто „замлате“.

Розанов, који се окренуо од Гогоља због његовог „мртвила“ и „укочености“, који није схватио Гогољеву мисao — помисли Дантеа и Гетеа, који је прозreo и тајну преступа у подземном „Вију“ и тајну крви „Старовремених спахија“ и рајску тајну љубави „Старовремених спахија“, и тајну речи „Приче о Ивану Ивановичу и Ивану Никифоровићу“ и тајну оваплоћавања „Ноћи уочи Божића“ и „Портрета“, и тајну маштаније од „Вечери“ до „Мртвих душа“, тог Дантовог „Пакла“, незавишене мистерије, а који је омрзнуо Гогоља зато што се овај није оженио — „у мајчиној утроби је као ушковљеник зачет“! — није нашао ништа друго него да плуће на све: „водена вила, утопљеница... проклета чаробница са црном мрљом у души, сва мртва и сва ледена и сва стаклена и прозачна, у којој уопште нема ничега! Ничега!!!“.

Розанов је по гласу и начину разговора, прави Федор Павлович Карамазов, као да је искочио са стране, а у писању са везином свог вијевски вампирског срца усвојио стил Лукијана Тимофејевића Лебедева из „Идиота“ са његовим тумачењем апокалиптичке „Црне Звезде“, са његовим двојним мислима о најискренијем делу и речи и у исти мах исто такве искрене лажи и истине са његовом јуродивом молитвом за упокој грофице Дибари, за њен последњи „мизер“ и напоследку са његовом везујућом мисли, нашао је за цео живот и све живо везујући плод и његово *производство*, а најузвишенију и једину „лепоту“ — највишу и једину чар видео је у бременој жени и уопште у плодној животињи; јер звери су некад врло блиско живеле са људима, старе звери су гледале убеђено, најљубиво и правично. И тим стилем Лебедева — петроградским канцелариским говором са паузама и мигањем испод наочара — читај између редова! — он је написао дело свог живота — „Породично питање“, и тек се после сетио да „породично питање“ није само благословено стање и дојене, већ ова иста деца која од олокади постају децаци и девојчине и почињу да лармају.

Деца су Христов лик, будуће човечанство... (Ето откуда код Достојевског оно Матрјшино: „Бога сам убила!“)

Тако или овако: деца са њиховим свиленим њушкницама и дивно нежним ручишама, која се још нису одвојила од духовног света, и још нису казала: „ја постојим“, јесу лик светлости (ето откуда код Достојевског „народ-богоносац!“) Розанов је сагласан. Отуда код њега тај Светлост-Христос, не „омрзнута мрачан лик Голготе, који је ожалостио земљу“, већ Светло Христово Васкресење, са пролећним поточићима, заљубљеношћу разливеном у првом цветању земље и древни руски обичај троструког пољупца, не равнодушног већ радосног и обрадованог, који прима све, и оне срећне и оне осуђене са намакнутом омчом о врату, али још са чврсто стиснутим рукама: „Бог неће дати“. А што се тиче „будућег човечанства“, какво је оно — па само нек се плоде и пуне земљу што гушће, и нека то буде мравињак, дрхтава животиња, са којом — ко је смео тај је и појео, и један свепшти и неизбежни закон: „на чијим се колима возиш, његову песму и певај“.

„Да, то је тако. То је њихов закон. Људи се неће променити и нико их не може прерадити, не вреди се мучити. Ко је јаке и силне памети и духа, тај и влада! Ко много сме, тај код њих има права. Ко може на нешто велико да пљуне, тај им је и законодавац, а ко највише сме тај највише права и има. Тако је било до сада, па ће тако увек и бити.“

Розанов пристаје на то, и за њега није важно, какав ће подлац или варалица да запишти на мравињак. Вера и закон Розанова су — Виј, Пузир, Тарантул у њиховом надзвезданом цветању, у њиховом звезданом небу, у њиховој топлој запареној земљи, а једино власт, — више власти, или што би рекао Гогољ — „важна особа“ (генерал-губернатор) јесте шумски Виј — „мајмунски цар Асика“, који је једне Едипове ноћи искочио испод земље и само својим дахом опнио све — тандарарахтарандаруфа!.

Розанов је тек доцније схватио да је „породично питање“ немогуће замислити без деце која нарашћују и лармају, а деца су — пакао, да бежиш из куће. „Да је Василије Васиљевић могао да замисли све кад је писао „Породично питање“, а овако ништа није знао!“ Те речи Варваре Димитријевне Розанове биле су изречене уз вику из деције собе и поред више Василија Васиљевића из његове собе, коме су деца сметала да ради. И сваки се то дере: „ја постојим“ А ко то сме и шта је то „ја постојим.“ — ја Розанов, — ја постојим! И више нико. Нико!!! После претставе „Норе“ Розанов се искрено чудило: „зашто је Нора отишла од мужа кад се све тако добро свршило“.

Розанов, који не види човечије очи — али не мари, само да буду „топле ноћи“! — који није признавао никакву личност нити лице, смео је да говори за себе: „ја постојим“

Тајна притиснута каменом на Вазнесенској улици и која је избила као миш у претсмртном сну Свидригајлова, по дубини и сјају је као Гогољев „Портрет;“ претека стиснута мала песница обешене Матрјоше; измучен поглед Лизе (из „Вечног мужа“), њен безумни страх и њена последња нада... (не, не, не, на савести Достојевског нема насиља, јер насиље је борба, а ту је само ускићење, пољубац... „глупо лице!“ — не, на души није имао тај грех!), и онај „дрвени мали паук“ Ставрогинов, оно признање Лизе Хохлакове, одобрено умом Достојевског — Ивана Карамазова, и примљено као своје, срцем Достојевског — Аљоше, — распети дечак са отсеченим прстима, који је висио четири сата, и компот од ананаса, сервиран за четиричасовно посматрање човечијих мука и то злопамћење Настасије Филиповне, па још и онај „печат на души“ — Полина и њен траг стопале узан и дугачак, тежак, баш „тежак“ — печат Волкова, Свидригајлова, Карамазова, „од кога иде по свету грех“ — треба само чисто-срдечно признати, и Гогољеве свињске рилице, претворене у „глуве њушке“, опколиће те и буљиће на тебе своје очурде, показивати прстима — зар да се пред вама извињавам? — па тај стид, а што је главно исејаће те, и тај стид и смех.. „та то је свеједино што сам убио старицу — вап сам задавио, вап!“ — тако су са степеништа на степениште истерали Достојевског из собе „светло-плаве“ куће у подземље. А у том „подземљу“ из зелене плесни мемле и влаге, из те „духовне магле“ отворио се чудновато-богат свет исто тако неочекивано, као што ће бити и тамо у вечности у оној јединој одаји — у оном светлом чађавом амаму са пауцима по угловима. Види се и то да је тамо некаквом науку — тој концентрацији првобитних страсти и моћи свих жеља, сока и кружења живота — да би разапео и испleo своју научину у „светло-плавој кући“ и наслађивао се жртвом, затребао Евклид, а Евклида као таквог у природи нема нити га је било, а ова наша јасна тродимензионална ограниченост таква је тричарија, какву ниједан особењак не би измислио; изгледа да и пауци, ти демиурази, који управљају судбином света по некој својој ћуди — „разум служи страсти!“ — могу да наруше сваки животни прорачун, „два пута два“ ће најозбиљније постати све само не четири, а непоколебљиви и несаломљиви четврти корен довољног разлога, гледајте, само су трице, и непоколебљив је и несаломљив само у „светло-плавој кући“ за туне и ограничене — за све оне који сачињавају суд зверских њушки; а још се види и то да нема никакве савести и све је допуштено, једи, ако хоћеш, ма и сваког дана ананасов компот уз јауке распете и измрцварене жртве. И из тог подземља — из паучинске вечности — из смртно-рањеног човечијег срца потекле су речи — те речи први пут после

Јова забрујале су руским гласом по целом свету — речи Достојевског: „Ако су ми већ дали свест, да „ја постојим,“ онда шта се мене тиче што је свет саздан са погрешкама и што он не може другачији да буде? Ко ће и зашта да ми после суди?“

Розанов не пристаје ни да мучи нити да се мучи, нити је злопамтило, већ је стално понављао и потписивао то „неопходно објашњење“ Достојевског — руску књигу о Јову.

Сетио сам се Розанова, а кога другог да се сетим кад пуца пролеће и цео наш град, највише рачунски и математичан, пише песме; сетио сам се Розанова непоновљивог, јединог, јединственог, са његовом цигаром коју би и онојан у мртвачком сандуку, намигнувши, запалио — „дуга служба, незгодно ми да лежим, а страшно ми се пуши, свеједно да ли има смисла или не“. Видим га како корача по тој пролетњој жуборавој, прекавој и шљанкајућој густини, поскакује и баца се погама, сам са собом, просто помахнуто, а трезвењак, који се искрено жалости за пијаницу пријатеља, човека без памети, и који презири пијаницу-будалу, сад је и сам пијан од пролетњег зовиног ваздуха; или као укпан застане занесен тамо у висину пролећног неба, који никад не распознаје људска лица, а сад зачаран треперавим звездицама, мрмља без слуха и гласа:

Изашао сам на друм сам,

Кроз маглу се сија каменити пут;

Ноћ је тиха, природа Бога слуша,

А звезда са звездом разговара.*)

А тај његов Бог — Виј, Пузир, Тарантул — врача њему баченом у „светло-плави“ свет на земљу, изабраном, обележеном риџим знаком, са тврдоглавом лобањом „човека“ и неугасиво горућим срцем, где је у свакој капљици крви раснањен угарак, врача њему, скакутавом, кратковидом, без слуха и без гласа, који свим врелим крвним речима уписава животворну моћ, која цвета у заљубљеној пролетњој ноћи.

ДРВО ЖИВОТА

Последњи чланак В. В. Розанова у „Новом Времену“ 23 фебруара 1917 год. посвећен је К. Н. Леонтјеву (1831-1892), кога карактерише као певача и филозофа. „Дрвета живота“ — „то је нарочита категорија близу и филозофији и поезији, и политици, премда су његове идеје више од понешто ограничених и условних сфера и политике, и поезије, и филозофије.“ У томе приказу о К. Леонтјеву је сав Розанов, а речи, изречене као завет Леонтјева јесу завет самог Розанова.

*) Прва строфа познате Љермонтовљеве песме.

„Буди моји, браћо моја! Ја сам проживео цео век у чамотињи и неуспеху. Али ја вас волим и не желим вам тај јад, од кога сам ја тако много носио на себи. Знате шта: волите живот! Волите га до преступа, до порока. Сви пред Дрво живота. Дрво живота је сте нова истина и то је једина истина на земљи. И док траје свет. Нема ничег светијег од Дрвета живота. Њега је Бог посадио. А Бог је Бог, и противника кажњава. Волите само њега, само у њему будите срећни и тражећи других идола. живот — у самом животу. И ван њега нема категорија ни филозофских, ни политичких, ни песничких. Ту је и морал а и дужност. Јер у Дрвету живота јесте Бог, Који га је посадио ради земље. Ја сам се свађао са свима људима, зато што сви људи не схватају Дрво живота, деле се на странке, савезе, царства, школе, а свега тога нема под Дрветом живота, све то вређа собом Дрво живота. У самој ствари и у бесконачности ничега и никога нема, сем Бога који благосиља једино Дрво живот, које је он посадио, а људи су његови делићи, ћелије и тачке. И они све могу сем — чаме и туге. Ја сам био човек који је чамео: само хтео бих да будем последњи који чамео, и бар е неба да погледам на срећно и безбрижно човечанство, на *зелено човечанство*, само са радошћу а без икаквог дима, жучи, злобе, злочина и отрова. То није потребно, заиста није потребно.“ Васиље Васиљевићу, ваше „зелено човечанство“ описано је код Достојевског у „Сну смешног човека“... само куда сада да денемо ваше омиљено „Изашао сам на друм“ или ваше омиљено „Јад идем ноћу по улици тамној“¹⁾ — сав тај „бол живота“, без кога ће плодови „Дрвета живота“ можда изгледати пресни, као кромпир?

НА ПУШКИНОВОМ ИДЕАЛУ

Пушкин је изванредна а можда и једина појава руског духа, рекао је Гогољ. Од своје стране додајем: и пророчка.

Мислите да је и Достојевски говорио тако узбуђено о Пушкину... ни најмање: о себи и само о себи. А о Пушкину или нешто што ништа не објашњава: да, у његовој појави постоји за све нас Русе нешто неоспорно пророчанско, или сасвим провинцијске опште фразе о неком дивном дару преоваплоћавања у душу туђег народа. — о таквом искључивом дару какав није имао ни Шекспир, али допустите да приметим, да га нико није ни имао, а ко то не зна, а понајбоље баш сам Достојевски: нема никаквог преоваплоћавања и не може ни бити, већ су то критичари рекли ради лепе речи, за читаоца који много не захтева. Али главно је, тиме су нам већ уши пробили — одушевљење Достојевског за Пушкина.

¹⁾ Стих из Некрасова.

кинову Татјану: Татјана је идеал руске жене, и одушевљење њеном вериошћу. Као да су сви заборавили „Ујкин сан“. Од 1859 год. истина много је прошло. Или можда нису читали.

Татјана је „права руска жена,“ „тип позитивне лепоте,“ „апотеоза руској жени,“ „племенитим истинком она назире истину и зна где је треба тражити,.... а кад се Достојевски сетио своје Лизе из «Бележака из подземља» рекао је: „ево још једне Лизе... у „Племићском гнезду“ А Тургенев, примивши ту Лизу као своју чак је и заслужио. А Достојевски је прешао Оњегину и Татјани: Достојевски се одједном „преовлашћује“ у красноречиву Марију Александровну Москаљеву. Проницљива мамица у боб врача, а слушаоци обесили уши. Удати се без љубави, волећи другог, „за мајку је“ ... али прочитајте „Ујкин сан,“ тамо су сви докази да „лепог и узвишеног,“ те наравно, и претећа сиротиња није била заборављена, „отићи ћемо у просјаке ако, ако....“ све раздируће речи — „једино спасење,“ и ако одбијеш, „ти ћеш убити мајку“ — и Татјана је пристала, међутим, то је права проституција, па то је Соња Мармеладова. И уверен сам да је Татјана у генералској петроградској кући негде на Енглеској обали на кадифи „удобно“ под неким хермелинским огртачем подрхтавала, као и Соња под својим „породичним“ зеленим шалом.

И затим сусрет на „хучном балу“. Оњегин крај стуба и онај славни стих, који потреса наивне слушаоце: „али ја сам другоме дата, и целог века ћу му бити верна“. Сви су просто кликнули: каква несхватљива верност! Или су заборавили „Записе из подземља“? Од 1864 год. исто је тако прошло доста. Или нисте читали? Тамо се та верност другачије зове... постоје, видите ли, исте оне обавезе пред домаћицом, дужност верности „јавној кући“ и још на то нема ни писмених ни усмених услова, то се само по себи, са ноћима израђује, то је уврнутост воље, пустош, човек се саживљује са својом невољом. И нек се Татјана после састанка са Оњеговим, пошто се свега сети, нека задрхти, а не да се „усуди.“ Није ствар у речима; „ лепе и узвишене“ речи човек употребљава толико да су се претвориле у новац, а „најузвишеније и најлепше“ узмеш ли у руке, упрљаћеш се.

Али у чему је ствар? Откуда та узрујаност! Па врло просто и јасно: Достојевски је хтео да каже, и овим речима је рекао: идеал руске жене је — *жртва*.

Тургеневљева Лиза нема везе: Тургеневљева Лиза никоме не приноси жртву — Тургеневљева Лиза је „смиреност“: да се човек духовно узвиси, треба да смири своја осећања. Тургенев није заслужио у прави час, требао је да

се разнежи на речи Достојевског: „буди смеран, поносити човече“, — јер једини који је разумео и изразио шта је то „одрицање“ јесте Тургенев. А шта ће ту Пушкин? Уосталом, тако се то и пристоји: оно најдраже никад се не говори од стране „ја“, већ увек у трећем лицу — такав је облик јавне исповести, јер, и по самом Достојевском, „у првом лицу је све то страшна срамота испричати.“

БИО ЧОВЕК

Био човек и живео уредно, по Божјем закону. Имао је јаке палате и свако задовољство. И све је лепо текло као намазано. Али деси му се грех: некако се спотаче; спотаче се и нешто пуче у њему. Прокле човек кућу — те дворане у којима играју намазани гости, те салоне у којима брбљају и сплеткаре, те дечије собе где их уче да лажу, те спаваће собе где се блуднички без страсти, те молионице где се пред самим собом распињу... Прокле кућу, легало, и топло скровиште. Оде на капију без обзира. Ишао је по улицама и трговима. Мешао се са скитницама и пропалицама. А кад је било подне, напустио је град. Кад се одмори, лутао је на слободи далеко од градских кућа и тамница. Вратио се пред ноћ, али не у кућу, већ под кућу — у подземље.

Таква ми изгледа историја Лава Шестова.

Некад је Шестов написао дело о радничком питању. Затим се покљонио кенигсбершком идолу. И деси се грех. Не, неск пронадиу они бестрага, сви ти прекоморски замкови и кинески дворови! И шта је то „доследно развијен систем мисли, уједињених општом идејом,“ *Allgemeingültigkeit*? — Изгледа да кад човек дође у додир са Шекспиром, Толстојем, Достојевским и Ничеом, не може више да се врати под сигуран и чврст кров. И-сад, кад је Шестову затребало да одговори на питања која су проговорила у њему, он није могао више да се служи „дозвољеним говором“.

Његова књига, почев од „Покушаја адогматичног мишљења“, јесте хармонија афоризама узбудљивих и циничних за „ум“, који, као што је познато, хлебом се не храни, само му дај „систем“ и „узвишену идеју.“ „*De la musique avant toute chose*“ — тим Верленовим стихом завршава се „Апотеоза немању корена“ која би се могла назвати прелудија „подземне“ симфоније или, као наметни људи, „бесмислена тричарија.“

Јер у подземљу, и о томе прича Достојевски, у мраку у влази одједном се расипамеа чудо и у читавим низовима лутају утваре, и снежни безумне спове а све категорије леме се као прутки. У подземљу постоје још и чудновати прозори кроз земљу у други свет. Кроз њих ћеш наћи и нишчу-

пати разјашњење оних тајни због којих из коже да се изиђе, и не знају их, нити се досећају они који живе на крилу природе и клизе у смокинизма по глатком паркету.

Да ли ће Шестов наћи прозор... или ће се можда укиселити у спарини и смраду... а ако пронађе, хоће ли испричати? — свеједно његов пут је поуздан: не искусевши, нећеш се умудрити. .. Блажени неискусни — духови бесплотни.

М. Цветајева.

[Превела Б. Ковачевић]

ЕП И ЛИРИКА САВРЕМЕНЕ РУСИЈЕ

ВЛАДИМИР МАЈАКОВСКИ И ПАСТЕРНАК

Кад, говорећи о савременој поезији Русије, стављам та два имена упоредо, то чиним само зато што они заиста упоредо стоје. Исто се тако може изрећи само једно од њих, свако без оног другог — па ће сва поезија ипак бити дата као у сваком великом песнику, јер се поезија не распарчава у песмицама ни на песнике, она је у свим својим појавама цела јединствена, и у сваком — сва, исто као што у суштини не постоје песници, већ песник, један исти од почетка до краја света, сила, која прима боју датих доба, племена, земаља, наречја, лица, пролази кроз ту исту силу која тече као река овим или оним обалама, овим или оним небесима, овим или оним дном. (Иначе никад не бисмо разумели Вилона, кога схватамо као целину, без обзира на чисто физичку неразумљивост појединих речи. Баш се враћамо у њега, као у рођену реку).

Зато, ако стављам Пастернака и Мајаковског једног уз другог, стављам их упоредо, а не дајем заједно, то није зато, што један није довољан и без другог не може, што један другог допуњава, понављам, сваки је пун до врха, и Русија је сваким од њих пуна (и дата) до врха, и не само Русија, већ и сама поезија, — већ чиним то само зато да два пута не такнем оно што је природа (дај нам Боже и једанпут у педесет година) два пута за пет година показала: потпуну целину чуда песника.

Стављам их упоредо, зато што су сами у епохи упоредо стали у теме угла саме епохе, упоредо стали и остали.

Чујем глас: „Савремена поезија.“ „Пастернак — добро, али шта ћете с Мајаковским, који је 1928 г. ...“

Прво: кад говоримо о песнику, дај Боже да се сетимо *ево*. Друго и супротно: кад говоримо о датом песнику, Мајаковском, мораћемо да мислимо не само навек, већ ћемо непрестано морати да мислимо за столеће унапред. То празно место песника маса првог у свету; неће се скоро попуњити. Иможда ћемо морати, не само ми већ и наши уунуци; да се окрећемо за Мајаковским, не уназад него унапред.

Кад на неком француском књижевном скупу чујем сва имена сем Пруста и на своје безазлено чуђење: — Et Proust — Mais Proust est mort, nous parlons des vivants,¹⁾ сваки пут као да с неба падам: по чему се одређује живот и смрт пишчева? Зар је жив, савремен и стваран само зато што може да дође на тај скуп, а Марсел Пруст је мртав, зато што никуд више ногама не иде? Тако се може судити само тркачима. И као одговор оно добродушно и спокојно:

— Где ћу наћи таквог — Као ја брзоног?

Тим својим брзим ногама Мајаковски је далеко испред наше савремености и негде, из неког завијутка још дуго ће чекати на нас.

Пастернак и Мајаковски су вршњаци. Обојица Московљани, Мајаковски по становању а Пастернак и по рођењу. Обојица су у песничтво дошли са стране. Мајаковски из сликарства, а Пастернак из музике. Обојица су у своје унели и друго: Мајаковски „соколово око простог столара“, а Пастернак — сву несекаваност. Обојица су дошли обогачени. Обојица нису одједном нашли себе, већ су се у песмама коначно снашли (Узгредна мисао: боље је не наћи себе одједном у другом, неголи у своме. Лутати мало у туђем и наћи се у рођеном. Тако ћеш бар проћи без „покушаја“).

Игга е,²⁾ обојице одавно се свршиле. Али песничтву је Мајаковски дошао још из револуције и не зна се из чега још. Из револуционарне делатности. У шеснаестој години већ је био у тамници. То није заслуга, али је карактеристика. За песнике није заслуга, али је за човека карактеристика. А за таквог песника је и заслуга: почео је плаћањем.

Песнички облик сваког од њих израдио се и показао се врло рано. Мајаковски је почео са испољавањем себе свету: видно, громогласно. Док је Пастернак — али ко може рећи Пастернаков почетак. О њему толико времена нико није знао (Виктор Шкловски 1922 г. у разговору: он има тако лепу славу, подземну) Мајаковски је показивао себе, Пастернак се крио. А што Пастернак сад има име, то је могло лако и да не буде: случајност места и времена повољног по даровитост: *la carrière ouverte aux talents*³⁾, *иа чак и не ouverte*, већ *offerite*⁴⁾ само ако — (постоји низ песника храњених, али прећуткиваних) — носилац тога дара не мисли другаче. А Мајаковски је увек имао име, не: имао би, него: увек га је имао. Могло би

1) А Пруст? — На Пруст је мртав, ми говоримо о живима.

2) Године лутања.

3) Каријера отворена талентима.

4) Понуђена.

се рећи: имао га је пре самог себе. После је морао још и да трчи за њим. С Мајаковским је овако било. Тај младић је осећао у себи снагу, а какву — није знао, створио је уста и рекао: Ја, - кад су га запитали: Ђо то - ја ? одговорио је: Ја, Владимир Мајаковски. - А ко је Владимир Мајаковски - Ја! И више ништа. Тада. А доцније, после - све. Тако је потекло: Владимир Мајаковски је онај који је: „ја“. Смејали су се, али Ја остаде у ушима, и жута блуза у очима. (Понеки, авај, ни до данас ништа друго на њему нису ни видели нити чули, али га нико није заборавио).

А Пастернак... Име су му знали, али име оца: сликара Јасне Пољане, пастелисту, ствараоца женских и дечијих главица. Ја сам 1921 год. слушала мишљења. Па да, Борја Пастернак, сликарев син, тако је васпитан дечко и врло добар. Долазио је код нас. Па то он пише песме? Али, он се, чини ми се, бавио музиком. Између очевог сликарства и своје младићске музике (врло снажне) Пастернак је био степењен као у клисури између наднесених гора). Како је могао ту да се угура трећи- песник? А за Пастернаковим леђима биле су већ три етапе стварања (почев од последње): 1917 „Сестра моја, живот“ (издата тек 1922г.) 1913г. - „Изнад баријере“ - и прва најранија, којој чак ни ја што пишем ове радове не знам име. Шта се онда може тражити од осталих? До 1920 г. Пастернака су познавали само они што виде како крв кружи и чују како трава расте. О Пастернаку се може рећи Рилкеовим речима

Wir wollen dunkel sein und uns bemühen¹⁾

Пастернак није тражио славу. можда се бојао од урока: свеприсутног, неучествујућег, беспредметног ока славе. Тако би Русија требала да се чува од интуризма.

Док се Мајаковски није ничега бојао, стојао је и драо се, и што се јаче драо - тим га више народа слушало, а што га је више народа слушало, у толико се више драо, док није дошао до Рата и Мира и многохиљадите аудиторије Политехничког музеја - а затим и до 150 милионске површине целе Русије. (Ња о певачу - испевао се, тако и о Мајаковском изурликао се). Пастернак никад неће имати ширину. Он ће имати и има много усамљених, усамљену множину жедних, које он као издвојени извор напаја. Иду за Мајаковским а Ђо Пастернака, као у непознато место по воду, некуд, по нешто - истинито, али где? али шта? пинајући, насумце, сваки својим путем, сви подвојено, увек раштркано. На Пастернаку се као на извору људи могу састати да се понова разиђу, пошто се сваки напије, умије, односећи извор у себи и на себи. Док се на Мајаковском као на тргу, или туку, или сложе у хору.

1) Ми волимо да се у тами мучимо.

Колико је код Пастернака читалаца, толико је и глава. Док је код Мајаковског један читалац: Русија.

У Пастернаку човек не заборавља на себе: нађе и себе и Пастернака, то јест ново око и нов слух. У Мајаковском заборављаш и себе и Мајаковског.

Мајаковског треба да читају људи заједно, мал'те не у хору (збору, сабору), у сваком случају на глас и што гласније, што се са сваким читаоцем и дешава. Цео скуп. Цело stoleће. Док Пастернака треба носити свуда са собом, као талисман од свих тих што у хору урличу стално те две (не-сумњиве) истине Мајаковског. А још је боље - како су у свим вековима песници писали и песнике читали - у шуми, сам, не бринући се да ли то шума шушти лишћем или Пастернак листовима.

Рекла сам: први у свету песник маса. Додаћу још и ово: први руски песник говорник. Од трагедије „Владимир Мајаковски“ до последње стране.

Као што веле «инцидент је погоршан»,
Љубавни чун се разбио о живот,
Разрачунали смо се са животом и нашто набројавање
Узајамних болова и увреда.

Как говорт «инцидент исперчен»,
Љубовная лодка разбилась о быт,
Мы с жизнью в расчётъ и к чему перечень
Взаимных болей и обид.

Свуда на целој својој линији, од оратора до пијачног викача, Мајаковски нам неуморно нечим пуни главу, нешто од нас тражи, свима могућим средствима, чак и најгрубљим, увек успешним:

И на кревету Александре Феодоровне¹⁾
Изавалио се Александар Феодоровић.²⁾

—Оно што смо сви знали, слагање имена, које су сви примећивали, ништа ново, али-пали! И ма како ми гледали на Александру Феодоровну, Александра Феодоровића, па и самог Мајаковског, сваки од нас задовољан је тим редовима као формулом. Он је од оних песника којима све полази за руком, јер тако мора бити. Јер по оној ивици по којој неуморно хода Мајаковски, погрешити значи - разбити се. Читаво стваралаштво Мајаковског је балансирање између великог и прописног. Пут Мајаковског није књижевни пут. Они који иду његовим путем свакодневно то доказују. Снага се не може подражавати, а Мајаковски без снаге је - *non sens*³⁾

1) Царица (прим. ур.)

2) Керенски (прим. ур.)

3) Бесмисао.

Ошће место доведене до величине, то је, често, формула Мајаковског. У томе је он други век - други језик - сличан са Игом, ког је поштовао:

У сваком младићу је — барут Маринети,
У сваком старцу — мудрост Игова.

В најдом јуношћ — порох Маринетти
В најдом старцѣ — мудростѣ Гюго.

Иго, а не Гете, са којим Мајаковски није ништа имао слично.

А коме говори Пастернак? Пастернак говори сам са собом. Имам чак жељу да кажем: пред самим собом, као у присуству дрвета или пса, оног ко неће издати. Пастернаков читалац је, и то осећа свако, ухода. Не поглед у његову, Пастернакову собу (шта ради), већ непосредно њему под кожу, под ребра (шта се у њему дешава).

Поред свих његових дугогодишњих напора да изађе из себе и да говори онима (чак и свима), тако и тако, о томе и томе - Пастернак стално говори другачије и не о ономе што треба, а, што је најглавније, не говори никоме. Јер то је гласно мишљење. Речи у сну или иза сна. „Сањиве Парке шапутање“.

Покушај Пастернаковог разговора са читаоцем напомиње ми дијалоге из „Алисе у земљи чудеса“, где на свако питање следује или задоцнели или прерани одговор или пак неки који се уопште не односи на ствар, - можда врло тачан, али овде неуместан. Сличност долази због уношења у „Алиси“ другог доба, доба сна, из кога Пастернак никад не излази.

Ни Мајаковски, ни Пастернак у ствари немају читаоце. Мајаковски има слушаоца, а Пастернак прислушкивача, уходу, чак и истраживача.

Још нешто: Мајаковском не треба читалачка сарадња, ко има (ма и најпростије) уши - нека чује, и - нека поднесе.

Док је Пастернак сав у читалачкој сарадњи. Читати Пастернака нешто је мало лакше, а можда уопште није лакше него Пастернаку писати.

Мајаковски делује на нас, Пастернак у нама. Пастернака не читам, он се у нама збива.

Постоји формула за Пастернака и Мајаковског. То је двоструки стих Тјутчева:

Све је у мени а ја сам у свему Все во мнѣ и я во всем.

Све је у мени - Пастернак. Ја сам у свему - Мајаковски. Песник и планина. Мајаковском, да постоји (да се збуди) по-

требне су планине. Мајаковски је узет оделито- ништа. Док Пастернаку, да би биле планине, требало је само да се роди Пастернак је узет оделито- све. Мајаковски се збива у планини, у Пастернаку се -планина збива. Ако се Мајаковски осети, рецимо, као Урал- постаће Урал. Мајаковски ће нестати. Постоји само Урал. Док Пастернак унесавши у себе Урал, начинио је Урал- Пастернаком. Нема Урала. Постоји Пастернак. (Раширено: нема Урала, сем Пастернаковог. тако и јесте: позивам се на све који су читали „Детињство Љуверса“ и „Уралске песме“).

Пастернак је — апсорбовање, Мајаковски — давање. Мајаковски је утапање себе у предмет, растварање себе самог у предмету, док је Пастернак претварање предмета у себе, растварање предмета у себи: чак и најнерастворљивијих предмета, као што су стене Урала. Све стене Урала растворене су у његовом лирском потоку, зато тако тешком и гломазном, зато што то није ни лава, јер лава је раствор једнородног, земаљског, а ово је засићен (светом) раствор.

Мајаковски је безличан, он је постао сликани предмет, Мајаковски је као колективна именица. Мајаковски је гробље Рата и Мира, домовина Октобра, Вандомски стуб, ксји је наурио да се жени са тргом Конкорд, то је бронзани Пољатовски који прети Русији и неко (сам Мајаковски) који њему са живогл пједестала маса прети. Он је последњи Крим, последњи Врангел... Мајаковски не постоји. Постоји ел.

Пастернак ће остати у облику придева: Пастернакова киша, Пастернакова плима, Пастернаков орахов гај, Пастернаков, и тако даље, и тако даље..

А Мајаковски у облику колективне именице: скраћенице.

У животу је Мајаковски један за све (у име свију).

(„Десетогодишњица Октобра“).

Не скривајући радост под скромношћу лажном,

Кличем са победоцима глади и таме

— То сам — ја!

То смо — ми!

Под скромношћу ложной — радости не тая,

Ору с побѣдителями голода и тьмы

— Это — я!

Это — мы!

Лажне скромности заиста није имао, али (прочитајте опет!) каква дубока права скромност. Први пут се песник поноси тим што је и он исти такав, што је и он - сви!

Пастернак: један између свију, међу свима, без свију:

Целог сам живота желео да будем као сви,

Али свет у лепоти својој

Није слушао моје плаћање

И хтео је да буде — као ја.

Всю жизнь хотѣл я быть как всѣ,
 Но мир в своей красѣ
 Не слушал моего нытья
 И быть хотѣл — как я!

Пастернак је немогућност сливања.

Мајаковски је немогућност несливања. Он се у непријатељству више спаја с непријатељем, него Пастернак у љубави са вољеним. (Наравно, знам да је и Мајаковски био усамљен али усамљен у смислу изузетка његове снаге не једино лице, већ једина моћ. Мајаковски је скоро био људски. Код њега говоре људским језиком (као у бајци, као у свакомеу). Док код Пастернака човек говори планинским (оним истим Пастернаковим потоком). Ништа није симпатичније, него кад Пастернак покушава да подражава човеку, оном поштењу доведеном до ропства у неким одломцима „Лајтнанта Шмита“. Он толико не зна како се то са људима дешава, и као најгори ђак на испиту све преписује од реда од свог суседа, чак и погрешке. А какав језовити контраст: жив Пастернак с његовим говором и говор његовог, тобоже, објективног хероја.

Све је Пастернаку дато сем овога, од макаквог до датог у свим његовим облицима другог, живог човека. Јер други човек Пастернаков није жив, већ је то неки зборник општих места и пословица. Тако се обично Немац хвали знањем руског језика. Обичан Пастернаков човек је најнеобичнији. Пастернаку су дате живе планине, живо море (и то још какво! Прво море у руској литератури после мора слободне стихије и равно Пушкиновом). Чему набрајати? дато му је све што живи.

Овде чак и снег мирише Здѣсь даже снѣг благоухает
 И под ногом камен дышет... И камень дышет под ногой...

— све сем живог човека, који је као онај Немац или сам Борис Пастернак, то јест појединац, ни на шта налик, то јест сам живот, а не жив човек (сестро моја, животе—тако људи не називају живот)

У његовој генијалној приповеци о четрнаестогодишњој девојчици све је дато, сем саме девојчице, као целине, то јест дато је Пастернаково прозирање (и освајање) свега што је душа. Дато је цело шипариштво и свих четрнаест година, дата сва девојчица раштркано (хтедох рећи: раскидано), дати су сви саставни елементи девојчице, али девојчице ипак нема. Ко је она? Каква је. Нико не може да каже. Зато што дата девојчица није дата девојчица, већ девојчица дата кроз Бориса Пастернака: Борис Пастернак, кад би био девојчица то јест сам Пастернак, сав Пастернак, што четрнаестогодишња девојчица не може да буде. (Пастернак не даје људима да

се збивају кроз њега. Овде је он обрнуто од медиума и магнета - ако постоји то обрнуто). Шта нам остаје од те приповетке? Пастернакове очи.

Нешта више: те Пастернакове очи остају не само у нашој свести, оне остају физички на свему што он погледа: у облику знака, белеге, *йаиенѣа*, тако да тачно можемо да утврдимо да ли је то Пастернаков лист или просто. Узевши лист оком, враћа га оком (окцем). Не могу да се уздржим од следеће руске речи нема- реминисценције: диван и познат постел Пастернака оца: „Окце“ Огромно лонче које покрива цело лице оног што пије а над њим дечије велико око: окце... Можда је то сам Борис Пастернак у детињству, а сигурно Борис Пастернак у вечности. Кад би отац знао ко и, главно, *шта* тако пије!

Као што сам ја некада, сасвим другачије и лирски рекла о Ахматовој.

И сви твојим очима гледају иконе И свѣ твојими очами гљядят иконы!
тако данас, сасвим тачно и објективно, о Пастернаку:

И све твојим очима гледа дрвета И свѣ твојими очами гљядят деревьа!

Сваки лирчар узима, али већина без сита и загледања, већ непосредно споља у душу, погружава ствар у општу лирску течност и враћа је обојену том опште-лирском душом. Међутим, Пастернак процеђује свет кроз своје око. Пастернак је одабирање. Његово је око-сито. Кроз мрежњачу Пастернаковог ока протиче, тече у потоцима - цела природа, провуче се понекад и људски фрагменат (увек незабораван), али кроз њу никад још није продрио ниједан човек у целини. Пастернак и њега неизоставно раствара. Не човек, већ раствор човека.

Поэзіјо! Као сунѣер у пипцима
Буди, између лепљивог зеленила
Ставио бих те на мокру даску
Зелене баштенске клупе.

Пуштај чипке и кринолине,
Усисавај облаке и јарке,
А ноћу, поезијо, ја ћу те испедити
У здравље незаситне хартије.

Поэзія! Греческой губной в присосках
Будь ты, меж зелени клейкой
Тебя б положил я на мокрую доску
Зеленой садовой скамейки.

Расти себѣ пышныя брызжки и фиѣжмы,
Вбирай облака и овраги,
А ночью поэзія, я тебя выжму
Во здравіе жадной бумаги.

Напомињем да Пастернаков сунѣер све јако обоји. Све што је он усисао у себе, никада више неће бити оно што је било, и ми, напо смо у почетку тврдили да такве кише (као што је Пастернакова) још никад није било, завршавамо тврђе-

њем да никаквог сем Пастернаковог пљуска никад није било нити ће бити. То је случај ваљда утицаја уметности (друкчијег ока) на природу, то јест пре свега на природу нашег ока.

Пастернаков жив човек је, као што смо већ рекли, или фантом, или сам Пастернак, увек подметнуто лице. Мајаковски је исто тако неспособан за живог човека, али не зато. Док га Пастернак дроби и раствара, Мајаковски га довршава, домеће и горе и доле, и у ширину (само не у дубину!), подмеће под њега постоље своје љубави и своје мржње, тако да не добијамо вољену Лилу Брик, на пример, већ Лилу Брик постављену на исти степен његове, Мајаковске љубави: целокупне човечанске, мушке и песничке љубави, Лиле Брик - Богородичине цркве у Паризу. Тојест сама љубав, громада Мајаковске љубави, целокупне љубави. Ако је то „белогвардејац“ (непријатељ), Мајаковски ће га обасути тако изразитим атрибутима, да се ми нећемо сетити ниједног нашег живог познатог добровољца, то ће бити Бела армија гледана очима Црвене армије: то јест жив еп мржње, потпуна наказа (изрод), а не жив (несвршен т.ј. са врлинама) човек. Генерал ће бити до чудовишних размера израсла еполета и бакенбард, буржоа неће бити само месо, већ брдо од трбуха којим гура на нас, муж (у спеву „Љубав“ од Мајаковског), биће таква мржња коју не могу да оправдају ни стотина „мужева“, чак и ако се у свом ништављу споје. Такав муж не постоји. Али постоји таква мржња. Осећања Мајаковског нису хиперболе. Али његов жив човек је хипербола. У љубави храм. У мржњи срамни стуб: данас-плот, тојест еп наших дана: плаката. Мерило масе кроз мржњу и мерило читаве масе Мајаковског кроз љубав. Не само он већ и његови јунаци су епски, тојест безимени... И у том је сличан са Игом, који на бесконачним и густо настањеним просторима својих *Јадника* није дао ниједног живог човека какав он јесте, већ Дужност (Жавера), Добро (Владику), несрећу (Жана Валкана), Материнство (Фантину), Девичанство (Козету) и т.д. и који је на тај начин дао много више „живог човека“: живе снаге које покрећу свет. Јер- наглашавам то колико год могу- сваку силу, била она чисто физичка, Мајаковски поред најживље мржње, ипак даје живо. Унакажава само кад презире, кад је пред ликом слабости (макар и целе тријумфујуће класе) а не снаге, макар и осигоне. Мајаковски не опрашта, на крају крајева, само немоћ. Свакој моћи његова моћ одаје заслужено признање. Сетимо се песме Поњатовском и генијалних редака о последњем Врангелу, који се диже и остаје као последње привиђење добровољаштва над последњим Кримом, о Врангелу, кога је само Мајаковски дао у свој величини његове нељудске беде, Врангелу у величини трагедије.

Пред лицем *силе* Мајаковски добија поуздано око, тачније: његово неизмерно око овде је на месту: нормално. Пастернак се вара у саставу човека, а Мајаковски у сразмери човека.

Кад кажемо пророк маса, привиђа ми се или доба кад су сви били таквог раста, корака и снаге, као Мајаковски, или доба кад ће сви такви бити. За сад је, у сваком случају, у области осећања, наравно, као Гуливер међу лилипутанцима *исти*ма као он, само *врло малим*.

Твој хитац беше сличан Етни,
У предгорју «трусова» и «трусиха»¹⁾

Твој выстрѣл был подобен Этнѣ,
В предгорьѣ трусов и трусих.

Није веран „жив човек“ код Пастернака и Мајаковског још и зато што су обојица песници, тојест жив човек је плус нешто и минус нешто.

*

Деловање Пастернака и деловање Мајаковског. Мајаковски трезни, тојест, отварајући нам очи што може више, као километарски стуб указује нам његов прст на ствар а понекад и у око: гледај! натерује нас да видимо ствар која је увек била а коју нисмо видели само зато што смо спавали или нисмо желели да је видимо.

Пастернак поред тога што утисне свуд своје око, још га и нама намеће.

Мајаковски трезни, Пастернак омамљује.

Кад читамо Мајаковског, памтимо све, сем Мајаковског.

Кад читамо Пастернака заборављамо све, сем Пастернака.

Мајаковски ће космички остати у целом спољашњем свету. Безлично (сливено). Пастернак остаје у нама, као камен који мења нашу крв.

Руковање масама чак и масивима (*les grandes machines* сам Мајаковски је фабрика „Гигант“.) Испољаване у детаљима јесте Пастернак²⁾ и Мајаковски има детаље, сав је у детаљима, али сваки детаљ је велики као клавир. (Понекад ми физика стихова Мајаковског напомиње лице недеље у „Човеку који је био четвртак“ — сувише велико да би се могло промислити). Ангро — Мајаковски. На детаљ — Пастернак. Тајнопис — Пастернак. Јавнопис, скоро пропис — Мајаковски. „Црно и Бело не купујте, али не, и не говорите.“ — Пастернак. Црно и бело, Да, не — Мајаковски.

¹⁾ Трус значи и *земљотрес* и *кукавица*

²⁾ Всесильный Бог любви,	Свемоћни Бог љубави,
Всесильный Бог деталей,	Свемоћни Бог детаља
Ягайлов и Ядвиг (Б. П.)	Јагајла и Јадвига.

Околишан говор (Пастернак).¹⁾ Директан говор, уз то, ако ниси разумео, поновиће и понављаће до бесвести, док своје не постигне (уморити се никад неће).

Шифра (Пастернак). — Светлосна реклама или још боље, рефлектор или још боље — кула светиља („мајак“ на руском!)

Нема човека који не разуме Мајаковског. Где је човек који је до краја схватио Пастернака. (Ако га има — онда је то Борис Пастернак).

Мајаковски је цео самосвест, чак и у давању:

Сву своју звонку снагу песника
Теби дајем, надируна класо!

Всю свою звонкую силу поэта
Тебѣ отдаю, атакующий класс!

са нагласком на *сву*. Зна шта даје!

Пастернак је сав - сумња у себе и самозаборав.

Омирски хумор Мајаковског. Искљученост хумора код Пастернака, мањ ако почетак плашљивог (и сложеног) осмеха, који се одмах ту и завршава.

Пастернака је неподношљиво читати дуго због напрезања (можданог и очног), као кад гледаш кроз сувише јаке начари, које ти нису за очи (а коме је он за око?).

Мајаковског је немогуће дуго читати због чисто физичког трошења. После Мајаковског треба много и дуго јести и пити. Или — спавати. А ко је издржљивији — мора и ходати да надокнади изгубљено.

Тад ми и нехотице долази визија Петра, кроз очи осамнаестогодишњег Пастернака:

О, како је велики био! Као мре-
жом грчева
Прекрише се гвоздени образи,
Кад на Петрове очи навреше,
Квасећи их, заливи у шевару...
А у грло му се балтиски вали
као грудве
Туге докотрљаше.

О как он велик был! как сѣтно?
конвульсий
Покрывлись желѣзными щеки,
Когда на Петровы глаза навер-
нулись,
Слезя их, заливы в оскѣ...
И к горлу балтійскія волны,
как комья.
Тоски подкатали...

Тако Мајаковски гледа данас на руско изграђивање.

Код Мајаковског увек знамо о чему и зашто пише. Он сам јесте извештај. Код Пастернака никад не можемо да дођемо.

¹⁾ Узећу ма који пример.

Смрт песника:

Лишь был на лицах влажный
сдвиг,
Как в складках порванного
бредня.

Беше на лицу само влажно грчење
Као у наборима продрте мреже.

до теме, као да стално хваташ неки конач који се губи у левом крају мозга, као кад се трудиш да се сетиш и даш смисао сну.

Мајаковски је песник теме. Пастернак је песник без теме.

Утисак од Пастернака једнак је утиску сна. Ми га не схватамо, већ у њега упадамо. Под њега потпадамо. Кад разумемо Пастернака, разумемо га мимо њега, мимо смисла (који постоји и за чије се разјашњавање — боримо), кроз интонацију, која је увек тачна и јасна. Пастернака схватамо као што животиње нас разумеју. Ми исто тако не умемо да говоримо Пастернаковим језиком, као што он не уме нашим, али оба језика постоје, оба су разумљива и са смислом, само су на разним ступњевима развита. Раздвојени. Мост је интонација. Још више нешто: у колико се Пастернак више труди да развије и разјасни своју мисао, у толико више гомила споредних реченица (склоп његових реченица је увек правилан и напомиње ми немачку уметничко-филозофску прозу почетком прошлог века) и тим више замрачује смисао. Има нејасност од збијености, има нејасност од опширности, а овде је — говорим о појединим местима његове прозе — двострука нејасност пеничке збијености и филозофске опширности. У опширној и разливеној прози, каква је, на пример, лекторска, мора бити воде (усахнулоост надахнућа), тејест опширност мора бити понављање а не разјашњење: једне слике другом и једне мисли другом.

Узмимо прозу Мајаковског: Исти онај скраћени мускул стиха, иста онаква проза његових стихова као што је Пастернакова проза — проза Пастернакових стихова. Тело од тела, кост од кости. О Мајаковском је речено оно што сам ја о себи рекла:

Ја реч узимам — на нишан! Ја слово беру — на прицѐл!

А речју предмет, а предметом читаоца. (Нас је све Мајаковски убио — ако нас није васкрсао).

Важна одлика: Мајаковски је песник — сав преводљив на прозу, то јест могућ да се исприча својим речима, не само да то може сам Мајаковски већ и ма ко други. Ни речник чак не мора да се мења, јер је његов речник свакидашњи — разговоран, прозаичан (као што су и Пушкинов речник старији савременици сматрали за „простачки“). Губи се само снага песничке речи, Мајаковсков распоред, ритам.

А кад би Пастернака превели на прозу, добили би прозу Пастернака, много тамнију од његових стихова, то јест мрак својствен самим стиховима и, зато, у стиховима узакоњен, овде ће испасти управо мрак саме суштине, никаквим стиховима необјашњен и нерасветљен. Јер, не заборавимо, лирика разјашњава тамно, а скрива јавно. Сваки стих је Сибилина изрека, тојест много више него што је рекао језик.

Мајаковски је сав у вези, док је Пастернакова логика постојећа, али неухватљива веза између догађаја сна, у сну, али само у сну, неоторива. У сну (кад читамо Пастернака) све је управо онако као што треба, све сазнајемо, али покушајмо да тај сан испричамо, то јест својим речима да изнесемо Пастернака — шта остаје? Пастернаков свет се држи само на његовој мађиској речи. „И кроз мађиски кристал“ ... Пастернаков мађиски кристал јесте његово очно сочиво.

Мајаковског може да се подухвати свако да преприча, велим унапред да ће му успети, то јест половина Мајаковског ће остати. Док Пастернака може да преприча једино — сам Пастернак. Што он и чини у својој генијалној прози, бацајући нас одмах из сна у сан.

Пастернак је каролија. Мајаковски је јава, најбела светлост белог дана.

Али основни узрок првобитног неразумевања Пастернака јесте у нама самима. Ми природу сувише персонифицирамо, зато у почетку, док још нисмо заспали, у Пастернаку ништа не познајемо. Између ствари и нас је наша (тачније туђа) претстава о њој, наша навика, која сакрива ствар, наше, тојест туђе, рђаво искуство са стварју, сва општа места књижевности и искуства. Између нас и ствари је наше слепило, наше порочно, искварено око.

Између Пастернака и предмета нема ништа, зато је његова киша сувише *блиска*, више нас бије, него она из облака, на коју смо навикли.

Ми нисмо очекивали кишу из редова, очекивали смо песму о киши. Зато велимо: „То није киша!“ и „то није песма!“ Киша је пљуснула право по Пастернаковим уснама, он чак није уста отворио:

На лишћу је стотина пучета,
И врт заслепљује, као млаз
Попрекап, обливен
Милионима плавих суза.

На листьях сотни запонок,
И сад слѣпит как плес,
Обрызганный, заплаканный
Миллионом синих слез.

Природа се јавила кроз најнезаштићеније месечарско, медиумско биће — Пастернака.

Пастернак је неисцрпан. Свака ствар у његовој руди је заједно са његовом руком, а из његове руке одлази у бесконачност, а и ми с њом, за њом. Пастернак је само *Invitation au voyage*, откривање самог себе и откривање света, само полазна тачка: оно, одакле. Наше отискивање. Тамаи толико места, колико да кренемо. На Пастернаку не успоравамо,

већ оклевамо над Пастернаком. Над Пастернаковим редом је густа и трострука аура — Пастернакових, читаочевих и саме ствари — могућности. Пастернак се догађа над редом. Читање Пастернака је изнад редова — паралелно и перпендикуларно. Мање се чита, но што се гледа (мисли, иде). Наводљиво. Заводљиво. Може се рећи да сам читалац пише Пастернака.

Пастернак је неисцрпан.

Мајаковски исцрпљује. Неисцрпна је само његова снага, којом тако исцрпљује предмет. Снага, завршена, као земља, сваки пут све наново, сваки пут једном за увек.

Иза прага песама Мајаковског нема ничега: само радња. Једини излаз из његових песама јесте излаз у радњу. Његови нас стихови гурају из стихова, као бели дан из постојеће сна. Он и јесте тај бели дан, који не трпи ништа прикривено. — *Die Sonne bringt es an den Tag!* Погледајте његове сенке — зар то нису ножем отсечене, ограничене сенке поднева, на које мораш стати. Пастернак је: неисцрпност (неограниченост) ноћи.

Над редовима Мајаковског нема ничег, предмет је сав у редовима, он је у свој ред ушао *сав*, као клин у даску: ми смо, дакле, непосредно код дела са чекињем у руци.

Пастернак изазива мисли.

Мајаковски позива на дела.

После Мајаковског не остаје ништа за казивање.

После Пастернака — све ...

И у неком коначном, последњем обрачуну:

„Борба ми је сметала да будем песник“ — вели Пастернак.

„Песма ми је сметала да будем борац“ — вели Мајаковски.

Јер Пастернаков ослонац је у песнику.

Јер Мајаковског ослонац је у борцу.

„Певач у табору руских ратника“ јесте Пастернак у руској савремености.

Борац у табору светских певача јесте Мајаковски у песничкој садашњини.

И ко зна докле би дошао, до које би дубине продро Пастернак да није невољна, медијумска веза за друштво: у датом тренутку Русије, века, историје. Одајући поштовање Петој Години — Пастернаковом генију у лицу Пете Године, морам рећи да би Шмит и без Пастерна-

на остао Шмит, а Пастернак и без Шмита Пастернак, а са нечим другачим што није Шмит, са нечим што још нема имена, отишао би — даље.

Ако је данас тренутак у Русији погодан за песничку каријеру — спољашњег песничког пролажења и залажења, али за усамљен песнички пут он је врло неповољан. Догађаји хране, али и сметају, а у случају лирског песника више сметају него што хране. Догађаји хране само празног (неиспуњеног, опустошеног, привремено празног), док препуњеном само сметају. Догађаји хране Мајаковског, који је имао само једно обиље — снагу. Догађаји хране само бораца. Песник има своје догађаје у себи. Они су у Пастернаку ако не порушени, оно склоњени, заклоњени, скренути. Исто што и скретање, *одвођење* реке. Ново речно корито.

Пастернак је, по племенитој суштини, сам отклонио своје гребене, у колико је могао. Пастернак се потпуно савесно труди да се не улива у Касписко море.

Може бити, може бити. Али жао ми је — Нејасите. И ту Волгу жалим.

„Песма ме је омела да постанем борац“ — Мајаковски. Јест, јер постоји борба непосреднија него речју — *corps à corps*! — и стварнија, неголи реч — борба делом, опште дело опште борбе. А Мајаковски никад није био прост војник. Његова даровитост га је од свих његових саратника другога одвојила, од сваког дела, сем разговорног одвукла. Мајаковски, тај најнепосреднији борац, морао се борити другачије, тај најборбенији борац морао се тући — околично. И ма колико да Мајаковски изјављује: „Ја — то смо сви! Ја — то смо ми!“ он је ипак усамљен друг, неједнак — међу једнакима, атаман дружине које нема, или прави атаман неке — друге. Ево песме радника:

Сећам те се и теби ја певам
Као челик звучну песму мою.
Теби хрли моја песма! Теби
И више никоме.
Слабост ниси ти знао у себи
Јак си био. И зато
Сау ту младост своју
Теби је ја дајем

Ми бољега немамо од тебе,
Нити га је било вековима.

Пролеће. И лето већ није далеко
Воде жуборе, стресајући се до дна
Улице света уздишу дубоко.
Текле су године, многе године,
Али нико никад
Није живео водећи нас тако
Као ти.

Вспоминаю тебя и тебе пою
Как сталь звучащую пѣснь мою.
К тебе вздымается пѣснь! К тебе
И больше ни к кому.
Ты слабости не знал в себѣ,
Был тверд. И потому
Всю эту молодость мою
Тебѣ я отдаю.

Нѣт лучшаго, чѣм ты у нас,
И не было в вѣках.

Весна. И лѣто уже недалеко.
Воды бурлят, содрогаются до дна.
Улицы міра вздыхают глубоко.
Ушли года и года,
Но никто никогда
Не жил, так нас любя,
Как ты.

И већ те нема.
Па ипак ја стојим пред тобом
Ти си жив. И бићеш — док земља
Траје. Снажним звоном са крем-
левских кула
Падају ритми париске комуне

Сва гоњена срца у свету
Затегла су у твојим грудима
опште струне.

На старом камењу Црвенога
трга
С пролећним вихором очи у очи,
Победоносно, заповеднички
Син улице из предграђа
Пева теби.

И уж ићт тебја.
И все ж я стою пред тобою.
Ты жив. И будешь — пока земля
Будет. Мощным звоном с башен
Кремля
Падают ритмы Парижской Ко-
муны.

•Всѣ гонимыя в мирѣ сердца
Натянули в груди твоей общія
струны.

На старых камнях площади
Красной,
С весенним вихрем один на один,
Побѣдоносный и властный,
Окраинной улицы сын
Поет тебѣ.

То није песма Мајаковском. Она је за оног који је по чувењу народне хвале поручио целу збирку дела Мајаковског, прочитао две стране и оставио, рекавши: Неразумљиво. Грубо. Толстој је боље писао.

А ја велим да би без Мајаковског руска револуција много изгубила, исто као и Мајаковски — без Револуције. Док би Пастернак растао и растао ...

Ако нам из песама Мајаковског остаје само један излаз — у акцију, онда је и сам Мајаковски из целе своје борбености имао само један излаз — у песме.

Одатле потиче њихова запрепашћујућа *физика*, њихова понекад мускулозност, њихова физичка продорност. Цео борац морао је да стане у стихове. Отуда, искидани размери. Стих је од Мајаковског сав попрскао, попуцао по шавовима и изван шава. А читалац који је у почетку у своме наивном самопоуздању био уверен да се то Мајаковски због њега измотава (заиста се измотавао) ускоро је морао да се увери да процени и расцени Мајаковског нису звечка за читаоце, већ директно питање живота — да би се имало чиме дисати. Ритмика Мајаковског је физичко куцање срца — срчани откуцаји — дуго задржаваног коња или везаног човека.

О Мајаковском се може рећи дивна реч са вашара, власника трупе патуљака, који из зависти према суседовој шатри вели: „Шта гледате!? Обични велики човече!“ Нема већег јарма од притиснуте снаге. А Мајаковском су у његовој привидној слободи спутане и руке и ноге. Говорим само о песмама ни о чему другом.

Ако су песме Мајаковског биле дело, онда посао Мајаковског није био да пише песме.

Постоје рођени песници — Пастернак.

Постоје рођени борци — Мајаковски.

А за рођеног борца — и то још такве идеје — сваки пут је повољнији од песничког.

Још једна неопходна антитеза. Мајаковски је, поред све своје динамичности, статичан, та непрекидност, ограниченост, једнолико кретања које даје непомичност (Непомичан је стуб чигре. Чигра се креће само кад се зауставља).

Док је Пастернак динамика два лакта упрта у сто, на које се наслања чело мислица.

Тако је непомично море — за време саме буре.

Тако је динамично небо којим се крећу облаци.

Статичност Мајаковског потиче од његове статуарности. Чак и онај брзоноги тркач јесте од мрамора. Мајаковски је Рим. Рим јасности, Рим красноречја, Рим делања. „Картагина се мора разрушити.“ „Ако хоћемо да га грдимо, онда само: статуа.“ Мајаковски је живи споменик. Жив гладијатор. Загледајте се у чеоне кости, у очне дупље, у јагодице, у вилице. Рус? Не. Радник. У томе лицу пролетаријат свих земаља не само да се уједињено, већ се сједињено, збио се у то исто лице. То је лице исто тако колективно као и то име. Безимено име. Безлично лице. Као што постоје лица са жигом интернационалне авантуре, тако је ово лице сам печат пролетаријата, тим би лицем пролетаријат могао да штампа свој новац и марке.

Мајаковски је међу радницима света био толико свој, он је толико био — они, да је мирно могао да пушка на њих дим енглеског дувана из своје луле и да се кочопери сјајем лака париских ципела и својим сопственим париским аутомобилом — од тога само радост: наш је успео! и да говори радницима „ти“ (цео Пастернак је напрегнуто „ви“, на „ти“ је он само са Гетеом, Рилкеом и њима сличним. „Ти“ братимства, ђаштва, избраништва. Мајаковски има обично „ти“ другарства). Мајаковски је у комунизму толико свој да је он упркос свих прекора Јесењину и савета комсомолки Марусји, која се отровала што није имала лаковане ципеле (због њих је и драги њен и оставио)

Памти свакодневно да си ти — градитељ

Нових односа и нових љубави, —

И биће ти глупа љубавна

Неке љубе и некога Вове

Помни ежедневно, что ты —

И новых отношений и новых

И станет ерундовым любовный

Какойнибудь Любы и любому

Вовѣ.

ипак могао да се убије због приватне несрећне љубави исто тако просто као што је некад играо карте. Своме је све дозвољено, туђем ништа. Свој међу својима. Само су они радници живи а овај је — од камена.

Бојим се, да га, упркос народне сахране и поштовања према њему, без обзира на туговање за њим целе Москве и Русије, Русија и данас није до краја схватила ко јој је био дат у личности Мајаковског. Мајаковском је у Русији само један раван. (Не велим: у свету, не велим: у речи, велим: у Русији). Ако је онај био „хлеба“, овај је био „игара“ т.ј. први корак душе од хлеба, прва нова руска душа. Мајаковски је први нови човек новог света, први долазећи. Ко то није разумео, није схватио у њему ништа. Нисам узалуд ја, слушајући већ наведену песму радника „Пролеће“, где се све свело на једно: њему, отишлом, одмах рекла: или Мајаковском — или.

Пролетаријат се може штампати само са два лица. Мора се штампати са два лица.

Чак и то што се у његовом таленту осећају извесне границе, јесте особина статуе. Статуа може само да мења ставове: претње, одбране, страха и т.д. (Цео антички свет је једна статуа у разним ставовима), да мења положаје, али не да мења материјал који је једном за свагда ограничен и једном за свагда ограничава све могућности. Цела статуа је у себе увучена. Она неће да изиђе из себе. Зато је она статуа. *In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.* ¹⁾ Можда је у том смислу Мајаковски више *Meister* и *Meisterwerk*, него Пастернак, кога је исто тако узалудно тражити, као и Рилкеа, у ограниченем свету мајсторства и тако исто природно наћи, као и Рилкеа у неограниченом, од нас ничим неограђеном свету чуда. Лаокон из коже не може да искочи никад, а једнако искаче, али никад да искочи и тако у бесконачност. У Лаокону је дато излагање из: статика динамике. Њему је, као и мору одређен закон и граница. Та иста непомичност борца дата је и у Мајаковском.

Сад молим ограничену пажњу. Из коже Мајаковског излазио је само борац, само размера. Као из његових очних дупља премер од ока. Дај му тело и дело хиљаду пута веће него што му је одређено, тело и дело његове снаге, цео Мајаковски ће се одлично у себи сместити, јер ће се расподелити у непрекидно живог покрета и неће бити статуа. Али ипак је постао статуа. Његова трагедија је опет питање количине а не каквоће (разнолике каквоће). У томе је он још више усамљен међу песницима јер је излазио из коже речи, која је кобни лик његове рођене коже и коју

¹⁾ У постављеним границама показује мајстор шта вреди.

је он сву исцепао у стварни свет, док сви песници искачу баш из коже. Сви песници: из физике — у психику. Мајаковски из психике — у физику — са нашег гледишта — јер за Мајаковског је насупрот свим песницима, *реч* била тело, а *дело* душа. Нек је за лиричара поезија песма, Мајаковском је управо била песма. Мајаковски за писањим столом — физичка неподударност. Више га видиш за „grandes machines“ декоративног сликарства, где је бар рука имала где да се размане, нога — да стане, око — шта да прелети. Из коже поезије отимао се још и еликар. Онај тренутак кад се Мајаковски први пут упро лактовима у сто, — почетак је његове статуарности. (Окаменио се почевши од лакта). Русија је тог тренутка добила најживљег, најборбенијег од својих песника, тог истог тренутка — први борбени редови свих борби у свету изгубили су свог најбољег, најборбенијег и незаменљивог борца.

Еп је добио, мит је изгубио.

Самоубиство Мајаковског, у другом мом мисаоном контексту устаје, као убиство грађанина од стране песника, а из датог мог контекста као разрачунавање борца са — песником. Самоубиство Мајаковског било је први ударац по живом телу, то тело прва одупирање његовом удару, а све заједно — његово прво дело. Мајаковски је оборио себе као непријатеља.

Ако је Мајаковски у лирском Пастернаковом контексту — еп, онда је у епском реалном контексту — лирика. Ако је међу песницима — херој, онда је међу херојима — песник. Ако је стваралаштво Мајаковског еп, онда само зато што он, схваћен као епски херој, није постао то, већ је у песника целог хероја усисао. Добила је поезија али је настрадао херој.

Херој епа који је постао епски песник јесте снага и слабост, и живот и смрт Мајаковског.

Са Пастернаком је простије, овога пута се Тамни Пастернак — чита с листа. Пастернаку је, као и сваком лирском песнику, свуда тесно, сем унутра у себи, у целом свету делања му је тесно, а нарочито у срцу светског делања — данашњој Русији.

Или ја не знам да у мраку лутајући
За навек не би тама изишла на дан?
Или сам наказа и срећа стотина хиљада
Није ми ближе од празне среће једне стотине?
Па зар се и ја не мерим пјатилетком,

Иль я не знаю что в потемках
Вовѣк не вышла б к свѣту
Иль я урод и счастье сотен тысяч
Не ближе мнѣ пустого счастья
И развѣ я не мѣрюсь пятилѣткой

Не дижем се и не падам с њом?
 Ал' шта да радим с мојим груд-
 ним кошом,
 И оним што је од сваке тремо-
 сти тротије.

Не падаю, не подињаю с неј?
 Но как миѣ бытъ с моеј груд-
 ною клѣткою
 И с тѣм, что всякой косоности
 косоѣи.

Пастернак, као и сваки песник, као и сваки великан што не мисли о срећи, мора да се спушта до бројног односа среће стотине и стотина хиљада, до самог појма *среће као вредности*, да ради са двома непознатима, ако не и сумњивим му величинама: среће и бројне количине..

Пастернак, који је тако недавно провиривши кроз прозор запитао децу:

Која је, драга децо,
 Хиљадугодишњица сада?

Какое, милые, у нас
 Тысячелѣтье на дворѣ?

мора добровољно, за шта му нико не каже хвала (некоме је криво, некоме жао, некоме мило, а свима неугодно) да се мери пјатиљетком.

Сав Пастернак је у садашњости једно велико патетично око у недоумици — исто оно око над лончетом — исто оно око иза прозора — око непосредно иза грудног коша — са којом не зна шта да ради, јер оно што се види и постоји у њој, тако се бар Пастернаку чини, данас никоме не треба.

Пастернак из рођене очне дупље искаче да види оно што сви виде и да за све што није *оно* ослепи. Око тајновидиоца које се пашти да постане око очевида. И тако желим у име целог света, вечности, прошлости, будућности, у име сваког листића на који је он *и*ако гледао, да проговорим Пастернаку тихим речима његовог омиљеног *Ленау* (Bitte):

Weil auf mir, du dunkles Auge,
 Uebe deine ganze Macht.¹⁾

* * *

Дошли смо до једине мере ствари и људи у датом третутку века: однос према Русији.

Ту су Пастернак и Мајаковски једномишљеници. Обојица су за нов свет — само видим да ће прво *обојица* остати и последње, јер и ако је Пастернак отворено за нов свет, то ипак није тако отворено против старог, који је за њега, ма како он осуђивао политички и економски поредак прошлости, ипак пре свега био његова огромна духовна домовина. „Ко није с нама, тај је против нас. *Ми* за Пастернака није само „надирућа класа.“ Његови *ми* јесу сви они усамљеници свију доба, сваки посебно који не знајући ништа један о другоме, ипак творе једно. Стварање је опште дело, које раде усамљени. На ово ће се, не сумњам у то, потписати и сам Борис Пастернак. Пастернак није бо-

¹⁾ Јер се на мени, ти тамно око, врши сва твоја моћ.

рац (kein Umstürzler!). Пастернак у сновима назире будућност. У својој револуционарности он се ничим не разликује од свих великих лиричара, свих до ројалиста Вињна и погубљеног Шенјеа, који су били за слободу других (песник има своју слободу), једнакост могућности, и братство, којим је сваки песник, без обзира на своју усамљеност, а можда баш захваљујући њој — испуњен до врха срца. У своме „левицарству“ он се ничим не одликује од обичног човека, код кога је das Herz auf rechtem Fleck (срце на месту), тојест — с леве стране.

Ево признања самог Пастернака, скорашињег после петнаестогодишњице Револуције:

И зато што сам од раних година
Рањен женском судбином,
И све што долази само је траг
Њених путева, ништа више. —
Срећан сам да се растворим сав
У револуционарној вољи —

И от того, что с первых лет
Я ранен женской долей,
И все грядущее — лишь след
Ея путей — не боль.
Я счастлив раствориться весь
В революционной воли. —

тојест исте Вињневе речи од пре сто година: „Après avoir réfléchi sur la destinée des femmes dans tous les temps et chez toutes les nations, j'ai fini par penser que tout homme devrait dire à chaque femme, au lieu de Bonjour: — Pardon!“¹⁾

И опет од датог к онштем, околично, чисто песничко прилажење, кроз детаљ и заобилажење вековима варане девојке — на преко Грете! — у Револуцију. Као у шуми — преко листа. Карактеристично је да се борбени и одлучни Мајаковски са својим самосвесним даром:

Сав звучну снагу песника
Теби дајем, надирућа класо!

— са свом својом вољом и личношћу у том свом избору — раствара. Док Пастернаково признање:

Срећан сам да се растворим сав
У револуционарној вољи.

ми и упркос Пастернакове убеђености и очигледности сновача читамо:

Радо бих се растворио сав —

тојест, Пастернак у нашој свести, и поред „Лајтнанта Шмита“ и свега што ће још написати, не раствара се у тој револуционарној вољи, као ни у људској, јер није сливен ни с каквом вољом, сем светске, свесветске, која делује кроз њега и не само што није сливен, већ је и не познаје. Сваки је потчињен, али сва-

¹⁾ Размисливши о судбини жене у свим временима и у свима народима, ја сада мислим да сваки мушарац треба да каже свакој жени у место Добар дан — Опрости!

ки је потчињен другоме. О Пастернаку зна неко већи него он, већи него ми.

Мајаковског воде масе, хоћу да кажем француски: ге-није маса, јер их он води. Маса будућности, зато он и води масе садашњости. И да не би било двосмислености у тумачењу: Мајаковског води историја. Мајаковски је вођен и води. Пастернак је само вођен.

* * *

Исповедање истих начела није мера за поређење два песника. Једномишљеници Мајаковског су, ако не сва Русија, а оно сва руска омладина. Сваки комсомолац је већи и у сваком случају отворенији једномишљеник Мајаковског, него Пастернак. Ова двојица се слажу (једно-мисле) само један пут—у теми спегова, „Октобар“ и „Пета Година“. Један је написао Октобар, други Децембар, али *какав* Октобар и *какав* Децембар, па и Децембар се од Октобра силно разликује. А ако колико сутра Пастернак напише *свој* Октобар, то ће пре свега бити *његов* Октобар, где ће средиште борбеног дејствовања бити гренето на врхове умораног дрвећа.

Друго, а по суштини прво и једино питање: о односу према Богу и једног и другог, као и Бога према једноме и другоме, ја сад намерно не покрећем. У своје време.

У разна ушћа, а разних извора, различити по врелима одакле пију, по жеднима које напајају—чему набрајати? — не само разни у свему већ људи разних димензија, они су једнаки само у једном: по снази. По моћи творачког дара и давања. Дакле и у снази удара.

Мајаковски је наш снагомер, а Пастернак дубиномер: лот.

* * *

Али имају ова двојица, везани само једном присутношћу—снаге, и једно заједничко отсуство: празнину песме, која их уједињује. Мајаковски је неспособан за песму, за то што је кроз дурски, јуришан, громогласан. Тако се *шале* праве („не много лепе“) и војском командује. Тако се не пева. Пастернак је за песму неспособан зато што је претрпан, пресићен и, главно, усамљен. У Пастернаку нема песни места, а Мајаковском самој није место у песни. Зато је Блоково — Јесењиново место у Русији још и данас незаузето. Певачко принцип Русије, разливен по малим и недугвечним поточићима, мора добити једно једино корито, једно грло. Зато да би постао народни песник, мораш дати целом народу да кроз тебе пева. За то је мало бити *све*, мораш бити *сви*, то јест управо оно што Пастернак не може да буде. Цео и само дат, али зато бити *цео* народ, оно што Мајаковски неће да буде: пророк једне класе, творац пролетерског епа.

Ни борац (Мајаковски) ни видовити не слажу песме.
За песму је потребан онај који се сигурно већ родио у Русији и негде, уз велику руску хуку расте. Живећемо.

Ти си спавао на постељи од сплетке
Спавао и наигравши се био тих
Леп, двадесетогодишњи,
Као што је претсказао твој тетраптих.

Спавао си с образом на узглављу

Спавао си, мирно као јагње,
Улећући поново из затрке

У низ предања младих
Зарио си се у њих у толико вид-
није

Што си их једним скоком до-
стигао,

Твој хитац беше сличан Етни
У предгорју „трусова“ и „трусиха“.

Ты спал, постлав постель на сплетнѣ,
Спал и оттрепетав, был тих,
Красивый, двадцатидвулѣтний,
Как предсказал твой тетраптих.

Ты спал, прижав к подушкѣ шеку,
Спал со всѣх ног, со всѣх лодыгъ,
Врѣзаясь вновь и вновь с на-
скоку

В разряд преданій молодых
Ты в них врѣзался тѣм замѣтнѣй

Что их одним прыжком достиг.

Твой выстрѣл был подобен Этнѣ,
В предгорье трусов и трусих.

Пастернак-Мајаковском.

MODERNO RUSKO POZORIŠTE

Moskva... Čudnovati grad koji ne liči ni na jednu od evropskih prestonica, Amerika koja raste kroz stare zidove Kremlja, geometrijski mauzolej Lenjinov, pored blistavog azijskog šarenila crkve Vasilija Blaženog, stari fijaker „izvoščika“, sav izeden od moljaca i elegantan automobil, koje podjednako zastavlja beli štapić policajca, taj policajac — „milicionar“ u belim rukavicama, ali sa jasno izraženim istočnjačkim kalmučkim licem, sa uskim i kosim očima, sjajan izlog sa najskupocenijim ribama i ajvarom, — a preko puta dugački redovi koji čekaju da dobiju na kupon nešto brašna i haringa... Ali treba samo otvoriti vrata hotela „Metropol“ na Pozorišnom trgu i sve ovo ostaje negde u pozadini i vi ulazite na uređeno sa konforom i dostojanstveno evropsko ostrvo: „Metropol“ je hotel samo za strance. To je inostranstvo i kao u inostranstvu ruski „červonci“ tamo se ne primaju.

Jednog letnjeg večera godine 1931 ja sam tamo sedeo za ručkom sa poznatim američkim rediteljem Sesil de Milom, mi smo govorili o ovim neobičnim moskovskim suprotnostima i razume se o modernom ruskom pozorištu. „Vaše pozorište — reče De Mil, sada je, razume se, najinteresantnije u Evropi i Americi. Vaši glumci i reditelji su prvi u svetu. Ovo je van svake sumnje. Ali...”

Neka ovo „ali“ ostane za sada iza kulisa članka. Sada sam se setio ovog susreta sa američkim rediteljem, te sam naveo njegovo mišljenje o ruskom pozorištu da se ne bih našao u nezgodnoj situaciji čoveka koji hvali svoje. Uostalom, verovatno ja bih isto tako mogao navesti mnoge čitaoce ovog mog članka: ko od kulturnih ljudi Evrope nije video ili bar čuo ili čitao ushićene članke o ruskom pozorištu? Kome nisu poznata imena Stanislavskog, Džagiljeva, Mejerholda, Ane Pavlove, Šaljapina, Kačalova, Čehova? I ako bi neko pokušao da izvede svetsku pozorišnu olimpijadu — ogromna bi većina gledalaca, razume se, glasala za rusko pozorište. Istorija izgleda da je već izvršila ovo prebrojavanje glasova. Na svetskoj utakmici pozorišta — rusko pozorište kao da je sada pobedilac.

Stara je poslovice: „pobednicima se ne sudi“. Ovu poslovicu, kao i mnogo drugo, treba već odavno preokrenuti: samo se

pobednicima i može suditi. Suditi znači govoriti, u koliko je ovo moguće čoveku, objektivno i nepristrasno, govoriti o plusovima i minusima. Pobednik može da izdrži istinu.

Čisto literarno stvaranje jeste jedan zaokrugljeni ciklus. kada pišem roman, meni nije potrebna ničija pomoć, ja sam sebe oplodujem, ja sam izvodim sav posao od početka do kraja. Ali ako sam napisao pozorišni komad, — ostvaren je samo jedan deo stvaralačkog procesa. Da bi se on dovršio do kraja potreban je još čitav niz ingredijenata. Pozorište je kao i ranije rezultat kolektivnog rada, stvaralački amalgam tri osnovna elementa: dramskog pisca, reditelja i glumca.

Osnovna razlika modernog ruskog pozorišta od modernog evropskog, tajna uspeha ruskog pozorišta baš je u tome što su njegovi napredni radnici razumeli, ili tačnije, osetili i sprovedili u život ovu kolektivnost. Neka Mejerhold gradi svoju kolektivnu zgradu na principima tako-zvanog pogodbenog pozorišta, na uništavanju pozorišne iluzije, dok Stanislavski na sasvim suprotnom principu iluzije koja je sprovedena do kraja: značajno je da svako pozorište ima svoje jasno izraženo lice, svoj jedinstveni centar, žižu u kojoj se sastaju svi zraci, dobijajući snagu da zapaljuju gledaoce. Ni u jednom od velikih ruskih pozorišta sada nije moguće zamisliti ono što sam zapazio u mnogim pozorištima Berlina i Pariza kao najnormalniju, običnu pojavu: promenljivost sastava glumačkog ansambla, angažovanje novih glumaca za svaki nov komad. U svoje doba bilo je to nemoguće i za majningence, onako isto nemoguće kao sada za pozorište Stanislavskog, Tairova, Mejerholda. Sadašnja orijentacija evropskog pozorišta u pravcu snage talenta i umetnosti pojedinih glumaca jeste njegova glavna bolest; a orijentacija ruskog modernog pozorišta na stalni glumački ansambl, čvrsto vezan jedinstvom škole, jeste glavna snaga ovog pozorišta.

Glumačke škole i studije nikle su u bezbrojnoj količini posle revolucije, kao pečurke posle kiše, naročito u Petrogradu, glumačke studije milicionara, vatrogasaca, mornara, studenata, činovnika raznih komesarijata... Ali su ove studije isto tako brzo propale, kao što iščezavaju kišne pečurke. Sačuvano je samo nekoliko ozbiljno uređenih pozorišnih škola; institut pozorišne umetnosti u Petrogradu i slične ustanove u Moskvi i Harkovu.

Ali čak i ove škole daju samo sirovu građu za onu pravu glumačku školu koju predstavljaju pojedina ruska pozorišta. Postojanje ovakvih škola obezbeđuje dug život pozorišta. To čini da je rad pozorišta nezavisan od rada pojedinih majstora, jer škola garantuje kontinuitet tradicije glumačke veštine. I u ovom smislu naročito je značajna škola Stanislavskog.

Izvesno vreme moglo je izgledati da svoj neobični uspeh ovo pozorište duguje naročito srećnom slučaju, koji je ujedinio

toliko prvoklasnih glumačkih talenata u jednoj trupi: Moskvini, Kačalov, Leonidov, Stanislavski, Luški, Kniper-Čehova, Lilina. Ali u posljednje vreme odlaze s pozornice stari majstori. Prošle godine umro je Luški. Prestao je igrati Stanislavski, zadržavši samo ulogu upravnika pozorišta. Sve ređe igraju Leonidov i Kačalov, i to ne zato što se ugasio njihov talenat, nego za to što oni u ovom, revolucionarnom repertoaru ne nalaze materijal zgodan za sebe. Predašnjeg sjajnog Kačalova, čiji je svaki pokret bez daha uvek pratio sav glumački svet, video sam pre dve godine u komadu „Vaskrsenje“ po romanu Tolstoja, u kome je Kačalov igrao ulogu „čteca“, tačnije „svesti pozorišnog lica“. Ali kada se on sa svojim somotnim glasom, sa zaokrugljenim gestovima pojavio na pozornici u ulozi mužika crvenog partizana u komadu „Oklopljeni voz“ Vselovoda Ivanova — ovo je ličilo na arapskog konja koga bi upregli u seljačka kola: plemeniti konj, razume se, vuče kola, ali ovaj prizor nije bio prijatan. U položaju Kačalova našle su se još neke „zvezde“ ovog pozorišta. One su iščezavale sa plakatnih nebesa, te se činilo da je nastupio suton pozorišta....

Ni najmanje. Škola, kolektivni duh pozorišta učinili su svoje; na mesto predašnjih zvezda javile se nove. Između mladih učenika Stanislavskog našli su se talenti dostojni da stanu na mesto onih što odlaze (glumci: Janšin, Hmeljov, Livanov, glumice: Tarasova, Stepanova, Jelanska), a zatim bivše studije pozorišta Stanislavskog pretvorile su se u Moskvi u prvoklasno pozorište: drugi moskovski Hudožestveni teatar i pozorište Vahtangova.

Jedan od osnivača drugog Hudožestvenog teatra, a kasniji njegov direktor bio je Mihajlo Čehov, s kim se upoznao Berlin prilikom njegovog gostovanja u pozorištu Maksa Rajnharta i na filmu. U Berlinu, na tlu tuđinskog jezika, Čehov se nije ukorenio. Ali u Moskvi poslednjih godina, pred odlazak iz Rusije, on je bio bukvalno obožavan od strane pozorišne publike. I publika se nije prevarila: Čehov je zaista najkrupniji od svih modernih ruskih dramskih glumaca. Da bi bio genijalan, glumac mora tako reći da bude žena, on mora da se do kraja preda svakoj ulozi. Baš tako i glumi Čehov: kao ličnost koja se čvrsto muški utvrđuje on na bini ne postoji; postoji samo Hlestakov u „Revizoru“, Hamlet, dirljiv starac Kaleb u Dikensovom „Cvrčku“, i svaki od njih apsolutno ne liči na drugoga. I ako on nije postao genijalan reditelj, ipak je on bio ne samo prvi glumac nego srce pozorišta. I evo, kad je pre nekoliko godina on otputovao u inostranstvo i ostao tamo da radi, izgledalo je da je sice njegovog pozorišta prestalo da kuca, da će ono umreti od umetničke anemije. Ali zaista zadivljujuća regerativna snaga dobro organizovanog kolektiva pomogla je i ovde: drugo Hudožestveno pozorište ipak se popravilo, nije posrnulo i zauzima i dalje u Moskvi jedno od prvih mesta.

Na istoj osnovi stalnog glumačkog ansambla, čvrsto vezanog jedinstvenom školom i dugim zajedničkim radom, zasnovana su i izgrađena i ostala krupna ruska pozorišta.

Izgubila se posle revolucije samo dva pozorišta, čiji su ansambli bili osnovani, ne toliko na zajednici, koliko na sjajnim pojedincima. To su Aleksandrinsko pozorište u Petrogradu i Malo u Moskvi. Oba ova pozorišta, bivša carska, tipa pariske Comédie française, zvanične svečane pozornice, gde su se u toku decenija pažljivo čuvala klasične tradicije, gde su bili sakupljeni najveći glumci stare škole. Još pre kratkog vremena plakate ovih pozorišta blistale su imenima kao što su: Davidov, Kondrat Jakovljevič, Južin-Sumbatov, Stepan Kuznecov. Čak i posle njihove smrti ansambli Aleksandrinskog i Malog pozorišta po svome sastavu, po broju glumačkih jedinica bili su mnogo jači od ansambla mladih pozorišta. Ali matematika umetnosti paradoksalna je: od ovih velikih jedinica nije se sada stvorio veliki zbir. Nekoliko godina posle revolucije oba ova pozorišta htela su da očuvaju poziciju nekog ostrva ili muzeja; posle su počela da podmlađuju i svoj glumački sastav i svoj program, ali došlo je samo podmlađivanje a ne mladost, i ova dva pozorišta su izgubila svoj značaj.

U naročito nepovoljnoj situaciji našao se moskovski Mali teatar, koji je morao da se takmiči sa suviše jakim, umetničkim konkurentima.

Dva isto tako carska operna pozorišta (Marijinsko u Lenjingradu i Veliko u Moskvi), i pored gubitka opernog velikana Šaljapina, uspeli su da sačuvaju svoj pređašnji visoki nivo i odličan sastav svojih glumaca. Isto tako sačuvali su svoj izraz baletni ansambli ovih pozorišta, iako tamo više nema Nižinskog, Fokina, Karsavine, Spesiveeve.

* * *

Ovaj članak osvetljavao je samo glumce, reditelji su se gubili iza kulisa, ali ipak njihova se prisutnost osećala. Drukčije nije moglo ni biti kada se govori o glumačkim kolektivima koji su ujedinjeni jedinstvenom umetničkom voljom reditelja.

Sposobnih i talentovanih reditelja u Rusiji ima sada puno. Ali ovde se opet zapaža čudnovata matematika umetnosti. — Zbir svih ovih reditelja iznosi dva: Stanislavski i Mejerhold. To su dva suprotna vrha u kojima se sastaju sve ostale rediteljske linije. Rad ova dva reditelja određuje novu eru ruskog pozorišta. Uostalom hronologija pozorišne revolucije ne poklapa se sa hronologijom političke revolucije: i Stanislavski i Mejerhold počeli su svoj rad još 900-ih godina, i već nekoliko godina pre rata konačno se videla pobeda njihovih metoda novih metoda ruskog pozorišta nad starima.

Ovo zna malo ko i ovo sada izgleda gotovo neverovatno. Ali nekada obe ove polarne suprotnosti Stanislavski i Mejerhold

sastajali su se u jednoj tački: bilo je to istina kratko vreme, kada je Mejerhold radio kao glumac u pozorištu Stanislavskog. Ali zar Luter nije izašao iz utrobe katoličke crkve pa postao njen ljuti protivnik? Tako je i Mejerhold izašao iz pozorišta Stanislavskog pa postao njegov umetnički protivnik, i poveo svoj pozorišni rad na principima potpuno suprotnim. Mejerhold je voleo da se služi psevdonomom „Doktor Dapertuto“, pozajmljenim kod Gocija. Nezakonito dete Stanislavskog, Mejerhold je zakoniti unuk Gocija. Njegovo pozorište je pre svega pozorište maske, koje dopušta svakojaake anahronizme, ekscentrične situacije, disonanse, sve što nije moguće ni zamisliti u pozorištu Stanislavskog. Kao pravilo na pretstavi Mejerholda gledalac ni za jedan trenutak neće da zaboravi da su pred njim glumci i da oni samo glume; kao pravilo na pretstavi Stanislavskog gledalac ne sme ni za jedan trenutak osećati glumačku igru; pred njim nije gluma nego vaskrsli komad istinskog života. Ono što radi Stanislavski, Mejerhold karakteriše bez osobitog poštovanja kao „gledanje kroz bravu u tuđ stan“. Ovo što radi Mejerhold, izgleda Stanislavskom ponekad kao cirkus; i zaista Mejerhold razrađuje ljudsko telo čak do akrobatizma. Naprotiv, Stanislavski traži psihološko udubljenje i potpuno pretvaranje glumca u onu ličnost koju glumi. Mejerhold polazi od „materije“ pozorišta, a Stanislavski od njegovog „duha“.

Izgleda da je u državi gde je materijalizam nešto nalik na državnu veru, Mejerholdu garantovan trajan i siguran uspeh. Ali, mada je to čudnovato, u poslednje vreme položaj Mejerholda postao je teži od položaja Stanislavskog. U ostalom, to će biti potpuno razumljivo, ako se setimo rediteljske biografije Mejerholda. Svoju karijeru pozorišnog buntovnika novatora počeo je on još pre revolucije borbom protiv pozorišnog problema iz doba Leonide Andrejeva, i evo sada, posle četvrt veka, on se susreće opet sa pozorištem problema i predika, ali obojenim u drugu boju. Ovaj susret, čak uz vruću uzajamnu simpatiju, nije mogao da bude prijateljski zbog organskih suprotnosti: ozbiljan patos propagande ne poklapa se sa čisto pozorišnom glumom Mejerholda. Od suprotnosti Mejerhold beži u nepristupačne tvrđave klasičara koji ne podležu vatri političkih napada.

Mejerhold, usprkos svojih šezdesetih godina, još je mlad. On hoće da budu isto tako mladi i stari klasičari na njegovoj pozornici. I zato on bez ikakvih obzira čini nad njima operacije tako reći nalik na doktora Voronova ili svirepe eksperimente nalik na one što je radio sa životinjama lekar u fantastičnom romanu Velsovom „Ostrvo doktora Moro“. Na sreću pacijenti „doktora Dapertuta“ su mnogo poslušniji i ne mogu podignuti protiv njega bunu, iako bi neki od njih imali na to pravo. Od svih podmlađenih klasičara (Mejerhold je inscenirao Ostrovskog, Gogolja, Gribojedova) možda bi samo Gogolj, čiji je genije naj-

bliži Mejerholdu, mogao zahvaliti za pretstavu „Revizora“: od veselog komada kako se on igrao uvek u Rusiji Mejerhold je načinio jednu pretstavu gotovo punu grozota. I zanimljivo je da je ovo postignuto samo rediteljskim radom bez ikakvih promena Gogoljevog teksta, ako se ne uzme u obzir uvođenje muzičkih momenata i raspodela komada na više „epizoda“ koje se odigravaju na različnim mestima.

Međutim, neki su reditelji jako preterali razvijajući principe Mejerholdove. Tako naprimer u Petrogradu je prikazan podmlađeni „Tartif“: on se razvija i odigrava u najmodernijim prilikama: na velikoj preokooeanskoj lađi, u automobilima čak i na vazdušnoj lađi. Sva lica su odevena, razume se, u moderne kostime, ali između ostalih lica gledalac s najvećim čuđenjem vidi pravoslavnog sveštenika, hodžu, rabinera, rimskog papu i čak Pilsudskog i Makdonalda... Na sreću ova nova lica čute i pojavljuju se samo u intermedijama. Drugi pokušaj novog tretiranja jednog starog komada, takođe veoma rizičan, učinjen je u pozorištu Vahtangova u Moskvi. Reč je o „Hamletu“: Hamlet tu nije nikakva tragična figura, nego naprotiv jedan veseljak, pun ljubavi za život, skeptičar i cinik blizak Falstafu. Isto tako i Ofelija je vesela dvorska dama, čak i suviše lakomislena. Ona nikako nije poludela od nesrećne ljubavi, nego se vratila sa jedne pijanke, i sve što ona govori nije nikakvo tragično ludilo, nego jedno obično buncanje pijanog čoveka. ...Ovi anegdottični fakti ilustruju uticaj Mejerholda na sadašnje ruske reditelje.

Iz Stanislavskog izašlo je nekoliko odličnih mladih pozorišta. On je uspeo da vaspita nekoliko sjajnih mladih glumaca, ali, premda je to veoma čudnovato, nijednog reditelja koji bi po nivou svoga talenta bio blizu svome nastavniku. Možda je jedini izuzetak bio Vahtangov, koji je umro u početku revolucije, autor dve divne incenacije: to su „Dibuk“ u moskovskom jevrejskom pozorištu „Gabima“ i „Turandot“ u moskovskom pozorištu Vahtangova. Međutim, u duhovnoj rodbinskoj vezi sa Mejerholdom nalaze se mnogi ugledni ruski reditelji. Na primor, Granovski, Tairov i najveći levičar Sergije Radlov. Pod uticajem Mejerholda nalazi se mlada „Studija moskovskog malog pozorišta“, novo pozorište u Baku i najbolje ukrajinsko pozorište „Berezilj“.

Ali ipak u toku poslednjih godina, paralelno s napuštanjem ekstremnih levičarskih položaja u umetnosti, na prvi plan izlazi ponovo Stanislavski. Prošlo je vreme kada je publika primala sve — futurizam, suprematizam, konstruktivizam. Snobova je ostalo malo. Novi gledalac traži opet od pozorišta pre svega iluziju pravog života, utisaka jačih i dubljih nego najsajnija gluma. Evo zašto se vraćaju simpatije publike Stanislavskom i njegovoj školi. Čak je i vlada oslobodila Stanislavskog od tutorstva

„crvenog direktora“ (direktor komunist postavljen od vlade), Stanislavski ponova potpuno zapoveda u svome pozorištu. Ali, iz ovoga nikako ne proizlazi da će biti izbrisani svi tragovi Mejerholdovog rada u ruskom pozorištu. Oni su i suviše duboki. Čini mi se da, ako proglasimo rad Stanislavskog kao tezu, rad Mejerholda kao antitezu, onda se rusko pozorište nalazi u traženju neke stvaralačke sinteze, neke sintetičke linije. I to je zadatak ruske režisurske.

A sada režisura ovoga članka vraća se početnim dekoracijama: Moskva, Pozorišni trg, hotel „Metropol“. I završetak onda nezavršene replike Sesil De Mila: „Vaši glumci i reditelji su prvi na svetu. Ovo je van svake sumnje. Ali gde su vam novi komadi, dostojni ovih glumaca i reditelja. Mi u Americi sa ogromnim interesovanjem pratimo vaš rad, hoćemo da saznamo vaš sasvim novi život i sami da učinimo svoje zaključke, a nama se nude gotovi zaključci, propoved. Ovo nam nije interesantno; da je interesantno za vas, u to ja sumnjam“.

Američki reditelj kao da je imao potpuno pravo da sumnja, jer je repertoar za sada još uvek najslabija tačka modernog ruskog pozorišta. Ovde se desila nekakva nepojmljiva pojava: ogromnu težinu ekonomike, industrije, bilo je mnogo lakše sloiniti, krenuti s mesta, nego ovakvu po izgledu laku, eternu supstanciju, kao što je dramaturgija. Ali ovo nije razumljivo samo na prvi pogled. Sve se ovde objašnjava samo običnim zakonom mehanike: u koliko je teža i kompaktnija nekakva masa, tim će veći efekat ona dobiti od udarca; šta će biti od udarca po gasnom oblaku, lako je zamisliti.

U Rusiji u toku 1930—31 godine bio je učinjen pokušaj da se pobedi ovaj zakon socijalne mehanike, da se natera gasni oblak dramaturgije da ide istom brzinom s kojom se kotrlja gvozdena lopta industrijalizacije. Kao što je trebalo očekivati, efekat ovog pokušaja za dramaturgiju je bio dosta žalostan: od brzine kretanja gasni oblak se rasturio; dobili smo više takvih vodnjikavih komada sa „težom“, i život je njihov bio veoma kratak.

Zaista, koji su novi ruski komadi imali trajnog uspeha, i za dugo vremena ušli u repertoar? Oni se broje na prste.

U pozorištu Stanislavskog nekoliko sezona ostao je na programu „Oklopljeni voz“ Vsevoloda Ivanova, komad iz doba građanskog rata; po dramskoj tehnici to nije prvoklasna grada, ali umetnost reditelja napravila je od njega jednu uspešnu predstavu. Isto tako s ogromnim uspehom prikazivan je komad Bulgakova „Dani Turbinih“ (građanski rat u Ukrajini), koji je onda zabranila cenzura. I najzad komad Katajeva „Kvadratura kruga“, veoma uspešna lakrdija iz života sovjetskih studenata.

U drugom hudožestvenom pozorištu u Moskvi već šesta sezona kako se prikazuje komad „Buva“ pisca ovih redaka, koji predstavlja pokušaj rekonstrukcije ruske narodne komedije. U istom pozorištu publika je dobro primila komad Afinogenova, dosta dobru sovjetsku varijantu Čehovljevih komada. U pozorištu Vahtangova bila je privlačna tačka drama Lavrenjeva „Rušenje“, psihološka obrada iste bogate teme o građanskom ratu.

Treba spomenuti još dva komada „Ljubav Jarovaja“ od Trenjova i „Sine zvone“ od Kiršona. Oba komada dugo su privukli pažnju publike, i ako su oni ovo dugovali poglavito novoj građi: „Ljubav Jarovaja“ je prva predstava o građanskom ratu, dok „Sine zvone“ jesu prvi prikazi fabrike i fabričkog života na pozornici.

I najzad „Mandat“ od Erdmana, koji je bio prikazan u pozorištu Mejerholda i postigao tamo rekordan broj predstava. Ovo je jedan od malobrojnih obrazaca prave satire, za čije je razviće literarna klima Rusije sada malo povoljna („Mandat“ je bio prikazan pre 6—7 godina.)

Ovde se jednako spominju samo moskovska pozorišta, zato što su ova pozorišta pravi ispit za komade. Komad koji je položio ovakav jedan ispit posle obilazi sve veće provincijske pozornice. Tako je bilo i sa komadima koji su ušli u ovaj naš mali spisak. Ali se opaža da među tim komadima koji su takoreći položili ispit nema komada, sem jednog, koji obrađuju najaktuelnije teme: industrijalizaciju, kolhoze i tome slično. Kada su dramski pisci na brzinu uzeli u rad ovaj aktuelni materijal, potpuno nestabilan slučaj, desilo se ono što bi se moglo nazvati dramski po-bačaj: u pozorištu su se pojavili mnogobrojni komadi stvoreni na brzinu, bez promišljanja, takoreći komadi-nedonoščad. Kao kod svake nedonoščadi oni su imali nesrazmerno veliku glavu, punu prvoklasne ideologije i slabo rahitično telo koje nije moglo da izdrži težinu ove ideologije. Kao sva nedonoščad, oni su trebali hranu; kritika ih je sa naporom dojila, ali ipak oni su umirali veoma brzo. I svi su ovi komadi građeni po jednom istom nepromenljivom šablonu: mora da bude nekakva fabrika ili kolhoz, na pozornici mora biti neka zavera saboterai mora da bude kažnjen porok i nagrađena vrlina...

Glavna mana ovih komada sastojala se očigledno ne u nesposobnosti njihovih autora: ove teme su uzimali i dramski pisci dosta talentovani, ali je rezultat bio isti. Autor „Kvadrature kruga, Katajev, dao je komad „Avangardu“. Taj komad nije spaslo čak ni pozorište Vahtangova, dok je u Berlinu igran svega četiri ili šest puta. Trenjov, autor veoma lepog komada „Ljubav Jarovaja“, dao je veoma mršav kolhozni komad („Jasni log“ u jesen 1931 g. Malo pozorište u Moskvi.) Dobar beletrista Nikitin

pobacio je komad „Linija vatre“ o kojem je čak i sovjetska kritika rekla da i pored najbolje ideologije komad ne valja. Najzad isto tako aktuelan komad velikog pisca Aleksija Tolstoja mlađeg nije mogao da bude čak ni prikazan. Jedino je bolje uspeo komad „Strah“ od Afinogenova.

Bilo je pokušaja da se aktuelni elementi prenesu čak i u operu i balet. Gledali smo, naprimer, jednu fabriku, jednu igru radnika kraj mašina i peći, igru sabotera, igru kulaka i čak i igru pojedinih delova crvene vojske u kojoj su konjanici jahali stolice. Efekat je bio najgori. Od onih neuspelih pokušaja počinje izvesan preokret u životu pozorišta. Ne samo da su ostavili na miru operu i balet, nego su naredili kritičarima da gone slabe crvene komade, vratili su autonomiju velikom opernom pozorištu i pozorištu Stanislavskog. Dozvoljeni su komadi koji su bili pod zabranom: Bulgakova „Dani Turbinih“ i „Molijer“, Erdmana „Samoubica“. Pozorište se vraća na klasični reper-toar, naročito u operi i baletu.

Do sada smo govorili o profesionalnom pozorištu, ali valja spomenuti i one pozorišne pojave koje su stvorene posle revolucije, i bez čijeg bi pomena ovaj pregled bio nepotpun, u toliko pre što te pojave, koliko znam, nemaju ekvivalenta u današnjem pozorištu evropskom.

Ako počnemo od manjeg, onda ćemo pomenuti prvo „Žive novine“, koje u radničkim klubovima prikazuju amateri. Tu se prikazuju momenti politički ili lokalnog interesa. Ovom svakako „malom“ umetnošću rukuju ponekad i stručni glumci.

Zatim, stvaraju se takozvani „Trami“, t.j. teatri radničke omladine. U njima ima i više elemenata stručnosti, iako su većina glumaca još jednako amateri. U komadima koji se tu prikazuju naročito se ističu elementi fabričnog života, ali to je potpuno prirodno. Javljaju se i dosta dobri komadi i isto takvi glumci.

Najzad, bilo je pokušaja da ce pozorišni komadi igraju pod vedrim nebom, da pozornica bude trg, da kao kulise služe razne impozantne gradjevine, kao naprimer veličanstvena zgrada bivše berze u Lenjingradu. Nekad kada se trošilo bez računa, i kapom i šakom, priredjivani su zaista grandiozne prestave; sada su ovi pokušaji mnogo skromniji. Ali možda baš u njima leži put ka novom pozorištu koje se vraća na trg kao pozorište zaboravljene grčke „agore“.

A. Kojre

[Prevela M. J.]

PETAR ČAADAJEV

U toku poslednjih godina i naročito u najnovije vreme pojačan je interes za Petra Čaadajeva (1794—1856), originalnog ruskog mislioca prve polovine XIX veka, bliskog prijatelja Puškinovog. Uoči svetskog rata poznati ruski istoričar književnosti, sada pokojni M.O. Gersenzon, izdao je — u dve velike sveske — dela Čaadajeva, upravo njegove fragmente i pisma (Moskva izd. „Put“). Sada je francuski naučnik Kene [Ouénet] objavio dotle nepoznate značajne fragmente Čaadajeva. U Jugoslaviji je o Čaadajevu pisao pre više godina odličan znalac ruske književnosti, profesor Ljubljanskog Univerziteta, g. Dr. *Ivan Prijatelj*, u svojoj slovenački pisanoj knjizi „Pretihodnici i idejni osnivači ruskog realizma“. Odeljak o Čaadajevu je posle preudesila prema slovenačkom tekstu G-đa Dr. *Isidora Sekulić* u članku „P. J. Čaadajev“ („Nova Evropa“, III, Zagreb, 1921). Prošle godine javio se sa dosta opsežnom studijom o Čaadajevu u svojoj lepoj knjizi „Ruski problemi filozofije i religije XIX veka“ g. Dr. *Dušan Stojanović* (vidi o tome prikaz D-ra A. Jelačića u našem „Arhivu“, knj. XX—XXI, str. 162—164). I kod Bugara je prošle godine izašla monografija mladog filozofa *Janjeva* o Čaadajevu. U Francuskoj, pored spomenute publikacije Kenea, osvrtnuo se na Čaadajeva u svom radu o filozofiji i nacionalnom problemu u Rusiji XIX veka talentovani filozof i pisac g. Dr. *Aleksandar Kojre*, profesor Univerziteta u Parizu, čiju specijalno za „Ruski Arhiv“ napisanu raspravu donosimo u prevodu sa francuskog rukopisa.

Uredništvo „Ruskog Arhiva“

U radu, objavljenom već pre nekoliko godina¹⁾ ja sam pokušao da prikažem istoriju filozofskog obrazovanja Rusije i da pokažem na koji je način pod uticajem ideja romantizma i nacionalnog ponosa, mlada posleratna generacija (posle god. 1812) izradila osnove filozofije nacionalne istorije, koja je trebala da objasni rusku sadašnjost s obzirom na prošlost i na budućnost; s druge strane, trebalo je vrednošću prošlosti i veličanstvom budućnosti da je uteši u bedi sadašnjosti. Slika koju sam nacrtao nije bila ipak potpuna: jedan element prvostepenog značaja nije bio u nju unesen. U debatama čiji je šum već počeo da ispunjava moskovske časopise i salone, jedan glas nije se dao čuti, a to je bio glas kato-

¹⁾ La Philosophie et le problème national en Russie au debut de XIX siècle (Bibliothèque de l'Institut français de Leningrad, IX, Paris, 1921).

Petar Čaadajev
(1794—1856 g.)

ličke reakcije. Pored takmaca Gizo-a i Šelinga, Novalisa i Ogistena Tjeri, jedva se mogao zapaziti²⁾ kakav pristalica Bonalda ili de Mestra. Jer je filozofija istorije katoličke reakcije, koju je tako sjajno predstavljao jedan od najzanimljivijih ljudi onoga doba — slavni pisac *Filozofskih pisama*, Petar Čaadajev³⁾, našla svog izraza u književnosti — bar javnog izraza — tek tridesetih godina. Tek godine 1836 u 15 broju časopisa «Teleskop», koji je izdavao Nadeždin, pojavio se prevod (anonimni) prvog od ovih Pisama⁴⁾.

To je bio kao grom iz vedrog neba, što je lako razumljivo. Ni danas se ove strane pune surovosti i gorčine ne mogu pročitati bez uzbuđenja; te se može zamisliti kakav je utisak morala učiniti pre sto godina ova nemilosrdna kritika koja je redom pogađala ne samo zvanične doktrine, nego i težnje celog rodoljubivog društva toga doba, kritika koja ne samo da je negirala Rusiji jednu samobitnu civilizaciju, nego još i makakvu istorisku prošlost, koja joj je poricala čak i pravo da se smatra za jednu «istorisku naciju». Istina, pri bližem rasmatranju vidimo da su neke od ovih ideja bile već jednom izražene. Već su Nadeždin i Poljevoj govorili o ništavilu sadašnjosti; već je Kirejevski bio proglasio — možda ne bez uticaja misli Čaadajeva — skoro potpuno odsustvo vrednosti u ruskoj civilizaciji i sveo je njenu hiljadugodišnju istoriju na istoriju njenog fizičkog rastejanja⁵⁾. Ipak nikad do sada nisu proglašavali sa takvom određenošću izraza i misli neminovnu i — činilo se — neizlečivu inferiornost ne samo sadašnje civilizacije Rusije, nego još i same ruske nacije. Niko nije bio dirnuo sa takvom žestinom rodoljubivu taštinu Rusa. Sveta Rusija saznade sa iznenađenjem da se pravi i najdublji uzrok njene protivnosti prema

²⁾ V. op. cit. str. 190 i sled.

³⁾ Objavljivanje odličnog rada G. Kene-a «Čaadajev i filozofska pisma» Biblioteka Francuskog Instituta u Lenjingradu, sv. XII), Pariz. Šampijon 1931, na koji mi često upućujemo čitaoce, čini neocenjivu uslugu istoričaru ideja. Ne samo da G. Kene iskorišćuje prvi put nove dokumente (jednu seriju neizdatih *Filozofskih pisama*) koju je otkrio u arhivi predašuje III sekcije Carske kancelarije M. D. Šahovskoj, nego nam daje još i pravu sliku svega što se zna ili se može znati o P. Čaadajevu. Mi se ne možemo uvek složiti s njim u tome što se tiče tumačenja ni, na žalost, prevoda tekstova, ali mi se skoro uvek slažemo u analizi fakata.

⁴⁾ Povodom spornog pitanja o kompoziciji *Filozofskih pisama* vid. Š. Kene, cit. delo, str. 100—110. Zbirka, sačuvana u Akademiji Nauka, sadrži osam pisama od kojih tri — I, VII i VIII — reprodukuju „prvo“, „treće“, i „prvo“ pismo zbirke *Izabranih dela* (objavio Gagarin). „Četvrto“ pismo Gagarinovog izdanja izostaje u akademskom izdanju. G. Kene zaključuje da Čaadajev nije sastavio samo jednu kolekciju pisama, već više njih, koje se među sobom razlikuju brojem, prirodom i logičkim redom *Pisama*, koja čine nepodeljive grupe. Sastavljanje pisama pada u godine 1828—1829. Pismo koje je objavio Nadeždin („prvo“ u Gagarinovom izdanju i VI u akademijinoj zbirci), poslednje je koje je bilo napisano; ono je datirano: Nekropolis, 1 nov. 1129.

⁵⁾ Up. sa mojom knjigom citiranom više, str. 180 i sled.

Evropi, njene odvojenosti od civilizovanog sveta, jednom reči njenog varvarstva, nije nalazio u njenoj mladosti, ni čak u različitosti njene istorije, ni u tatarskom jarmu, ni u nedostatku ove baze potrebne svakoj civilizaciji a koja je — prema Kirejevskom — nasleđena antičnost, već ništa drugo nego njeno pravoslavlje, jedina vrednost koju čak ni sam Kirejevski nije smeo da joj poriče, i da je jedini lek za sva ova zla bio primanje rimskog katolicizma. Ovo je bilo dosta da se izazove nepristojno negodovanje kod Benkendorfa⁶⁾ ili Nikole I, kao i kod jednog Odojevsko⁷⁾ ili jednog Homjakova⁸⁾.

«Jedna od najžalosnijih osobina naše čudne civilizacije», pisao je Čaadajev, «jeste u tome da tek imamo da otkrivamo najbanalnije istine kod drugih i čak kod naroda koji su u izvesnim odnosima mnogo manje napredni od nas. Jer Rusi ne umeju misliti. Zato što nismo nikad zajedno išli sa drugim narodima, mi ne spadamo ni u jednu od velikih porodica ljudskog roda; mi nismo ni zapad ni istok i nemamo tradicija ni jednog ni drugog. Kao da smo bili stavljeni van vremena, svetsko vaspitanje ljudskog roda nije nas dotaklo»...

«Divna povezanost ljudskih ideja u toku vekova u istoriji čovečjeg duha, koje su ga dovele do onog stanja u kojem se on sada nalazi u ostalom svetu — nisu imale nikakvog dejstva na nas».

Rusija nikad nije poznala neprekidnost u svom istoriskom razviću, ona nikad nije uzimala učešća u evoluciji čovečanstva, njoj su nedostajale tradicije, taj bitni elemenat svake istinite civilizacije, jer je istoriska tradicija za jedan narod isto što je vaspitanje za pojedinca. Ništa nije stabilno, ništa nije utvrđeno ni ustanovljeno u Rusiji. Sve je u pokretu, ali u jednom pokretu neprekidnom i neurednom.

«Pogledajte oko sebe. Jelte da su svi u pokretu? Reklo bi se da svi nekud putuju... Naše kuće izgledaju kao šatori; u našim porodicama mi izgledamo kao stranci; u našim gradovima mi izgledamo kao nomadi — i to još više nomadi nego oni u našim stepa ma, jer su oni jače vezani za svoje pustinje nego mi za naše gradove.

«Ova pokretnost nije ona burna i živahna pokretnost mladosti. Baš na protiv, ta živahnost nama najviše nedostaje, ona je uvek nedostajala Rusiji. Zaista Rusija nije nikad poznavala ovo doba burne ustalasanosti, strasnog nespokoјstva, aktivnosti bez promišljene motivacije....»

Sva društva su prolazila kroz takve periode: «kroz ovo doba mladosti... ovog trenutka kada se njihove sposobnosti najmoćnije razvijaju, trenutka čija uspomena daje radost i iskustvo zreloom

⁶⁾ Grof A. H. Benkendorf, ruski general, prvi adutant cara Nikole i komandant celokupne žandarmerije.

⁷⁾ Ruski pisac romantičnog pravca, vod t. zv. „Ljubomudrih“.

⁸⁾ Ruski bogoslov i filozof, slovenofilski prvak.

dobu», — sva, sem Rusije. «Mi, Rusi, nemamo ništa od toga. Najpre brutalno varvarstvo, posle toga grubo sujeverje, zatim tudinska vladavina, svirepa, ponižavajuća, čiji je duh docnije nasledila nacionalna vlast, to je tužna istorija naše mladosti... Nema priyatnih uspomena, nema nežnih slika u sećanju, nema moćnih pouka u nacionalnoj tradiciji... nijedne privlačne uspomene, nijednog pokreta dostojnog poštovanja. Mi živimo samo u jednoj sadašnjosti i to vrlo stešnjennoj, bez prošlosti i bez budućnosti, usred jedne glupave mirnoće».

Drugim rečima, Rusija nema još istorije, ona još nije stigla na stupanj razvića stabilizacije, neprekidnosti u evoluciji koji se javljaju kao znak jedne istoriske egzistencije. Rusija, koja nema ni načela ni pravila, nalazi se još u haotičnom stanju koje pretihodi stanju civilizacije... Odvojeni čudnom sudbinom od kretanja celog čovečanstva, mi nismo ništa uzeli od onih ideja ljudskog roda koje se tradicijom predaju. Ali na ovim idejama zasniva se ipak narodni život; iz ovih ideja struji naša budućnost i nalazi svoje načelo moralni razvitak. Ako bismo hteli da prihvatimo stav sličan stavu kod drugih naroda, morali bi donekle da počnemo-primenjivati na sebe celo vaspitanje ljudskog roda».

Međutim, «narodi su moralna bića kao i pojednici. Stoleća ih vaspitavaju kao što godine vaspitavaju pojedine osobe» «uspomenom na prethodne činjenice koje vezuju sadašnjost sa prošlošću» pomoću jakih impresija, koje prohujali vekovi ostavljaju u njihovim duhovima, i pomoću kontakta sa drugim narodima. Na takav način svaki pojedinac oseća svoju vezu sa čitavim čovečanstvom, sa čovečanstvom prošlim koje živi u istoriskoj tradiciji, i sa čovečanstvom sadašnjim, sa kojim ga vezuje činjenica da i on pripada jednom svetu opšte kulture. Ali «mi, Rusi, koji smo došli na svet kao nezakonita deca bez nasledstva, nemamo ništa u našim srcima od pouke prethodnih vekova... Mi nemamo istorije, nemamo tradicija, nemamo blago opštih uspomena, nemamo zajednice pravih veza između pojedinaca koji sastavljaju naciju». «Prirodna posledica jedne kulture koja je sva bila unesena sa strane i imitirana. Mi nikako nemamo unutrašnjeg razvitka, prirodnog napredovanja; nove ideje odbacuju stare, jer ne proizlaze iz njih, jer nove dolaze ne zna se odakle. Pošto mi uzimamo samo gotove ideje, neizbrisivi trag koji se utiskuje neprekidnim pokretanjem ideja u duhovima i koji im daje snagu — ne ostavlja brazdu u našim umovima... Mi rastemo, ali mi ne postajemo zreliji... Mi spadamo u broj onih nacija koje kao da čine nerazdvojan deo ljudskog roda, nego koje su tu samo zato da bi dale jednu veliku lekciju svetu.»

Kakvu lekciju? Čaadajev to ne kaže, on samo tvrdi da «sigurno da pouka koju smo određeni da dajemo neće biti izgubljena; ali ko zna dan kad ćemo se naći usred čovečanstva i koliko ćemo beda podneti pre nego se naša sudbina ispuni?» Ma šta bilo,

jedno je sigurno: Rusija ne čini sastavni deo zapadnog sveta. «Narodnosti Evrope imaju zajedničko lice, jedan familijaran izgled». Zaista, one čine jednu pravu duhovnu porodicu, jer, » nije proteklo mnogo od onog doba kada se sva Evropa zvala *hrišćanstvom* i ova reč imala svoje mesto u javnom pravu », što opet nikako ne zahteva da se negiraju duboke razlike između naroda koji ulaze u veliku evropsku zajednicu. Svaki, naravno, ima svoju vlastitu istoriju, svoju sopstvenu prirodnu tradiciju i čini jedan odvojen organizam obdaren sopstvenim individualnim životom; ali svi imaju svoj udeo u opštoj baštini koju sastavljaju ideje pravde, dužnosti, poretka, svega što čini naslednu atmosferu civilizovanih naroda. Ove ideje su sastavni elementi društva ovih zemalja. To je atmosfera Zapada, to je više nego istorija, više nego psihologija, to je fiziologija čoveka i Evrope ». Zato se zapadni čovek vaspitava na lak i prirodan način; njemu ne treba da uči, tradicionalni pojmovi i ideje njegove civilizacije prožimaju ga, a on to i ne primećuje: oni osvajaju dete još u kolevcu, usred njegovih igara... oni ga formiraju pre nego što on postane svestan član sveta i društva.

A ono što nedostaje Rusiji — Čaadajev ponavlja to neumorno — to je baš ona moralna sredina koja je u stvari samo jedan tradicionalni talog. Rusija učestvuje u opštem pokretu čovečjeg duha samo podražavanjem — slepim, površnim, vrlo često nevešt看im podražavanjem drugih nacija; što opet objašnjava da ove naučene ideje ne prodiru dosta duboko u duhove, i da načini i metode koje se Rusija trudi da usvoji — ostaju joj na kraju krajeva tuđi.

«Zato, veli on, svima nama nedostaje samo opouzdanje, izvesna metoda duha, izvesna logičnost. Zapadni silogizam nama je nepoznat... Najbolje ideje paralizuju se u našem mozgu zbog nedostataka veze ili kauzalnosti ». Rusu nedostaje «osećaj nepredviđenog trajanja » i zato, još jedanput, on je zalutao u svetu. U stvari, on je apsolutno nesposoban da misli. «Usamljeni u svetu, mi mu nismo ništa dali, mi ga nismo ničemu naučili, mi nismo uneli ni jednu jedinu ideju u masu ljuskih ideja; mi ni u čemu nismo sudelovali u napretku čovečjeg duha... »

Treba priznati da se Čaadajev sa savršenom veštinom služi sarkazmom. Svaka od njegovih zaoštrenih strela pogađa; svaka njegova rečenica ranjava. On nikoga i ništa ne štedi i, zanesen sopstvenom žestinom, on hoće da prevaziđe sebe samog, i zabavljajući na višu vrlinu — opreznost — on ne šteti više ni cara. Njemu nije dosta da je već proglasio carsku vlast naslednikom ponižavajućeg despotizma Tatara, — što je bilo više nego dovoljno da izazove gnjev Nikole I; evo ga gde hladno dodaje da su Tatari pak bili bolji. Bilo je već dosta drsko pisati da je Providenje, kako izgleda odredilo Rusiju samo zato da služi kao lekcija svetu: evo ga gde objašnjava da je još verovatnije da je Providenje potpuno

otstranilo Rusiju od svojih briga «verovatno zato da bi se svetu dao užasan prizor jedne zemlje zaboravljene od Boga».

Da bi satio Rusiju svojim preziranjem, on pada u protivrečnost: on joj prebacuje da nije poznavala «zapadni silogizam», onaj isti silogizam čiji je pronalazač nekoliko strana dalje biti proglašen za jednog od najvećih zločinaca čovečanstva zato što je svojom grubom mehanikom za mnogo godina unapred pokvario duh filozofije i nauke. Najomrznutije doba, doba renesansa, koje nije bilo drugo ništa već povratak mnogoboštvu, biće predstavljeno kao jedan od najboljih perioda evolucije čovečanstva, jednog doba kada «vraćajući se prema mnogobožackoj antičnosti hrišćanski svet je bio spreman da ponovo nađe oblike lepote koji su mu još nedostajali.» Za ovo vreme Rusija je ostajala usamljena «odvojena u svoju šizmu» i ništa od toga što se dešavalo u Evropi, nije dopiralo do nje».

Zaista, šta smo radili dok se iz borbe između preduzimljivog varvarstva severnih naroda i uzvišene crkve dizala zgrada moderne civilizacije? Gurani zlokobnom sudbinom, mi smo pošli da potražimo «kod bedne Vizantije» koja je bila predmet dubokog preziranja ovih naroda, moralni kodeks koji je trebao da nas vaspitava. Međutim, «jedan trenutak ranije jedan častoljubiv duh doveo je ovu porodicu sveopštem bratstvu: tako smo mi primili ideju nagrađenu ljudskom strašću.»

Ovo je duboki razlog svih nesreća Rusije: njene usamljenosti, njenog dragovoljnog rastanka s jedinom silom na svetu koja je zaista civilizatorska, sa jedinom ujedinjavajućom snagom koja postoji i kojoj Evropa duguje svoj napredak i sva bogatstva svoje kulture, to je — hrišćanstvo u njegovom rimo-katoličkom obliku. Šizma je nesreća i početak zablude! Takav je bio krajnji uzrok zbog koga «uzvišene osobine kojima je religija obdarivala nove narode, religija, koja ih u očima zdravog razuma toliko uzdiže iznad starih naroda koliko su ti stari stajali iznad Hottentota ili Laponaca; ove nove sile kojima je ona obogatila čovečji razum, — nisu postale naš udeo, uprkos hrišćanskom imenu koje smo nosili»... plod hrišćanstva nije sazrevao za nas.»

Međutim, bitni plod hrišćanstva nije ništa drugo nego *civilizacija*. Hrišćanstvo samo po sebi može da da čovečjem duhu potrebne snage da se obezbedi neprekidan i neodređen razvitak društva. Zaista, čovečji duh je ograničen svojom sopstvenom prirodom, i ništa nije tako pogrešno, ništa nije u tolikoj suprotnosti zdravom razumu kao učenje filozofa o bezgraničnoj sposobnosti usavršavanja. Učenje o napretku je istinito samo kad se odnosi na hrišćansko društvo, jer je samo u njemu duh uzdignut iznad

*) Up. Izabrana dela str. 32. „Ali najzad, reći ćete vi, zar nismo hrišćani, i zar samo na evropski način može čovek da bude civilizovan? Nema sumnje, mi smo hrišćani, ali nisu li to i Abisinici?“

samog sebe. Zato dok se na Zapadu odigravala «ova istorija koja može da bude nazvana sveštena sasvim kao i ona starodrevnog izabranog naroda, jer je hrišćanstvo tamo sve izvršilo, slabost naših verovanja ili nedostatak naše dogme... bacili su nas u kategoriju naroda koji se tek indirektno i vrlo dockan moraju koristiti konačnim rezultatima hrišćanstva¹⁰⁾».

Hrišćanstvo izgleda Čaadajevu pre svega kao neka sila koja dejstvuje isto toliko na društvo koliko i na pojedinca, i čak više na društvo nego li pojedinca, jer je ovaj neodjeljiv od njega; njegovo se moralno vaspitanje vrši samo u društvu i preko društva; dakle, ideal hrišćanstva — carstvo dobra — pravi je društveni ideal¹¹⁾. Hrišćanstvo je dakle pre svega — ali ne isključivo — jedna socijalna sila koja se razvija u istoriji naroda; ona se postupno realizuje u njihovom socijalnom biću, preobražavajući malo po malo njihove običaje, njihov duh, samu prirodu njihovu, — i samo ova natprirodna akcija može objasniti i garantovati intelektualno i moralno razviće čovečanstva¹²⁾».

Hrišćanstvo je, rekli smo, za Čaadajeva jedna ideja snaga, «oživljujući princip, duša socijalnog bića za sve trajanje njegove egzistencije», koja kao da baca seme u dušu pojedinaca i isto kao i u celo društvo, dejstvuje svuda, čak i tamo gde njen uticaj nikako ne izgleda neposredan i direktan. Hrišćanstvo, ostvarujući postupno savršeno ujedinjenje ljudskih bića u ljubavi, solidarnosti i jedinstvu — carstvo Božje na zemlji, sadrži načelo neodređenog napretka; dakle, baš ovaj ideal objašnjuje i daje smisao celoj istoriji čovečanstva — sadašnjoj i prošloj; na kraju krajeva, baš on objašnjava povezanost istorijskih događaja. Zaista, carstvo Božje na zemlji mora da bude ostvareno prirodnim putem, kombinacijom mnoštva moralnih i socijalnih uticaja, slobodnim radnjama čovečjeg duha. I ako se posmatra sa ovog gledišta istorija sveta od njegovog stvaranja, ili bar od doba dolaska Spasitelja, vidi se da se sve, čak i borba protivu hrišćanske vere, ne ograničava na oblasti povlašćene, gde se, kao na Zapadu, ta borba vrši pri punoj svetlosti dana i gde je dakle, u prkos porocima i nesavršenstvu njegovog socijalnog stanja «carstvo Božje donekle realizovano u potenciji». Svuda gde se priziva ime Hristovo, čak i tamo gde se ono ne priziva, hrišćanstvo prodiere u duše, zavlađuje duhovima, potčinjava ih čak i kad oni ne znaju smisao, prirodu i poreklo novih ideja, koncepcija sposobnosti i emocija koje povećavaju bogatstvo njihovih duša.

Tako, bez atentata na slobodu čoveka, bez paralizovanja ma i jednog dara njegove prirode, nego, baš naprotiv, slobodno osvojivši je i dodajući nešto prirodnih sila intezivnosti i razvijajući u beskonačnost ono čime one već raspolažu, otkrivena misao

¹⁰⁾ Ibid. str. 32.

¹¹⁾ Ibid. str. 31.

¹²⁾ Ibid. str. 35.

sve odnosi sobom, postajući sve u svima i za sve, iskorišćuje sve individualne osobine, organizuje, ujedinjava i nateruje najrazličitija srca da kucaju za jednu istu ideju. Na taj način daleko od toga da svede čovečanstvo na jednu neprirodnu i veštačku uniformisanost, jedinstvo hrišćanskog principa izražava se i otkriva se u sve većem bogatstvu oblika civilizacije i duhovnog života, u beskrajnom rascvatu ljudske prirode, individualne i socijalne. Konačni je cilj, dabome, unifikacija, «dezindividualiziranje» čoveka, mistično izostavljanje «ja», usamljenost i podvojenost posebnih ličnosti; ali ovaj konačni cilj savršenog jedinstva, uništavajući usamljenost, neće uništiti biće, a mistična smrt » ja » nikako ne uništava ličnost. U ostalom, u ovoj «mističnoj koncepciji istorije,» u socijalnoj mistici» kako je rekao Geršenzon, baš ova beskonačna udaljenost ideala i njegov *neostvarljiv karakter* čini za Čaadajeva njegovu veličinu i lepotu, jer ova činjenica dopušta veći kretanje, napredak u neodređeno, i prema tome, veći život čovečanstva. Tražiti ideal, strasno mu težiti — izgleda da je za njega, kao i za Lesinga, jedan posao privlačniji nego li njegova realizacija, jer u ovom neprekidnom traženju jednog transcendentnog cilja čovek kao socijalno ili individualno biće ostvaruje svoju pravu sudbinu na zemlji. Ovo traženje dopušta aktivnost, spasava mu slobodu i obezbeđuje mu spasenje.

Takva je, prema Čaadajevu, uloga hrišćanstva kao ideje snage u istoriji; na ovaj način, prema njemu, hrišćanstvo preobražava sve interese u svom vlastitom interesu, obuhvatajući i upijajući u sebe sav život čovečanstva, iskorišćavajući za sebe i tvoračku misao pojedinaca svesnih svoje radnje, i slepe pokrete nesvesnih masa, «bezdusnih atoma».

Evo kakav je, prema Čaadajevu, opšti smisao istorije i evo kakva je takođe pasivna i bedna uloga koju odigrava Rusija u razvitku ove veličanstvene drame. «Hrišćanski razum, veli on, ne trpi nikakve zaslepljenosti, a zaslepljenost nacionalnom predrasudom manje nego svaku drugu». Time se završava ovo čuveno pismo i Čaadajev dodaje: «Morao sam da vam izgledam pun gorčine kad sam govorio o mojoj zemlji: međutim, ja sam rekao samo istinu i još nepotpunu istinu.»

Ovaj strastan napad morao je izazvati sveopšte negovovanje. Lako je bilo predvideti «buru». Lako je bilo takođe predvideti da će državna vlast odgovoriti na ljubaznosti Čaadajeva argumentima na svoj način¹³). Dosta je nepojmljivo da ni Čaadajev ni Na-

¹³) U tom smislu napisao je knez Odojevski svome drugu Ševirjovu, pošto je objavio da, ako je članak sam po sebi glup, još gluplje je bilo objavljivanje istog. „Ja jasno vidim — iako ne razumem uzrok tome — da je nemoguće izdavati jedan časopis u Moskvi a vi, Moskovičani, vi ste potpune neznalice u pogledu na ono što se događa u Rusiji. Kakvo nepoznavanje žica u koje se ne sme dirati. Naši cenzori zabranjuju sitnice, a sad odjednom proglašavaju da mi moramo biti papski podanici“.

deždin nisu, izgleda, to razumeli¹⁴). Možda su oni mislili da objavljivanje već vrlo poznatog dela čiji su rukopisni prepisi cirkulisali od pre dugog vremena, nije moglo da mu bude uračunato kao zločin¹⁵). Bilo kako bilo, uskoro su mogli da shvate svoju grešku: carski odgovor nije se dao dugo čekati: Boldirev, cenzor koji je bio dozvolio objavljivanje *Pisma*, bio je otpušten iz službe bez prava na penziju; Nadeždin, urednik *Teleskopa*, bio je proteran u Ust-Sisoljsk (varošica na dalekom severu Rusije); časopis je bio zabranjen za uvek, a Čaadajev je bio proglašen za ludog¹⁶). Jedino ludilo, pisao je Benkendorf, moglo je objasniti gomilu budalaština koje se sadrže u pismu Čaadajeva. Ironija je izgledala malo teška. Ali neodobravanje je bilo sveopšte. Videli smo šta je o tome mislio Odojevski. Puškin smatra da Čaadajev preteruje: vizantiski običaji su jedno, a jevandjelje je nešto drugo. Ruska istorija je puna veličanstvenih slika. Tatarska invazija, oba cara Ivana, napredovanje prema ujedinjenu, Petar Veliki... Zar sve to nije istorija? Šta više: zaustavljajući, apsorbujući mongolsko osvajanje, Rusija je spasla Zapad. Što je istina, to je da je religija tuđa našim mislima, našim navikama... ali to nije trebalo govoriti. Trebalo je dodati (ne kao popuštanje, već kao istinu) da je državna vlast — jedini Evropljanin u Rusiji i da, iako brutalna, ipak bi samo do nje stajalo da bude još sto puta grublja. Niko ne bi na to obratio ni najmanju pažnju¹⁷).

Puškin nije bio jedini koji je smatrao da Čaadajev preteruje. Ne govorimo o knezu Vjazemskom koji je, sećajući se verovatno nekih od svojih predašnjih iskaza, nameravao da pošlje ministru prosvete, Uvarovu, *otvoreno pismo* koje bi javno osuđivalo Čaadajeva.

¹⁴) U jednom pismu kneginji Meščerskoj Čaadajev je ushićen „uspehom“ svoga članka.

¹⁵) To će reći Čaadajev u jednom pismu svome bratu.

¹⁶) Istorija obavljanja *Filozofskog pisma* bila je bezbroj puta proučavana; Lemke, Geršenzon, i doskora Š. Kene, na čije izlaganje ja i upućujem čitaoce *Op. cit.* str. 243 i sled.

¹⁷) Puškin, *Pismo Čaadajevu*, S.P.H. 19 oktobar 1836. *Dela*, izd. Jefremova, VII str. 664, koncept; sr. Š. Kene, *op. cit.* str. 24 i sled. koji reprodukuje Puškinovo pismo. Čaadajev ga nikad nije primio. Ali da ga je primio, on bi mogao odgovoriti, kao što vrlo dobro kaže Š. Kene: vi mi predlažete slike, tamo gde ja tražim ideje. Osim toga, on bi mogao reći: — Ja ne osuđujem, a konstatujem i objašnjavam. U ostalom, nije bilo nipošto potrebno da Rusija služi kao žrtva koja ispašta za ljubav zapadnog sveta da bi ga sačuvala od mongolskog jarma. Španija je umela da se oslobodi Arabljana a da ne trpi zakašnjenje u svojoj evoluciji baš zato što je bila sastavni deo katoličke Unije. Da se Rusija nije odvojila šizmom od Zapada, ona bi mogla, čuvajući svoje nacionalno jedinstvo, pobediti Tatare bilo sama (tako je mislio Kirejevski), bilo uz pripomoć i saradnju hrišćanstva. Ne zaboravimo da su u ono doba imali jednu vrlo pogrešnu ideju o pravom karakteru mongolskog osvajanja. Jedino Poljevoj, slažući se sa tada pomodnim idejama o „invaziji varvarskih horda“, priznavao je strašno vojničko prevashodstvo Batijevih sila.

dajevljevo *Pismo*, »koje nije ništa drugo... već negiranje one Rusije koju je naslikao Karamzin s originala¹⁸).» Zna se da se Homjakov, uzbuđen ovim javnim napadom na svetu pravoslavnu Rusiju, spremio da napiše jedno oprovrgavanje i da je napustio ovaj projekt tek kada je Nikola I uputio Čaadajevu svoju već poznatu kritiku. Više je nego verovatno da bi i Kirejevski protestovao sa istom vatrenošću kao i Homjakov. Godine 1836 on je zaista bio usrdan pristalica pravoslavlja.

Ali ako i nemamo mišljenja Homjakova i Kirejevskog, imamo sr ećom mišljenje predašnjeg pretsednika društva «Ljubomudrih», kneza V. Odojevskog. On, koji je od godine 1834 upotrebljavao izraze kojih se ne bi postideli ni najvatreniji slovenofili, odgovorio je preko Krajevskog, urednika «*Književnih dodataka Ruskom invalidu*¹⁹»). Krajevski podvlači istorisku odvojenost između Rusije i Zapada i zaključuje ovim rečima: mi nismo Evropljani, mi ne možemo i, dakle, ne moramo to postati; mi nismo ni istočnjaci. Čaadajev nije rekao ništa drugo. Ali, nastavlja Krajevski, «šta smo onda ako ne postoji nijedna velika porodica naroda kojoj bi mi pripadali? Mi smo Rusi, koji naseljavaju ovaj šesti deo sveta (šesti kontinenat) koji zovu Rusijom. Mi smo Rusi, i ovo je ime za nas veće od sviju ostalih. Naša otadžbina je čitav jedan svet. Naša se država razvijala na neograničenom prostoru, tako da sunce ne zalazi na našoj teritoriji; ona ima sve oblike klime severne polulopte, ona krije neprebrojiva bogatstva u svome zemljištu, svojim planinama, svojim vodama i svome vazduhu; ona je naseljena narodom mladim i svežim, koji je priroda obdarila svima darovima razuma i srca, narodom koji pored najuzvišenijih osećanja duše ima savršenu poniznost i savršeno poslušanje očinskoj vlasti svoga cara, ovu urođenu mudrost, ostvarenu na zemlji... Zar takav narod, zar takva zemlja da još podražava? Zar će mu nedostajati snage da razvije sam, bez podražavanja, ovu višu civilizaciju koju čovečanstvo mora da postigne? «Prebacuju Rusiji oskudnost kulture, siromaštvo njene umetnosti, njene nauke, njene književ-

¹⁸) „Evropa mora da bude rusificirana“, piše on godine 1834. „Zapad još čeka svoga Petra Velikog koji bi mu ulio slovenske osobine... jer tek će estada čovečiji život rascvetati u svojoj svojoj potpunosti. Forma koju traži Zapad, nije ništa drugo do zbližavanje sa našom crkvom koja se, izgleda, ne moli Bogu svakog dana za sjedinjenje Crkava (Sveska 53, str. 73, cit. Sakulin, *Odojevski*, Moskva, 1913, str. 593). Filozof nastavlja sanjajući o duhovnoj veličini koju će postići Rusija i o svetskoj ulozi koju će ona igrati. Biće rusko osvajanje Evrope, ali to će biti duhovno osvajanje, jer jedino je ruska misao u stanju da uredi haos evropske nauke, da istrese prašinu sviju evropskih autoriteta; za ovo je potrebna samo jedna mala stvar: treba prevazići sve ove autoritete,“ [na istom mestu str. 43 i *Ibid.*, str. 595).

¹⁹) Odojevski piše, istina, Ševirjovu da je ovaj članak, određen za Ruski Zbornik, bio napisan pre nego je bilo objavljeno *Pismo* Čaadajeva; ali je teško verovati u takvu jednu unapred izvedenu harmoniju. Sem toga, *Pismo* Čaadajeva bilo je poznato pre objavljivanja.

nosti. Ali, kaže Krajevski, ponovo uzimajući ovu sliku mladosti, Rusija je mlada. Pričekajte, dajte joj vremena potrebnog da razvije svoje snage. Međutim, jačina snaga (potestas virum) koju je ona dobila od Providenja toliko je ogromna da bi ona bila dovoljna ne samo za njeno sopstveno usavršavanje, nego još i za unošenje u čovečanstvo čitavog sveta novih ideja, sveta sastavljenog od njenih sopstvenih elemenata».

«U ostalom, dadaje on, netačno je da je Rusija neplodna, kao što tvrde njeni klevetnici, čak i u koliko se tiče nauke. Mi smo nastavili evropsku školu, ali ipak u nižim slojevima našeg društva pojavljuju se s vremena na vreme originalni mislioci kojima je ova škola potpuno nepoznata. Meni nisu potrebni mnogobrojni primeri: Ja ću navesti samo najfrapantniji: Grigorije Savić Skovoroda, ovaj narodni filozof, ovaj prostodušni mislilac koji je već počeo da stvara nacionalnu i narodnu rusku filozofiju, stapajući veru sa mišlju, izražavajući filozofske špekulacije u jednostavnim terminima Svetog Pisma, i to u doba kad Evropa još nije ni mislila na to, kad se u njoj još nisu pojavljivali Šelinzi, Hegeni i Baderi. Zar nije to primer da je Rusija pretekla zapadne nacije? Zar nije to dokaz da je ona sposobna za stvaralaštvo? Da ona može ići na putu koji je za nju podoban? Neka, dakle, ne zameraju da, pošto je Evropa pretekla Rusiju a ova je zakasnila, da Rusiji ne ostaje ništa drugo nego da se za njom vuče u povodu, naročito neka ne kažu da, pošto je civilizacija jedna, ona je potpuno zastupljena samo na Zapadu».

Vraćajući se na romantičku ideju (koju smo u ostalom videli kod samog Čadajeva), Krajevski pobeđnički završava: «Očigledno je da ima samo jedna Istina, jedno Dobro, jedna Lepota, ali svaki narod ide svojim sopstvenim putem koji ga vodi prema visinama gde se javljaju svetle ideje, i viši zakon čovečanstva baš propisuje da svaki narod razvija ideju koju je on najpo-desniji da ostvari, saglasno svome karakteru izrađenom geografijom i istorijom, da bi svaki doneo plodove svog pojedinačnog rada u opštu riznicu ljudske civilizacije».

Članak se završava ovom dobro poznatom notom: Evropa je ispunila svoju misiju. Ona je na kraju svojih napora. Sada Rusiji pripada budućnost i njeno je da obnovi civilizaciju Zapada. Možda je u tome uzvišeni zadatak koji je Providenje namenilo Rusiji, i u tome je takođe razlog zbog koga je ono do sada držalo ovu naciju daleko od Evrope: to je zato da bi se njene snage sačuvala sveže, da bi se moglo njima poslužiti u otsudnom trenutku. » „Nisu to prazne sanjarije, završava Krajevski; to je veličanstvena sudbina ruskog naroda».

Takva je bila svakako filozofija istorije koju su zastupnici slovenofilskoga romantizma protivustavljali učeniku Bonalda, de Mestra. Međutim — čudna stvar — u doba o kome govorimo

u doba kada je Čaadajev zasuo Rusiju svojim strasnim grdnjama, u ono doba kad ga je pogodio carski gnjev, već odavno on nije više bio saglasan sa samim sobom. I možda je on bio bliži mislima koje je kazivao Krajevski, nego li mislima svog sopstvenog *Pisma*. Kad je tako, zašto ga je objavio? Da bi odgovorili na ovo važno pitanje, moramo da bacimo pogled na obrazovanje i psihološku evoluciju njegove misli²⁰).

* * *

Biografija Petra Čaadajeva bila je vrlo mnogo puta proučavana. Tu nedavno to je učinio g. Kene. Mi dakle možemo, upućujući čitaoce na nju, da se ograničimo na nekoliko neophodnih crta.

Petar Čaadajev ne pripada apolitičnoj, romantičnoj i rodoljubivoj generaciji Odojevskih, Homjakovih i Kirejevskih, čiju smo intelektualnu formaciju i misao nekada proučavali. On je za deset godina stariji od njih. Između mladih romantičara, Ljubomudrih, on je, kao što je vrlo lepo rekao Miljukov, «jedna živa veza sa prošlošću», zastupnik jedne druge epohe, jedne druge generacije — a to je bila ratna generacija.

Rođen godine 1794, on je odrastao u jedno doba kada je duh XVIII stoleća još bio pun gospodar u Rusiji; on je pripadao ovoj pofrancuženoj, kosmopolitskoj i universalističkoj generaciji, za koju još nije postojao nacionalni element kao stvarna vrednost, poslednjoj generaciji koja je govorila francuski bolje nego li ruski, koja u svom detinjstvu nije čitala Karamzina, koja je gajila najviše preziranje prema beskonačnim i dosadnim hronikama, punim beznačajnih sitnica, besmislenih ratova, upadanja i pljačke varvara najraznovrsnijih imena. On je uzimao učešća u ratu 1812 godine, on je izvršio svoje vojničko «naučno putovanje» u Evropu. Kao i sva njegova generacija, on je, po povratku u Rusiju, preživio ovo osećanje nezasluženog stida za svoju otadžbinu: upoređivanje Rusije sa Zapadom činilo je ovo osećanje vrlo dubokim, živim i ostrim. On je bio možda još više razočaran, još dublje ponižen nego ostali. Zaista, pripadajući po rođenju kao i po položaju koji je zauzimao, najužim krugovima plemstva, budući mnogo intelegentniji i obdaren mnogo pronicljivijim duhom nego većina savremenika, on je odmah shvatio smisao carskih akata i manifesta. Njega nije prevarila Sveta Alijansa²¹). Godine 1816 vidimo ga u Petrogradu. Lep, obrazovan plemić vodi, kako izgleda, isti intelektualni i mondenski život, kao i njegovi drugovi. On, kako se čini, deli njihove aspiracije, njihove interese; društveni problemi — problem kmetstva, čije ukidanje želi, pošto ga smatra kao sramotu za svoju zemlju, — zanima ga; vest o revo-

²⁰) Mi nećemo da se udubimo u proučavanje izvora. Š. Kene potrudio se nad tim sa strpljenjem dostojnim pohvale. Ja nisam uvek njegovog mišljenja, ali bi polemika bila i suviše duga i suviše dosadna.

²¹) P. Miljukov.

luciji u Španiji ispunjava ga radošću²²). Međutim, dalje — više, ovaj maldi i sjajni husarski oficir, svestan svoje vrednosti, svestan svoga prevashodstva nad svojim savremenikima, oseća kako u njemu raste duboka odvratnost prema svemu što ga okružava, prema državi kojoj služi i koja ne ume da ga iskoristi, prema svojim šefovima — uobraženim i glupavim, prema društvu toliko sujetnom i toliko praznom ispod svoga sjaja, najzad, prema svojoj zemlji, pogruženoj u varvarstvo i istruleloj u ropstvu, laži i podmitljivosti. Ponos, kažu, jeste najistaknutija crta njegovog karaktera, ponos — da, ali ovaj ponos nije ništa drugo već neka vrsta preziranja.

U ovo doba unutrašnje usamljenosti, doba kada se on sve više i više udaljavao od sveta, od društvenih interesa i briga punih taštine, moramo, izgleda, postaviti njegov religiozni preokret, ili, bolje reći, njegov mistički preokret. Baš u ovo doba on dolazi na misao da se za uvek udalji iz Rusije, iz ove zemlje «gde on ne može živeti», hoće da otide u Švajcarsku. Zašto baš u Švajcarsku a ne u drugo mesto, on to ne kaže, ali ipak to se može razumeti: da bi izašao iz zagušljive atmosfere taštine, licemerstva i laži. Gde bi mogao da ide? ni u Nemačku ni u Austriju — zemlje Svete Alijanse. Ni u Francusku. To će biti Švajcarska, ova prosta i surova zemlja koja je uvek privlačila usamljene duše. Tada, godine 1820, umoran i pun odvratnosti prema svemu, on naglo podnosi ostavku.

Mnogo su pisali o istoriji njegove ostavke. Stvarale se čitave legende oko ovog neobjašnjivog postupka mladog oficira pred kojim se otvarala sjajna karijera. Tvrdilo se da je on igrao nekakvu malo poštenu ulogu u pobuni njegovog predašnjeg puka; govorili su takođe da je on izazvao nezadovoljstvo cara²³); najzad, kaže se da je on podneo ostavku da bi odjednom stao na put zlonamernim glasovima koji su počeli da se šire na njegov račun. Ništavost ovih legendi bila je docnije dokazana. Izgleda da pravi uzrok nije pronađen. Međutim, ako smo zaista razumeli stanje njegovog duha u to doba, — šta je jednostavnije? Nije to prvi put da on misli na tu ostavku koja bi ga oslobodila: jedno pismo bratu napisano ranije svedoči o tome, ali se on ipak ne odlučuje, on se bori sa samim sobom, on se bori sa privlačnošću koju — usprkos svemu — ima za njega tašti blesak uniforme; on se boji takođe i mišljenja sveta. Njegov ponos, njegova sujeta protive se tome: da se ne bi reklo da je napustio službu zbog ogorčenja što nije mogao, što nije znao da uspe. On sam sebe prezire zbog svoje sujete, i evo gde odjednom saznaje da će biti uskoro unapređen za carskog adutanta. Od tada njegovo je rešenje gotovo. On će podneti ostavku. Na taj način on će sam sebi nametnuti mučenje, laskajući u istomah sopstvenom ponosu; on će otići, pokazujući svoje preziranje.

²²) Pismo bratu od 25 maja 1820 (*Dela*, izd. Geršenzona, 1, str. 18).

²³) O celoj ovoj istoriji vidi Š. Kene, op. cit., str. 54 do 72

prema svima ovim lažnim veličinama, prema svojim šefovima, prema caru, prema društvu koje im propisuje vrednost kakvu oni nemaju, i koje ga je držalo sposobnim da učini jednu niskost zbog napredovanja u službi. Kako se protiviti iskušenju da se ponizi baš u ovakvim uslovima? Možda čak — šta znamo? čovečeje srce je tako komplikovano — možda se on nadao, usprkos svemu, da će ga zadržati.

Ali njega puštaju da ide — i to u nemilosti: on se malčice dao uhvatiti u svoju sopstvenu klopku, ako je, kao što on to piše svojoj tetki, kneginji Ščerbatovoj, hteo da pokaže svoje preziranje prema ništavnim igračkama sveta. Na nesreću nije nam poznato kakvi su bili razlozi koji su ga naterali da napusti ili bar da odgodi nameru da putuje u inostranstvo. Nama isto tako nisu poznati događaji njegovog unutrašnjeg života za vreme od tri godine koje su protekle od njegove ostavke. Možda, pošto je obrazložio svoju molbu o ostavci željom da živi sa svojom porodicom, on nije smeo da postupi drukčije, jer je i inače dobro razumeo da je već na sebe navukao duboko nezadovoljstvo carevo? Bilo kako bilo, tek tri godine docnije, 6 jula 1823, on se ukrcava u Kronštatu za Englesku.

Duhovno stanje u kome ga sad nalazimo vrlo je daleko od one čiste radosti koju mu je doneo njegov preokret. Misao o smrti, strah od pakla muče ga neprestano. U fizičkom pogledu on nije bolje nego u moralnom; on se oseća bolestan, iznuren, ozlojeđen, crne misli ga obuzimaju. On nalazi da je velika milost Gospodnja što je živeo dve nedelje dana sa slikom neminovne smrti pred očima²⁴⁾. On je plen čudnog odsustva volje; on je najpre hteo da ide za Nemačku, u Svineminde, ali je brod iz Libeka na koji se on morao ukrcati, zakasnio. Ne mari. On će otputovati za Englesku. U stvari, piše on ocu, zar to nije isto? Iskrcavši se najzad u Jarmutu, posle teškog i opasnog putovanja, on u toku od tri nedelje ne može da se odluči da piše roditeljima. Međutim, on ih nežno voli i vrlo dobro zna da će oni biti jako zabrinuti. U Londonu; u Parizu, on se trudi da se usami, osobito da se ne nade sa svojim sunarodnicima. On beleži kao nešto izvanredno, skoro kao neku milost, trenutke uživanja i ushićenja koje mu ponekad daje posmatranje prirode. Oseća se da je on naročito udubljen u unutrašnji rad koji se dešava u dnu njegove duše. Ipak nećemo preterivati: nije to slabotinja, terorizirana i opsednuta mrtvačkim idejama, zatvoren za sve utiske spoljašnjeg sveta koji se vodi u Parizu, Milanu, Rimu, Firenci, Bernu, Karlsbadu. On se živo interesuje za sve što ga okružava, on namerava da ide u Italiju i, uprkos novčanim teškoćama (ovaj mističar je veliki rasipnik), uprkos vrlo surovim prigovorima svoga brata, on ne pristaje da napusti svoju nameru. Usamljen, ponosit, povučen, ogorčen, on je još uvek stari Čaadajev, kao i pre lepi i oholi Čaadajev, koji provodi po Evropi svoju bes-

²⁴⁾ V. Š. Kene, op. cit. str. 72 i sled

prekornu korektnost²⁵⁾, splin i svoje preziranje. Njegovo ponašanje, ne bez poze, vrlo dobro nam je opisao Sverbejev, koji ga je susreo u Bernu. Ovaj²⁶⁾, priča na šaljiv način način kako se Čaadajev, hladan i nepristupačan, pojavljivao usred društva koje je sedelo za stolom i, odbijajući ponude, poručivao jednu flašu najboljeg šampanjca, od koje je pio čašu dve i zatim se udaljavao. On nam je takođe sačuvao uspomenu na gorke reči koje je Čaadajev izgovorio o savremenom stanju i budućoj sudbini Rusije.

«On nije krio u svojim žestokim ispadima svoje najdubije preziranje prema našoj prošlosti i našoj sadašnjosti, otvoreno je očajavao za našu budućnost; on je nazivao Arakčejeva zločincem za više vlasti — vojničke i građanske — govorio je da su propale, za plemstvo — da su gadne slugе, za sveštenstvo da su neznalice a da je szve ostalo pokvareno roblje koje samo zna da puzi²⁷⁾,

U ostalom, takva mišljenja nisu bila retkost u ono doba. Evo, naprimer, šta je pisao Čaadajevu 14 februara 1825 godine jedan od njegovih prijatelja, N. Turgenjev. «Svako pismo iz Petrograda, ma da ne sadrži mnogo novosti, o tome što se tamo dešava, navodi na mene duboku tugu; dok se tamo živelo, navikavalo se na sve, ali odavde glupost i obest (vlasti) poražavaju vas». Možda je Čaadajev govorio glasno ono što su drugi mislili u sebi. Za sve svoje drugove, za N. Turgenjeva, sa kojim je proveo leto i jesen 1825, Čaadajev je uvek predašnji «liberalni» oficir. Čudna stvar, nijedan od njegovih drugova ne izgleda da poznaje, čak ni da pretpostavlja postojanje religioznog rada koji se svršavao u njemu. Jedno pismo njegovom bratu Mihajlu, pisano posle poplave koja je opustošila prestonicu, izdaje ipak njegovo duševno stanje:

«Saznao sam ovde o užasnoj nesreći koja je zadesila Petrograd, piše on, kosa mi se digla na glavi. Ruso je pisao Volteru pri likom lisabonskog zemljotresa: ljudi su sami krivi: zašto žive i gomilaju se u gradovima, u visokim kućerinama? Luda filozofija. Razume se, nije sam Bog, nego su častoljublje i koristoljublje sazidali Petrograd, ali šta on mari. Onaj ko je stvorio svet zar ne može da ga sveg pretvori u prašinu. Razume se, mi ne moramo da sami sebe uništavamo, ali prvo naše pravilo mora biti ne da izbegavamo nesreću, već da je ne zaslužujemo. Ja sam plakao kao dete, čitajući novine. Nesreća je tako velika da sam zaboravio moju sopstvenu, t. j. tvoju. Ali šta je naša nesreća prema ovoj? Kakva užasna misao. Od ovih hiljada ljudi kojih više nema, koliko je njih poginulo u trenutku kad su mislili i radili zločinački? Kako će se oni pojaviti pred Gospodom?»

²⁵⁾ Poco di Borgo, koji se u tome razumeo, rekao je jednog dana „da bi hteo da sme da naredi Čaadajevu da stalno putuje po inostranstvu da bi pokazao Evropi jednog Rusa potpuno pristojnog“.

²⁶⁾ Sverbejev, *Dnevnik*, Moskva, 1899, 11, str. 394

²⁷⁾ Ibid, str. 237.

To je retorika, kazaćete. Možda, i Mihaljo Jakovljević sigurno je mislio čak i pisao retorski; njegov uvređeni brat kazao mu: «Ti nikad nisi mogao razumeti da je moguće govoriti samo retorikom i biti iskren u isti mah». To je bio upravo njegov slučaj. Ali ako se hoće da se o duhovnom stanju Čaadajeva ima svedočanstvo iz koga bi zaista svaka retorika, kako izgleda, bila isključena, treba pročitati njegov *Dnevnik* (našao ga i objavio Gersenzon) jedan od najčudnijih i najdivnijih ljudskih dokumenata koji postoje. Ovaj *Dnevnik*, pun skraćivanja i nečitkih ili nerazumljivih beležaka, opisuje s beskonačnom tačnošću najslabije i najneprimetnije pokrete jedne razgolićene duše i pokazuje nam duh zaista na kraju ludila, dušu u punoj religioznoj krizi, koja samu sebe s bolom i strašću ispituje da bi otkrila u sebi, u svom dnu «drugo rođenje», ovaj akt milosti koji zamenjuje njeno sopstveno rođenje, koji jedini može da joj donese oslobođenje i spas.

Dnevnik Čaadajeva daje nam sliku jedne duše koja teži da ukinе u sebi svaku sopstvenu voljnu radnju, koja se trudi da je učini potpuno pasivnom, koja sluša svaki poziv koji dolazi iz njene dubine. To je u isti mah dnevnik lektire, jedne jedine lektire, jer su jedini pisci koje Čaadajev tu navodi, Jevandjelje i čuveni vidoviti mističar Jung-Štiling, čija su dela (preveo ih i objavio Labzin), bila široko rasprostrla u Rusiji. *Dnevnik* Čaadajeva pisan u Milanu avgusta 1824 i u Firenci januara 1825 nije u stvari ništa drugo nego jedna serija citata i izvoda iz «Memorien zur Geisterkunde» od Jung Štilinga, praćena beleškama, u kojima Čaadajev, trudeći se da beleži s tačnošću do sata, zapisuje vrlo uredno sve misli i sećanja, sve mislene asocijacije koje je izazvala ova lektira. Evo ovog dnevnika koji je, kao sve što imamo od Čaadajeva, samo jedan odlomak:

«Memorien zur Geisterkunde», 25 avgust, posle 6 sati posle podne, večernje.

„Ja saznadoh da duh kog sam video nije bio onaj isti o kome sam sanjao dok sam bdio u proleće iste godine. Čak 11 avgusta ja se odmah vratih pravo na ovu staru ideju, kako se može videti iz onoga što ja o tome kažem u beleškama o slaganju mojih sadašnjih ideja sa idejama koje sam imao 14 marta ove godine, i tada sam bio učvršćen kao nikad u mojim pogrešnim idejama koje mi je duh šaptao, koji je dejstvovao u meni dosta osetljivo od 25 decembra 1822, a ja o tome nisam imao ni najmanju sumnju sve do 23 aprila 1823. Tek što sam se pre neki dan oslobodio od ove jake iluzije, i za ovo bilo je potrebno ništa manje nego najočiglednije slaganje razuma, prošlih i sadašnjih okolnosti, predosećanja i unutrašnjeg glasa, u koji nije mi bilo dopušteno da sumnjam sem ako bih hteo da sam sebe oslepim i da se uzjogunim da primam za obmanu glas koji mi je dao da predvidim stvar za koju moj razum nalazi da je potpuno podesna za sve okolnosti koje se na nju odnose».

Kakav je to duh? I kakve su bile ove pogrešne ideje? Mi ništa o tome ne znamo. Možda su to bile one ideje očigledno suprotne doktrini Štilinga, koje su za vreme od tri godine davale Čaadajevu radost i unutrašnji mir?

«§ 34. Wo euer Schatz ist, da ist auch euer Herz. Seelen, die nach der Welt nicht abgestorben sind, bleiben auch unten in den dunkeln Regionen und wenn sie fleischlichen Lüsten gefröhnt haben, so ist ihr Aufenthalt bei ihrem Körper im Grabe.

„Kakva ideja zaista užasna, ako se u nju veruje, — ove duše osuđene da ostanu u grobu pored njihovog istrulelog leša. I kako e razumljivo što Štiling dodaje:

«§ 42 Daher soll man sich frühzeitig je eher je lieber von aller Anhänglichkeit ans irdische los machen (um nicht *mille errare annos et solitare das littera circum*. Virg. Aen. lib. VI. 329)».

„Prema Štilingu duša je, u ovom poslu odvajanja od svega zemaljskog potpomognuta od dobrih duhova i tučena od zlih.

„§ 45 Die guten Geister haben Gewalt über die bösen, aber der Wille des Menschen ist frei; neigt er sich zu den bösen, so können ihm die guten nicht helfen. Auch mit den Schutzgeistern dürfen wir den Umgang nicht suchen.

„Treba poznavati samo Isusa raspetog jer inače nema pod nebom drugog imena datog ljudima kojim bi se mi spasli (Dela Ap. IV, 12)».

Ovi su izvodi vrlo značajni, isto tako i pribeleške kojima ih Čaadajev propraća. On nastavlja sutradan:

„24 avgusta izjutra, zvuci mise. Mesta markirana u Apologie d. Th. Geistk. S. 19 Allenthalben mein Bestreben dahin geht, die Vernunft mit den geoffenbarten Wahrheiten in Uebereinstimmung zu bringen.

„Napisao sam sada ovo mesto omaškom pošto nisam opazio da se beleška na kraju strane ne odnosi na njega. Ipak, sećajući se jednog današnjeg događaja, ja sam ostavio ove redove, kako sam ih bio zabeležio».

Vidi se da Čaadajev ima strah da postupi po svojoj volji čak da bi popravio jednu grešku. Ko zna da se neće baš preko ove greške osetiti milost koja će osloboditi njegovu bednu dušu? U ostalom zar duša nije na zemlji u tamnici?

«Ibid. s. 20 Die Seele in diesem Erdenleben in dem tierischen Körper gleichsam verbannt.. der Leib ist ihr irdischer Kerker, und das Leben ihre irdische Gefangeschaft (gde mi uzdišemo nadajući se na slavnu slobodu Sinova Božijih. (Rimlj. VIII, 21, 22. Vidite takođe kod Platona u *Fedonu*).

„Moje misli su opet u okovima. Ustajao sam bez osećanja ikakve težnje prema Bogu, molio sam se s teškoćom, ljutio sam se zbog

svake sitnice, nespokojne misli ozlojeđivale su me protivu drugih, najzad sam padao u pokunjenost vezanu sa osećanjem bola u rukama. Jedna beznačajna nezgoda učini da vrlo iskreno plačem. Jedna stvar opet beznačajna umiri me.

„Ja uvek osećam bol sa nekom unutrašnjom zbunjenošću vezanom sa dezorganizacijom misli».

«Sama misao o stanju jedne duše koja sačuva i s one strane groba neko raspoioženje prema stvarima sveta koji je napustila (podne i četvrt po povratku s mise) učini mi se tako strašnom u istoriji paragrafa 182 Th. d. Geisterk, da sam počeo ozbiljno paziti na svoje sopstveno stanje i uništavati u sebi početke svakog osećanja protivnog jedinoj težnji koju duša mora stalno negovati, težnji prema Božijem Carstvu i pravdi njegovoj (Mat. VI. 33).

„Jedno od idućih mesta potseti me na jedan vrlo jak utisak koji sam imao u proleće prošle godine, kad sam pisao jedan članak za Magazin u jednom stanju ubi prorsus neque dicere neque facere quidquid pensi habebam. Salust.“

Tu se radi o oprovrgavanju jednog mišljenja koje je Čaadajevu izgledalo netačno i koje mu se sada čini istinitim: «spremajući se da počnem rečenicu koju sam hteo da pišem, ja sam naišao na ove reči (4 i 1/2 posle podne): «I rugaće mu se, i tući će Ga, i ubiće Ga (Marko, X 34), i u isti mah sam osetio utisak sličan tome kao kad bi mi neko dao znak da me odvrati od neke nepromišljene radnje... to me natera da odmah odustanem od svoje namere.

«17. Reči na zemlji (Mark, 11. 10), prema opravdanoj napomeni autora, da *Isus Hristos govori sa tačnošću, ne govoreći ni reči više ili manje nego što treba* (str. 59), upoređene s rečima Luke, X 11, 58— 59, dovode do zaključka da oproštaj grehova može biti dobiven samo u sadašnjem životu, ali da u budućem životu trebaće platiti do poslednjeg obola²⁶).»

«26 januar 1825, u 9, 1/2 izjutra».

«24 januara, obuze me velika radoznalost da znam datum prve glave Ugroza²⁷, str. VII. godine 1822. Jer to mora biti oko 25 januara, kako to znam iz jednog dokumenta toga doba. Zatim sam osetio želju da vidim datum napisan na prvoj svesci *Događaja posle smrti*, koju je napisalo lice koje mi je donelo ovu knjigu. To je bilo 22 februara 1822. Imam predgovor ovog dela i meni pada na pamet da je ponovo pročitam umesto *Istorijske crkve* od Godo-a, koju sam tada čitao. Budući neodlučan šta moram da čitam ja sam otvorio Jevanđelje, gde sam video ovo mesto: I ako vi činite dobro samo onima koji vama čine dobro, itd. (Luka, VI, 33). Ovo mesto

²⁶] *Dela*, izd. Geršenzona, 1, str. 42 i sled. „Doktrina više svirepa nego li lažna“, kažeće docnije Čaadajev.

²⁷] *Ugroz Svetovostokov*, Pod ovim naslovom, koji označava od prilike: pretinja sa svetog istoka (kao osobena imenica, bio je objavljen na ruskom „Der-graue Mann“ od Junga Štilinga

bilo je već obeleženo 19 novembra 1823, i ovaj datum uspomenom na okolnosti pri kojima sam ga bio zabeležio, natera me da se odlučim za čitanje *Događaja posle smrti*, osećajući — iako još nejasno — da je to bila za mene jedna dužnost. Zaboravio sam još da kažem da, čim mi dođe misao da ponova čitam *Događaje posle smrti*, ja sam u isti mah osetio kao neki zrak nade da će mi ovo čitanje vratiti osećanje radosti koja sam nalazio u Isusu Hristu i u Jevanđelju za vreme prve tri godine mog preokreta, osećanja koja su dostigla svoj vrhunac usled čitanja „Ugroza“, str. VII, oko istog vremena, januara, 1823³⁰). Ali pošto se moje sadašnje stanje nejasno ocrtalo pred mojim duhom, nada se pretvorila u gorko osećanje očajanja i ogorčenja koja su mi stezala srce do suza. Počevši čitanje na strani 16, došao sam na misao da napišem nešto slično, i da to pošljem kao znak zahvalnosti dužne licu koje je zbog ova dva... kao i drugih radova Štilinga koje mi je ono malo posle dalo da pročitam, bilo najefikasnije oruđe koje je Bog hteo da upotrebi za moje spasenje.³¹)

Ovi tekstovi govore za sebe, jedva da im treba komentara. Put kojim Čaadajev hoće da ide, jeste, dabome, put mistične odvojenosti, apstrakcije. On traži apsolutnu pasivnost. On traži da poništi u sebi svaku želju, svaku ljubav, a osobito i pre svega svaku akciju *ja*. »Ja — evo neprijatelja čiste volje, evo velike opasnosti. I Čaadajev se trudi da izostavi ovu volju, da abdicira, da se preda u ruke Gospoda, da «stvori prazninu». Strasno pogrúžen u najsvirepiji užas i zauzet jedino pitanjem spasenja, on čeka, on se trudi da oseti u sebi ovaj pokret milosti, ovo «drugo rođenje», koje bi ga preporodilo, čeka na ovo rođenje i spuštanje Hrista u dušu koja se tako «ispraznila» od svoje individualnosti.

U svakom slučaju jedna stvar izgleda da je poznata: prava mistika za kojom je išao Čaadajev, nije ga dovela do željenog cilja. On nije stigao da oseti ovo duhovno preporođenje, ovo drugo rođenje, rođenje Hrista u duši, rođenje duše u Bogu, o kome mu je govorio njegov učitelj.

* * *

Ne treba ipak misliti — i mi smo to uostalom napomenuli ranije — da se čak i u doba dnevnika Čaadajev potpuno odvojio od spoljašnjeg života, da se on potpuno dezinteresovao za tako raznoliki i tako bogati prizor evropskog života. Čim se osetio malo bolje, on se živo interesuje za umne manifestacije Zapada. Rim čini na njega vrlo dubok utisak. Šeling, koga on posećuje, govori mu o Weltgeist^u koji se potpuno ostvaruje u istoriji čovečanstva. I ponovo se stavlja ispred njega neminovno pitanje o ljudima njegovoga doba.

³⁰) Može se dakle, izgleda, pretpostaviti datum 1819 kao datum preokreta kod Čaadajeva.

³¹) Nama nije poznato ko je bilo ovo lice.

Zašto u ovom čovečanstvu tako bogatom i tako punom života, Rusija, njegova draga zemlja, koju uprkos svemu on voli ljubavljju nespokojnom i ljubomornom, zašto je ona lišena sviju dobara istinske civilizacije? U čemu treba videti bazu na kojoj se uzdiže veričanstvena zgrada zapadne civilizacije? Odgovor se već nameče: ono što nedostaje Rusiji to je — vera. Ono što čini njenu neizkčivu inferiornost, — to je odsustvo vere, one žive vere koja je izvor celog umnog života Zapada, izvor i uzrok njegovog moralnog bogatstva, a tim samim i materijalnog. Zar nije vera podigla kube svetog Petra, i zar ne duguje Engleska svoje cvetanje, svoju veličinu — dubini i iskrenosti svoje vere kojom je sav njen život natopljen? To mu objašnjava u Florenciji M. Kuk, angliknaski misionar.³¹⁾ I Čaadajev namerava da se vrati u Englesku, da na mestu prouči ono što mu je izmaklo iz vida za vreme njegove prve posete, — dejstvo religije na društveno stanje i na cvetanje engleskog naroda.³²⁾

Čaadajev nije više otišao u Englesku. Posle boravka u Karlsbadu, sa N. I. Turgenjevom, mi ga nalazimo u Drezdi. On je bolestan ili se bar tako oseća i to kaže. Njegovo duševno stanje je teško. On je blizu očajanja. On ima, veli, samo jednu želju — da vidi svoje. «Samo ako imam snage da dođem vama, piše on bratu, ja ništa više ne želim.» Najzad, u junu 1826 preko Varšave i Brest-Litovska, on putuje prema Moskvi. Povratak isto tako nije bio bez nekih neprijatnih događaja. U Varšavi se ponova razboli. Umesto jednog dana on tamo ostaje dve nedelje. U Brestu, — jer je od dolaska u Varšavu bez svog znanja bio pod nadzorom policije po naređenju velikog kneza Konstantina, koji je smatrao za svoju dužnost da obavesti samog cara, — njemu zabranjuju da produži svoj put. Oduzimaju mu knjige i dokumente. Optužen da je imao veza sa dekabristima, on mora čekati rešenje Njegovog Veličanstva po toj stvari. Na kraju krajeva njega puštaju. On može da nastavlja svoj put. U glavnom nisu ništa našli ni kod njega ni kod njegovog brata, kod koga su međutim učinili pretres. Ipak će moskovski generalni guverner dobiti naređenje da ga podvrgne najstrožem nadzoru. Nisu još zaboravili na visokom mestu njegovu staru slavu liberala i frondera. Tako je Rusija Nikole I primila Čaadajeva po povratku u otadžbinu, i može se zamisliti da je utisak od ovog neočekivanog prijema bio dosta jak. «Po povratku s puta, piše Sverbejev, Čaadajev se nastanio u Moskvi i uskoro, zbog nepoznatih razloga, on je sam sebe dobrovoljno bacio u zatvor, nikoga nije video i čak,

³¹⁾ Zaista u Florenciji, u doba kad je sastavljao drugi deo svoga *Dnevnik*a, on se nađe sa ovim engleskim pastorom, B. Kukom, koji je učinio tako dubok uticaj na njega i čiji uticaj na njega bio, čini nam se, od najdubljih.

³²⁾ Mnogo dočnije, kada je pisao svoja *Filozofska pisma*, Čaadajev se s uzbudjenjem i nežnošću seća na M. Kuka, njegovog dragog druga, kaže on, s kojim se, iako se u stvari vrlo malo vremena video, uvek oseća u umnom kontaktu i u duhovnoj zajednici duha.

kada se u svojim svakodnevnim šetnjama po varoši susretao sa licima koja su mu bila najbliža, on je otvoreno izbegavao ili spuštao obod svoga šešira da ga ne bi poznali. » Ovaj dobrovoljan zatvor trajao je od prilike četiri godine: to su sigurno bile najvažnije godine njegovog intelektualnog života, godine kada su bila napisana, *Filozofska Pisma*. Zaista, kad se oko 1831 pojavio u svetu, on je već bio rekao, kako on piše Puškinu, sve što je imao da kaže.

Šta se desilo u duši filozofa? Kakve je intelektualne i moralne krize preživeo pa da dođe, polazeći od individualističke mistike Junga Štilinga, do slavljenja Katoličke Crkve i do oštrog preziranja prema crkvi «nevidljivoj kao ništa» protestanata? U stvari mi o tome ništa ne znamo. On nam, istina, kaže da je u toku godine 1829 imao krizu melanholije, da je u stanju bliskom ludilu čak pokušao da svrši sa životom, ali nam ne kaže uzrok koji ga je doveo do očajanja. Da li je to uvek bio strah od smrti ili pakla, kako bi se to moglo pretpostaviti zbog nevrasteničnog stanja filozofa? Da li je to bilo drugo nešto? To bi trebalo znati, a to je baš ono što ne znamo.

Nismo dobro obavešteni ni o književnim uticajima koje je morao preživeti u ovo doba. Znamo da je u njegovim stvarima za vreme njegovog povratka u Rusiju, bilo vrlo mnogo pisama posvećenih religioznim problemima, što se čak učinilo sumnjivo policiji. Na našu nesreću policija nije marila da sastavi registar ovih pisama, ili da nam ga bar sačuva. Jasno je — analiza njegovih dela to pokazuje — da je on čitao Gizo-a i Ogistena Tjeri, Žozefa de Mestra, Bonalda, Balanša i Lamnea. Čitao je i Nemce, Herdera i Novalisa, Šlegela i Šelinga. Šta je kod njih pročitao? U jednom pismu adresovanom drugome od ovih filozofa on kaže da je pročitao sva njegova dela. Ali je pismo od 1832 godine³³⁾.

Jasno je takođe da su najjači uticaj izvršili na njega Žosef da Mestr i Bonald. I možda je moguće razumeti zašto. U stvari, nije nemoguće zamisliti sebi duhovno stanje Čaadajeva u doba njegovog povratka u Rusiju. Setimo se na koji je način dve godine ranije sudio o svojoj zemlji: kao o zemlji skroz istruleloj, bez budućnosti, bez sadašnjosti, bez prošlosti... Setimo se i datuma njegovog povratka: 1826, prva godina vladе Nikole I; godina najmraknije reakcije koju je Rusija ikada osetila; njegovi jučerašnji drugovi — Muravjov, Trubeckoj, Jakuškin uhapšeni, progonjeni, zatvoreni. Šta se pak tiče onih koji su ostali... njihova niskost i ropska pokornost mogle su da izazovu gađenje čak i u manje osetljivoj duši nego što je bila Čaadajeva. Ono što on nalazi u Moskvi — koju će on na kraju krajeva zvati «Nekropolis» — jeste carstvo mrtvih bez duhovnog života. Setimo se takođe načina na koji je

³³⁾ U pogledu izvora vid. *P. Miljukov*, Главныя теченія русской исторической мысли str. 301 i sled., i Š. Kene op. cit. str. 132—189, Š. Kene pripisuje, po mome mišljenju, i suviše važnosti Šelingu.

on bio primljen, dodajmo strah za svoju ličnu sudbinu (svakom je draga svoja koža, rekao je jednoga dana Žiharevu); dodajmo da je verovatno baš ovaj strah ili — bolje reći — činjenica da je ovaj strah osećao, morala mu izgledati kao znak sopstvene sramote; dodajmo poređenja koja je on — kao svaki Rus koji se vratio iz inostranstva — morao da pravi svakog trenutka između svoje zemlje i Evrope; šta ima da nas čudi što je on došao dotle da, kao što je vrlo lepo uočio Vjazemski, «negira ovu Karamzinovu Rusiju» koja se ushićavala — vrlo glupo po njegovom mišljenju — svojom sredinom? Zar sam Vjazemski nije pisao godine 1828 da se rodoljublje može da sastoji samo u mržnji prema Rusiji?»

Nama se čini da nam Vjazemski daje ključ. U grdnjama Čaadajeva govori rodoljublje, njegova nespokojna ljubav, stidljiva i uvređena, — prema Rusiji, ljubav koja se izražava osvetničkim frazama njegovog *Pisma*, u njegovim očiglednim preterivanjima nepravičnim osudama. Tereteći svoju zemlju, on samog sebe tereti.

On je bio pre svega ridoljub, i u tome se bez sumnje nalazi, makako paradoksalno to može izgledati, uzrok privlačnosti katolicizma za njega. Zaista, zamislimo sebi jednog Čaadajeva koji bi bio samo jedan mističar individualist škole Junga Štilinga. Zašto bi on ostao u ovom Nekropolisu gde se guši? Zašto ne bi ponovo otišao u inostranstvo, da živi u Švajcarskoj, kao što je nekad name-ravao? Drugi su doista napustili Rusiju. Ali on je već učinio ovaj pokušaj — u tome je cela stvar, on je video i osetio da ne može da beži. On nije mogao da živi u drugom mestu sem u ovoj zemlji, ni da radi drukčije nego za svoj narod. A on je osećao želju i potrebu aktivnosti. Zar nije sećanje ili lična ispovest; ona čuvena rečenica koja se odnosi na Mojsija, koga on brani od prebacivanja što je bio *samo* rodoljub? «Zar svi veliki ljudi nisu bili rodoljubi? I zar se može raditi na drugom mestu sem usred svoje nacije?»

Može se pretpostaviti da se u tome nalazilo za Čaadajeva objašnjenje neuspeha, njegovog ličnog neuspeha na putu spasenja, putu koji je on prošao, idući za individualističkom mistikom Junga Štilinga. Stvar je u tome da, s jedne strane, čovek nije nikad usamljena lutalica, čovek je društveno biće, komplikovano, koje nosi u sebi nasleđe i prošlih generacija i uticaj generacije kojoj pripada; on ne može da se potpuno «isprazni»; s druge pak strane, odvajajući se od ostalog sveta, zar neće zadržati i ponovo zadobiti ovu istu individualnost od koje je hteo da se oslobodi? Ali nema ličnog spasenja u usamljenosti; Jevandjelje jeste Jevandjelje Carstva Bo-žjeg; *odvojenost* je sestra svakog zla; zar može čovek da bude sjedinjen sa Hristom kad nije sjedinjen sa svojom braćom? I Čaadajev piše: «ne razume ništa u hrišćanstvu ko ne vidi da pored njegovog dejstva na pojedinca postoji još i njegova socijalna i istoriska strana.» To zacelo ne znači, kao što su to ponekad mislili, da se uloga hrišćanstva ograničavala za njega u njegovoj društvenoj delatnosti;

nego da se njegovo dejstvo na društvo i dejstvo na pojedinca moraju posmatrati kao nerazdvojno vezane, kao dva aspekta, unutrašnji i spoljašnji, jedne iste religiozne stvarnosti, kao duša i telo. Dakle ako nema duše bez tela, a takvo je jednodušno učenje teozofske mistike, mistike Sen-Martena i Junga-Štilinga, Badera i Žosefa de Mestra, najzad Šelinga, — ima li šta prostije nego shvatiti celo čovečanstvo, istorisko čovečanstvo kao društveno telo hrišćanstva, istinski subjekat božanstvene radnje, oruđe i sredinu pomoću koje i u kojoj se javlja dejstvo milosti providenja?

Ako je tako, zer nemamo odjednom i filozofiju istorije i pravilo vladanja? Objašnjenje istoriske sudbine naroda, sudbine Rusije posebice i istorije njegovog sopstvenog religioznog života? Zaista, ako je društveno dejstvo isto toliko važno u pravom shvatanju hrišćanstva, kao i dejstvo na pojedinca, zar nije tačno da se samo u hrišćanskom društvu mogu naći najviši primeri i najsavršenija ostvarenja lične svetosti?

S druge pak strane, zar nije jasno da je stanje društva u isti mah merilo vrednosti učenja i kakvoće njegove vere? Ove, sa svoje strane, zar ne objašnjavaju savremeno stanje i prošlu istoriju toga i toga društva, te i te nacije? Istina je da ne treba u odvojenosti i usamljenosti, nego u zajednici i jedinstvu tražiti spasenje; zar nije pravo smatrati da se najsavršenije hrišćanstvo ostvaruje tamo gde se nalaze snage i ustanove koje simboliziraju i podržavaju ovo jedinstvo? Ako je, s druge strane, čovečanstvo, uzeto u svojoj celini, objekat božanske akcije u toliko i u isti mah kao i pojedinac, i tačnije govoreći — ako je to jedna ista božanska radnja koja deluje na društvo preko pojedinca i na ovog preko društvenog bića kome pripada, zar ne treba pored ličnog nadahnuća, koje Čaadajev nipošto ne negira, nego ga rezerviše sada za «izabranike,» za proroke, — zar ne treba pretpostaviti da postoji jedno istorisko nadahnuće, t.j. otkrivanje shvaćeno kao jedan svod doktrina. Međutim, pošto je izvesno da u društvenom biću tradicija igra ulogu pameti u pojedinačnom biću, zar ne treba dopustiti jednu neprekidnu tradiciju koja nam jedina može garantovati istinu otkrivene doktrine? Ako dopustimo da se religiozno stanje jednog društva i jednog naroda izražava u njegovom socijalnom stanju i uopšte njegovoj civilizaciji, ako dopustimo da je religija duša tela, — zar u isti mah ne vidimo jasno u čemu se sastoji preimućstvo Zapada? Ono je u njegovoj veri. Dakle, ako hoćete nešto da promenite u Rusji, ne treba napadati površne političke ustanove itd. to ničemu ne služi. Takođe ničemu ne služi kad se hoće da se presade u Rusiju spoljašnji oblici zapadne civilizacije, kao što se to do sad radilo, bez razumevanja na koji su način zapadni narodi došli do njih: treba raditi upravo ono što su oni činili. Međutim, ove nacije nikad nisu želele ove ustanove radi njih samih: one su bile prirodan plod jednog religioznog pokreta. Samo tražeći Carstvo Božje, zapadne nacije su našle blagostanje i slobodu. Evo pravog rešenja. *Adveniat regnum tuum*; to je smisao

Jevanđelja, i *Tražite Carstvo Božije i sve ostalo daće vam se, to je otkrivenje koje Čaadajev donosi u Rusiju.*

Međutim, u isto vreme dok je on tako objašnjavao neuspeh koji je pretrpeo u pravoj mistici, njegovo novo istorisko-religiozno shvatanje, umesto da ga ponovo gurne u očajanje, u strah od prokletstva i smrti, dopuštalo mu je baš, naprotiv, da se nada na spasenje življe nego ikad. Nekoliko tekstova zaista bacaju čudnovatu svetlost na religioznu misao i život Caadajeva; Jung-Štilingovo učenje je posmatrao s novog gledišta: to učenje je surovo. Osuđujući na večito prokletstvo, kao što sad vidi, skoro celokupno čovečanstvo, da čovek očajava za mudrost, kao i za moć božanskog providenja; ono ne priznaje jedinstvo i neprekidnost ljudskog bića, jer lomi ceo njegov život u dva potpuno različita dela: ono ne zna dejstva prirode i milosti koje se međusobno popunjavaju. Najzad, to učenje stavlja čoveku jedar neostvarljiv uslov, jer čovek u ovom životu ne može ni da se zaustavi ni da odstupi natrag, ni da briše svoje grehove, i Čaadajev piše:

«Kako bi čovek bio srećan kad bi mogao da se vraća na svome putu. Ali to je nemoguće. Utvrđeni poredak traži od njega da stalno ide napred, ne zaustavljajući se, stalno napred, bez otpustanja nazad; napred bez odmora, gomilajući na svojoj glavi pogreške i zločine. Prekoračivši smrt, — da, tu ima nade da će mu božanstvena dobrotu dopustiti da se zaustavi, da posmatra proteklo vreme i možda da odstupi. Postoji ipak jedna hrišćanska veroispovest (vama je ona poznata) koja ne dopušta čistilište. Hoće da se preskoči iz ovog života pravo u drugi, gde je sve nepovratno, nepokretno, nepopravljivo. Strašno učenje. Više strašno nego lažno»³⁴). Lako je videti da se ovaj prigovor odnosi takođe, mada u manjoj meri, i na pravoslavlje, što je pomoglo da misao Caadajeva nastavi zaključke koje je izvodio iz posmatranja društvene uloge dve veroispovesti. Takvi su bili, mislimo, razlozi katolicizma Caadajeva; i na to je on verovatno mislio a ne na Filioque³⁵), kad je u čuvenom *Pismu* govorio o «nesavršenstvu naše dogme».

U tome se dakle, u *Tražanju carstva Božjeg*, u oživljavanju vere, u religioznom zbliženju sa Zapadom, u vraćanju na hrišćansko jedinstvo nalazio za Čaadajeva spas Rusije.

To je «jedina ideja» koju on ima, kaže on u jednom pismu Puškinu³⁶), i za ovu ideju on hoće da pridobije pesnika, da ga učini

³⁴) *Odlomci. Delo*, izd. Geršenzona I, str. 154, up. gornje tekstove.

³⁵) Zaista, i ako je *Pismo* ukome je Čaadajev izlagao svoje poglede na slobođu Crkve i na Filioque izgubljeno, opet se čini prema odgovoru na ovo pismo, koji je sačuvan, da je Filioque igralo beznačajnu ulogu u njegovoj misli. Zar nije on rekao da je zapadna crkva primila dodatak simbolu vere da se „ne bi odvojila od pape“? S druge pak strane, tumačenje Čaadajeva je čak i u koliko se odnosi na učenje o čistilištu, vrlo malo katoličko.

³⁶) *Pismo Puškinu* od 7 jula 1831. *Dela* izd. Geršenzona str. 162. „Imam samo jednu ideju, vi to znate, Ako bih slučajno naišao na druge ideje

njenim vesnikom. «Tražite carstvo nebesko pa ćete naći sve ostalo». Vidi se kako mu je, u stvari, drago ovo *ostalo* i kako je netačno govoriti o asketskom karakteru njegove filozofije. Tražite carstvo Božje — to zavisi od vas,» to on kaže Rusiji, «vi ste slobodni, budućnost je otvorena». Cilj istoriske evolucije je, razume se, unapred određen: to je carstvo Božje. Ali ovaj cilj je, to nećemo zaboraviti, u beskonačnosti, a što se tiče puta kojim će hrišćanski narod «stalno ići», svaki ga narod sam sebi nacrtava.

* * *

Godine 1931 Čaadajev se ponova pojavio u svetu. Sa njegovom duhovnom povučenošću bilo je svršeno. Njegove bolesti, naročito one uobražene, prema mišljenju njegovog brata i njegovih lekara, takođe nalaze kraj. Verovatno da su zadovoljstvo pisca i želja da raširi «svoje učenje» konačno ga pobudili da se izleči. Verovatno je takođe da mu je počelo bivati dosadno. Iako prezire svet, opet on mora biti u stanju da mu to kaže. U ostalom, jedan prorok ima potrebu u auditoriji. Iako je samo glas vapijućeg u pustinji, ipak čovek voli da se taj glas čuje. A kad je tako, gde bi se bolje čuo nego u moskovskim salonima i u Engleskom klubu? — Čaadajev je imao tamo mnogo uspeha. Uskoro je njegov život bio regulisan kao časovnik: dva puta nedeljno ga pobudili da se izleči. On izlazi svakog večera u varoš, ali u 10 sati i po on se redovno vraća kući. Prima ponedelnikom i polaže na to da mu svet dolazi u posetu. Sjajan kozer, duhovit i zajedljiv, otmen, hladan i nepristupačan, on ubrzo postaje najpoznatiji i načuvaniji čovek u Moskvi. On je jedna vrsta atrakcije koju pokazuju strancima koji prolaze.

Takav je bio život Čaadajeva; laskan, voljen on je propovedao u salonima moskovske aristokratije svoje «novo učenje», svoju «filozofiju istorije». Kakvo učenje? Da li ono koje smo gore analizali i čije širenje umalo nije položilo kraj «njegovoj» delatnosti i njegovoj «misiji»? Ne baš sasvim. I sve manje. Pogledi Petra Čaadajeva evolucioniraju. Evolucija Čaadajeva, više «psihološka nego logička», kako vrlo dobro kaže Miljukov, bila je dosta prirodna; Čaadajev zdrav, sa puno veza u svetu, hvaljen, slušan, posmatrao je budućnost s više poverenja i nade, nego li Čaadajev bolestan i zatvoren u svojoj kući. S druge strane, neki politički događaji u Evropi i u Rusiji — revolucija 1830 g. i poljski ustanak — bili su podesni da ojačaju rodoljublje filozofa. Revolucija 1830, «vulkanska erupcija svih nečistoća Francuske», učini mu se vesnicom kraja Zapada. Starodrevni svet stropoštao se na njegove oči; zar rađanje novog nije bilo vezano za izlazak Rusije na pozornicu?

Jedno pismo Puškinu vrlo dobro nam ocrtava njegove impresije. Pripremaju se zaista veilki događaji misli on, ako glupost jednog čoveka može da dovede do takve katastrofe.»

u mome mozgu, one bi se bez sumnje vezale za ovu: gledajte da li to vama prija."

«Da li ste opazili da se dešava nešto neobično u utrobi moralnog sveta, nešto slično tome, kažu, što se dešava u fizičkom svetu... Jer, pogledajte, druže, zar nije to svet koji propada, ako — za nekog ko ne ume da predoseća novi svet koji će se uzdignuti na njegovom mestu, — to nije ništa drugo nego strašna ruševina... Pre neko vreme, pre jedne godine svet je živio siguran za sadašnjost i budućnost i ponavljao je u tišini svoju prošlost i poučavao se njome. Duh se preporođavao u miru, ljudska se pamet obnavljala, mišljenja su radila na izmirenju, strasti se ugušivale, ljutnja nije sebi nalazila hrane, sujeta je nalazila zadovoljenja u lepim poslovima: sve čovečje potrebe ulivale su se malo po malo u intelekt, i svi njihovi interesi išli su postepeno, prema jedinom interesu napretka univerzalnog razuma. Za mene je to bila vera, to je bilo beskonačno poverenje. U ovom srećnom miru sveta, u ovoj budućnosti ja sam nalazio svoj mir, svoju budućnost. I evo, odjednom, gde dolazi glupost jednog čoveka, jednog od ovih ljudi koji su pozvani — prema njihovom priznanju — da upravljaju ljudskim poslovima. Evo gde bezbednost, mir, budućnost, sve postaje odmah ništa. Razmislite dobro o tome: nije to učinio nijedan od ovih velikih događaja koji dolaze da uzburkaju carstva i čak i narode: glupost jednog jedinog čoveka.»³⁷⁾

«...Osećam suzu u oku kad gledam ovu veliku katastrofu starog, mog starog društva; ovo sveopšte zlo koje je zadesilo moju Evropu, tako je neočekivano udvostručilo moj sopstveni bol. A ipak, jeste, iz svega ovog iziće samo dobro... Jedno nejasno saznanje mi kaže da će uskoro doći jedan čovek koji će nam doneti istinu ovog vremena... Možda će to biti nešto slično onoj poetskoj religiji koju sada propoveda Sen-Simon u Parizu, ili možda ovom katolicizmu nove vrste s kojim, kažu, nekoliko drskih sveštenika hoće da zamene onaj koji je stvorila svetost vremena? Zašto ne?... Mnoge stvari koje su prethodile velikom trenutku kada je *blaga vest* bila objavljena nekad od poslanika Božijeg, bile su određene da pripremaju vasionu; mnoge stvari hoće da se dese takođe i u naše dane u sličnom cilju pre nego nam *nova blaga vest* bude donesena s neba. Čekajmo.»

Zanimljivo je videti kako se Čaadajev odlučno stavio u pozu proroka i poverenika Providenja. Neka se katastrofa navešćuje, to je sigurno. Ali kako će stari svet svršiti? Da li će to biti u «sveopštem ratu»? Ja kažem da ništa od toga neće biti. Ne, pruže putevi krvi nisu više putevi Providenja... poslednja reka krvi je istekla, njen se izvor presušio».

Poljski ustanak stavio je takođe jedan težak problem savesti. Čaadajevu: zar to nije bila jedna *katolička* nacija koja se borila i za svoju slobodu protiv apsolutne vlasti careva, naslednika ta-

³⁷⁾ Čaadajev, Pismo Puškinu o 7 jula 1831 (Dela, izd. Geršenzona, str. 162.)

tarskih hanova? Ipak se Čaadajev odlučno stavio na stranu Rusije. Evo šta piše Puškinu: «Tek što sam pročitao vaše dve pesme... Najzad ste postali nacionalni pesnik; najzad ste pogodili vašu misiju... Pisma «Klevetnicima Rusije» naročito je divna, to vam ja kažem». Pogodin ne bi drukčije napisao. Može se pretpostaviti da je propast zapadnog sveta učinila da se povoljno oceni nepokolebljiva stabilnost Rusije. Bilo kako bilo, pod dvostrukim uticajem političkih događaja i ličnih uspeha, evolucija učenja brzo napreduje. Usamljenost Rusije nije u njegovim očima bez nekakve koristi koju ne treba zanemariti. Od godine 1832, u jednom pismu svome drugu Turgenjevu Čaadajev usvaja u opštim potezima shemu Ivana Kirejevskog. Rusija mu se otsad čini kao naslednica Evrope, slobodnija u svojim pokretima — blagodarajući odsustvu baš ovih lanaca tradicija koji su ukočili zapadne nacije; ona čeka samo da bude oplodena idejama sa Zapada pa da se krene na put, da sustigne i čak pretekne stari Zapad.

I malo po malo Čaadajev počinje da se približava svojim protivnicima, da vidi u svim ovim manama koje on tek što je zapečatio, ne dobre osobine, razume se, nego mogućnosti budućih ostvarenja. Čak materijalna veličina, ova gruba geografska činjenica, počinje da ponovo dobija svoju važnost i svoju vrednost. Sam Karamzin nalazi samlitost i kod njega. Rusija je jedan rezervoar snaga, koje je Providenje odvojilo u osobitom cilju. Ona ima svoj sopstveni put, i ta činjenica da ona nije nikad imala ničega zajedničkog sa zapadnim nacijama, dokazuje samo to da ona ide prema istom cilju kao i one, ali ne mora da prolazi istim kolosekom. Rusija ima svoju sopstvenu sudbinu. Razume se, nije rečeno da će ona nju ispuniti (Čaadajev nije ni fatalista ni apsolutni determinista), ali ona ima mogućnosti da je ispuni: njena je dužnost da upozna sebe, svoju sudbinu, svoju budućnost. Ona mora da sebi stvori jednu nacionalnu svest. Ona je, bila dosad jedna pustinja — tim bolje: «Sve velike stvari su izašle iz pustinje». Godine 1833 pojavljuje se u Moskvi drugo izdanje knjige dr. Jastrepcova o vaspitanju. Jastrepcev, prijatelj Čaadajeva, uneo je tu jednu glavu o Rusiji, «po mom diktatu», kako će docnije kazati Čaadajev. Teza koju autor razvija ova je: «Rusija je sposobna da razvije jednu moćnu civilizaciju». Polazna tačka rasuđivanja i samo rasuđivanje zaista ponavljaju ideje koje je već Čaadajev iskazao u pismu Turgenjevu koje smo maločas citirali, i u isti mah ide za rasuđivanjem Kirejevskog.

Zaista, prema Jastrepcevovom Čaadajevu, pošto je civilizacija plod rada prethodnih generacija, ona čini nasleđe onih koji dolaze. Mladi narodi su dakle u srećnom položaju: bez muke i bez rada, badava tako reći koriste se materijalnim i moralnim bogatstvima, koja su sakupili njihovi prethodnici; ne samo pozitivni dobici nauke, i veština, nego čak i pogreške i nesreće vremena služe kao korisne lekcije. Takav je položaj Rusije prema Evropi: ona je još mlada, u izvesnom smislu, i može kao i Severna Amerika naslediti njenu

civilizaciju. Sem toga, mladost je najpodesnije doba za učenje, za usvajanje nauka i veština, to je naročito plastično doba i doba najbržeg razvijanja.

Međutim, u nasleđu koje je namenjeno Rusiji, dobro je seme izmešano sa plevom. Treba dakle birati; odvajati istinito od pogrešnog i primati samo prvo. I baš tu je položaj Rusije naročito povoljan za njen kasniji razvitak. Dok starije nacije nemaju više slobode da se okrenu i napuste štetne elemente svoje istoriske prošlosti, jer su okovane tradicijom, — Rusija nije vezana nikakvom kobnom predrasudom, nikakvom ukorenjenom životnom i idejnom navikom. Njena prošlost jedva da postoji za njenu sadašnjost: u svakom slučaju praktično ona ne može da služi kao psihološka sila. «Kao mladićevo srce, koje nije još formirano ni ljubavlju ni mržnjom, ona je otvorena za sve utiske. Njen duh nije zaveden tuđom snagom; on je, dakle, sačuvao mogućnost slobodnog rešenja; on može da prima samo korisno i da odbacuje sve štetno. Na sve što prolazi ispred njega on baca hladan i nepristrasan pogled; on može slobodno i svesno da odredi svoju budućnost: u tom je važno preimućstvo razuma».

Sličnost između pozicije Čaadajeva i pozicije moskovskih filozofa upadljiva je: to su isti iskazi o mladosti Rusije, isto zbližavanje između Rusje i Amerike, ista ideja o nasleđu.

Ove su ideje bile bez sumnje i u *Pismima*. Ali videli smo kakvu je upotrebu učinio od njih Čaadajev... A zaključak koji on iz njih izvodi sad je sasvim drugi; on je sličan ne samo zaključku Kirejevskog, Odojevskog, i dr., nego čak i *horribile dictu*, Uvarova! Treba uzeti od Zapada plodove njegove civilizacije, ali treba činiti izbor: ne valja sve podražavati. Kad je tako, treba donekle odvojiti Rusiju od Evrope i pokušati da se zasniva i da se razvija uz pomoć ovih biranih elemenata jedna viša civilizacija. U ovom cilju treba preraditi vaspitanje omladine. Bilo je sasvim prirodno da, došavši do ovih konkretnih pogleda na budućnost Rusije, misleći da ima recept koji će je izlečiti od sadašnjih njenih zala i udariti temelj njenoj budućoj slavi, a i osećajući potrebu u novcu, Čaadajev se rešio da privede svoje ideje u delo.

Čisto književna akcija nije dala željenih plodova. U ostalom, nije ni bilo mogućnosti da je sprovede: Čaadajev nije uspeo da objavi svoja dela i morao je da se ograniči da ih daje na čitanje u rukopisu ili da ih čita sam.

Za razvijanje akcije trebalo je imati kakav položaj u administraciji. Vasiljčikov, njegov bihši šef, posreduje da bi dobio jake preporuke za njega kod ministara. On bi mislio, piše Čaadajev Benkendorfu, na neki diplomatski položaj; na ovom položaju, čini mu se, budući da je potrebno «posmatrati idejni preokret u Nemačkoj», on bi mogao da učini najznačajnije usluge. Čaadajev misli verovatno ne neki položaj sličan položaju kneza Elima Petroviča

Meščerskog kod Aleksandra I, položaj filozofa informatora On zna, međutim, piše on, da je on nedostojan ove milosti i takvog jednog poverenja: nećemo se u tome prevariti — to je samo jedna formula. Zaista, kad Benkendorf, potvrđujući čutke ovo ocenjivanje, predlaže mu od strane cara jedno mesto u ministarstvu finansija (priznajemo da je ironija ove ponude dostojna Benkendorfa), Čaadajev se vraća svome traženju i, navodeći, s jedne strane, svoju potpunu nesposobnost i nedostatak znanja (to su baš verovatno i hteli Benkendorf i car da mu dadu da oseti), ističući sa naivnošću da se vlada Nikole I naročito karakteriše srećom sa kojom car bira svoje saradnike, iskorišćavajući ih prema sposobnostima, — traži jedan položaj u administraciji narodne prosvete. On piše sledeće pismo caru: «Gospodaru, meni nije dopušteno da prozrem Vašu carsku misao, meni nije poznato kakve su Vaše namere sa mnom. Ali, što znam i što znaju svi kao i ja, to je da su svi postupci Vaše vlade obeleženi jednom velikom idejom, i da ova ideja potiče od Vas. Ja sam dakle svestan, kad Vam govorim, da govorim jednom vladaru isto tako uzdignutom, kao čovek, među ljudima, kao što je kao Monarh uzdignut među monarsima.

„Pošto sam mnogo mislio o stanju prosvete u Rusiji, ja vidim, gospodaru da bi mogao da zauzmem jedno mesto u Narodnoj Prosveti i to na način koji bi zadovoljio namere naše vlade. Mislim da ima mnogo stvari da se radi u ovom odeljku, baš u duhu *ideje* koja mi se čini da je Vašeg Veličanstva. Ja mislim da nastava u Rusiji može da bude zamišljena na osobit način; da je moguće postaviti je na jednu naročitu visinu, sasvim drukču nego li u ostaloj Evropi, zato što se Rusija razvila sasvim drukčije i zato što ona ima da ispuni naročitu misiju u svetu. Nama treba, mislim, da se izolujemo, kako u oblasti nauke, tako i u oblasti politike, i da ruska nacija, velika i snažna, mora, mislim, u svakom pogledu ne da prima akciju drugih naroda, nego da im nametne svoju sopstvenu akciju. Ako bi ove ideje bile saglasne sa gledištem Vašeg Veličanstva, za mene bi bilo neizreciva sreća da sarađujem na njihovom ostvarenju u našoj zemlji. Ali, pre svega, moje je najintimnije ubeđenje da za nas nije moguć napredak van potpune pokornosti osećanja podanika osećanjima vladara³⁸⁾».

Tu očigledno ima da se reši jedno važno pitanje: do kog stepena ovo pismo Nikoli I može da bude smatrano kao izraz misli Čaadajeva³⁹⁾. Verovatno da je on — da bi se dopao svome carskom dopisniku, čija su mišljenja osobito u političkoj usamljenosti Rusije, bila dobro — poznata nešto forsirao nacionalističku notu⁴⁰⁾.

³⁸⁾ Pismo Nikoli I, Dela, izd. Geršenzona.

³⁹⁾ To je pitanje koje se uopšte nameće u pogledu na sva dela onoga doba; treba uvek da se uzima u obzir uticaj cenzure.

⁴⁰⁾ U ostalom, ako se dobro pogleda, pismo, Čaadajeva iako naivno, nije to potpuno. Setimo se datuma ovog pisma: to je upravo ono doba kad j. Uvarov postavljen za državnog potsekretara u narodnoj prosveti. Mišljenj

U stvari on je opet iskren, čak i tamo gde se on stavlja u pozu vernog podanika Njegovog Veličanstva. On nije više bio — ne zaboravimo to — «liberal» dvadesetih godina... Ako mu se dešava da se ponekad žali na neznanje vlasti i da joj prebacuje njeno tatarsko poreklo, on je ipak bio ubeđeni monarhista, neprijatelj demokratije (Was hat das Volk mit der Vernunft zu schaffen, kaže on godine 1837) duboko verujući (on nije bio sam: Puškin i Odojevski delili su ovo mišljenje) da je apsolutna monarhija imala ogroman prestiž jer, držeći u jednom jedinom svežnju sve želje i sve volje zemlje, ona je mogla svojim svemogućim impulsom saopštiti joj onaj pokret napred koje je ona očigledno bila nesposobna da izvrši sama po sebi.

Čaadajev je bio, mislimo, iskren u svome monarhizmu, ali je ipak nesvesno izvršio zločin uvrede vladaoca. On je hteo da ima svoje mišljenje i smatrao je da tačno zna ono što je potrebno Rusiji. Ali ako je bilo nešto što car nikako nije dopuštao, to je bilo baš da sluša lekcije ma koga bilo. Jedino on je imao pravo da zna: isto tako i njegovi ministri i njegove sluge kao donekle njegovi zastupnici, u koliko su poznavali njegove namere. Mudrost se dobija samo u administraciji, odgovara Benkendorf Čaadajevu. Ljudi van nje nisu kvalifikovani da sude o državnim poslovima.

* * *

Godine 1835 nalazimo Čaadajeva u intimnom opštenju sa slavenofilima. Pod uticajem Kirejevskog i Homjakova njegove sopstvene ideje podnose još jedan put evoluciju. On se slaže sa njima u veri u veličanstvenu sudbinu koju je Providenje spremalo za Rusiju. Sve jasnije i jasnije vidi jedan pozitivan smisao u odvajanju Rusije od zapadnog sveta. On vidi u tome jemstvo koje čini mogućim jedan razvitak sui generis, koji će kraćim putem pomoći Rusiji da pretekne zapadnu civilizaciju. Ali nikad neće on priznati njihovo usko pravoslavlje, ni uski šovinizam nekih od njih, nikad neće dopustiti arheološku utopiju stare Rusije — bogate, moćne, civilizovane. Nikad isto tako on neće deliti usko nacionalno gledište, «socijalni» pogled pristalica njegovog novog učenja. Još više: pod uticajem a contrario slovenofila, videćemo ga gde se približuje prvobitnom zapadnjaštvu Kirejevskog, poziciji *Evropljanina*. Mi ćemo ga naposljetku videti gde napušta svoju sopstvenu «filozofiju istorije» i menja svoje ocenjivanje smisla i uzajamne vredosti hrišćanskih i klasičnih «principa». Ipak godine 1835 on još nije do toga došao.

Uvarova bila su poznata, — imožda je i suviše često od strane Čaadajeva pisati Nikoli I da je nastava u Rusiji morala da se zasnje na nacionalnim principima, različitim od zapadnih. Njemu nije moglo da bude nepoznato neizbežno zbliženje koje je moralo da nastupi u mislima cara izmedju njegovog formulisanja i Uvarova. Geršenzon kaže da je formulisanje Uvarova došlo kasnije od pisma Čaadajeva. Možda formulisanje, a ne ideja.

«U ovom trenutku, piše on svome drugu Turg-njevu, «u našim umovima dešava se čudnovati rad. Izrađuje se neka vrsta nacionalnosti koja, pošto ne može da bude utemeljena na ničemu, jer nema nikakvog materijala zato, biće — ako se uspe da izradi tako nešto — samo jedan veštački stvor». I ovaj veštački stvor jako ga ljuti jer «samo na jednom dubokom procenjivanju našeg sadašnjeg položaja pred savremenosti mi moramo da pokušamo utemeljiti našu budućnost, nikako pak na prošlosti koja je samo jedno ništa... Vi znate da je, po mome mišljenju Rusija pozvana da napravi jednu ogromnu intelektualnu karijeru; ona mora jednog dana da da rešenje sviju pitanja koja se raspravljaju u Evropi. Nalazeći se van onog brzog pokreta koji tamo vlada duhovima, budući u stanju da posmatra s mirnoćom i savršenom nepristrasnošću sve što tamo zatalasava i uzbuđuje duše, ona je dobila zadatak, po mome mišljenju, da reši jednog dana zagonetku čovečanstva».

Ne u Aziji, kao što to neki tvrde, moramo mi da vodimo civilizatorsku akciju. «Kažite mi, pita Čadajev, koji su to aziski narodi koje ćemo mi civilizovati»? U ostalom, Rusija, po njemu, nikako ne pripada Istoku, Aziji. «Naprotiv, mi smo određeni da predamo Evropi bezbroj stvari koje ona ne može da razume... Doći će dan kada ćemo se mi naći usred intelektualne Evrope, kao što smo se već našli usred političke Evrope, moćniji svojom inteligencijom nego li što smo sada našom materijalnom snagom». Ali da se ova slavna sudbina ispuni, ne treba ostajati u starim zabludama (slepo podražavanje Zapadu); isto tako ne treba se zaslepljivati nacionalističkom strašću i pripisivati Rusiji sva savršenstva koja se mogu zamisliti. Nećemo se varati: Rusiji mnogo još treba da bude sposobna i dostojna da izvrši svoju misiju».

«Ima neki dubok prazan prostor u našoj intelektualnoj organizaciji. Naprimer, sposobnost logičkog mišljenja, duh metode, i rasuđivanja apsolutno nam nedostaje... To je zato što ideja nikad nije vladala kod nas; to je zato što mi nikad nismo bili sjedinjeni velikim verovanjima, dubokim ubeđenjima. Šta su zaista bedni događaji naše crkvene istorije pred zapaljenjima hrišćanskih misli na Zapadu? I nemojte reći da smo mladi...»

Rusija isto tako malo pripada XII stoleću (zapadnom) kao i XIX.

Ona je nešto sasvim drugo. Nije neko mlad zbog toga što nije živeo. Mišljenje Čadajeva o prošlosti i nacionalnom karakteru Rusije nije se promenilo. Ipak, da je našla snagu da razume samu sebe, da učini ovaj retrospektivni pogled na samu sebe — neophodni preduslov moralnog preporođaja — šta sve ne bi mogla da učini?»

«Mi moramo jednom da iskreno ocenimo šta vredimo... da izađemo iz laži i da se nađemo u istini. Posle toga, mi ćemo napredovati i mi ćemo ići brže nego ostali zato što smo došli posle njih, zato što mi preživljavamo celo njihovo iskustvo i ceo rad vekova koji su nama prethodili».

Međutim, čudna stvar, Čaadajev izgleda da vidi zoru novog vremena u politici Nikole I i njegovog ministra prosvete, Uvarova.

«Moćni glas koji se čuo u svetu bacio je narode u zabunu. Evropa nas je gurnula sa užasom i strahom... Kobna strana naše istorije, napisana rukom Petra Velikog, pocepana je; hvala Bogu, mi ne pripadamo više Evropi. Od ovog dana, dakle, počela je naša misija».

Zaista, u drami zapadne istorije Rusija ne igra aktivnu ulogu. Ona je njezin ravnodušan i nepristrasan gledalac. Njoj pripada da da presudu i izvuče zaključke — i niko nije bolje spreman nego ona za svoj zadatak jer «ruska inteligencija je naročito bezlična inteligencija⁴¹⁾». I Čaadajev nastavlja svoj san o svetskoj ulozi Rusije pozvate Providenjem da obnovi i da preporodi ostareli zapadni svet.

«...Mi nemamo da raspravljamo spletke Zapada, jer mi nismo sa Zapada; Rusija, ako razume svoju misiju, mora da ima inicijativu za sve plemenite ideje, jer ona nema ljubavi, strasti, ideja, interesa Evrope... Rusija je i suviše moćna da bi vodila politiku nacija..., njen posao u svetu je politika ljudskog roda... Providenje nas je učinilo suviše velikim da bismo bili egoisti... ono nas je postavilo van interesa nacionalnosti i poručilo nam je interese čovečanstva... Mi smo jedna ogromna spontanost, bez unutrašnje veze s prošlošću sveta, apsolutno bez ikakvog odnosa s njegovom sadašnjošću; u tome je naša istinita logička premisa».

Ako bi trebalo ukratko formulisati poziciju Čaadajeva, ona bi se, za razliku od gledišta njegovih prijatelja — neprijatelja, ovako formulisati: Rusija nije, kako oni to misle, mlado biće, sveže, superiorno obdareno, bogato mogućnostima, sa još nerazvijenim snagama, biće koje mora da zameni sobom ostareli organizam Zapada. Ona je pre jedan rezervoar neiskorišćenih snaga, nego jedna konstituisana nacija koju je nekakva kobna pogreška naterala da skrene s puta njenog organskog i prirodnog razvitka, nametnuvši joj tuđe oblike i okvir; to je jedno parče pergamenta, možda starog, ali skoro netaknutog, na kome jedna svemoguća volja može da crta slova koja hoće. Ovaj list je za sada prazan, dok je zapadni list pokriven čudesnim slovima, ali baš zbog toga na njemu ne može se ništa više pisati. Evropu treba čitati, a Rusiju pisati. Kad je tako, ako odvojenost Rusije od evropskog jedinstva, od katoličkog jedinstva, nije samo jedno zlo, nego još i jedno dobro, jedno veće dobro u potenciji — načelo ove odvojenosti, t. j. pravoslavlje, moraće od sada da nađe milosti u očima Čaadajeva. Još jedan korak, i u pismu Orlovu on baca jedan retrospektivan pogled na svoj intelektualni put i definitivno se slaže sa principima «filozofa», pri-

⁴¹⁾ Očigledno je: sve što Kirejevski — Odojevski prigovaraju Čaadajevu, on to kaže sam.

znajući ponovo mladost Rusije, dopuštajući religioznu superiornost pravoslavlja. Pismo pisano posle «oluje» tako je lepo da ćemo ga navesti skoro u celini:

«Ogromna je glupost, zaista, nadati se dok čamite u ustajaloj bari gde vas svaki pokret vuče još dublje... Ipak nadajmo se za našu braću, našu decu, našu uzvišenu otadžbinu, tako veliku, tako moćnu i tako mirnu. Što se pak nas tiče, ako je zemlja za nas loša, ko nam smeta da se popnemo na nebo? Istina da se u ovom pogledu vi i ja ne slažemo. Vi imate nesreću da verujete u smrt; za vas je nebo tamo negde s one strane groblja; vi ste od onih koji još misle da život nije jedna jedina celina, da je on prelomljen u dva dela, i da postoji jedan bezdan između ova dva dela. Vi zaboravljate da ima skoro osamnaest vekova otkad je ovaj bezdan zasut; najzad, vi mislite da između vas i neba ima lopata grobara. Tužna filozofija koja ne razume da večnost nije život pravednika... Da ona može, da ona mora da počne već na ovom svetu i da će ona zaista početi onog dana kada budemo stvarno hteli da ona počne... Kada ću, Bože, videti da moji svi drugovi odriču sve ove zablude odvratnog mnogoboštva? Kada će oni, najzad, saznati da ima samo jedan način biti hrišćanin, a to je — da to čovek bude sasvim. Neka sam sanjao da mi je bilo dato da širim između njih nekoliko svetih istina, i ja sam im govorio, i oni su me slušali ponekad. Ali jednog dana došla je oluja... Ja sam dugo težio, priznajem, prema lepoj satisfakciji da vidim kako me opkoljavaju nekoliko duša, čistih i ozbiljnih, plemenitih i dubokih da zajedno prizivamo nebeska dobra za čovečanstvo i moju otadžbinu. Mislio sam da je moja otadžbina, — mlada i netaknuta svim ovim burama koje su povukle tako duboko brazde u umovima, i koje ih još tako dugo odvrćaju od dobrih i zakonitih puteva te ih bacaju na puteve rdave i za svu osudu — bila određena da prva proglasi velike i jednostavne istine koje će čovečanstvo pre ili posle morati da primi; da je Rusiji bio namenjen značajan zadatak da ostvari, pre svake druge zemlje, sva obećanja hrišćanstva, jer je hrišćanstvo ostalo tu čisto od svakog dodira ljudskih strasti i zemaljskih interesa, jer se ono, kao i njegov božanstveni osnivač, samo tu molilo i ponižavalo, i jer je bilo verovatno da će zbog svega toga ono tu biti udostojeno njegovih poslednjih i najdivnijih nadahnuća. Sanjarije, dragi moj, samo sanjarije⁴²⁾.»

Ipak ne, to nisu sanjarije. Rodoljubive nade suviše su se duboko ukorenile u duši Čaadajeva da ih on zaista napusti. Trenutak duhovnog opadanja je prošao; eno ga gde opet počinje da se nada i — iste godine 1837 on ponavlja Turgenevu, ne videći koliko pada u protivrečnost sa samim sobom, svoje duboko ubeđenje da sve nesavršenstvo ruskog uma proizlazi samo iz jedne činjenice: otsustvo poretka, otsustvo umne tradicije koje je prouzrokovano otsustvom neprekidne tradicije. Ali, ako hoćemo «da pođemo pu-

⁴²⁾ *Pismo M. Orlovu. Dela, izd, Geršenzona, 1, str. 207.*

tem beskonačnog usavršavanja», nama je potrebno samo da ispočetka redovno učimo «da bi se pomoglo ovoj oskudici u silogizmu» koju je on toliko puta naglašavao, a onda će se «malo po malo» otkriti sve snage naših gipkih i prodirućih umova, i tada će se kod nas roditi dubina i razmišljanje... i onda ne samo da ćemo stići, već ćemo možda preteći narode koji su išli drugim putevima i razvijali se na pravilniji način nego mi, sve to zato što mi imamo velika preimućstva, čista srca, jednostavna verovanja⁴³), zato što mi nismo pritisnuti kao oni, teškom prošlošću, naši umovi nisu zamagljeni ukorenjenim sujevericima i mi iskorišćavamo plodove sviju njihovih dobitaka i sviju njihovih dela⁴⁴).

Ali, ako je tako, ako je, kao što smo videli, pre i posle «oluje» godine 1835 kao i 1837, Čaadajev već tako daleko od misli iz svoga *Pisma*, ako se on sam po sebi približio idejama svojih «protivnika», zašto, još jednom, objavljuje on 1836 snažan pamflet koji smo već proučili? — Odgovor se, prema našem mišljenju, nameće: on je to učinio zato što usprkos evolucije njegovog učenja sadašnjost Rusije izgledala mu je kao pretnja njenoj budućnosti. Jer prema njemu — i u ovom on je bio u saglasnosti sa samim sobom, — da bi bila moguća ova postupna evolucija civilizacije za koju je Rusija bila određena, trebalo je ne samo da se pribere, da svesno položi račun o samoj sebi, i dobro razume svoju «ideju», nego joj je bila potrebna akcija poniženja, istinitog preokreta... Bila je godina 1836, doba kada se slovenofilstvo, koje se radalo u savezu sa zvaničnim nacionalizmom vlasti i sa poluzvaničnim šovinizmom Pogodina i Ševirjova, trudilo da vaspitava nacionalni ponos stvarajući, kao što misli Čaadajev, otpočetka do kraja lažan i time škodljiv mit «narodnosti», čime je učinio nemogućim ostvarenje ovog prethodnog uslova napretka — povratak istine, koju je on od sveg srca zvao. Trebalo je snažno udariti. Trebalo je podići jednu branu lažnim tvrdnjama šovinsti. Trebalo je još jedan put spasti budućnost od propasti. Da bi izazvao ovo spasno osvrtnje na same sebe, Čaadajev van sebe od glupavog hvalisanja šovinsti, objavljuje svoj pun pakosti pamflet. Nacionalna oholost — evo glavnog neprijatelja sa kojim se on bori, zato što oholost, pošto čini nemogućim kajanje, uništava, prema njemu, svaku nadu na bolju budućnost. Zato će sav njegov život biti od sada posvećen borbi sa oholim nacionalizmom slovenofila i zato takođe, pošto je sve više očajavao da vidi da je onaj nagli preokret mogućan, sudeći sve strože sadašnjost, on na kraju još jedanput menja svoju filozofiju istorije. On vidi svoju zemlju ne čistom od svake tradicije koja sputava, nego opet opterećenu teškim grehom protiv duha, koji je još otežan jednom nesrećnom tradicijom. Nije to odvojenost od Zapada, ni vizantisko nasleđe, koje

⁴³) Setimo se da je Kirejevski upotrebio isti izraz.

⁴⁴) *Pismo Turgenjevu*, 1837. *Dela*. izd. Geršenzona, 1, str. 211.

tako teško pritiskuje rusku prošlost. Nije, kako je on govorio u svojim „Pismima“, ni odsustvo ni slabost hrišćanskog uticaja, ne, baš na protiv: to je njegova nadmoćnost: ona objašnjava nedostatak civilizacije u Rusiji. Sad se vidi da samostalan život zapadnih naroda (varvarski elemenat) i uticaj klasičnog nasleđa ne samo da su saradivali na razvitku civilizacije uopšte, nego su još bili neophodni elementi za formaciju same Crkve. Samo su joj oni dali mogućnost da razvija društvena načela koja su se, razume se, prećutno sadržavala u hrišćanstvu, ali nisu mogla postati javna i ostvariti se bez mnogoboštva i klasicizma. Da je bilo samo, hrišćanstvo bi prouzrokovalo na Zapadu isto što je učinilo u Vizantiji i Rusiji, — abdikaciju naroda na život i slobodu, jedan hrišćanski kalifat i ropstvo kao posledicu nadmoćnosti asketskog hrišćanstva i, u isti mah, potčinjenosti Crkve carskoj vlasti.

Nije dakle više «tamo», u Evropi, hrišćanstvo sve učinilo. «Naprotiv, ovde, u Rusiji, ono je igralo nadmoćnu ulogu i to *pre* nego što se pod uticajem nacionalnih i klasičnih elemenata razvile osnove društvene civilizacije. Ovi elementi, čija važnost postaje ne samo pozitivna, nego i rešavajuća, nedostajali su Rusiji: njen narod nije imao ništa svoga.

Praznini prethrišćanske prošlosti Rusije Čaadajev će ponovo protivstaviti pravi život zapadnih naroda:

«Poznati su veliki događaji, svi veliki rezultati koje je porodilo život zapadnih naroda u vezi sa hrišćanstvom. Ali ovaj život, pun sam po sebi svakovrsnih oplođavajućih elemenata, nije bio skamenjen uskim spiritualizmom, već je našao pokroviteljstvo, simpatiju, slobodu tamo gde je kod nas život samo naišao na surovost i potčinjavanje interesima vladavaca. Mi smo, dakle, išli od abdikacije ka abdikaciji. Sva naša društvena istorija samo je jedna serija pogrešaka ove vrste... postupno zaboravljanje naših zemljoradnika, koje ukratko rezimira sav duh naše istorije (koja je samo strog i logičan zaključak tog duha)... Svuda je ropstvo imalo isto poreklo: osvajanje. Kod nas ništa slično. To je jedan deo nacije koji se jednog lepog dana stvorio rob drugog dela samom prirodom stvari, kao rezultat preke potrebe zemlje, neizbežnim hodom društva — bez zloupotrebe sa jedne strane, bez protesta sa druge. I pazite, ovo jedinstveno delo bilo je izvršeno u doba najveće moći crkve, za vreme patrijarha, čuvenog doba, kada je jednog trenutka glava crkve delio presto s vladavcem».

Ropstvo, znak i poslednja posledica ovog samoodricanja, ove iprethodne poniznosti jeste, po Čaadajevu, zločin, glavni greh Rusije. To je gnusoba u kojoj ona živi i koju treba da što pre napusti; a prema ovom određenom zločinu Čaadajev vidi samo psevdorodoljubivu deklamaciju raznih Ševirjovia i Pogodina, nacionalnu i rasnu oholost:

«Dovoljno je pogledati oko nas», piše on g. 1846 knezu Vjazemskom, „pa da se vidi koliko je ova nacionalna nadutost, dosada nama tuđa, naglo nagrdila naše najbolje duhove, u kakvom se zadovoljstvu sa samim sobom oni razmeću od kad su izvršili svoj lažni podvig, otkada su otkrili onaj novi svet razuma i duha». Taj svet je, po Čaadajevu, potpuno izmišljen. Lažna «nova nacionalnost» stvorena je da zameni prazninu. «Zločin prema budućnosti Rusije. Jer ne nad Zapadom, već nad Rusijom, malo čas smo to videli, visi kobna tradicija duha, najtežeg greha — greha prema svetom Duhu; ne Evropa, već Rusija mora da se kaje, ako hoće da zauzme svoje mesto među hrišćanskim nacijama, jer samo ovo kajanje može da joj dopusti da se oslobodi, da nađe samu sebe da pronade u svojoj sopstevnoj prirodi snage potrebne za istinitu akciju u svetu.

«Doba našeg istinskog oslobođenja od uticaja stranih ideja, pišaće Čaadajev, počće tek onog dana kad mi budemo potpuno razumeli puteve koje smo prošli, od dana kada se ispovest svih zabluđa, sviju grehova naše prošlosti i protiv naše volje bude omakla s naših usana, ili kada se iz dubine naše utrobe bude čuo krik kajanja i bola, čiji će odjeci napuniti svet. Tada ćemo prirodno zauzeti naše mesto među narodima koji su predodređeni da dejstvuju u čovečanstvu ne samo kao topuzi ili balvani nego i kao ideje».

Dotle... dotle valja biti skroman i ne zaboraviti hrišćansku vrlinu poniznosti. I poslednji put, godine 1854, pred smrt Čaadajev zaveštava novim generacijama ovaj oproštajni testament:

«Ne, hiljadu puta ne, nismo na ovaj način voleli našu zemlju u našoj mladosti. Mi smo hteli njeno blagostanje, mi smo joj želeli dobre ustanove, ponekad smo čak išli tako daleko da smo joj želeli malo više slobode, ako bi to bilo moguće izvršiti; verovali smo da je ona velika i moćna, puna budućnosti, ali nismo mislili ni da je ona najmoćnija ni najsrećnija zemlja na svetu. Daleko smo bili od toga da pomislimo da Rusija pretstavlja neki apstraktni princip, koji sadrži konačno rešenje društvenog problema, da je ona sama po sebi čitav jedan zaseban svet, direktna i zakonita naslednica slavnog Istočnog carstva sa svim njegovim pravima i moćima, da ona ima kao specijalnu misiju da apsorbuje u svome krilu sve slovenske narode da bi na ovaj način preporodila ljudski rod».

«Nije daleko dan, završava on, nadam se kada će se uvideti da ovo rodoljublje vredi isto toliko koliko i koje drugo».

Марк Слоњим
(Прев. Љ. Мих.)

ШТА СЕ ДАНАС ДЕШАВА У СОВЈЕТСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ

I

Кад поставимо питање о томе шта се у даном тренутку дешава у ма којој од западно-европских књижевности, ми врло добро знамо коју грађу треба узети у разматрање: наравно, то су књижевна дела. Из њих можемо добити претставу о најзначајнијим догађајима и правцима француске или немачке уметности. Али сасвим другачије стоји ствар ако је реч о совјетској књижевности. За јавно схватање шта се догађа у самој литератури није ту довољно прегледати само дела. Ту «књижевна продукција» може да се покаже као недовољна. Испитивачу она не може да створи јасну претставу о путевима и судбини руске уметности. Неопходно је потребно да он располаже не само подацима о томе шта се догађа у *самој* књижевности, него исто тако, а можда и пре свега, о томе шта се дешава *око* ње, у оној средини и околини која је окружује. Читав ред погрешних судова и брзоплетих закључака о руској књижевности за последњих десет година изазвало је баш то што се не узимају у обзир они спољни услови у којима мора да живи и да се развија совјетски писац.

Не треба заборавити да у гигантској борби која се догађа у Совјетском Савезу, и књижевност заузима одређени део. У њој се одигравају догађаји који носе ратничко и војно обележје: нарочити штабови управљају њоме, рапорти говоре о пробојима, непријатељском наступу или одбијеним јуришима, јуришни одреди упућују се на слабо брњена места и ватрени позиви на ентузијазам бораца замењују се суровим војним наредбама.

Истина је да резултат борбе није крв, да нема мртвих и рањених, али не треба мислити да је та борба тако невинна: у њој пропадају књижевне репутације, ради ње се крхају животи и упропашћују не само таленти него и читав живот. А по некад исход боја одређује живот и смрт јединог од учесника; ето ту скоро смо били сведоци како је одличног

публицисту Полонскога, који је био пао у немилост због својих критичких чланака сломила болест у туркестанској пустињи и изгнанству.

Али какав смисао има књижевни фронт, и које су се силе на њему сукобљавале пре кратког времена?

У совјетској књижевности се од увек одигравала борба између тако званих «крајњих елемената», који су тежили њеној пролетаризацији и комунизацији, и писаца који су бранили слободу стварања и уметничке замисли. Али тај је сукоб добио најоштрији карактер од оног тренутка кад је био проглашен петогодишњи план. Од 1928 г. претставници комунистичке критике и нарочито управни органи Удружења пролетерских Писаца (РАПП) одлучили су да је неопходно потребно и у уметности провести план њеног «рационалног изграђивања». Књижевности је био дат задатак: «створити Магнитогорск уметности, који би одговарао нашој епоси». Главни идеолог и диктатор совјетске критике писао је: „Совјетски савез је ступио у период изграђивања социјализма и креће се нечувеним темпом. Књижевност заостаје иза општег привредног развића, неопходно је потребно да и она учествује у њему. Индекс пјатилетке и класне борбе у њеном оквиру је једини задатак совјетске уметности». Сагласно захтевима Авербаха и његових другова књижевна дела морала би да сликају основне теме савремене стварности: индустријализацију земље, колективизацију села, борбу сеоских газда (кулака) и средњака, напоре црвене армије да повећају одбранбену моћ земље и т. д. Другим речима: књижевност је морала да врши корисну државну функцију, и њена дела су се оцењивала само с тог гледишта како је испунила социјално политичке задаће. Сви писци чија дела нису сликали комунистичку идеологију или су подизали теме и питања која нису имала актуелни значај, оглашавани су за непријатеље и контра-револуционаре, или у најбољем случају за «несвесне помагаче буржоазије».

Да би се програм Раппа спровео у живот, и да би се победило на унутрашњем књижевном фронту била су предузета сва средства, о којима сам већ једном писао у „Руском Архиву“: Авербах и сарадници Раппа установили су готово неограничену цензуру, непогодни писци су били гањани, њихова дела се нису штампала нити примала у часописе и по издавачким предузећима. Писцима је било понуђено да врше разне корисне по друштво функције, да иду по селима и фабрикама или у места која су се тек изграђивала и да сакупљају материјал, који су затим требали да искористе у романима и приповеткама: била су створена нарочита удружења као «Локафе», литерарно удружење црвене армије и флоте. Да би се књижевници приближили тајнама војне вештине, чињени су наро-

чити сазиви јуришних литерарних одељења, десет хиљада радника и сељака помоћу којих су хтели да обнове лични састав књижевности и да јој даду право пролетерско обележје.

Борба се водила на целом фронту по строго израђеном плану. Постепено су све редакције часописа и издавачких предузећа биле предате у руке присталицама Раппа, а како су Авербах и његови приврженици имали веома мало паметних помагача, отпоче право уништење књижевности, које је гомила фанатички настројених чиновника ревносно изводила, јер су били уобразице да је њихов основни задатак — искорењавати буну у уметности и проналазити политички незреле писце. На том се терену десило много интересантних и комичних епизода, о којима у књижевним круговима Лењинграда и Москве и дан данас круже многе приче и анегдоте. Навешћу неке од њих које још ни данас нису публиковане у европској штампи.

У Гомелу један млади пролетерски песник написа песму да аутобуси не треба да газе људе: цензор је преписао реч «људе» и написао: «не треба да газе пролетерес». У једном поворишном комаду цензура је прецртала речи: «свака револуција има своје будале». Управа Госиздата прекинула је уговор са познатим писцем историчарем Тињановим «због идеолошке непријемљивости», ма да писац од закључка уговора па до открића о «непријемљивости» није штампао ниједно дело. О књижевнику Пришвину један Рапповски критичар написао је да је мистичар и потајни контра-револуционар и да се због тога не може штампати. Госиздат, који је издавао сабрана дла Пришвинова, прву књигу је пустио баш са тим чланком уместо предговора. Кад је после тога Пришвин читао своје приче пред публиком у провинцији, неко га прекиде: «друзе Пришвине, вас су протумачили, не желимо да вас слушамо.»

Као што каже сад један од совјетских критичара (Гронски), чим писац не стави запету како треба, изјављују да је он класни непријатељ и отворено говоре: — «избацићемо те из књижевности». Рапп је захтевао од писца да пише по методи дијалектичкога материјализма, али шта то значи — на то питање другови раповци нису могли да даду прост и јасан одговор.

Писац је увек био подозрив. Штампана је постављала свакојака лукава питања његовом делу: «зашто је роман тако тужан, кад је нама потребна бодрост и вера у будућност? Зашто је одговорни комунистички радник претстављен до ушију заљубљен у своју љубазницу, што један свесни материјалиста не треба да чини? Зашто се приповетка о грађанском рату свршава молеком нотом? Зашто је инжи-

њер у приповеци насликан са осетљивим потезима, а није нимало показано колико су штетни тобожњи ванпартиски елементи?»

Није тешко замислити докле је довео сличан систем. Руска књижевност 1929—1931 г. претставља тужну слику пустиши и господарења најнемогућнијих искоришћавања. Читав низ бледих и тенденциозних дела, која нико не жели да чита, испуњују стране по часописима. Свуд седе књижевни бирократи, «апаратери», како их називају. А у књижевним организацијама води се огорчена борба.

Кад је „левичарска политика Раппа“ била у највећем јеку, кад је Авербахов триумф изгледао неоспоран, најбољи писци Совјетскога Савеза изражавали су све оштрије своје незадовољство и протест. На свим општим скуповима Раппа, Локафа и других удружења догађали су се скандали и бурна иступања највећих претставника совјетске поезије и прозе. Том протестном покрету придружили су се срамни неуспеси са свима покушајима као што су «јуришна одељења», «бригаде писаца слатих на изграђивање војних логора с писцима» и др.

На крају 1931 и почетком 1932 г. жалосни резултати политике Раппа постали су очигледни: совјетска књижевност почела је очито да се распада. Борба, интриге, махинације малених група и ситних људи, који су имали власт само зато што су се сматрали стопроцентним комунистима, ма да нису имали никаквога додира са књижевношћу, најзад су свратили на себе пажњу вођства комунистичке странке. У Централном Комитету странке и у Политбироу било је постављено питање о неопходној потреби да се промени књижевна политика. Доста велики уплив имала је позиција Горкога, који је отворено изјавио да је против Раппа. Стаљин је пришао уз мишљење Горкога, и у пролеће 1932 г. било је одлучено да се учини преврат.

У априлу 1932 изашло је решење Централног Комитета ВКП*) «О преустројству књижевно уметничких организација. То је решење објављивало да су «оквири постојећих књижевно уметничких организација (Рапп и др.) постали уски и коче озбиљни замах уметничког стварања. Та околност ствара опасност да се те организације не претворе... у средство култивисања појединих кружока који су се све више повлачили у себе». Подвлачећи да Рапп не само не сједињује око себе писце, који су наклонени социјалном подизању, него их напротив, одбија од себе, Централни Комитет се решио да ликвидира Рапп и створи општи Савез Совјетских Писаца с комунистичком фракцијом у њему.

*) В. К. П. — Всесоюзная Коммунистическая Партия (большевик) — свесавезна комунистичка партија (большевика).

Тешко је замислити овај огромни утисак који је овај декрет произвео. Писци су га називали «пример генијалне мудрости ЦК... «историско решење», «декрет који отвара нову еру», «велики преокрет у нашој уметности» — тим и сличним фразама био је примљен указ о распуштању Раппа. Узрок таквога ликованја књижевничких кругова био је потпуно схватљив: једним ударцем, и то одозго уништена је диктатура Раппа. Последице тога акта била су безбројне. Његов смисао сводио се на укидање пјатиљетке у књижевности и враћање књижевноме Непу своје врете. Ако се може говорити о слободи у оквиру бољшевичког режима, уметност је добила релативну слободу, која се после експеримената Раппа и Авербаховог изругивања морала причинити као неизмерна срећа.

У току неколико месеци (мај—октобар 1932) положај се радикално променио. Сва ратна акција на књижевном фронту је престала (изузимајући отсудне битке, коју су дали пређашњи господари). Авербах је био «прогнан» на Урал у једне мале новине, чији је он редактор и данас. Непомирљиви Рапповци били су истерани из редакција и издавачких предузећа, нови управници беху изабрати за „Литерарне новине“, орган Савеза писаца. «Локаф» је био распуштен. Отпочео је рад на организацији савеза совјетских писаца, и било је решено да се у њу пуштају само они који су прави писци. Ученик Мајаковског, Асејев, иступио је с оштрим чланком против недавних господара, «паразита који се отимају за авансе, добијају повластице, путују у разним књижевним мисијама, — и или ништа не пишу, или стварају нешто шаблонско». Још је љуће напао „апаратере и администраторе“, «књижевне хомункуле, произведене у инкубаторима књижевних удружења и свакојаке инструкторе кружока и др.»

«Писци су се одлучили да се бране од оне пене која хоће да плива по површини совјетске литературе», изјавио је Асејев, и његове су речи примљене са гласним одобравањем. На крају крајева, пише један стари писац, литература — то су прави писци, а не «људи који иду уз литературу», којима се указује почаст и поштовање или ради њиховог пролетерског порекла, или због њихових чврстих политичких убеђења. Цело питање за уметност јесте у каквој уметничке продукције. Једино њено побољшање може спасти књижевност од пропасти.

На скупштини организационог комитета совјетских писаца, која је одржана у Москви крајем октобра и почетком новембра 1932 г., све промене које су настале после пада Раппа добиле су своју завршну форму. На њој су с овацијом биле примљене недавне жртве раповске непомирљивости, а међу њима и Пришвин. Први пут је јавно иступио Андреј

Бели, који је говорио да он хоће да помаже социјалистичко подизање али не по наређењу. «Ми смо ступали у атмосферу зближења, поштовања и сложене борбе. Примамо радо руку А. Белог и чврсто је стежемо, јер смо сад у једном истом логору» — тако је одговорио на тај говор комунистички референт.

Скупштина је прошла у знаку борбе противу «дечје болести левичарства, секташтва, комунистичког разметања» (Кирпотин). Писци су тврдили да су се сви они окренули потпуно совјетској власти, да сви припадају револуцији, социјалном изграђивању, али само не желе да их једнако сумњиче и нагоне да се непрестано изјашњавају и доказују своју политичку поузданост, и захтевају од њих једноликост садржине на штету ширине и каквоће уметничкога дела.

Још пре неколико месеци основна лозинка комунистичке политике у књижевности била је «уношење класне књижевности, борба са сапутницима и притисак на савезнике да пређу у редове правих протелерских писаца». Сад је истакнута друга лозинка, која се до скоро сматрала необично штетном: општи ток совјетске литературе прима у себе и савезнике и сапутнике и пролетерске писце уједињене једном жељом да помогну совјетску власт и изграђивање социјализма. Не треба сапутнике нагонити на интегралну лојалност него их постепено привлачити у пролетерске редове.

Тако постављено питање допушта књижевницима да стварају, не плашећи се да ће свака њихова реч бити подвргнута детаљном испитивању од административних чувара комунистичкога закона. Оно своди борбу разних праваца у самој књижевности на такмичење талената и сукоб идеја, а не на физичко разрачунавање и полицијске мере, које су за последње три године без икаквог апелирања решавале све спорове.

Наравно да то не значи да су Авербах и његови другови потпуно уништени и да је у руској књижевности завладала потпуна слобода. Раповци се не сматрају побеђенима, и они су говорили на скупштини, и чак су ушли у организациони комитет Савеза Писаца. Они имају два три часописа у којима спроводе своје идеје у ишчекивању бољих времена. И ако Сталинова политика поново удари у лево, раповци ће му поново понудити своје услуге за диктатуру над књижевношћу. Али они су у мањини, и међу њима нема великих критичара. (Авербах, Макарејев и Јермилов су главни раповски кавгаџије), нити истакнутих писаца: чак и најпознатији од њих. Безименски, као да се одваја од својих пређашњих позиција.

Пад Раппа и отказ од спровођења пјатилетке у књижевности изазвао је велику живост у совјетској литератури.

Њени ће се резултати нарочито показати у другој половини 1933 г., кад су многи писци, који су и преко воље морали да ћуте за време диктатуре разних Авербаха, обећали да даду своја дела, али је већ и досад штампано доста романа и приповедака, који тешко да би угледали света да није, априла 1932, Централни Комитет бољшевичке странке решио да најзад учини крај насилној комунизацији књижевности.

Ако оставимо на страну читав низ дела написаних по рецепту Раппа која не привлаче ничију пажњу, преглед совјетске продукције 1932 г. треба започети од његовог пролетерског крила, где изобилују романи о пјатиљетки и изграђивању. За њих су најтипичније нове ствари Глаткова, Катајева, Передугова, Шолохова, донекле Габриловића и Сељвинског.

Глатков је стекао велику популарност на Западу и у Русији захваљујући своме роману «Цемент», у ком је насликао прелаз од грађанског рата ка изграђивању. Успех овога дела које се не одликује никаквим уметничким врлинама објашњава се тиме што је у њему прво описан цео нови комунистички човек и његова психологија. Много је мање успео покушај Глаткова да даде нову светлост проблему брака и љубоморе, уопште односима полова на базисовхоза, који је аутор насликао као неки нови облик људског опште-жића, идеалну комуно. Чак га је и совјетска критика, која обично прихвата дела те врсте, прешла преко њега ћутке, јер је оно исувише утописко и извештачено.

У свом последњем роману Глатков се поново вратио сликању реалне старности: «Енергија» је обимно дело, у ком је дата слика индустриског изграђивања. Пјатиљетка се остварује, око ње су окупљене интриге инжењера штеточина, сплетке класних непријатеља, аскетизам и пожртвовање радника комуниста и њихових другарица, који напомињу Глеба и Дашу из «Цемент». Глатков је хтео да покаже како енергија што покреће масе произлази из ове збивене мањине, која се зове В. К. П. Али погрешка је у томе што он то стање не показује него *доказује*. Његови јунаци воде дугачке разговоре о машинама, о жртви, о изграђивању новог морала и другим проблемима. У њиховом заповећању пропада незначајна радња романа. Ето зато он изгледа досадан и преко мере дуг.

Ту је опасност срећно избегао талентовани В. Катајев у роману «Време, напред», који је несумњиво најјача слика привредног подизања СССР. Он је умео свом делу да даде ону динамичну и сажету форму, која одговара садржини. Тема романа је социјалистичко такмичење. У Магнитогорску, где се са невероватним напорима подижу огромне фабрике, инжењер Маргулис дознаје да у Харкову производе преко четири сто-

тине бетонских мешавина на сат. И он и његови радници одушевили су се тиме да престигну Харков. И тад у блату и хуци полуазијатског логора, какав је био Магнитогорск кад се изграђивао, започиње се поамна утакмица. Инжињери тврде да је немогуће правити већу количину мешавина но што су то научници утврдили, али ни Маргулисес, ни његови помагачи ме придају никакав значај нормама и прорачунима, који су учињени у пређашња времена. Они праге своје исправке на основи ентузијазма и енергије неимара, који гоне време и умеју да стварају немогуће ствари. И ето бригада Маргулиеса даје 500 мешавина на сат, и време у Магнитогорску лети бесомучним темпом, покоривши се човековој вољи.

Шта руководи те полугладне људе, које као да одржава њихова упорна жеља да «престигну Харков»: Је ли то спортско безумље или поамама напора, или велика романтика свесног подизања своје земље и нових социјалних услова? Катајев не одговара на то питање, али из његовог романа избија истина, и он је много убедљивији него ли измишљене стране Глаткова.

О тешкоћама произведеног изграђивања и о борби с природом и народном непросвећеношћу пришеведа доста добар и ако не сјајан роман Перегудова „Сунчево благо“, који доста течно слика рад на копању тресета у средњој Русији.

И код њега као код Катајева неимари су жива бића, који с времена на време жале што хука машина и бука градске цивилизације уништава примитивну тишину и шумску драж. Али код Перегудова су они много више одушевљени комунистичком идејом него ли код Катајева, и њихови напори имају мање спортско а више свесно обележје.

После многих неуспеха са делима о савременом селу најзад се појавио роман који је најпотпунија и најзанимљивија слика оних догађаја који се догађају у колективизираном сељаштву. То је «Заорана ледина» од Шолохова, који је доста познат по свом роману «Тихи Дон» у две књиге. Својим обичним лаганим начином објективног приповедања, позајмљеним од Толстоја, Шолохов слика у свом новом делу борбу страсти и интереса, коју су изазвали колхози и колективизација у савременом селу. Ту су и завере Козака против власти и породичне драме колхозника, и упорна борба комуниста са сеоским газдама, и исцељење инокосних и сви ти немири и врења, које раздира данашње сељаштво у Русији. Роман још није завршен, али два његова дела (око 400 страна) која су досад изашла, дозвољавају нам да кажемо да је Шолохов први (ако не рачунамо Панферова) покушао створити велику слику сељачке Русије.

Са тим делима је исцрпљено то што се може назвати «сликањем пјатитељке и њених последица у совјетској књижевности». Затим долазе ствари које су пре посвећене идеологији пјати-

љетке. Ту иду и приповетке даровитог младог писца Габриловића, чије име треба запамтити, и позоришни комад песника Сељвинског.

Приповетке Габриловића посвећене су 1930 г. то јест оној епохи када је оно што се може назвати мистиком пјатиљетке, достигло максимум развића. Габриловић одлично описује како талас ентузијазма и радиности постепено захвата ситне људе по разним забаченим крајевима Русије. Он оштро осећа противуречност измиђу снова о будућој великој привредној земљи која прстиже Америку, и целокупне руске беде и заосталости, која стварно данас влада. Габриловићева основна тема је однос живог човека према догађајима који се развијају у Совјетском Савезу. Врши се гигантско рушење, у њему пропадају људи, изнакажује се живот, а оно што је најстрашније, да чак и они који тобож учествују у догађајима, у ствари се налазе изван живог тока, јер они још нису нови људи, нису изменили своју психологију. Такав је јунак Габриловићев, лектор Пиренков, који иде по свој Русији, држи предавања освакидањим питањима, почев од колективизације па све до морала, али који духовно није везан ни са чим и ни са ким, јер у њему нема ентузијазма и праве вере. Да би се преобразила земља, пре свега треба себе преобразити, — ето у чему је можда прави смисао размислажења, које се догађа између лектора Пиренкова и живота, о ком он предаје и учи.

О том истом преображавању говори и комад Сељвинског «Пао Пао», који има пер симболичко фантастички карактер, који га приближава последњим делима Мајаковског. Сељвински је оштроуман и окретан песник, који претендује да сад заузме место првога песника Републике. Њега подуширу и истичу његови другови, који су пре неколико година организовали читав један правац — «конструктивизам», који је, уосталом, после неколико неуспелих покушаја ликвидираи. Сељвински има све видне песничке врлине, али оне носе у неколико спољни карактер: он уме да се размеће метром, ритмом, речима, не уносећи у њих онај жар и снагу која одликују песме Мајаковскога. Рационализам својих постројења он покушава да замени фантастиком: тако је замислио и «Пао Пао», који спаја у себи хладну прорачунату проповед и нарочиту фантастичност предмета.

Пао Пао је мајмун, коме су путем компликоване операције пренесени делови човечјега мозга. Пао-Пао има сву примитивну снагу животињских инстинката, али он већ може да размисли и говори као човек. Свакојаки необични доживљаји који му се догађају, омогућују овом мајмуну еличном човеку, да схвати сву нискост и поткупљивост буржоаског поретка, (радња драме се догађа у Немачкој и уопште у Европи). Чак и девојка коју он воли, и која га испрва одбија, пристаје затим да му се даде кад дознаје да Пао Пао има много новца. На крају

крајева Пао Пао случајно долази у Русију, где рад и солидарност радника задржавају његову еволуцију од животиње ка човеку. Сељвински жели да каже да само под условима новог радног поретка може човек да савлада све своје инстинкте и наслеђа прошлости. Као паралелни мотив у комаду, Сељвински уздиже непосредност и једноставност осећања, која се јављају код Пао Пао, а које бедушна цивилизација убија у савременом Европцу. На тај начин у комаду је постављено питање о новом човеку у свој својој пуноћи и везано је са проблемом о новој култури. Русија је у њему претстављена као нека лабораторија те нове цивилизације, у коју беже највећи европски умови од угњетавања капиталистичког поретка.

Треба приметити да се у совјетској литератури сад много јасније чује тема о заласку Европе но што је то било пре неколико година. Светска економска криза учинила је огроман утисак на руску интелигенцију, која је до скора врло нерадо, изговарајући се, примала совјетску власт. Сад многи писци јасно указују да их догађаји који се одигравају на Западу нагоне да псдуширу пролетерску диктатуру у својој рођеној земљи.

Пиљњак у својим путничким опаскама «О-кеј», које се не знам због чега зову романом, сакупио је највише поражавајућа факта савремене американске кризе и разголитно безидејност Сједињених Држава, које су изненада застале у бесмисленој јурњи за доларом. Тихонов у својој малој али веома јакој књизи «Рат» слика недавни светски сукоб и прориче нову несрећу и конфликте. Никулин у књизи «Сапутникове белешке», које имају доста велики успех, описује психологију обичнога интелегента, који је дуго живео у иностранству и који осећа одвратност према буржоаском свету. Тај је мотив још оштрије обрађен код Еренбурга у његовом последњем роману «Москва не верује сузама», у ком је дата слика малог париског хотела и његових становника: проститутке, пожудни младићи, ситне варалице, шпигуни или старице, које дрхте над скривеним новцем, образују галерију одвратних типова, који претстављају распадање данашњег социјалног режима на Западу. Са злурадошћу Еренбург описује пустош коју ствара економска криза у моралу ситне буржоазије и сопственика, који су готови да лажу, краду и убијају само да сачувају добар комеди животни конфор.

Један од Еренбургових јунака, руски избеглица, бивши официр, под утицајем беде која га окружује и прогањања оних који раде, готово постаје бољшевик: истина он не може да се врати натраг у Русију, али је задовољан и тиме што је схватио «праву истину».

Да ли овај тип одговара еволуцији кроз коју је тобож прошла руска интелигенција у последње време, тешко је одго-

ворити, али је несумњиво да се и у старој интелигенцији, а нарочито у новој, која се истакла за време револуције, догађа сада врло сложен процес, чији ће исход имати велики значај за будућност Русије.

Проблем интелигента и његово подуширање совјетске власти у даном моменту постаје многим писцима омиљена тема. То питање поставља и Леонов у свом новом роману «Скутаревски», који је изазвао живу препирку и јавне дискусије. Скутаревски је научник који се бави најкомпликованијим проблемима електротехнике. До своје старости живи он у ситно буржоаској средини, која га не схвата, и то тек пошто су бољшевици дошли на власт он осећа да није усамљен и да су људи чије политичке и социјалне теорије у многоме не разуме — готови да му помогну јер је њихов пут онај исти пут науке и вере у човечји разум. Син Скутаревског, споразумевши се потајно са штетним елементима, завршује живот самоубиством, домаће огњиште старог научника је разрушено, он одлази од своје жене, не успева ни у својој касној љубави према младој комсомолки, па и најважнија ствар за њега — експерименти са преношењем електричне енергије на даљину не дају жељени резултат. Али без обзира на ове неуспехе у животу и науци, Скутаревски налази саосећања међу радницима и сарадницима, за које је он један из велике армије која се бори за нову судбину човечанства. И Скутаревски осећа да је он нераздвојно, за вечита времена везан с овом сивом масом совјетских људи, који га на митингу сусрећу плескањем и онда кад је његов неуспех с експериментисањем постао очевидан.

Као и увек код Леонова, најбоље стране у роману посвећене су не главној него паралелним темама, и споредне личности и призори звуче много убедљивије и уметнички су јаче него ли основни сјек. Роман је многоречив, мрачан, замршен и написан притуђеним тмурним бојама, које чудно противурече добром закључку, којим је писац желео да га заврши.

Без обзира на целокупно тврђење, роман Леонова је узнемирен: у њему се осећа онај мучни немир који се чуо у говорима Андреја Белог на скупштини писаца, и у многим делима савремених писаца. Ми смо против старог света, као да веле јунаци Леонова, ми смо за преуређење социјалног и духовног поретка човечанства. Ми смо спремни да са своје стране подупремо социјално изграђивање и да идемо упоредо са влашћу која га спроводи. Али да ли су методе којима се она користи правилне? Да ли су правилни путеви којима она иде? Какав је човек кога спрема данашња сложена и тешка стварност? Да се сва та питања не решавају и сувише просто, и да ли се и сувише лако не приносења жртву интереси појединих живих људских јединака?

Баш о том душевном размимоилажењу говоре приповетке Бабеља, који је после дугог ћутања, принуђеног владавином Рапа, почео опет да се појављује у штемпи, и приповетке Олоше.

«Ми смо свикли, пише Олоша, да разликујемо два света — стари и нови — и да мислимо по категоријама: буржоазија, пролетеријат, револуција, контра-револуција. Али шта ће бити ако постоји и трећи свет, трећи пут, у ком не постоје никакви другојачији закони, осим стваралачких претстава, маште и личних преживљавања? Какво је место одређено за смртну човекову личност, с њеним преживљавањима, осећајима и сновима у колективном друштву које се ствара?»

Кошчица од вишње бачена је у земљу, приповеда Олоша, и машта већ замишља како ће у славу љубави израсти вишњево дрво са ружичасто белим цветовима, који ће се расцветати на пролетњем сувицу. Али професионални радник мисли другачије: пошто је на то место довео екскурзију младих радника, каже им да ће се ту подићи бетонска зграда за фабрику. И Олоша се пита, хоће ли вишњево дрво да расте у парку те фабрике! Да ли је могућно примирење између практичног изграђивања новог живота и онога што се врло општим именом непотпуно назива романтизам?

Ја сам већ више пута писао у «Руском Архиву» да се тај проблем у суштини јавља као основни проблем совјетске књижевности. Један критичар се тачно изразио да се у свим романима и приповеткама последњих година води један вечити дијалог између човека и револуције, да су сви они написани на исту тему, и да се непрестано наставља и наставља ова тешка распра између идеје колективизма, која све гута, и индивидуалности, која устаје у заштиту својих права. До сад још није нађена формула примирења, нема хармоније између та два непријатељска начела, која подједнако теже апсолуту. Совјетска књижевност савесно региструје све перипетије те распре. Једно од дела које то показује јесте роман Заруђина, претставника групе «Прелаз», која се сматра као највише десничарска групација писаца. У његовом делу «Тридесет дана у винограду» изнесен је лиричар Овидије, који се непрестано прешире са бунтовником који предлаже да «извезе љубав» у амбалажи са белом свиленом траком — *made in URSS*. Он сматра да сви романтични осећаји сметају човеку да правилно и добро удеси свој живот и зато предлаже борбу са њима, да се спале у гигантском пожару који би обухватио целу земљину куглу. Али лиричар и његов пријатељ сликар не слажу се са тим: они сматрају да ће и живот постати неинтересантан, ако се из њега изагнају машта, снови и љубав. Они захтевају да се и њима даде место у будућем друштву, да и њих имају у виду и да и њих поштују.

Те исте идеје још је јаче изразио најбољи песник совјетске књижевности Пастернак, чија је књига «Друго рођење» причинила доста труда совјетским критичарима.

Нова збирка песама Пастернакових носи такав наслов што се песник тобож по други пут рађа на свет. У почетку свога песничкога пута он је оштро изјављивао да је равнодушан према ономе што се догађа око њега и бранио своје право да пита: «које је дачас тишуће?» Затим је покушао да опева пожртвовање и ентузијазам руске интелигенције и посветио велику поему револуцији 1905 г. па се после понова вратио чистој лирици. Пастернак је један од малобројних песника којима је у Русији било дозвољено да пишу и штампају песме у којима није било ни најмањег наговештавања о савременим проблемима. Овога пута Пастернак је врло одређено изразио да се може очекивати нови век, друго рођење човечанства и бранити лична права које нико не може одузети. Будући, правични друштвени поредак њему се приказује као неки «излаз на море», на животном пространству из данашње тескобе и мрака. Али зашто је потребно због тог идеала сузбијати и смањивати и онако угњетавану и убијену човекову личност? «Шта да чиним са својим грудним кошом?» пита Пастернак упроститеље сваке врсте. Та реченица садржи све његово размислање са оним што га окружује. У доба бесмучнога темпа и практичне борбе, на све понуде да се забави «актуелним» питањима, он одговара да су њему важније од свега мисли о свету и људима, које се не понављају, или узбуђење срца у тескобним и смртним грудима.

Одушевљење са којим је примљена Пастернакова књижица, није изазвано само због њене поетске вредности, која од ње чини највеће песничко дело за последњих пет година. Пастернак је мушки и мирно рекао то што сви мисле и што мучи многе.

Погрешно би било сматрати да руски писци који се боре за независност уметности, устају против диктатуре Раппа, не желе да извршују социјалне наруџбине комунистичких критичара, да су уопште једномишљеници своје западне «либералне сабраће». Да би се добила јасна претстава о свему што се догађа у руској књижевности, треба добро памтити да се борба не води на истим позицијама као у Европи. Сукоби се одигравају у самој совјетској држави, а десничари и левичари се не разликују између себе кад се тиче признавања те државе и кад се тиче предосећања да почиње нова ера. Али у исти мах, док једни са фанатизмом секташа желе да стварају нови свет по колебаљивим канонима партиске логике и материјалистичког рационализма, други критикују суровост, ускост, нечовечност, нетрпељивост и презрење према живом бићу, које прети Русији многим жртвама.

Док је подједнако одбијала прошло и старо, подједнако одрицала буржоаску цивилизацију и капиталистички морал, совјетска књижевност после пада диктатуре Раппа с удвострученом снагом отпочиње борбу за слободу и хармонично развиће човекове личности, за њено право на живот, снове, тражење личне среће и боље судбине. Романи Леонова и Заруђина, приповетке Ољоше и Бабеља, песме Багрицкога и Пастернака гласно сведоче о јачини тога покрета, који ћемо ми условно назвати индивидуалистичким.

Њихова одбрана романтизма, њихова борба за личну слободу — нису ли то, како мисле неки комунистички критичари, само случајни остаци прошлости, осуђени на пропаст, појаве из онога старог света који у самртничком грчу још непрестано покушава да задржи разрушене позиције индивидуализма и романтике? Или књижевност показује подземне процесе који воде у дубину народног духа, и којима пре или после претстоји да избију на површину и да добију стварне облике? У том случају дела којима смо посветили овај летимични преглед, добијају узбудљиви, симболистички, а можда, и пророчки значај.

КНЕЗ П. В. ДОЛГОРУКОВ и ПУШКИНОВА СМРТ

Гроф. В. А. Сологуб писао је у својим изванредним „Успоменама“ о Пушкину¹⁾. „Њега нису волели у вишем друштву, јер су се бојали његових епиграма у којима је био издашан и због којих је стекао читаве породице, чак и читаве партије непомирљивих непријатеља. У породици био је срећан, уколико може да буде срећан један песник који за породични живот није створен. Он је обожавао своју жену, био је поносан њеном лепотом и потпуно јој веровао. Он је био љубоморан на њу не због тога што је у њу сумњао, него због тога што се плашио сплетака, бојао се да не поста не смешан у очима света. Овај је страх био узрок његове смрти, никако пак Дантес, кога није требао да се плаши. Он се светио не због увреде, која није постојала, него се бојао да свет што не говори, бојао се ружних гласова, и видео је у Дантесу, не озбиљног супарника који хоће да насрне на његову част, него човека који хоће да умрља његово име, што он није могао поднети. Ја сам тада живео код моје тетке Васильчикове у великој Морској улици. Почетком новембра (1836)²⁾ она ме позва једног јутра себи и рече: „Да видиш чуда. Добила сам један пакет адресован на моје име, отворила сам га и нашла сам њему друго једно затворено писмо са натписом: Александру Сергејевићу Пушкину. Шта да радим с њиме? Уз ове речи она ми је предала једно писмо на коме је заиста било написано неспретним рукописом којим код нас пишу слуге, „Александру Сергејевићу Пушкину“.

Гр. Сологуб лично је однео ово писмо Пушкину не отворивши га. Песник је сам отворио пакет, — у њему се налазила једна гадна шаљива диплома која је вређала песникову част. Писмо које је Сологуб донео било је већ треће по реду; истог дана изјутра Пушкин је био примио поштом једно пасквилно писмо сличне садржине, а нешто доцније још једно преко Јелисавете Михајловне Хитрово. Иста таква писма прими-

¹⁾ Цитирам по издању »Academija«, М.—Л. МСМXXXI стр. 356 — 357.

²⁾ 4-г новембра 1836 г.

ла су и многа друга лица, напр. Карамзин, кн. П. А. Вяземски, К.О. Росет, гроф М. Ј. Вијељгорски и др. Од великог броја ових одвратних пасквила које су били послате различитим лицима, сачувале се до наших дана само две које се сада налазе у Пушкиновом Дому при Руској Академији Наука, једну од њих примио је Лицејски (Пушкинов) Музеј од непознатог лица скоро пред светски рат, друга пак била је пронађена године 1927 у архиви III Одељења. Она је била адресована на име грофа М. Ј. Вијељгорског. Ми нећемо овде наводити текст пасквила — он је опште познат. Први пут текст је објавио П. А. Јевремов у "Руској Старици", 1880 г. бр. 6, стр. 330, са једног оригинала који није наведен. Текст према оригиналу објавио је А. С. Пољаков у својој књизи "О Пушкиновој смрти", „Петроград, стр. 14. У руском преводу диплома је први пут објављена у Лајпцигу у "Грађи за Пушкинову биографију", (1875), а затим у књизи В. Стојунина "Пушкин", Петроград 1881.

Ко је био или ко су били аутори ове подле интриге? Ово су питање ставили савременици и пријатељи убијеног песника, а такође и истраживачи пушкинисти. Додуше, П. Е. Шчогољев је тврдио да питање о гнусним дипломама није баш тако важно, јер су ове дипломе биле последња кап која је препунила чашу Пушкиновог стрпљења. Нису пасквиле упропастиле песника, већ она друштвена средина, хладна, свирепа и празна, у којој је морао да живи Пушкин са женом. Пасквиле су били само случајан повод, али прави кривац преране песникове смрти јесте петроградско друштво, виши дворски и чиновнички свет престонице. Мишљење Шчогољева подржавали су и други истраживачи, међу осталим и А. С. Пољаков у својој књизи "О Пушкиновој смрти", (1922). Ево шта пише Пољаков, "Познајући последње месеце песниковог живота, његово душевно стање, велика је погрешка мислити — као што је мислио Данзас³⁾ — „да није било ових писама, Пушкин не би имао ништа да расправља са Дантесом." Ни Јевремов не даје одлучног значаја пасквилама. "Диплома је наговестила катастрофу, пише он, која је прекинула драгоцен за целу Русију живот великог песника...⁴⁾ "Анонимна писма, — понавља П.Е. Шчогољев,⁵⁾ била су ударац који је избацио Пушкина из колосека посматрања... Дантес је био оруђе, а кривац је била средина која је опкољавала Пушкина и његову жену. Али такво његово мишљење није сметало Шчогољеву да марљиво тражи ауторе пасквила. Исте су тражили и други истраживачи, од којих је Б.Л. Модзалевски питао

³⁾ Конст. Карл. Данзас — Пушкинов сведок.

⁴⁾ Руска старина, 1880, VI, 330.

⁵⁾ Пушкинов двобој и смрт, стр. 8.

са великим душевним узбуђењем: "Ми страшно хоћемо да знамо ко је он био? Да ли је он добио казну за живота? Да ли је патио због јавног презирања савременика, међу којима је било на хиљаде ватрених песникових обожаваца? Чије име морамо да мрзимо и ми, њихови далеки потомци?..⁶⁾ Ова узрујана питања потпуно су разумљива. Она су диктована ватреном љубављу према великом песнику и дубоким негодовањем према његовим мучитељима и правим кривцима његове смрти. Лако је појмљиво да око овог питања постоји већ читава једна литература. Нама лично изгледа ипак да је мишљење Шчоогољева о томе да не треба приписивати решавајући значај чињеници растурања пасквила, — сасвим тачно. Треба се сетити хронологије догађаја. Пасквиле су примили адресати 4-г новембра 1836 год., идућег дана, 5-г новембра, Пушкин је позвао Дантеса на двобој. Позив је био примљен уз молбу да се двобој одгоди на 14 дана. Али двобој се уопште није десио тада, јер је Пушкин, поништио свој позив пошто је Дантес испросио Катарину Николајевну Гончарову, песникову свастику. Прошла су два и по месеца за време којих су се десили нови догађаји у односима између оба Хекерена и Пушкина. 26-г јануара Пушкин је послао једно увредљиво писмо старом Хекерену. Последица овог писма била је 27-г јануара 1837 год. — кобан двобој. Новембрарске пасквиле, дакле, нису били непосредан, најближи повод песникове смрти. Има још сведочанстава о другим пасквилним писмима, која је, како се тврдило, послао стари Хекерен већ после венчања свога насторка са Катарином Николајевном Гончаровом (венчање је било 10-ог јануара 1837 г.) Ова сведочанства налазимо у записима П.И. Бартењева (према причању Пушкиновог друга — П.В. Нашчокина), које је проучио С.А. Собољевски а издали браћа Сабашкови године 1925 под редакцијом М. А. Цјавловског.⁷⁾ О овим јануарским пасквилама нема других сведочанстава, и врло је могуће да је П. В. Нашчокин, који у то доба није био у Петрограду, побркао хронологију. У осталом могуће је да се ту мислило на анонимну доставу о састанку Г-ђе Н. Н. Пушкин са Дантесом у стану Италије Полетика.⁸⁾ Свакако је занимљиво Нашчиново тврђење да је стари Хекерен, будући љубоморан на сестре Гончарове на сваки начин изискивао да његов насторак прекине с Пушкиновом кућом. О Хекереновој жељи да Дантес прекине са Пушкином писао је такође Н. М. Смирнов

⁶⁾ „Ко је био аутор анонимних пасквила Пушкину? Нов материјал о Пушкиновом двобоју и смрти. Зборник. Радови Пушкиновог Дома „Атенеј“ 1924. стр. 15.

⁷⁾ Приче о Пушкину. Записи из прошлости. М. 1925.

⁸⁾ О овом састанку зна се само по причању Г-ђе Н. Н. Пушкин-жове. В. Успомене А. П. Арапове, „Ново Време“ од јануара 1908 г.

у својим Успоменама⁹⁾. Добро обавештен о току интриге, Пушкинов пријатељ кнез П.А. Вјаземски, причајући грофици З.К. Мусиној — Пушкиној о околишћима песникове смрти, никако не спомиње пасквиле. Читаво његово огорчење иде у правцу Хекерена и странке која је подупирала Дантеса. Ево шта је он писао 16 фебруара 1837 год., „Какав жалостан, какав сраман догађај. Пушкин и његова жена упали су у једну подлу клопку, њих су упропастили.“ У овом писму кнез Вјаземски говори са врло великим негодовањем о дрвеним, (официрима коњичке гарде), „Они се нису стидели да претворе овај догађај у посао странке, у посао пуковске чести. Они су оклеветали Пушкина и његову успомену и његову жену, бранећи онога ко је целим својим понашањем већ био Пушкинов убица, а сада је и стварно пуцао на њега.“ И даље о Хекерену, „он напушта своје место посланика у Петрограду, боље рећи, он мора да га напусти. Ох зашто он није то учинио пре три месеца!“¹⁰⁾.

Сам Пушкин је сматрао испочетка да је аутор пасквила једна дама. Управо, тако тврди В. А. Сологуб, коме је Пушкин чак и именовао ову даму. Може се претпоставити да је песник мислио на грофицу Марију Дмитријевну Неселроде, рођену Гурјеву, која је страховито мрзела Пушкина.¹¹⁾

Али, према другим вестима, увређени песник одмах је осумњичио холандског посланика, барона Хекерена, чији се пасторак, коњички гардиски официр Дантес, упадљиво удварао песниковој жени. Свакако, у непосредном писму грофу А.Х. Бенкендорфу од 21 новембра 1836 год. Пушкин се доста одређено изражавао: „4-г новембра изјутра примио сам три примерка анонимног писма увредљивог за част моју и моје жене. Према хартији, према стилу писма и по начину писања ја сам се уверио да га је писао странац, човек из виших кругова, дипломата. Почео сам трагање... Резултати трагања изгледа да су коначно уверили Пушкина у тачност његових сумњи, јер на крају писма додаје: „међутим ја сам се уверио да је анонимно писмо било од Хекерена, о чему сам сматрао за своју дужност да обавестим владу и друштво.“¹²⁾ И кнез Б. А. Вјаземски у писму на име великог кнеза Михаила Павловића такође потврђује да је Пушкин одмах осумњичио Хекерена“. Чим су била примљена ова анонимна писма, он

⁹⁾ Русски Архив, 1882, 1, стр. 234 — 235.

¹⁰⁾ Писмо кн. Вјаземског грофици Е. К. Мусиној — Пушкиној. Русски Архив, 1900, бр. 3, 395 — 398.

¹¹⁾ П. А. Јевремов мисли у осталом да је ова дама била кнегиња Бјелосељска. Русская Старина, 1880, VI, 331.

¹²⁾ А. Аммосов. Последние дни жизни и кончина А. С. Пушкина. Со слов бывшего его товарища по лицу и секунданта, К. К. Данзаса. — Изд. В. А. Исакова. СПб. 1863 стр 43 — 5.

је осумњичио старог Хекерена као аутора и умро је у том уверењу. Ми тако никад писмо сазнали на чему је била заснована ова претпоставка. И све до Пушкинове смрти сматрали смо њу као оправдану. Тек један неочекивани догађај дао јој је доцније неки изглед вероватноће.

Непознато је какав случај спомиње овде кнез Вјаземски. Напротив, А. С. Пољаков утврђује у истој књизи да се Пушкин пред смрт поколебао у свом првобитном сумњицењу холандског посланика... Читавим низом убедљивих нагађања, а и упућивањем на документе које су били скоро пронађени у дну архива III Одељења, А. С. Пољаков доказује да Хекерен није учествовао у гадном послу писања пасквила. У помоћ Пољакову дошао је В. Томашевски¹³⁾, који је убедљивим графолошким истраживањима утврдио да један странац није могао да буде аутор пасквиле.

Ако не стари Хекерен, онда ко? Престонички гласови помињали су различита лица. Кнез А. В. Трубецкој, на пример, причао је да су „у то доба неколико шаљиваца младића, између осталих — Урусов, Опочинин, Строганов, mon cousin, почели да шаљу анонимна писма превареним мужевима“. Између многих других примио је такво једно писмо и Пушкин. Као образац таквих писама послужила је, изгледа, једна штампана диплома, која се налазила усред сличних шаљивих диплома за разноврсна глупава звања. Издавањем ових занимало се целе претходне зиме бечко друштво. Такве штампане формуларе показивао је грофу Сологубу Дантесов сведок, гроф д'Аршиак. — Мислило се и на С. С. Уварова, великог Пушкиновог непријатеља, али увек се говорило неодређено алузијама. Спомињало се и име В. Ф. Богољубова¹⁴⁾.

Али најчешће се спомињало у друштву неколико презимена из веселе групе младића који тек што су ушли у мондески живот и који су се груписали око Хекерена. О последњем су сумњали да је потпуно ненормалан и ова околност бацала је сумњиву сенку на целу групу младића блиску холандском посланику. Овој групи припадали су и млади кнежеви Иван Сергејевић Гагарин и Петар Владимировић Долгоруков. За ова два човека била је за дуго времена везана и друштвена пажња и истраживачка мисао научњака. Онтужбе против кнеза И. С. Гагарина детаљно су посматране у књизи П. Е. Шчогољева „Двобој и смрт Пушкинова“. Упућујемо

¹³⁾ „Да ли је могао један странац написати анонимну пасквилу на Пушкина? Нов материјал о двобоју и смрти Пушкина. Радови Пушкиновог Дома. „Атенеј“. 1924.

¹⁴⁾ У III Одељењу сумњали су једно време да је аутор пасквила био Осип Тибо, који је служио у поштанском одељењу.

на ову књигу оне које се тиме интересују. Додајмо само оно што не спомиње Шчоогозев, наиме, да је Гагарина сумњичио и Ник. Ив. Греч¹⁵.

Што се тиче кнеза П. В. Долгорукова, — на њега су сумњала тако блиска Пушкину лица, као што су били К. О. Росет и његова сестра А. С. Смирнова. У скоро објављеној «Аутобиографији» исте¹⁶, К. О. Росет прича да су после примања познатих анонимних писама „сви јединогласно оптужили кривоног Долгорукова“ (нама је већ познато да никакве „јединогласности“ у овом питању није било), „само је он способан да учини такву гадост“, додаје А. О. Смирнова. Сумњао је на Долгорукова и А. Н. Рајевски. У породичној архиви Рајевских сачувало се на француском језику једно писмо баронице Јулије Беркхајм¹⁷, за Н. Н. Рајевског из Коренза, датирано фебруара 1837 год.¹⁸. У овом писму бароница Беркхајм јављала је о трагичној смрти Пушкина. На маргинама писма код оног места где се говори о пасквилама, додато је руком једног од Рајевских, „du Bankal Dolgorouky“¹⁹. Испричавши верзију о пасквилама, бароница Беркхајм додаје: „изгледа да је двобој био изазван другим околностима“. Биле су сумње на Долгорукова и код грофа М. Ј. Вијељгорског²⁰. Што се тиче сумњи С. А. Собољевског и Пушкинове жене, Наталије Николајевне, — имаћемо прилике да говоримо о њима даље.

Кнез П. В. Долгоруков, који је био у своје време због неког испада искључен из кора камерпажева, почињао је своју монденску каријеру са великим амбицијама. Али друштвено мишљење није било благонаклоно младом кнезу. Он не само да није био привлачан, већ је чак одбијао од себе многим несимпатичним цртама свога карактера. Ова друштвена антипатија пратила је кнеза Долгорукова у току целог његовог живота. Њега су примали, општили су с њим, али нису склапали присније пријатељство с њим. Односи су се придржавали с њим као нехотице, силом, само због тога што је Долгоруков по својој рођењу припадао вишем кругу. Доцније овој антипатији виших слојева престоничког друштва до-

¹⁵ Успомене, стр. 702.

¹⁶ Спремила за штампу гђа А. В. Крестова, изд. «Мир», 1931, стр. 299.

¹⁷ Кћи познате баронице Криденер, мистичне пријатељице цара Александра I, умрла је године 1866.

¹⁸ Архива Рајевских, Свеска II. Редак. и напомене Б. Л. Модзалев. свог, Петроград, 1909 стр. 323.

¹⁹ Модзалевски не зна ни сам коме да приписује напомену на маргинама, — да ли Александру или Николи Рајевском, вид. «Из семејнаго архива Рајевских» у зборнику «Пушкин и его современники», вип. II, II, СПб., 1904, стр. 0 — 22.

²⁰ Русски Арх. 1872, кн. 1, стр. 204.

дало се и политичко непријатељство, када је Долгоруков, пошто је емигрирао, почео да напада у штампи руске владе и дворске кругове.

Сам пак Долгоруков био је високог мишљења о себи и својим способностима. Он је, изгледа, сањао о великој каријери, његова охолост и честољубље били су бескрајни. Има сведочанстава да је он озбиљно сматрао да он, као један потомак Рјуриковића, има више права на руски престо него Романови, тачније говорећи, него ли династија, према речима Долгорукова, "која врши дужност Романових...". Агент грофа Бенкендорфа у Паризу, Јаков Толстој, јављао је своме шефу године 1842 да Долгоруков, који је тада боравио у иностранству, "сања да постане министар и хвали се својим великим талентима и способностима,"²¹⁾.

Повољно за кнеза Долгорукова мишљење Н. А. Пољевоја, који је о њему говорио године 1843 као о "једном наметном и љубазном младићу"²²⁾ заиста тоне у читавом мору негативних и неповољних мишљења. Ми ћемо овде навести најкарактеристичније неповољне судове савременика о кнезу Петру Владимировићу Долгорукову, гледајући да узмемо мишљења лица која се јако разликују међу собом својим друштвеним симпатијама и погледима.

Ево шта је писала о Долгорукову у својим успоменама Н. А. Тучкова—Огарева, која очигледно није много волела кнеза: "Једног дана примио је Херцен из Париза једно писмо на руском, рукопис је био непознат, рука сигурна — то је писао кнез Петар Владимировић Долгоруков. Он је писао да је за увек напустио Русију и да ће ускоро доћи у Лондон, где намерава да се настани, да је много слушао о Херцену, и да се нада да ће се с њим спријатељити кад га буде лично упознао. Тврдило се да је кнез П. В. Долгоруков напустио Русију зато што га влада није поставила за министра унутрашњих дела, и сада се одлучио да се освети онима који су навукли на себе његову љутњу. Најзад, кнез П. В. Долгоруков стигао је у Лондон и посетио Херцена; његова спољашност није била привлачна, шта више, несимпатична. У великим мрким очима назирало се самољубље и навика да заповеда, црте његовог лица биле су неправилне, кнез је био малог стаза, незграпан, и нешто је храмао, због чега су му дали надимак *le Bankal*. Не сећам се с којом се био оженио, али он је стално живео одвојено од жене и никад није о њој говорио. Херцен није осећао никакве симпатије према њему, али га је врло

²¹⁾ Мих. Лемке, Николаевске жандармске литература 1826—1855 г. СПб. 1909.

²²⁾ Записки, стр. 554.

учтиво примао и посећивао га понекад заједно са Огаревом. Кроз неколико месеца кн. Долгоруков почео је да објављује своје записке, и у њима се разрачунавао са људима, дали према савести или не — једино он то зна. Он је био ужасно дрзак и није бирао изразе кад се љутио, тако да је зато доцније платио својим самољубљем, ... После таквих испада он се обично извињавао и само је желео да му се опрости²³⁾. Изгледа да ни Ј. Ф. Самарин није волео. Долгорукова.

Године 1864, желећи да се види насамо с Херценом, Самарин му је писао, "Долгорукова ја ... одавно познајем и баш зато бих више волео да путујем триста километара више само да нађем вас а да на њега не наиђем..."²⁴⁾.

Кнез П. А. Вяземски посветио је Долгорукову једну песму, која сведочи о његовом презирању према кнезу емигранту.

И. С. Тургенев, који је био жртва једног недостојног Долгоруковљевог²⁵⁾ испада, писао је њему, Херцелу 23-г маја 1867 г. из Баден-Бадена, "то је један од малог броја људи које ја и не желећи презирем..."²⁶⁾.

Са истим презирањем говорио је о Долгорукову и гроф М. Д. Бутурлин²⁷⁾, а А. И. Тургенев називао је Долгорукова у једној записки предатој године 1843 гр. Бенкендорфу "једним непријатним господином..."²⁸⁾

Не мање негативно одржава Долгорукова В. И. Кејсијев (у "Исповести.") Он је "долазио у Лондон на краће време. Наши су односи били доста затегнути, ми смо имали различите погледе на ствари и, сем тога, — треба казати истину — незгодно се осећало у присуству једног претендента на царски престо, на још таквог претендента који је био лако увредљив. Кнез није створио своју странку, он је био свима туђ и сваки се осећао нелагодно у његовом присуству."²⁹⁾

²³⁾ Н. А. Тучкова — Огарева. Воспоминания. Академиз. Ленинград, стр. 262 — 263, 1929.

²⁴⁾ "Русь", 1883, Бр. 1, стр. 32.

²⁵⁾ О истом види код В. П. Батуринског, А. И. Херцен, његови пријатељи и познаници Т. 1, СПб. 1904.

²⁶⁾ Исто, стр. 295.

²⁷⁾ Записки, Русск. Арх., 1901, кн. II, стр. 410.

²⁸⁾ Мих. Лемке, Николаевские жандармы и литература 1826 — 1855 г. г. Изд. 2-е, СПб. 1909, стр. 37 — 38.

²⁹⁾ П. С. Соч. А. И. Герцена. Т. X, стр. 481.

Др. Е. С. Андрејевски, пријатељ кнеза С. М. Воронцова, писао је године 1861 о Долгорукову, као о незадовољнику и публицисти, упоређујући га са Херценом и Огаревом, „Долгоруков само понавља оно што је више мање познато свакоме — било као истина, било као сплетка. Он је китио своје причање погрдним речима, и мора да је био врло надувиен човек, који је само тражио популарности ... Долгоруков — заступник бунтовног робља, удаљен због лошег владања од великих милости.“³⁰⁾

Карактеристично је и мишљење неког Тимермана, мада и грешн јер очевидно претерује. „Код Херцена и Огарева он (Долгоруков) има славу књижевног лудака. Тачан надимак. Слава потпуно заслужена ... Истог вечера кад смо дошли у Париз посетио нас је. Кроз његову љубавност и оштрумље које је мало тешко и личи на цеовање, јасно се видела празнина, лакоумност, задовољство својом особом књижевника и кнеза. Његова дебелишката појава много потсећа на Санчо-Пансу са заставом, на којој пише „Будућност“, — новине које он издаје, једна жалосна будућност, додајем ја, ако Русија пође за овом заставом. Долгоруковљево самољубље је огромно. Шта мислиш за кога он држи себе: ни више ни мање него да је у његовим рукама судбина руског престола ... По нашем повратку из Енглеске провели смо код њега једно вече. Он је ту потпуно исказао своје мисли. „Ја морам знати куд идем, рекао је он, ја морам да имам један циљ, ја писам социјалиста и — мада волим Херцена — налазим да је социјализам једна утопија, и зато не налазим ништа боље за Русију, него уставна монархија, и у томе циљу нудио сам престо Константину Николајевићу преко његовог секретара. Али овај је то опрезно избегао.“³¹⁾

Навешћемо најзад мишљење кн. А. В. Мешчерског.³²⁾ Он се сећа да је године 1839 кн. Долгоруков просио његову сестру, кнегињу Мешчерску. „Он се није допао мојој сестри, пише Мешчерски, и она га је одбила. Иако је то био један врло просвећен и учен човек који је издао један у то време врло значајан рад о руским племићким родовима, али је он уживао глас једног завидљивог, ситничарског, шкртог и уопште човека непријатног карактера. Он је доцније потврдио у по-

³⁰⁾ Из архива К. Е. Андреевского. Записки Е. С. Андреевского. Т. 1. Под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани. Одесса. 1913. Стр. 286—237

³¹⁾ Из једног писма Тимермана Шишкину, које је било написано у Лозани 1 окт. 1861 г. и послато у Русију преко Е. В. Евровеус на доспело у руке руске полиције. Кр. Арх. Том. 49. Стр. 148—153.

³²⁾ Из мојих старина. Воспоминания князя А. В. Мещерского. Русск. Арх. 1900, стр. 295.

гледу на нашу породицу гласове о ситничарству његовог карактера: да би нам се осветио за одбијање моје сестре, он је прећутао род кнезова Мешчерских у родослову који је он објавио; такав злопамтило је био да није поштедео чак ни наше претке.“

Ова негативна мишљења нису, разуме се, случајна. Напрасит, немипран, склон бурним експлозијама гњева, он је волео да прави глупаве и але испаде, — тако, на пример, причају да је он, кад се у Олеси наљутио на једног Јеврејина, послао му да би га извргао руглу свињско уво. Он је волео да се бави интригама; спреман на освету и жучан, он је давао доста повода незадовољству према себи. Познати су његови бурни сукоби са К. Д. Кавелином, са И. С. Тургеневом, са министром народне просвете А. В. Головинином у Интерлакену,³³ са декабристом А. В. Поджио у Женеви³⁴, са типографом Вејмаром, коме Долгоруков, пошто му је претходно узео признаницу, није исплатио новац који му је дуговао за један рад.

Скоро у свим овим сукобима понашање Долгорукова било је далеко од тога да буде беспрекорно. Код Долгорукова су се дешавали сукоби и са Херценом у току њиховог скоро десетогодишњег познанства, а донекле и сарадње. На односима Долгорукова са Херценом вреди да се пажљивије зауставимо. Н. А. Тучкова-Огарева у својим „Успоменама“, као што је речено горе, тврди да Херцен није осећао према Долгорукову никакве симпатије, док је Тимерман чак писао да су Херцен и Огарев држали Долгорукова за „књижевног лудака“. О категоричности ових судова може се дискутовати. Према књижевно-публицистичкој делатности Долгорукова односно се Херцен с великом пажњом и симпатијом, успркос разлици политичких идеала и тежњи. Према књизи Долгорукова која је изишла године 1860 „*La vérité sur la Russie*“ Херцен је показао нарочити интерес. „Поштовани кнеже писао је он Долгорукову 12 априла 1860 год. из Лондона, журим се да Вам захвалим у име своје и Огарева на Вашој пошлаци („*La vérité sur la Russie*) и са нестрпљењем очекујем наставак.“ А у једном писму Херцен је овако оцењивао књигу Долгорукова: *Le livre de Dolgoroukoff est assez bien; beaucoup d'anecdotes concernant les galériens, qu'on appelle chez nous ministres*“.

Кроз неколико година Херцен је писао Огареву из Нице (1-г. јануара 1867 г.), „но, како сте ви дочекали ову Нову годину? Шта се мене тиче, ја сам је дочекао у постељи са „За-

³³ Појединости о сукобу са Поджио вид. у Успоменама Белоголовог, стр. 140—146.

пискама“ кнеза Долгорукова“. Да је Херцен сматрао Долгорукова за „књижевног лудака“, не би га сигурно пустио на стране „Колокола“ (Звона). Не само што је Долгоруков сарађивао у „Колоколу“, него је Херценов часопис често штиртно Долгорукова као свога савезника. Али уопште треба признати да је у Херценовим односима према Долгорукову била плина и осека, што је често зависило од напраситих и апсурдних кнежевих испада. Али, и без ових наглих колебања Херценови односи према Долгорукову имали су двострук карактер. Херцен је добро видео слабе и несимпатичне стране кнежевог карактера, ове слабе стране љутиле су Херцена, изазивале су његов протест и често неуместан и непристојан потсмех... Тако, на пример, Херцен је називао Долгорукова, кнез хипопотам. „Свака неучтивост према Долгорукову је учтивоост према мени“, писао је он у једном писму априла 1868 год., а у мају обавештавајући исту особу о смртној болести Долгорукова писао је, „кнез хипопотам умире — какав шалвицад! ко би то могао помислити? Огареву је Херцен писао 24 јуна 1868 год. „Реци Тхоржевском да, ако Долгоруков заиста умире, онда му ја опраштам грехове под условом да стварно умире“. Ове просте и сурове према умирућем човеку речи објашњавају се опшром свађом која се десила између Херцена и Долгорукова. Али кад се глас гњева у Херцену стишао, у његовим речима и писмима осећао се други толерантнији и пријатељскији однос према кнезу емигранту. 2-ог маја 1868 године писао је Херцен Огареву из Нице: „Да ли сам аристократа, или сам будала — не знам, али ја имам са Долгоруковом општи језик, и он никад није на овај начин вређао ни тебе ни мене, а ми смо га отерали од воде и ватре.“ Нешто раније, године 1865, Херцен је опет писао истом Огареву, очигледно одговарајући на неке оптужбе против Долгорукова: „Долгоруков ми је и сувише друг, то се не да одједанпут изменити“. А 4 јануара 1866 год, он је писао Малвиди Мејзенбург: „Једина утеха која нас испуњава радошћу јесте кнез Долгоруков, здрав, речит, трбуха округлијег него икад, он пише тестаменте, а мене одређује за извршиоца тестамена.“ Ако се сетимо да се Херцен саветовао са Долгоруковом о различитим пословним и издавачким питањима, стално га стављајући у општење с крупним догађајима свог личног и друштвеног живота, да га је врло често бранио у штампи и у усменим разговорима, ми ћемо се лако уверити да су одлучна тврђења Тучкове-Огареве и Тимермана тенденциозна. Већ после смрти Долгорукова 5-г марта 1869 год. Херцен је писао И. С. Тургеневу из Нице: „Бројећи пале на пољу живота, не сме се заборављати Долгоруков. Ја сам се био завадио са њим, али пошто је он навађивао и молио, ја сам дошао њему у Бери и видео сам његову агонију (нисам присуствовао његовој смрти,

него сам био код њега неколико дана раније). Ниједан трагичар није никад видео нешто ужасније. Можда ћу једном описати ову смрт."

Ми смо се намерно подуже зауставили на односима Долгорукова с Херценом због тога што је Херцен припадао оним малобројним људима који су могли објективно и без предубеђења оденити Долгоруковљеву личност и делатност. Сам Долгоруков имао је безгранично поверење према Херценоу и, изгледа, јако је патио због честих размислажања, али он није могао да савлада свој бујни карактер који је увек тражио сукобе.

Херцен је врло добро знао да је на Долгорукова пала оптужба за ауторство пасквила у вези са Пушкиновим двобојем. Али он није никад ниједном речи подупро ове оптужбе, изгледа да им он није веровао.

Прву штампану оптужбу против Долгорукова за ауторство пасквила Пушкину казао је А. Амосов у издатој године 1863 малој књижици „Последњи дани живота и смрти Александра Сергејевића Пушкина“. По тврђењу Амосова његова је књижица била написана према речима бившег Пушкиновог лицејског друга и сведока Константина Карловића Данзаса, са којим је Амосов имао прилике да дугоотрајно општи и да говори о Пушкиновој смрти. Ево шта читамо у књижици Амосова: „За ауторство ових писама, — због сличности рукописа — Пушкин је осумњичио барона Хекерена оца, и чак је о томе писао грофу Бенкендорфу²³⁾ После Пушкинове смрти многи су за то сумњичили кнеза Гагарина, сада пак ова је сумња пала на Петра Владимировића Долгорукова, који је заједно са њим становао. Повод за сумњичење кнеза Гагарина о ауторству анонимних писама била је та околност што су она била писана на хартији истог облика са кнез-Гагариновом хартијом. Али, будући већ у иностранству, Гагарин је признао (?), да су писма заиста била писана на његовој хартији (?), али их није писао он него кнез Петар Владимировић Долгоруков. (Да није било ових писама, вели Данзас, Пушкин не би ништа имао са Дантесом). Ми не мислимо да ово признање бар донекле оправдава Гагарина, срамота сарадње у овом прљавом послу, сарадње иако неактивне већ пасивне која постоји у знању и допуштању — ова срамота остала је на њему.“²⁴⁾

Амосов је тврдио према Данзасовим речима да је кнез Гагарин признао да је хартија на којој је су биле писане пасквиле, припадала њему, Гагарину, али да их није он писао,

²³⁾ Ово се писмо налази у додацима књизи Амосова на стр 43—45

²⁴⁾ А. Амосов, стр. 9—10.

него Петар Владимировић Долгоруков, који је становао за једно с њим. Амосов није навео никакве доказе да је Гагарин то признао. Даље ћемо говорити о састанку Гагарина, који је већ тада био језуита, са Пушкиновим другом С. А. Соболевским. Изгледа да су одједи овог састанка допрли до Данзаса, да их је нетачно протумачио, било он, било Амосов. Свакако, ми не налазимо у Гагариновом разговору са Соболевским она признања о којима је Амосов причао. Али важно је то да је сам Гагарин одлучно одбијао да је икад учинио слична признања.

Разуме се да кнез Долгоруков није могао да остави без одговора срамне оптужбе, и то тим пре што су Амосова (Данзасова?) твђења била објављена у штампи и оглашена широм целе Русије. Тада је Долгоруков био политички емигрант, у Херценовом „Болоколу“ (1863, бр. 168, од 1-г августа) и у бр. 10 часописа „Листић“ он је објавио једно писмо уредништву „Савременика“, који је дао места на својим странама твђењу Амосова. Септембра исте године и „Савременик“ је објавио Долгоруковљево писмо (цензура је избацила из њега једну реченицу при крају). Текст овог писма више пута је био објављиван у штампи. Оно је писано ватрено, узбуђено, али са великим достојанством. Због нарочите важности овог писма у коме се Долгоруков правда, наводим га овде у целини.

„П. Г. У јунској свесци Вашег часописа прочитао сам приказ књижице Амосова, — „Последњи дани Пушкиновог живота“, и сазнао сам сам да се г. Амосов усуђује да ме оптужује за писање анонимних писама у новембру 1836 г., кнеза пак И. С. Гагарина — у сарадњи у таквом гадном послу, и уверава да је Гагарин, налазећи се у иностранству, признао то.

„То је само једна клевета и ништа друго, клевета и на Гагарина и на мене. Гагарин није могао да призна оно што никад ни постојало није, и он никад није тако нешто говорио, зато што је Гагарин један поштен и племенит човек и неће да лаже. Ја и он уједињени смо од детињства везама најприснијег пријатељства, ми смо више него једном разговарали о катастрофи, која је тако нагло пресекла животни пут нашег великог песника и увек смо жалили што нисмо могли да сазнамо имена лица која су писала анонимна писма.

„Г. Амосов тврди да је писао своју књижицу према Данзасовим речима. Не могу да верујем да г. Данзас оптужује Гагарина или мене. Ја сам се упознао са г. Данзасом године 1840, три године после смрти његовог славног пријатеља, и наше је познанство трајало до мога одласка из Русије године 1859, т.ј. 19 година. Г. Данзас не би склапао познанство са Пушкиновим убицом и није, дабome, он потетакао г. Амосова

да објави ову клевету. Г. Амосову није познато да смо се ми, Гагарин и ја, налазили после Пушкинове смрти у пријатељским односима са најближим Пушкину лицима. Амосову није познато да сам се ја налазио у пријатељским односима са Пушкиновим пријатељима, гр. М. Ј. Вијељгорским, гр. Г. А. Строгановом, кн. А. М. Горчаковым, кн. П. А. Вяземским, П. А. Валујевом, и то са првом двојцом до саме њихове смрти, са осталом пак тројцом до мог одласка из Русије године 1859. Г. Амосову није познато да сам се већ после Пушкинове смрти упознао са његовим оцем, са његовим рођеним братом и да је то познанство трајало све до њихове смрти.

„Начелнику III. Оделења — због званичног положаја његовог — боље су него икоме другоме познате службене тајне. Л. В. Дубелт (чији је млађи син ожењен ћерком великог песника) никад није оптуживао ни мене ни Гагарина у овој ствари. Кад сам године 1842 био ухапшен и протеран у Вјатку, у постављеним ми питањима није било ни најмање алузије на анонимна писма. „Са негодовањем одбијам, као клевету, сваку оптужбу било против мене било против Гагарина у макаквој сарадњи на састављању или растурању анонимних писама. Гагарин, који се сада налази у Бејруту у Сирији, написаће вам вероватно исто. Али оптужба — и то каква ужасна оптужба — била је објављена у „Савременику“ и дужност части наређује руској цензури да допусти објављивање овог мога писма. Молећи Вас да га објавите у идућем броју „Савременика“, част ми је, поштовани господине, да будем Ваш покорни слуга, кнез Петар Долгоруков“.

На љутит начин протествовао је Долгоруков против оптужбе која га је погодила, а нешто доцније, 24-12 децембра 1865 год. учинио је то исто у писму М. П. Погодину. Протест је био изазван белешком П. И. Бартејева, уредника „Руског Архива“, која се односила на „Успомене“ гр. В. А. Сологуба, које су биле објављене у истом часопису године 1865. У овој белешци Бартејев је спомиња речи Амосовљеве књижице које се односиле на оптужбу Долгорукова у познатој ствари. Ево шта је Долгоруков писао М. П. Погодину:

„У 8-м и 11-м броју „Руског Архива“ уверава подлац Петрушка Бартејев да смо ја или Гагарин писали анонимна писма Пушкину. Та овај подлац ме познаје, зна такође да је то немогућа ствар, али клевета да би услужно моје непријатеље. Да негде нађем само овог подлаца, изломио бих му штап о његова тако витка леђа. Оптужба Гагарина такође је једна клевета“ ³⁵).

³⁵) „Звенья“. Зборник материјала и докумената за историју књижевности и друштвене мисли XI ст. под ред. Бонч — Брујевича, Камењева и Луначарског.

Исте 1865 године и кн. П. С. Гагарин одговорио је на оптужбу. Са истом одлучношћу и ватреношћу он је називао ову срамну оптужбу једном недостојном клеветом и додао је на крају свога писма, које је П. И. Бартењев објавио у „Руском Архиву“³⁷⁾, ове редове о Долгорукову: „Не могу да ћутим о кнезу Д. Њему, разуме се, није потребна моја одбрана, и сам се може одбранити. Хоћу само једно да кажем. Како се из горњег види, за време овог несретног догађаја становао сам у истом стану с њим, — дакле, ако би постојале против некога теретеће околности или докази, нико не би могао запазити исте боље него ја. Зато сматрам за дужност да објавим да никаквих сличних околности нисам примећивао“.

Овим објављивањем Гагарин је одлучно одбио постојања каквих било признања са своје стране. Наведене код Амосови Данзасове речи које се тичу ових признања ваља сматрати као нетачне. Могло би се, дабоме, не поклањати вере Гагариновим речима. Али ћемо даље имати прилике да се упутимо на сведочанство С. А. Соболевског који је разговарао са Гагарином о околностима Пушкинове погибије. Соболевски је такође порицао постојање признања са Гагаринове стране. Сем тога, и писац Н. С. Љесков, који је више него један пут говорио са Гагарином о Пушкиновој смрти, није посумњао у искреност свога сабеседника³⁸⁾.

Нељубазно за Долгорукова Амосовљево објављивање направило је велики утисак и наишло је на широк одјек због тога што је оно дошло ускоро после једног догађаја који је привукао друштвену пажњу на Долгорукова. Ми говоримо о судском процесу који се држао у Паризу године 1862 између кнеза Семјона Михајловића Воронцова и кнеза П. В. Долгорукова, тада већ емигранта. Овај је процес почео по тужби кнеза Воронцова, који је бранио част свога оца, фелдмаршала кн. М. С. Воронцова, кога је Долгоруков јавно оптужио због једног недостојног поступка. То је једна компликована и врло занимљива ствар. Она је без сумње имала политичко налицје. Ми немамо могућности да је овде у свима детаљима посматрамо. Рецимо само то да се процес није завршио у корист Долгорукова: он је био признат за аутора једне записке написане у циљу уцене, коју је био примио фелдмаршал кн. Воронцов приликом родословних исправања у вези са Долгоруковљевим издањем IV свеске „Русской Родословной книги“ и био је осуђен за клевету. Процес и пресуда направили су велики утисак и у Паризу и у Петрограду. Треба рећи да је скоро пред сам процес (1850) Долгоруков издао књигу „La vé-

³⁷⁾ 1865, 1242—6.

³⁸⁾ „Језујита Гагарин у Пушкинов делу“, »Ист. Вести.« 1886. авг. 969—27.

rité sur la Russie", која је изазвала велики гњев руске владе и руских дворских кругова. Због тога осуђа кн. Долгорукова од стране француског суда као човека способног за уцену била је примљена у једном делу петроградског руског друштва са живим задовољством. Природно је да је ова околност створила повољне услове за то да један део руског друштва прими тврђење Амосова да је аутор анонимних писама Пушкину био баш Долгоруков.

Оптужба Амосова била је поновљена у штампи године 1869 у анонимној брошури „Садашње стање Русије и руски политичари у иностранству“ издатој у Берлину и управљеној против емиграната Херцена, Огарева, кнеза Јурија Голицина и кнеза Петра Долгорукова. На стр. 13 читамо у овој брошури ове редове који се односе на овог последњег: „Вероватно ви се сећате како се он, Долгоруков, кад је још био млад и несекусан, усудио да напише анонимно писмо нашем народном песнику А. С. Пушкину“. На примерку ове брошуре који се чува у библиотеци села Остафјева (близу Москве) поред наведеног места додато је руком кнеза П. А. Вяземског: „Ово још није доказано, мада је Долгоруков био способна да учини такву гадост.“³⁹⁾

Опрезност коју је показао у овом питању присни Пушкинов пријатељ, имали су доцнијескоро сви истраживачи који су писали о Пушкиновој смрти. Такав однос зналаца овог питања према улози Долгорукова био је овако формулисан од П. Е. Шчоогољева године 1917: „Ружноћа моралне личности кнеза Долгорукова није заиста довољан основ да се он оптужи због састављања и растурања пасквила“⁴⁰⁾.

Али пошто је Шчоогољев написао ове редове, у науци о Пушкину дошле су нове околности које су натерале истраживаче да се поново врате на улогу Долгорукова у Пушкиновој смрти и да још једном претресу цело питање. Уосталом, ми не можемо да сматрамо као једну од таквих околности причу гр. В. А. Адлерберга коју је забележио и објавио П. И. Бартењев⁴¹⁾. Ево те приче:

„У зиму 1836 - 1837 г., на једном од великих балова у Петрограду примети гроф В. Ф. Адлерберг како је кнез П. В. Д. (доцније познати генеалог), који је стајао иза Пушкина, показивао некоме Дантеса и уз то дизао горе прсте ширећи исте у облику рогова. У то време већ су циркулисала у петроградском друштву анонимна писма, која су била слата на адресу

³⁹⁾ Русский Архив, 19 0, кн. 10, стр. 255.

⁴⁰⁾ Дуэль и смерть Пушкина, Князья И. С. Гагарин и П. В. Долгоруков в деле Пушкина. Изд. 2-е, Петр., 1917, стр. 43.

⁴¹⁾ «Русский Архив». 1892, № 8, кн. II, стр. 489.

Пушкинових пријатеља с тим да се предаду Пушкину и у који-
ма се налазило обавештење о Пушкиновом уласку у тако зва-
но „друштво роконосаца.“

Прича гр. В. Ф. Адлерберга је врло неповољна за Долго-
рукова. Али треба имати на уму да је гр. Адлерберг имао ве-
лике разлоге да гаји нарочиту мржњу према кнезу Долгору-
кову због заједљивих подругивања и написа у штампи. Са
овом околностју треба рачунати при оцењивању сведоче
гр. Адлерберга.

Много су озбиљнија друга сведочанства. Године 1924 об-
јавила је издавачка књижара „Атенеј“ нов материјал о Пуш-
киновом двобоју и смрти. У овом материјалу био је објављен
и један разговор уредника „Руске Старице“ М. И. Семевског
са Пушкиновом ћерком, грофицом Наталијом Александров-
ном Мёренберг⁴²⁾.

„Пре неког времена, пише С. Шницер, успео сам да
нађем свеску писану руком уредника „Руске Старице“, М. И.
Семевског, са овим натписом на 1-ој страни: „Белешке о виђе-
ном и чуеном код куће и у иностранству, 1886-1887 г.“ Свес-
ка садржи 23 поглавља - 136 пуно исписаних страна... На 5-ој
страни има ова напомена: „Кћи песника А. С. Пушкина. 1886
г. December, 22 јануара 13 Wiesbaden Sonnenberger Straße
N 31 Villa Germania“.

Онда следује текст који се прекида (на стр. 12-ј) на речи
„понуђено“⁴³⁾. Ево шта је забележио М. И. Семевски:

„За ауторе писама моја мајка је увек држала кнеза П. В.
Долгорукова, кога су звали Вагсал и који је уживао врло
рђав глас. То је онај исти Долгоруков који је доцније хтео да
измами новац од кн. Воронцова и био осуђен у процесу који
је с њим имао. Имала сам прилике да се лично уверим какав
је био то човек. Кад сам се удала за Дубелта и становала у ист-
ом стану са својим beau рѣге-ом ја сам се нашла у чекаоници
Л. В. Дубелта са једном дамом, на изглед врло лепом, али чије
је лице било покривено густим велом. Заинтересовавши се за
њу, ја сам је увела код генерала. - Знаш ли ко је то био код
мене, рече ми после Л. В., - то је кнегиња Долгорукова,
жена кнеза Петра. Кад је она подигла вео видео сам да јој је
око сасвим отекло - то је њу онет тукао муж. Више пута сам их
мирио; кнез Долгоруков ми се клео да ће добро живети са
женом, по моме настојању она му је опраштала, али сад је то
свршено: после нових батина она моли одвојен пасоп да по-
ђе у иностранство.“ - Кнез Долгоруков био је изванредан лаж-
љивац. Зато, иако је он одбијао доцније оптужбу да је он ау-

⁴²⁾ Нов материјал о двобоју и смрти Пушкина. Радови Пушкиновог
Дома. „Атенеј“, 1924, стр. 126—129.

⁴³⁾ Исто., уводни чланак С. Шницера, стр. 126—127.

тор анонимних пасквила мом оцу, њему се не би могло веровати. Такво је било уверење моје мајке. -Друго лице на које је указивала моја мајка као на аутора анонимних писама био је кнез Иван Сергијевић Гагарин; по мишљењу моје мајке он је чак и језуита постао да би се молио Богу због греха пред мојим оцем. Уосталом, ако је Гагарин порицао после своју кривицу, њему се још могло веровати."

Тврђења грофице Меренберг потпуно су категорична. Али остаје питање да ли је могла Наталија Николајевна Пушкина имати у овој тамној работи неке нарочите потпуно сигурне информације? Какве разлоге је имала песникове удовица за тако одлучне оптужбе? Да се није код ње створило убеђење о крививи кнежева, Долгорукова и Гагарина, само на основу варошких гласова који су чинили оптужбу вероватном због несимпатичне личности „лажљивца“ Долгорукова? Може се исказати сасвим вероватна претпоставка да су се сумњицења на Долгорукова појавила код Пушкинове удовице већ после мужевље смрти, јер би иначе сам песник био обавештен о тим њеним сумњицењима. Али ми већ знамо на кога је сумњао Пушкин. Зато се према тврђењима грофице Меренберг да је њена мајка „увек“ сматрала кнеза Долгорукова за аутора писма, треба опрезно односити. Шта се пак тиче речи Пушкинове ћерке о кнежевом „рђавом гласу“, то нас мора понова вратити на горе наведена опрезна формулисања кнеза П. А. Вјаземског и Шчогељева.

Други докуменат био је објављен у истом „Зборнику нове грађе о Пушкиновом двобоју и смрти“, који је малочас поменуто.⁴⁴⁾ Овај докуменат јесте писмо Пушкиновог друга, С. А. Собољевског, адресовано на кнеза С. М. Воронцова, тужиоца у већ споменутом процесу против кн. Долгорукова. Писмо је датирано 7-г фебруара 1862 године и писано је на француском. Ево његовог текста:

„Кнеже, имао сам задовољство да примим два ваша писма и две ваше пошљике. Дошавши у Москву нашао сам да је већина (што сам предвидео) у корист Долгорукова, и, кад сам раздио више примерака, паметни људи одустали су од свога мишљења. Ја се не журим да растурам „Процес“⁴⁵⁾ и ево зашто: мој властити дневник доказује да се Долгоруков налазио овде за време крунисања, али ја хоћу да нађем томе трага у рачунским књигама енглеског клуба; бојим се да ако у „Процесу“ запазе озбиљност ове околиности, онда ће ме приста-

⁴⁴⁾ Атенеј, 1924.

⁴⁵⁾ Књига коју је издао кн. Воронцов под насловом: „Procès du prince Woronzow contre le prince Pierre Dolgoroukow et le Courier du Dimanche. Tribunal civil de la Seine, première instance.“ Paris, 1862. 457 t 2.

лице Долгорукова у томе спречавати.⁴⁶⁾ Мени тек што су рекли да Дантес-Хекерен хоће да почне нов процес са Д., да има намеру да докаже да је баш Долгоруков написао гадна анонимна писма чија је последица била смрт мога друга Пушкина. Изволите ме обавестити да ли је ова Дантесова намера дошла до вашег знања и напишите ми о томе у свима појединостима. Већ одавно сам имао хиљаду ситних повода да мислим да је ово свирепо дело потекло од Д. Вама је познато да се у своје време претпостављало да га је Гагарин извршио, и да је грижа савести због овог дела натерала овог да постане католик и језуит; вама је такође познато да је главни повод за такву претпоставку дала хартија слична са оном коју су како се тврдило, видели код Гагарина. Што се мене тиче, ја сувише волим и поштујем Гагарина да бих га и најмање осумњичио; уосталом, прошле године ја сам га најодлучније о томе питао; одговарајући ми, он није ни помислио да се у томе правда, пошто је био уверен да је невин; али правдајући у овој ствари Долгорукова, он ми је испричао многе чињенице које, како ми се чинило, баш доказују кривицу овога човека више него ишта друго. У сваком случају излази да је Д. живео тада заједно са Гагарином, да је врло добро могао да се користи његовом хартијом и да због је тога врло лако сумња могла да падне на њега, Гагарина. Налазећи се последњи пут у Петрограду, ја сам се обраћао многим особама које су у своје време примиле циркуларно писмо (и ја сам се налазио тада на несрећу у Паризу). Ја га нисам нигде нашао у оригиналу, јер су га ова лица уништила; ако оригинал и постоји гдегод, онда то мора бити само код госпoде мени непознате, или тачније у III Одељењу, коме ја не намеравам да се обраћам. Ако се ви састајете са Потаповом⁴⁷⁾ дајте му један примерак ваших факсимила, и замолите га у моје име да нареди да се изврши поређење - у циљу да добијем коначно уверење.

P.S. Мени је познато да белешке (правели лажне) кнегиње Д.⁴⁸⁾ циркулишу по Петрограду; људи који су исте читали саопштили су ми неке особине њихова садржаја. Ако будете исте видети, изволите се потрудити и погледати шта се тамо говори о Пушкиновој афери; то је тим занимљивије што је кнегиња увек тврдила (а то је она говорила свима) да је њен муж причао њој да је он аутор читаве ове интриге. Ја бих хтео та-

⁴⁶⁾ Адвокат Воронцова доказивао је да се Долгоруков налазио у Москви у августу 1856 год. и према томе могао је да повуче Воронцова оца на одговорност због уцене, кад је кн. Долгоруков тврдио да није био у Москви и према томе није могао да види кнеза после пријема његовог писма.

⁴⁷⁾ Генерал А. Л. Потапов (1817—1886) био је од 1861 до 1864 г. начелник штаба гренадирског корпуса и управник III Одељења Сопствених канцеларије Његова Величанства.

⁴⁸⁾ Кн. Олга Дм. Долгорукова, рођена Давидова, род. 25 дек. 1824 г., умр. у Петровску (у Средњој Азији) 31 јуна 1893, удала се за Долгору-

кође да знам уколико је тачан глас о двобоју који је по тврђењу Долгорукова он вама понудио; ових дана дошло је у Москву његово писмо о овоме и ја бих био врло задовољан ако би био у стању да му дам коментар.“

Из овог писма јасно се види да је баш Собољевски у личном разговору са кн. И. С. Гагарином, језуитом, старао се да дозна од њега све што је тај могао знати о околностима Пушкинове смрти, те да расветли ово тамно дело. Никаких признања кн. Гагарин није давао Собољевском, напротив, он је, колико год је могао, бранио кнеза Долгорукова, али ипак „хиљади ситних разлога“ за сумничење Долгорукова додао се код Собољевског још један разлог — хиљаду први разлог — а то је могућност намерног искоришћавања од Долгорукова писаће хартије Гагаринове, који је с њим заједно становао, да би одвукао од себе сумње и бацио их на пријатеља. Не треба говорити да је то само једна претпоставка, која, разуме се, може да падне на памет, али која се ничим не може доказати, нарочито кад постоји категоричан Гагаринов исказ, да би њему првом пало нешто у очи, пошто је он тада становао са Долгоруковым, ако би Долгоруков заиста био кривац. У Гагаринову искреност и истинитост његових речи није имао разлога да сумња ни сам Собољевски. Ипак, успркос категоричности својих тврђења, Собољевски је у наведеном писму кн. Воронцову саветовао му да изврши поређење рукописа кнеза Долгорукова с промењеним рукописом анонимне пасквиле, да, према речима Собољевског, „добеје коначно уверење“. И гр. В. А. Сологуб саветовао је да се изврши једна графолошка експертиза тврдећи да „чим само стручњаци проуче рукопис, право име Пушкиновог убице постаће познато на вечито презирање руском народу. Ово име ми је на врху језика, али нека га именује не једна сигурна досетка, него Божје правосудје.“⁴⁹⁾

Из опрезности Сологуб није казао ово име које му је било „на врху језика“. Може се само више или мање тачно нагађати на кога је мислио Сологуб. Али жеља његова и Собољевског за графолошку експертизу испунила се после 65 година.

По молби Шчоогољева судски експерт и инспектор научно-техничког бироа лењинградске криминалне полиције А. А. Саљков упоредио је промењени рукопис два пасквилна писма Пушкину с правим рукописом кнеза Долгорукова, а такође с анонимним уцењујућим писмом које је примио кн. Воронцов, које је било поднето у своје време париском

кова 28 маја 1846 г. Њене белешке нису биле објављене у штампи и нису нам познате.

⁴⁹⁾ »Успомене«, изд. »Академиа«.

суду. Ово поређење уверило је експерта А. А. Саљкова у то да је аутор пасквилних писама Пушкину био Долгоруков. Ево пуног текста Саљковљевог закључка⁵⁰:

„На основу детаљне анализе рукописа у поднесеним ми анонимним пасквилним писмима А. С. Пушкину и поређења ових рукописа са примерима оригиналног рукописа кнеза Петра Владимировића Долгорукова у разним годинама његовог живота, а такође и с намерно промењеним рукописом анонимног писма кн. Воронцову у циљу уцене године 1856, чији је рукопис изједначен с рукописом кнеза Петра Владимировића Долгорукова и то од експерта Теофила Делари године 1861 у Паризу, ја, судски експерт, Алексеје Андрејевић Саљков, дајем закључак да је поднесена ми у циљу експертизе оригинална пасквилна писма Александру Сергејевићу Пушкину од новембра 1836 год., несумњиво написао кнез Петар Владимировић Долгоруков сопственом руком.

Као разлог за изједначање служили су: развученост рукописа са словима неједнаке величине и неједнаког распореда по правој линији редова; неодлучна танкоћа писања без дебљина; различитост размака између редова; натцртавање појединих слова, напр. слова „а“.

На основу ове експертизе П. Е. Шчогољев је у чланку „Ко је писао анонимна писма Пушкину?“⁵¹ одрекао се од свога пређашњег опрезног схватања и одлучно је признао ауторство Долгорукова. Још пре Шчогољева и пре извршене графолошке експертизе дошао је до закључка о кривци Долгорукова и Б. Л. Модзалевски. Баш на Долгорукова — тако завршава своје истраживање Модзалевски, —⁵² пошто су се прикупили разлози, пада сумња која се сада потврђује уверењем Соболевског, и док не буде доказано на основу докумената да је пасквилу писао и састављао неко други, — Долгоруков се мора сматрати за аутора подле интриге, која је положила крај цветању светлог Пушкиновог генија“.

Са таквим закључком а и са таквим категоричним закључком Шчогољева тешко је сложити се. Анализирајмо понаособ све све разлоге које се наводе против Долгорукова.

1. Ружноћа моралне личности Долгорукова. Заиста, то је била једна мало привлачна личност која је увредила на свом животном путу врло многе и многе. Сматрали су да је спосо-

⁵⁰ Штампан у чланку П. Е. Шчогољева: „Ко је писао анонимна писма Пушкину?“ „Огонек“ бр. 42 [238], 16 окт. 1927.

⁵¹ „Огонек“ бр. 42 [333].

⁵² Више пута цитирани рад Б. Л. Модзалевског „Ко је био аутор анонимних пасквила на Пушкина?“ „Атенеј“, 1924, стр. 49.

бан на сваку гадост. Радо су веровали да је баш он написао уцењивачко писмо кн. М. С. Воронцову. Зашто се не би веровало гласу да је анонимна писма Пушкину написао исти Долгоруков? Али зар треба доказивати да је од „способан да учини“ до „учинио је“ размак велики који сав мора бити испуњен непобитним разлозима и доказима.

II. Варошки гласови. Такво врсте разлози нипошто не смеју да буду узети у обзир, тим пре што су гласови наводили имена многих лица — С. С. Уварова, В. Ф. Богољубова, Опочинина, и друге.

III Уверење блиских Пушкину лица — његове жене и кћери, гр. М. Ј. Вијељгорског, Рајевских, А. О. Смирнове, С. А. Собољевског и К. А. Данзаса (ако се верује Амосову). Ми апсолутно ништа не знамо о томе на чему је било основано ово уверење. Ако су ту играли улогу варошки гласови, лична антипатија и сопствена досетљивост — што је врло могуће — онда је врло тешко заснивати на таквом уверењу једну тешку оптужбу. Тим пре што су исти К. А. Данзас и гр. М. Ј. Вијељгорски сачували у току од двадесет година добре односе са Долгоруковом. То би било психолошки немогуће, ако би они заиста сматрали да је он кривац Пушкинове смрти. Сем тога, значајно је да су већина ових лица исказивали оптужбу против Долгорукова не јавно и не у штампи, него некако кришом, у приватном животу: било у једној краткој напомени на странама примљеног писма, као Рајевски, било у савим приватном, не за јавност, писму, као Собољевски, било најзад преко трећих лица па још уз потпуно нетачну напомену, као Данзас. Очигледно да је ипак недостајало материјала за једну јавну оптужбу против Долгорукова. Свакако, не може се претпоставити да, пошто нису објављивали своје оптужбе, присна Пушкину лица хтела су да поштеде Долгорукова! Шта се пак тиче сведочанстава госпође А. С. Смирнове, њене „Успомене“ имају већ одавно глас једног мутног извора.

Занимљиво је да блиски Пушкину гр. В. А. Сологуб, не-
сних сведок у првој стадији његовог сукоба с Дантесом (новембар 1836), није именовao у својим „Успоменама“ аутора пасквила, иако је његово име било Сологубу „на врху језика“, како стоји у „Успоменама“. Ту треба приметити да аутор уводног чланка за ново издање Сологубових „Успомена“⁵³⁾, П. П. Грубер исказује претпоставку да, пошто је примио од тетке Васиљчикове запечаћен пакет на Пушкиново име, Сологуб је врло добро знао да се „испод печата крије увредљива диплома“. Он се пожурео да однесе овај пакет песнику, да би „уживао у ефекту који ће овај оштроуман испад петроград-

⁵³⁾ Изд. Academia, М. и Л. 1931.

ских шалџиваца произвести на љубоморног поноситог Пушкина“. Треба се сетити да је гроф Владимир Сологуб имао брата Лава, који је према речима кн. П. А. Вяземског⁵⁴⁾, припадао друштву „младића дрских и развратних који су радо правили љубавне сплетке и свакојаке интриге ове врсте“; на челу овог друштва стајао је у тридесетим годинама холандски посланик, барон Луј Хекерен, Дантесов поочим. Могуће је, дакле, да је гр. В. А. Сологуб био боље обавештен о овом тамном послу него што је казао у својим „Успоменама“. Ако је његов брат Лав био на неки начин умешан у тај посао, онда постаје разумљиво ћутање Сологубових „Успомена“.

IV. Остаје графолошка експертиза коју је извршио године 1927 А. Салков. Овој експертизи може се много приговорити. Пре свега, закључци сваке графолошке експертизе, успркос савременим побољшаним начинима, не могу да се сматрају као потпуно убедљиве и непобитне⁵⁵⁾. Више поверења заслужују закључци графолошке експертизе кад су они тако рећи *негативног карактера*, тј. кад експертиза закључује да неко лице *није могло написати* неко писмо. Треба признати као убедљиве судове и закључке Б. Томашевског, који је утврдио да пасквиле послате Пушкину није могао писати странац.⁵⁶⁾ Несразмерно је тежи задатак графолошке експертизе при покушају *позитивног* тврђења, тј. утврђења чињенице да једно писмо припада баш дотичном лицу. За више или мање вероватан суд потребно је, најпре, имати пред очима велики број примерака рукописа дотичног лица, зато треба познавати особине облика слова из доба у коме је дотично лице живело и из друштвене средине из које је оно изашло, треба да закључке једног експерта овери читав ред стручњака. Експертиза извршена само од једног лица, макар оно било стручњак криминалне полиције, не може да се прими као непобитан доказ у овом компликованом делу. Треба још узети у обзир да је рукопис пасквила намерно промењен. Због тога се експертон задатак још више компликује. Али закључци Салкова постају сасвим сумњиви, кад он, као један од разлога за свој закључак, наводи уцењујуће писмо које је примио фелдмаршал кн. Воронцов, како се тврдило, од Долгорукова, и решење француског суда који је нашао да је уцењујуће писмо Воронцову писао баш Долгоруков. Судски процес између Воронцова и Долгорукова водио се

⁵⁴⁾ Русский Архив, 1888. бр. 7, стр. 312.

⁵⁵⁾ Тако је на пример мишљење П. К. Грубера у уводном чланку „Успомена“ гр. В. А. Сологуба, изд. Academia.

⁵⁶⁾ „Да ли је један странац могао написати анонимну пасквилу на Пушкина?“ Нов материјал о двобоју и смрти Пушкина. Радови Пушкиновог Дома. Академја 1924.

врло пристрасно, пресуда је у колико се односи на Долгорукова, била очигледно неправична, и друштвено мишљење стало је на његову страну, што потврђују и И. С. Тургенев⁵⁷⁾ и С. А. Собољевски, који су обојица непријатељи Долгорукова. Експертиза француског суда, која је нашла да је уцењујуће писмо Воронцову писано руком Долгорукова, треба и сама да се провери и никако не може да буде наведена овде као доказ⁵⁸⁾. Понеки пут лажна писма служе као zgodne околности за терећење нежељних и штетних у очима власти лица. Тако је било, на пример, у познатом процесу Н. Г. Чернишевског године 1863.⁵⁹⁾ Разлози због којих се цедуља у циљу уцене послана кнезу Воронцову тешко може приписати Долгорукову, наведени су у појединостима у раду М. Лемке "Кнез П. В. Долгоруков — емигрант,"⁶⁰⁾, на који упућујемо читаоца.⁶¹⁾

Дакле, закључак стручњака криминалне полиције не може према наљем мишљењу да буде признат као убедљив доказ који решава питање о крививи кн. Долгорукова. Напоменимо још да ниједан од људи чија смо негативна мишљења о Долгорукову горе навели, нису га оптужили за ауторство пасквилних писама Пушкину, иако су ова лица психолошки била припремљена да дотичну оптужбу приме са поверењем и искористе је на штету Долгорукова. Ако ни кн. П. А. Вяземски, ни А. И. Тургенев, ни Е. С. Андрејевски нису додали својим негативним судовима о Долгорукову и

⁵⁷⁾ М. М. Стасјулевич и његови савременици у њиховој преписци. СПб. 1912. св. 111, стр. 482.

⁵⁸⁾ Вид. горе почетак његовог писма Воронцову. Усталом, А. Ф. Кони налазио је експертизу француског суда за достојноу поверења. Ето шта је он написао овом приликом («Иззаметок и воспоминаний судебного деятеля», Р. ст. 1911. II. 248—249). «Довољно је сетити се злогласног процеса о изнуђивању емигранта кн. П. В. Долгоруков суме од хиљада франака од кн. Воронцова под претњом да ће у книзи о руском племству извести његов род од некаког неваљалца који је жигео у XVII столећу. Уцена је била написана у трећем лицу на једној цедуљи засебној која је била уметнута у једно писмо најкоректнијег садржаја и потписано од Долгорукова. Оба документа написана су била на различитој хартији, различитим мастилом и сасвим различитим рукописом. Али налиграфска експертиза при париском суду нашла је у коначном закључку да и једно и друго потиче од Долгорукова. Промена рукописа у уцењујућем писму била је извршена савршено, али навика писати «а» репњима слично са немачком готицом, а који је једна Долгоруковљева особина издала је, и на крају писма више пута су се појавили издајнице — репњичи, за које је и онај који је писао био извучен на Божји свет.»

⁵⁹⁾ Мих. Лемке. Политички процеси у Русији 1860. г. ГИЗ. М. П. 19. стр. 296, 333, 6 и 64.

⁶⁰⁾ «Былое», 1907, март, стр. 174.

⁶¹⁾ О процесу кн. Воронцова са кнезом Долгоруковым вид. још и у Запискама сенатора К. Н. Лебедева. Рус. Арх. 1911. II. стр. 32—34.

оптужбу за ауторство пасквилних диплома, то није зато што неповољни за Долгорукова гласови нису до њих допрли, него очигледно зато што ову оптужбу нису сматрали за озбиљну. Треба зато чекати нове разлоге, нове доказе. Све дотле Долгоруков остаје само осумњичен. Таквим закључком ми се уопште враћамо на опрезно формулисање кн. П. А. Вјаземског, "Могао је да учини, али дали је учинио — непознато је."

ПУШКИНОВА СМРТ

У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ШТАМПИ

ОНОГА ДОБА

27 јануара 1837 године у околини Петрограда био је двобој између песника А. Пушкина и гардиског официра, барона Жоржа Дантеса Хекерена. Песник је тешко рањен у трбух; мучио се два дана, и умро 29 јануара. Превремена и трагична смрт Пушкинова постала је догађај великог значаја и усталисала јавно мићење не само у Русији, већ и у Европи. Мишљења и осећања најбољег дела руског друштва тридесетих година прошлога века нашла су израза у познатом писму песника В. А. Жуковског покојниковом оду и у чувеним стиховима М. Љермонтова „На смрт Пушкина“. — „За један тренутак“ писао је В. А. Жуковски, „пропао је снажани и крепак живот, пун генија и светлих нада. Не говорим о теби, јадни стари оче, не говорим о нама, његовим ожалостћеним друговима. Русија је изгубила свог омиљеног националног песника. Он је отишао баш оног момента када се његово сазревање завршавало“...

Међутим, одјек овог кобног догађаја у руској штампи тридесетих година ни издалека није одговарао његовој важности, нити пробудјеном интересу. Двобој и смрт А. Пушкина, због сурових цензурних услова за владе цара Николе I, нису у потребној и одговарајућој мери приказани и расветљени у руском дневним листовима и часописима тога доба. Некролози о Пушкину штампани у руским новинама 1837 године, износили су само неколико редака, а сви чланци у часописима једва да заједно износе неколико десетина страна. — То је цела литература о двобоју и смрти великог песника, одмах иза догађаја.

У прво време, пошто је Пушкин био „сумњив“, није се смело писати не само о стварним разлозима смрти (о двобоју и рани), него чак ни о историском значењу и карактеру његове књижевне делатности. Пријатељ Пушкинов, кнез Вјаземски, у писму А. О. Смирновој жали се на забрану

руским новинама да пишу о песнику и каже: „С Пушкином се понавља исто што је било с Пугачевом, за чије је име било наређено да се преда заборава“.

Један од најважнијих извора, који са симпатијом и пијететом обавештава о судбоносном двобоју и последњим данима Пушкиновог земаљског живота јесте поменуто писмо, које је старији друг и заштитник Пушкинов, песник В. А. Жуковски, упутио оцу покојниковом, С. Л. Пушкину (15 фебруара 1837 год.). Сав карактер збивања и опис моралног стања Пушкиновог у последњим тренуцима намењен је био фактички не само песниковом оцу, већ и широкој јавности. Улогу штампе у првом моменту је заменила епистоларна литература. Доцније је В. Жуковски објавио ово писмо у петој свесци „Савременика“, који је уређивао А. С. Пушкин¹⁾. Али и оно се појавило, без обзира на високи ауторитет који је Жуковски уживао на двору, у скраћеном облику. Тек много касније, 1864 године, у часопису „Руски Архив“ штампана су и изостављена места овог писма. — „Није тешко“, каже П. Щеголев, „погодити мотиве који су приморали Жуковског да изостави извесне пасусе у „Савременику“. Очигледно Жуковски није могао или није смео да говори у штампи да је Пушкинова олеет била последица двобоја; као и о томе какав је став узео у том случају цар Никола I и како су гледали на целу ствар европски дипломати. Нарочито је непојмљив први мотив овог ћутања; јер, заиста, ако чланак Жуковског прочита човек који није чуо да се Пушкин тукао на двобоју и био рањен, он никада неће сазнати и појмити због чега је Пушкин умро и зашто је тражио да му цар опрости).

Ова атмосфера нејасности и опрезности у којој су текли догађаји врло је значајна за нашу тему. Удварање Дантеса Пушкиновој жени, свађа, двобој и смрт песника, који је уједно био и дворски камер-јункер и, са својом лепом женом, стално се јављао на дворским баловима и у вишем друштву. — имали су значај великосветског па чак и дворског скандала. Догађај овај направио је велику узбуну у двору, у дипломатским круговима, у полицији, која је увек будно пратила Пушкинов живот, и међу интелектуалцима. У двору, зато што се цар Никола I лично интересовао песниковим радом и судбином, а био у неку руку и његов тотор и цензор. Међу дипломатима, зато што је у историју био умешан посланик холандске владе на руском двору, барон де Хекерен. Полиција се интересовала за Пушкина, чак и после смрти, пошто јој је био познат као незадовољник и либерал. Аристокра-

¹⁾ Последња минута Пушкина, „Современик“, књ. V, 1837.

²⁾ П. Е. Щеголев: Дуэль и смрт Пушкина, 1928, стр. 163.

тија је била узрујана зато што су у њеном кругу десио скандал. Интелектуалци су се грозили бесмислене, непотребне жртве коју је поднела руска књижевност. — После Пушкинове смрти сви су се савременици поделили у два табора: у већем су били пријатељи, а у мањем непријатељи покојникови. „Сви који су били у Русији на страни песниковој хвалили су дирљив однос цара према Пушкиновој успомени. С одушевљењем се причало о бенефицијама које су дате удовици и деци покојниковој. Шапатом али од срца су одобравали цареву наредбу Жуковском да прегледа заостале рукописе Пушкина и да спали све што би у њима нашао негодног. Претставници страних држава који су били акредитовани на руском двору, сматрали су за дужност да у депешама својим владама подвуку однос цара Николе I према Пушкину. Ниједан од њих није изоставио да спомене обилату помоћ Пушкиновој породици, ни наредбу да се уништи све што би могло да баца сенку на успомену Пушкинову³⁾).

Поред штурих вести у штампи информативну улогу вршила су, као што је споменуто, и писма намењена публикацији у јавности. Таквих писама је било више, писали су их А. И. Тургенев, кн. П. А. Вяземски, В. А. Жуковски и др. У тим писмима пријатељи покојног Пушкина, а нарочито Жуковски и Вяземски, вешто и марљиво су улепшавали стварност, управо давали ону слику коју је изискивала потреба момента: да се заштите и очувају морални и материјални интереси Пушкинове породице. Историја трагичне смрти великог песника, коју су они пружили својим савременицима, имала је у виду пре свега чување репутације Пушкина и његове жене. — Све ове околности под којима су се формирала и преламала обавештења о Пушкиновом двобоју и смрти у Русији, имале су директног утицаја и на информације које су се појавиле о истом предмету у страниј штампи.

Најновијим монографијама П. Е. Шогољева и А. С. Пољакова⁴⁾ жалосни догађаји 27—29 јануара 1837 год. потпуно су расветљени. Било је такође и покушаја да се прикаже одјек Пушкиновог двобоја и смрти у европској штампи: француској, енглеској, немачкој, (П. Шеголев — *Иностранная пресса 1837 года о смерти Пушкина*; М. Веневитинов — *Некрологи Пушкина в немецких газетах 1837 года*). Али до сад није било потпуне и систематске студије о томе како је реагирала млада српска штампа на смрт словенског генија. Један део материјала, врло незнатан пружа о том предмету г. П. А. Заболотски у својој књизи „Очерки русскаго влияния в славянских литературах новаго времени“, али ува-

³⁾ Ibid. стр. 214.

⁴⁾ О смрти Пушкина по новым данным, Пет., 1922.

жени писац додирује нашу тему узгред и не искоришћава целокупан материјал који постоји о томе у српској штампи. Сем тога, г. П. Заболотски, који се не бави директно овим питањем, не претставља чињенице у историској перспективи, а услед тога, чини нам се, не даје и тачну оцену при анализи градива и улоге српске штампе поводом Пушкинове смрти.

II

Први часопис, који је упознао српску читалачку публику с именом А. Пушкина био је *Лейбойс*. Већ год. 1825 читамо у овом часопису белешку следеће садржине: „А. С. Пушкин рођен 1799, кол. секретар, писао је многа Лирическа сочиненија, Руслан и Људмила, С. Пет. 1820“. Уопште, *Лейбойс* је поклањао већу пажњу Пушкиновим делима још за време његовог живота. Доцније на странама *Лейбойса* се у више махова нотирају најважнија песникова дела, а сем тога штампају се и чланци биографског карактера, као „А. Пушкин и цар Никола“^а). Од осталих српских новина, часописа и алманаха који су се бар у неколико бавили Пушкиновом биографијом г. П. Заболотски наводи: *Србски народни лист* Т. Павловића, *Србску новину*, или *магазин за художество, књижевство и моду* А. Арнота и *Љубиљез Просвешћенија, Србско Далматински Магазин*. Међутим, ван пажње г. П. Заболотског је остао богат биографски материјал који се налази у званичном листу *Новине србске* за 1837 годину и који је сав посвећен теми која нас интересује. Ту се редом, постепено, у неколико бројева излажу историја, узроци и последице двобоја. Информација се наравно црпи из страних извора, а догађаји се осветљени у оном духу како је цела ствар тумачена и препричавана онда у Петрограду.

Прва вест о смрти Пушкина долази релативно брзо. *Новине србске* у бр. 9 од 5 марта 1837 год., у рубрици „Иностране вести — Русија“ доносе кратку белешку прештампану из „Зрителиа Аустриског“: „Руско књижество претрпело је знамениту штету догодившом се смрћу стихотворца Александра Пушкина, који је и у иностраним земљама најславније познат, и који се 10-ог фебруарја после кратке телесне болести у 38-ој години живота свог претставио“. У вези с горе наведеним карактером руских информација карактеристично је да се овде не спомиње ни двобој ни прави узрок Пушкинове смрти (рана). У броју 11 (од 20 марта 1837 г.), у истој рубрици штампа се опширнија notiца у којој се наводи „несрећни и проклетни“ двобој, као узрок смрти, али се још увек не зна с ким и због чега се тукао Пушкин: „Из Ст. Петербурга

^а) Летопис М. С., IV. 143. П. Заболотски, стр. 207.

од 22-г фебруарија јавља се о саопштеној већ смрти познатог руског списатеља Пушкина још и слеђујуће: „Прослављени стихотворац новог руског књижевства, Александер Пушкин, умрео је у недовршеној 37-ој години живота,⁶⁾ следством несрећнога и проклетог удвоја (дуела). Живећи још отац његов и сад је земљодержац (спаија) у Плескавској губернији⁷⁾ тамо су и телесни остаци почившег, пошто су овде при торжественем великолепију церковни благослов примили, однешени. Какво је свеопште учестије смрт његова, нарочито високо прослављеним у књижевству именом његовим, које је покојник у целој Русији себи придобио, код овдашње публике возбудила, видело се у дан торжественог провода његовог. На тај конач су се у придворној цркви небројене гомиле људи из свију чинова и струке народа сакупили од који га је већа част само по имену познавала, но међу којима су и најотличнија лица, а такође и многи инострани дипломати били примећени. Није се сумњати да ће нам руске новине скорим временом обстојателно описатије живота његовог саопштити“. Већ у овом кратком допису види се висока оцена која се даје Пушкиновом стварању у Србији. Интересантна је последња реченица која потврђује оскудност извора из којег се црпи информација. *Новине србске* од 10 априла 1837 у чланку прештампаном из „*Обшћих новина*“ први пут додирују породичну драму песника; ту се помињу и супарник и „безимени клеветник“. Права слика Пушкинове трагедије постепено добија свој облик. — У држави која неоцениму ту срећу има да на престолу свом изјаднога, највећим владетелским добродетелима обдареног монарха пригђажава, и сами жалостни догађаји, који свако чувствујуће срце тугом испуњавају, производе неко, на све народе њене благотелно дејствујуће следство. Највећи поетически дух Русије, Пушкин, ономдне је од царства, наука и обожаваатеља његовог високог дара природе, топрв у 37 години, отргнут. Супруга његова красна и млада госпођа, чистог и непорочног владања, која је мужа свог љубила и нежно од њега љубљена била, добивала је од младог неког официра царске гарде доказателства вниманија, која су може бити од Пушкина примећена, но у поверењу к чистом срцу супруге његове и к пристојном владању официра, остала би била некажњена, да нису безимена писма, пуна свакојаки увреда и клевета, сорељивост и раздражено честољубије у њему возбудила. — Пошто младић овај сестру госпође Пушкинове за жену своју узме, и со тим осведочи да чест садашњег патшенога и свастике своје високо почитује, држали су сви ствар

⁶⁾ Погрешно, треба 38-ој.

⁷⁾ Погрешно, треба: Псковској.

ову за окончану; ал безимена писма почну опет наново и даље подрађивати огорчєние и доведу најпосле до несрећног удвоја, у ком је Пушкин смртно рањен био. Император пошље одма некога овде у високом почитанију стојећег мужа к Пушкину, који је најжешће телесне и душевне боље с редком јачином духа и характера сносио, са тим опоминанијем, да се на смрти својој, као християнин са светом помири, које најтрогачелијим начином и учињено буде. При том пошље му император уверење, да ће се за беспримерно несрећну жену његову и четворо нејакє дечице старати, које је доиста већ с познатим великодушијем овога монарха и учињено и у исто време заповеди монарх, ако би се у списанијама овога стихотворца противу владенија или противу ма кога другога што нибуд таково садржавало, што би имену и слави његовој вредносно било, да се таково на ватри спази и да се содржаније то нигде и ни пред ким на свету не открије. — Опело је било величественим начином торжествовано; сви присуствујући, први чиновници двора и државє, колико и се год у цркви могло, — страни посланици и деловодитељи, били су силним чувствувањем и тугом обузети. — Свеобшта ова жалост, у исто време дубоко презирање подлости безименог клеветника, а преко свега најусрднија благодарност к монарку и гордо внутрење уверење, да у њему свака незаслужена срећа оваковог помоћника и оца налази, одушевљавају Петербург, а доиста ће овакова иста чувствувања произвести и у целој Русији, кад о овим догађајима вест добије“. — У овом врло карактеристичном напису се сасвим тачно указује директни и непосредни узрок двобоја — „безимена писма“, која су дала повод Пушкину да позове Дантеса на двобој. Наведени чланак је веома типичан, као образац дописа који су слати страним новинама из Петрограда, који су потицали из кругова наклоњених према Пушкину. Ту провејава симпатична тенденција да се не окажа част покојног песника и његове жєне, да се истакне царева милост и пажња према породици, да се прикаже саучешће и жалост руског друштва и страних посланика. Цео догађај је приказан ганутљивим потезима, у једном уздигнутом тону и с извесном дозом идеализације. Готово у истом духу као и познато писмо В. А. Жуковског.

Новине србске и даље прате драматичан развој ове историје. У бр. 15 од 17 априла 1837 год. читамо кратки извештај о резултату двобоја, управо о последицама његовим за убицу Дантеса: „Пажњант коњаничке гарде регименте Њеног Величества Руске Императрице, барон Хекерен, сад је по изданој пресуди војеног суда због познатог удвоја (дуела) свог са камер-јункером царског двора Александром Пушкином

који је следством задобивене у овом дуелу ране умreo, осуђен да се официрског степена свог и набављеног руског благородства лиши, и јошт сувише деградирао је на степен простог солдата“. У истим новинама од 1 маја 1837 год. прештампана је из додатка *Будимских новина* кореспонденција *Леве Вајмара* штампана раније у *Journal des Debats* у којој писац, који је живео у Русији и лично познавао Пушкина, пружа извесне моменте из његове биографије и књижевне делатности.

Новине србске од 15 маја доносе у целини пресуду војног суда по делу барона Хекерена, која је у исто време једна врста званичног саопштења о догађају и његова формална ликвидација. Овим чланком престаје штампање вести о Пушкиновом двобоју у поменутом листу. — „Генерални аудиторијат, развидивши парнично дело барона Хекерена, бившег лајтнанта у коњичкој гардејној регименти Њеног Величества Императорице нашао га је за виновна и казни достојна зато што је против законом начином Александра Пушкина на удвој (дуел) позвао, и смртну му рану задао, који је дуел са тим причинен био што је Пушкин — раздражен бивши поведенијем барона Хекерена, који је Пушкинов домаћи мир гледао да наруши, и подрзљивим се владањем према супрузи његовој, отликовао, — у магновењу највеће јарости Хекереновом оцу, повереноме овде краљевско-холандеком посланику барону Хекерену, написао писмо којим је чест и једног и другог укорним речима била повређена. Из призренија дакле ови обстојателства и у согласју са 139-им членом војеног закона, као и 352 членом 25 свеске Законика, генерални аудиторијат је тог мњења да Хекерен зато што је камерјункера Пушкина на удвој позвао и у таквом га убио, свог степена и задобивеног у Русији благородства буде лишен, и да се као прост солдат по благорасудженију војеног надзираоства у службу прими“. Кад је генерални аудиторијат ову пресуду императору предложио, придода овај следејуће собственоручно решеније: „Тако нек буде; не прости солдат Хекерен да се као перуски поданик са пратећим га служитељем полиције преко границе пошље, пошто му се најпре официрска свидетелства његова одузму“. — Онда затим као што је познато, барон Хекерен отиде одавде. Супруга његова следовала је за њим.“

Као што се види из горе наведеног написа, *Новине Србске* су будно и пажљиво пратиле све што се односило на двобој и смрт Пушкина. Цео ток догађаја, који су прекинули живот најбољег руског песника, иако из страних листова, приказан је са симпатијом према Пушкину и поштовањем његовог генија. Извештаји су кратки и дати у главним потезима, али доста тачно и објективно, кад се узме у обзир раније речено о ставу руске штампе и о нејасности основних извора.

Поред *Новина србских* Пушкинова смрт је имала одјека и у другим органима српске штампе 30-их година. У *Србском народном листу*⁸⁾ на неколико месеца после песникове смрти штампана се чланак „Пушкин руски стихотворац“. Тај чланак наводи у својој књижи г. *П. Заболойски*; он препричава најинтересантније пасусе и на завршетку констатује да је напис „пун нетачности“ и прожет конзервативно националистичком тенденцијом⁹⁾. „Анализа овог, једног од првих српских више мање подробних обавештења о Пушкину доводи до закључка да и у овом случају није било без немачког посредовања“¹⁰⁾. Пошто је г. *П. Заболойски* изоставио баш она места у којима се садржи карактеристика и оцена Пушкина и која се непосредно односе на његову драму, ми ћемо их донети овде текстуелно из *Србског народног листа*. — „Пушкин, који је недавно у двобоју погинуо, премда као човек нимало овоме подобан, био је код Руса тако народни човек као код нас Доситеј. Све што је Пушкин рекао, све и најмање што би он учинио, то се за час по целој Русији чак до Сибира и преко Кавказа разгласило. Он је својим особеностима и својим списанијама еуропејски муж давно постао, а нас Славјан јоште се изближе тиче. ...Пушкин у књижевству руском као народни стихотворац прво место заузима. Он означава степен висине поетическог стила, и у лепоти описанија и претстављенија нико се с њим сравнити не може; и он се међу сад живеће еуропејске стихотворце као најодаренији на прво место ставља... — Његова је највећа страст била љубав, и он је у браку са лепом својом мадоном са свим срећан био. Коцке и карте биле су друге, а кадкад и прва страст његова, особито у млађим годинама... Хиљаду хитроумни Пушкинови изреченија по народу разносило се, јер што год је од Пушкина долазило, то је све од уста до уста ишло. На његовом гробу је свако оговарање престало, и само ће се о слави његовој од сад говорити. Он се због жене са шуром својим сад недавно свади, овога на двобој (удвој) изове, и у овом у преи рањен живот изгуби. Како га цела Русија оплакује то је засведочио сам цар, који је противника његовог свију званија и отличија лишио, а Пушкину у оном часу кад се смрћу борио својеручно писмо написао, да християнски умре саветовао га; и другу му утеху на земљи дати не знајући, да ће матери његовој од 20.000 рубља, док живи, пензију давати, уверио.“ — У овом чланку, наивном али благонаклоном има радозналост интересовања за приватан песников живот, има и ситних грешака у излагању биографских факата, које је сасвим правилно

⁸⁾ Од 30 маја 1837 год. XXII

⁹⁾ Очерки, стр. 226—227

¹⁰⁾ Ibid стр. 227—228

уочио г. *П. Заболойски*. Али ту провејава високо схватање Пушкинове поезије и његова симпатична оцена као човека — Идуће године срећемо податке о Пушкиној трагичној смрти још у неколико српских едиција 30-их година, али оне немају нарочити интерес и значај.

У исто време Пушкинова смрт има одјека и код Хрвата. У чланку „*Puſkin*“ (*Danica Ilirska*, br. 22, od 3 lipnja 1837), после доста површне анализе Пушкинових дела и наивног портрета, при закључку чланка се налазе и редови о двобоју и смрти. Ево тих података: „*Puſkin* je na mejdanu sa svojim ſurom poginuo⁽¹¹⁾; i budući da je topla arabska kerv u njegovih žilah kipjela, bio je tako osvetan da se je još i u zadnjem hipu svoga života, pokle je već zernom prostreljan na zemlji ležao, podigao, i svome protivniku rame piſtoljem rastergao⁽¹²⁾.”

Даље у *Danici* имамо чланак „*Iznemak iz pisma g. M.P.P. iz Moskve dana 21 veljače 1837*“ које је саопштио П. И. Шафарик. Ево тих редова: „I žalosno izveſtije moram Vam saobćiti: *Puſkin*, naš slavni *Puſkin*, poginuo! Poguba je ta nepaknaditeljna za literaturu rusku. On biaſe naš prvi narodni pesnik. Mi smo svikolici tom nezgodom još navek jako žalosni. Bi rstreljen, uloživši se za čest žene, na dvoboju od Hollandčana⁽¹³⁾. *Dantes*a.⁽¹⁴⁾”

Свестрано проучавајући руски утицај у српској књижевности и журналистици у првој половини XIX века и марљиво аналишући све поле значајне чланке о руским стварима, г. *П. Заболойски* на крају доноси свој критични суд о карактеру и вредности биографског градива о Пушкину (узгред и оног што се односи на његов двобој и смрт). „Нарочито много нетачности и грубих грешака опажамо у биографском материјалу о Пушкину који се почео појављивати доста рано и у знатном броју; а да не говоримо о томе да су неке од ових бележака и сувише лаконске“. Даље аутор поменуће књиге поред „ лепе пажње“ према Пушкину од стране српске штампе констатује и слабу обавештеност, једнострано познавање факата и тенденциозност у групирању података.¹⁵⁾ „При излагању биографског градива истиче се благонаклоност Александра I и особито Николе I, према Пушкину, затим промена у конзервативном духу која је наступила код Пушкина у доба расцвета његовог стварања. Једном речи, пише г. *П. Заболойски*, код Пушкина се налази у главном оно

¹¹⁾ Погрешно, треба: пашеном.

¹²⁾ Није тачно: Дантес је био лако рањен у руку

¹³⁾ Погрешно: Дантес је био Француз, али посинок холандског посланика, бар. Хекерена.

¹⁴⁾ *Danica*, br. 34 od 5 kolovoza 1837 god. str. 135.

¹⁵⁾ Очерки, стр. 390.

што је одговарало конзервативним принципима српства тога времена у оној слици Русије која је тада била уобичајена. ⁽¹⁶⁾

Истим путем иде и г. А. Сиротинин, који готово буквално понавља речи и закључке г. Заболотског. У студији „Пушкин и Славјан“ штампаној у његовој књизи „Россија и Славјане“ он пише: „Пушкинова смрт је показала колико је он био близак словенству. Готово у свима живим словенским литературама тога доба руски губитак је нашао одјек пун саучешћа. Српска књижевност се у главном одазвала званично. Премда су Срби преали онда на т.зв. славено-српском језику, — ипак Русија их, чини ми се, није занимала толико својом литературом и науком колико им је импоновала државном моћи.“ ⁽¹⁷⁾

Неупоредиво срдачнији, бескрајно дубљи и вернији је био глас саосећања пољског народа, — наставља г. А. Сиротинин. И одмах додаје: „Није ни чудити се, јер је у име Пољске говорио сам Адам Мицкјевић“. Овде се г. Сиротинин удаљава од обичног мерила, јер треба имати у виду да су А. Пушкин и А. Мицкјевић некада били везани присним другарством и да је сам А. Мицкјевић био песник, и то песник европскога гласа. У овом би се случају могло говорити само о гласу једног другог и песника.

Ако посматрамо све ове ствари у историској перспективи, у светлости нових истраживања, и кад узмемо на ум врло компликоване околности — политичке и моралне у којима се обавештавало у Русији о свађи, двобоју, рани и смрти Пушкина, као и претходним моментима целе песникове драме, — чини нам се да је тешко захтевати да српска штампа 30-х година да више него што је дала, и да г. Заболотски у свом строгом суду о њеној улози превиди многе тешкоће, које су поред све добре воље биле несавладљиве. Он признаје интересовање које је српска штампа показала према Пушкину, не пориче симпатију с којом се писало о његовом животу, а нарочито смрти. Али стално подвлачи необавештеност, грешке, тенденциозност. Међутим, како се може тражити потпуна тачност и објективност у информацијама, кад их није било ни у оскудним и мутним основним руским изворима тога доба. Што се тиче лаконизма, једностраности и тенденциозности, које констатује г. П. Заболотски они потичу, у колико их има, из оне атмосфере која није допустила да чак и у Русији догађаји дођу до свог правог изражаја у штампи. Природно је да је млада штампа кнежевине Србије, која још није имала ни своје дипломатске претставнике ни новинске дописнике у Петрограду, морала да се користи извештајима страних, претежно немачких новина, али, разуме се, по свом избору и нахођењу. Баш по томе се види да је српска штампа 30-х година

¹⁶⁾ Ibid, стр. 397.

¹⁷⁾ Андр. Сиротинин, *Россија и Славјане*, Петербург 1913, стр. 7.

у питању Пушкиновог двобоја и смрти није чинила никакав изузетак у европској штампи, јер је узимала грађу из истих извора из којих је информисана и руска јавност уопште (на прим., чланак *Леве — Вајмара*). Ако размислимо дубље о једностраности осветљења она је ишла у прилог Пушкина и његове породице и имала је свој етички и практични разлог (брига песникових пријатеља да се очува репутација и егзистенција његове породице). У томе је опет српска штампа 30-х година делила судбину својих сестара у Европи. Конзервативни националистички дух, који провејава у овим белешкама и чланцима не само што је одговарао „конзервативним принципима српства у то доба“, већ је и био у оквиру једине идеологије која је била допуштена у Русији цара Николе I, а која је ставила свој печат на све манифестације духовног живота и нарочито штампе, коју је стезала сурова цензура.

Додавши грађи коју је савесно проучио г. П. Заболотски горе наведене чланке из *Новица србских* који се односе на двобој и смрт Пушкина, долазимо до следећих закључака по овом цитању.

Да је Пушкину у српској штампи 30-х година била посвећена знатна и искрена пажња, која је нарочито појачана његовом трагичном смрћу. Да је српство већ у то доба, у главном, било свесно величине Пушкиновог генија и његовог значаја за историју руске литературе, као и привлачности његових личних особина. Али за Србе као и за Русе, сасвим природно, Пушкин се још није видео у историској перспективи, већ као њихов велики савременик.

Слике породичне трагедије, смрти, двобоја, његових последица, као и сва атмосфера у Петрограду претстављени су лапидарно али тачно. Ако је било мањих грешака у појединостима из биографије, то се објашњава тиме што у то доба уопште није било сређене Пушкинове биографије; информације о њему црпље су се често из друге руке, а цела његова појава била је, нарочито после двобоја и смрти, окружена велом необичности и романтике.

Тумачење догађаја и тон којим је излагана историја двобоја и смрти директно одговарају оним петроградским верзијама и оној идеализацији факата коју су, у најбољим намерама, спроводили Пушкинови пријатељи или званични кругови, а које су, у крајњем плану, имале за циљ добро име песниково и интересе његове породице.

Квантитативно број notiца и чланака посвећених Пушкиновом двобоју и смрти у српским новинама и часописима 30-их година је доста велики, нарочито ако се узме одговарајући број информација о истој теми у руској и западно-европској штампи и недовољна развијеност српске штампе онога доба.

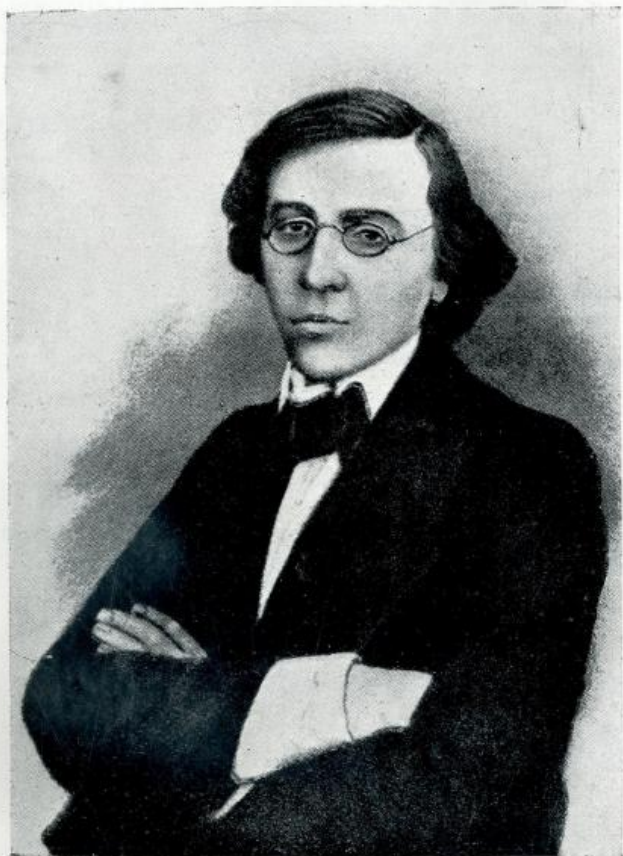
ВЕЛИКИ МАЈСТОРИ РУСКЕ КЊИ- ЖЕВНЕ КРИТИКЕ И СОЦИЈАЛНЕ МИСЛИ

II

Н. Г. ЧЕРНИШЕВСКИ (1828 — 1889)

Заставу руске књижевне критике, која је испала из руке Белинског, прихватио је неколико година после његове смрти Чернишевски. Између смрти Белинског и почетка активног књижевног рада Чернишевског прошло је свега шест година. То су биле веома мрачне године у историји Русије, руске књижевности и руске мисли. У свима државним и јавним пословима дошло је до пуне стагнације, шта више — расула. Реакција је била на своме врхунцу. Белинског су хтели предати забору. О њему се није смело писати. Велики број активних и интелигентних младића, међу њима Достојевски и песник Плещејев, осуђени су били на смрт у процесу тако званих петрашевца. Били су већ изведени на губилиште и тек ту помиловани. После су чамили на робији или као војници у далеким гарнизонима. Знаменити украјински, или малоруски песник Тарас Шевченко налазио се као војник на граници Азије у прогонству. Њему, сликару и песнику, забрањено је да црта и да пише. Чак су и конзервативни славенофили били више мање ућуткани и налазили су се под полицијским надзором. У ово кратко раздобље између револуције 1848 и смрти Белинског, с једне стране, и кримског рата и почетка литерарног рада Чернишевског, с друге стране, као да су биле прекинуте бар оне видљиве нити у развоју руске мисли. Баш у те године пада коначно формирање, образовање Чернишевског.

Никола Гавриловић Чернишевски био је по оцу, пореклом из свештеничког staleжа а по мајци из племства. Отац његов, Гаврило Иванович Чернишевски, саборни прота у Саратову (1795—1861), био је ванредно образован и карактеран човек. Никола Чернишевски родио се 12 јула 1828 године (по старом календару). Из детињства је показивао велике

Н. Чернышевский
(1828—1889 г.)

способности. Отац га је сам учио, све до петнаесте године, када се уписао, након положеног пријемног испита, у виши течај саратовске богословије. На развој малог Чернишевског повољно је утицала породица његових рођака и суседа Пишина. Са Александром Пишином, својим братом од тетке, који је био нешто млађи од њега (рођен 1833) Чернишевски је увек био у присним везама. Касније се Пипин прославио као велики слависта, етнограф, историчар руске књижевности и јавни радник (умро 1904). О Чернишевском богословцу сачувано је мишљење једног од његових земљака професора богословије Палимсестова, који га карактерише као „анђела у телесном облику“ алудирајући и на његову необичну младалачку лепоту, и на његов супериоран дух; али, узимајући у обзир даљи развој и делатност Чернишевског, исти Палимсестов каже за Чернишевског да је био још и „анђео који је пао“¹⁾.

Виши течај саратовске богословије није био без добрих наставничких снага. Чернишевски је тамо прилично извежбао свој дух и заострио своје перо, али је ипак највећи био утицај његовог оца. Архијереј је убеђивао проту Чернишевског да треба послати сина на више теолошке студије. Међутим, отац и син су одлучили да иде на универзитет. Није, дакле, помогла молба архијереја „нека цркви не буде одузето будуће светило“. 1846 године Чернишевског налазимо већ као студента историско-филолошког факултета у Петрограду. Од професора на њега је највише утицао знаменити филолог Иамаил Срезњевски. По његовим упутствима Чернишевски је радио на проучавању руског најстаријег летописа, т. зв. „Нестора“, па је год. 1853 објавио (у 7 делу II свеске „Додатака“ „Известијама 2-г одељења Академија Наука“) речник за т. зв. „ипатијевски“ рукопис тог летописа. То је једина права филолошка радња Чернишевског, али се из многих његових критичких чланака и приказа види да је био веома спреман и јак филолог.

Поред научних радова, предавања и испита, Чернишевски се за време студентских година бавио и филозофијом, те је пратио ондашњи друштвени покрет. У покрет петрашеваца он се ипак није умешао, иако је био доста обавештен о фурјеризму, којем су били склони петрашевци. Од немачких филозофа упознао се са Хегелом и хегеловцима, нарочито са Фајербахом.

Године 1850 Чернишевски је дипломирао, добивши титулу „кандидата“. Одмах иза тога он се примио за наставника саратовске гимназије. Ту се он спријатељио са Николом Косто-

¹⁾ Ив. Палимсестовъ Н. Г. Чернышевскій по воспоминаніямъ земляка. Русскій Архивъ, 1890, № 4.

маровом, знаменитим историчарем, бившим професором кијевског, а касније петроградског универзитета, који је био интерниран у Саратову у вези са процесом Кирилومتодијевског друштва (Шевченко, Кулиш, Костомаров и други). У Саратову се ускоро Чернишевски оженио из ватрене љубави. Његова жена, Олга Сократовна, лепотица на гласу, изгледа да није дорасла своме мужу. Брак, у којем се родила два сина (од њих Михајло касније издао целокупна дела свога оца у 12 великих свезака) није био сретан. Чернишевски са своје стране показивао је више пута велико пожртвовање, док му је жена понекад била доста површна.

Ускоро је Чернишевски пристао, на позив познатог педагога Иринарха Введенског, који је играо већу улогу у дирекцији војних школа, да пређе у такву школу, па је био премештен у другу војну гимназију у Петроград. Али није ни тамо дуго остао, него је напустио службу и прешао у новинарство и књижевност. Године 1853 он сарађује на „Петроградским вједомостима“ и „Отачаственим запискама“, а године 1854 ми га већ видимо у „Савременику“ великог песника Некрасова, у којем ће остати све до обуставе самог „Савременика“ и сопственог хапшења. То су најплодније и најзначајније године у животу Чернишевског (1854—1863).

Поред тога, Чернишевски је тежио ка универзитетској каријери. Да би добио катедру, он је требао да положи усмени стручни испит, тако звани магистериј и да јавно одбрани једну штампану тезу. Испит је био одлично положен, а теза је („Естетски односи уметности и стварности“, Петроград 1855) успешно одбрањена. Међутим, министру просвете Норову достављено је како је теза прожета револуционарним духом. По наредби министровој, Чернишевском није додељен научни степен. Стога се он коначно посвети књижевности. С једне стране, он је наставио традицију Белинског низом расправа, чланака, приказа и белешака о свима актуелним питањима и појавама књижевности, а и јавног живота, уколико он налази одјека у књижевним делима. Овамо спадају велика расправа „Слика Гогољевог доба руске књижевности“, чланци о Лесингу, Пушкину, Гогољу, есеј „Рус на rendez-vous“ (Поводом Тургењевљеве приповетке „Асја“). С друге стране, Чернишевски је са највећим интересовањем пратио велики рад и књижевну полемику око припреманог ослобођења сељака. Исто тако он је превео и објавио у „Савременику“ са мноштвом драгоцених напомена и допуна „Политичку економију“ Џона Стјуарта Мила. Увео је у „Савременик“ сасвим нови одељак — политички преглед а дао је и неколико важних расправа из модерне европске историје. Најзад, пратио је и развој филозофије, као и природних наука, у којима је такође био веома јак, па је у вези о тим

објавио врло значајну студију „Антрополошки пријаци у филозофији“.... Поред Чернишевског истакао се много млађи од њега и донекле његов ђак, велики критичар Доброљубов (рођен 1836), коме је Чернишевски „предао жезло руске критике“ (Венгеров) још године 1857. Тургењев, који се није слагао са сувише за њега радикалним Чернишевским и Доброљубовом, добио им је како је Доброљубов „обична гуја“, док је Чернишевски „наочарка“. Разумљиво је да се либерал Тургењев разишао са доста револуционарно обојенима Чернишевским и Доброљубовом. Међутим, широки кругови руских интелектуалаца, нарочито оних пореклом из „разних звања“ (разночинци), то јест свештеничка деца, деца нижих официра и чиновника, припадници трговачког staleжа и т. сл., нарочито су се загревали оним што су писали два велика руска критичара, и то Доброљубов у својим чланцима о књижевности а Чернишевски у расправама о сељачком питању, о привреди и догађајима текуће политике.

Док је руско напредно друштво гледало у Чернишевском свога пророка, апостола и вођу, царска влада, а и сам цар Александар, сматрали су га као свога највећег непријатеља, и највећу опасност по постојећи ред. Али је тешко било доскочити Чернишевском, јер је његов рад вођен у потпуно легалном облику. Почев од зиме год. 1861-2, када су у Русији букнули велики сељачки и студентски немири, Чернишевског стално прате полицијски агенти и шпијуни. Њихови детаљни извештаји сада су објављени у часопису „Красный Архив“. Ипак нису ништа могли пронаћи. Маја 1862 влада је обуставила на осам месеци издавање „Савременика“. 12 јуна по старом календару исте године ухапшен је и сам Чернишевски и затворен у Петропавловску тврђаву. Неколико месеци њега су држали у затвору, али га нису саслушали. Касније је поведена истрага, доста трајава, која није ништа доказала. Никаква кривица се није могла Чернишевском пребацити и никакви „саучесници“ Чернишевског нису могли бити пронађени. Међутим, Чернишевски је и даље чамео у тврђави. У пролеће године 1863 он је за кратко време написао свој знаменити роман „Шта да се ради“ који је Некрасов објавио без имена аутора у „Савременику“. Овај роман је имао велики утицај на руско а и на српско друштво²⁾.

Најзад су иследници пронашли лажног сведока против Чернишевског, неког Всеволода Костомарова, и његовим су

²⁾ Поред појединих одломака, преведен је на српски. У целини г. 1885; поправљено издање г. 1909 (изда А. Погодин Руско-Српска библиографија, Београд 1932, стр. 243-244).

рукама израдили документе који су требали да компромитују Чернишевског. Иако су и сведочанство Костомарова и документи били очигледно лажни, Сенат (касацација, која је судила у првом степену политичке кривце), а за њоме и Државни савет (горњи дом царевине који је судио у другом и последњем степену исте кривце), осудили су Чернишевског на губитак часних права за увек и на 14 година робије⁴⁾. Превишњом одлуком цара Александра осуда је потврђена, само што је рок робије смањен на седам година. 13 маја године 1864 на Митнинском тргу у Петрограду проглашена је осуда Чернишевског и извршена је над њим казна одузимања части. Над његовом главом делат је сломио његову шпаду и његова цивилна униформа „титуларног саветника“ (тај је грађански чин одговарао војном капетану прве класе) спаљена је пред доста великом масом скупљеног света. Дувао је хладан ветар, иако је било већ пролеће и развејавао је лепу таласасту косу Чернишевског. И он је стајао под вешалима, опкољен мноштвом војника, док су добоши грмели. Он је био маленог стаса и изгледао жалостан. Трагичност сцене појачавала се перасположењем једног дела присутних простих људи наспрам „паликуће“ Чернишевског. Тако су га приказали на роду.

У Сибиру Чернишевски није био фактички на робији, за разлику од декабриста и Достојевског. Жена га ипак није тамо пратила, није пошла стопама неких од жена декабриста, које је Некрасов опевао у своме спеву „Руске жене“. Чернишевски је пуно радио. Али штампати своје радове, наравно, није могао. Његово име је било избрисано и забрањано. О њему се могло говорити само описно, на пример „аутор Естетских односа“ или „аутор Гогољевог доба“. У једној студентској песми још се и до данашњег дана пева:

Пијмо у здравље онога ко је написао „Шта да се ради“,
За његово страдање и за његов идеал.

Кад је Пипин седамдесетих година издао нека дела Чернишевског, није могао да назначи име ауторово („Издание А. Н. Пипина“).

Међутим, год. 1871 завршио се рок робије Чернишевског, те су га послали у интернацију у малену паланку Виљујск (свега 40 кућа, на крајњем северу). Виљујск је био веома тешко место, изванредно нездраво. Сви покушаји да се Чернишевск-

⁴⁾ *Fac simile* свију докумената и подребну анализу са вештачењем експерата графолога види у расправи Ю. Стеклова Решенный вопрос „Красный Архив“ св. VI. (XXV стр. 135-181.) М. 1927. Раније је проучавао процес Чернишевског М. К. Лемке, С. „Былое“, 1906, бр. 3-5.

ослободи.⁵⁾ остали су све до године 1883 без последица, а Чернишевски је и даље напорно радио: преводио је, писао оригиналне расправе, написао је роман „Пролог“ и „Пролог пролога“, делом аутобиографске садржине, важан извор за познавање доба ослобођења сељака. Најзад, године 1883 Чернишевског су преместили на становање у Астрахан. Ту је он провео пет година, веома интензивно радећи на преводу и преради монументалног дела Вебера „Историја света“ (11 огромних свезака). Писао је и поједине расправе; тако, на пример, оштро је критиковао Дарвинову теорију борбе за живот, нападајући је као „буржоаску измишљотину“). Преводи и оригинални радови излазили су без имена аутора. Најзад, кратко време пред смрт, он је добио дозволу да се пресели у своје место рођења Саратов. Био је још пун многих планова и идеја, мислио је, на пример, да изда велики енциклопедиски речник, али су његове снаге брзо и очигледно попуштале. Умро је у ноћ између 16 и 17 октобра 1889, после врло кратког боловања. Његова дела издао је његов син, прво без имена аутора (у 4 свеске, Петроград 1890—1895), касније много потпуније и већ као целокупна дела Н.Г. Чернишевског у 12 великих свезака, које садрже 466 табака велике осмине. (Петроград 1906). И ово издање не може да се сматра као сасвим потпуно, али се ипак све што је значајно у њему налази.

На самом рубу XIX и XX столећа почело је већ мало слободније да се говори и пише о Чернишевском. Чак су и у руском енциклопедском речнику Брокхауза⁶⁾ С. А. Венгеров и Л. С. Зак могли да објаве један опсежан и врло леп чланак о Чернишевском. Забрана с његовог имена била је скинута, и почело је свестрано проучавање Чернишевског и објављивање докумената и расправа о њему, које и даље све траје. Може се рећи да је литература о Чернишевском управо огромна. А није ни чудо, када се узме у обзир колико је занимљив његов мученички живот и како је велику улогу он

⁵⁾ А. Н. Пипин поднео је велики реферат надлежнима о злој судбини свога рођака и пријатеља, у коме је дао детаљну анализу целог процеса. Пипин се трудио да прикаже Чернишевског као „безопасног“, што му није пошло за руком, а што му замера — и то у одвратном тону и без довољног разлога, *Стеклов* који је објавио у целини Пипинову претставку (Красњий Архив св. III (XII), стр. 210—233, М. 1927). Академик г. Јован Жујовић причао је приликом једне чајанке за време конгреса руских књижевника у Београду г. 1928 како су се он и његови другови договарали да спасу Чернишевског. Самом г. Жујовићу, онда младићу, била је намењена улога да иде у Русију, да да свој српски пасош Чернишевском, који би, као Србин, Јован Жујовић, побегао онда из Русије! Какве свете наивности, каквог пожртвовања! Од овог фантастичког предузећа, разуме се, није било ништа, али је то дирљива и јединствена епизода руско-српских односа.

⁶⁾ Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона, св. 76, стр. 72-686 Петроград 1903.

одиграо у развиту руске друштвене мисли и у историји руске критике, која је, као што смо већ више пута нагласили, толико испреплетана са руском друштвеном мишљу уопште.

*

*

Филозофски систем Чернишевског основан је на природним наукама, а може да се карактерише као *монизам* са материјалистичким обележјем. Чернишевски је пак волео да своје погледе назива „*реалима*“.

Као темељ оног дела филозофије која проучава питања о човеку исто тако служе природне науке као и другог дела који проучава питања о спољашњој природи. Као принцип филозофског погледа на људски живот са свима његовим феноменима служи идеја о јединству људског организма; благодарети опажањима физиолога, зоолога и медика, отстрањена је свака мисао о дуализму човека. Физиологија види у њему исто оно што види медицина, физиологија, хемија; ове науке доказују да се никакав дуализам у човеку не запажа, док филозофија додаје да, ако би човек имао, поред реалне своје природе, још и другу природу, онда би се ова друга природа безусловно показала у нечему, а пошто се она ни у чему не показује, јер све што се дешава и што се показује у човеку произлази само из његове реалне природе, онда друге природе у њему нема... Али уз јединство природе ми запажамо код човека два различита реда појава: појаве т. зв. материјалног реда (човек једе, иде) и појаве т. зв. моралног реда (човек мисли, осећа, жели). У којем међусобном односу се налазе ова два реда појава? Да ли нису оне супротне јединству човечје природе које показују природне науке? Природне науке опет одговарају да ми немамо разлога да грађимо такву хипотезу, јер нема предмета који би имао само један квалитет, него, напротив, сваки предмет показује бесконачно мноштво различних појава, које ми, ради згодности суђења о њима, сврставамо у разне разреде, дајући сваком разреду назив оног главног квалитета, тако да сваки предмет има врло много различних квалитета... Из овога видимо да уједињавање сасвим различних квалитета јесте општи закон ствари... Јединство закона природе већ је одавно било примљено од стране генијалних људи, али је тек послиједњих деценија наше знање достигло такве размере да оно научним начином доказује оправданост овог тумачења појава природе... С таким карактером нових идеја, човеку који их је једаред примно не остаје никаквог пута за отступање на траг или за какве компромисе са фантастичним заблудама. Битни карактер садашњих филозофских погледа састоји се

у апсолутној сигурности која искључује свако колебање у назорима... То су темељне тачке са којих Чернишевски полази у својој знаменитој расправи „Антрополошки принцип у филозофији“ изазваној књигом П.Л. Лаврова „Очерки вопросов практической философии“, а објављеној у бројевима 4 и 5 „Современика“ за 1860 г.⁷⁾

„...Ма какав закључак ви покушали да изведете из моралних наука, ви ћете увек наћи да и он као и други му супротни закључак, и поред тога мноштво других закључака који нису у сагласности, ни са једним, ни са другим, имају искрене заштитнике међу паметним и просвећеним људима. Исто тако у метафизици, исто у историји, без које ни моралне науке, ни метафизика не могу да постоје.

Такво стање ствари у историји, моралним наукама и метафизици нагоне многе да мисле како ове гране наук не дају или чак и сасвим не могу да даду ништа тако сигурно као математика, астрономија или хемија...“ Чернишевски упоређује ове (т.з. моралне) науке са сиромашним рођацима, којима богати и угледни рођаци помажу да се извуку из сиромаштва и потиштености: „Слично се дешава у области науке сад, када су неке науке успеле да се из жалосног стања догурају до великог савршенства, до научног богатства, до умне знаности. Ове богаташице које помажу својим јадним рођацима, јесу математика и природне науке. Још није далеко од нас време када моралне науке заиста нису могле да имају садржину која би оправдавала титулу науке, што им је припадала, те су Енглези били у праву одузевши им звање кога оне нису биле достојне. Сад се стање ствари знатно изменило. Природне науке су се толико развиле да дају доста материјала за тачно решавање моралних питања. Од мислилаца који се баве моралним наукама сви напредни људи почели су да их обрађују уз помоћ тачних метода сличних онима којима се разрађују природне науке...

Прва последица ступања моралних знања у област тачних наука било је строго одвајање онога што знамо од онога што не знамо...Још пре кратког времена моралне науке су се стиделе да признају у неком питању: ми немамо о томе довољних знања. Сад на срећу није више тако: психологија и морална филозофија излазе из пређашњег свог научног сиромаштва, оне већ имају довољно богатства те могу да кажу: ми ово још не знамо, ако збиља не знају.

„Поставља се, на пример, веома замршено питање: дали је човек добро или зло биће? Мноштво људи зноје се око решења овог питања; готово половина оних који се зноје,

⁷⁾ Целокупна дела, VI, стр. 178 — 206 passim.

решавају: човек је по природи добар; други који чине исто тако готово половину оних што се зноје решавају друкчије: човек је по природи зао...“

„... Ми смо више пута говорили, наставља Чернишевски, да моралне науке још нису разрађене толико испрпно као природне; али у садашњем њиховом нипошто сјајном стању већ је решено питање да се сви разноврсни и чак и супротни људски поступци и осећања подведу под *једно* начело, као што су решена сва она морална и метафизичка питања у која су људи залутали пре почетка разраде моралних наука и метафизике по строго научној методи. У побудама човека као и у свим странама његовог живота нема различних природа, нема два основна закона који су различни или супротни један другоме, него ово шаренило појава у области људских побуда и деловања, као и у целом људском животу, произлази из *једне* те исте природе по једном те истом закону.“⁸⁾ Изгледа да не може бити јасније и чвршће истакнуто начело монизма. Само би ми имали ту да приметимо, како је с нашег гледишта, као и са гледишта позитивизма и многих других филозофских праваца, тешко говорити о неком *научном* начину третирања метафизичких проблема. Метафизика, према најчешћој употреби те речи (не Кантовој него Аристотеловој) баш се састоји у томе што она хоће да обухвати и реши питања које стоје ван граница и тако рећи домашаја егзактних наука. Али Чернишевски баш би хтео да ова питања, у колико их не сматра пуким фантазијом или глупошћу, узме у претрес, служећи се методама природних наука.

Међутим, Чернишевски у даљем току расправе (из које смо извадили ове последње одломке) сетио се да није још објаснио у чему се састоји тај *антрополошки принцип у моралним наукама*. „Каква је то ствар овај принцип, читалац је већ видео из карактера самих расправа: принцип овај састоји се у томе да на човека треба гледати као на јединствено биће које има само једну природу, да не би секли људски живот на два различита дела који припадају разним природама, да би посматрали сваку страну људске делатности као делатност или његовог организма као целине, или ако она претставља специјалну функцију неког појединачног органа у људском организму, онда треба посматрати овај орган у његовој непосредној вези са целим организмом. Изгледа да је захтев тог антрополошког принципа веома прост, али су тек у последње време почели да исправно схватају сав његов значај и да му следећу мислици који се баве моралним наукама, и то ни из далека сви него само неки, управо ретки. Већина из реда научника наставља свој рад према фантастичном старом начину неприроднога цепања човека на различите делове који произлазе од различитих природа.“

⁸⁾ На истом месту.

Расправа „Антрополошки принцип у филозофији“ скренула је на се велику пажњу а изазвала је и више полемичких списа. С једне стране, онда још млади руски филозоф, који је до краја живота остао мало познат (касније га је покушао извући из заборавља Владимир Соловјов), Петар Јуркјевић, професор више теолошке школе у Кијеву, написао је опсежну критику на Чернишевског полазећи са идеалистичког гледишта. Озбиљну критику Јуркјевићеву прихватили су и наставили већ у неозбиљном и скроз изазивачком тону два велика руска часописа: конзервативни „Руски Весник“ орган професора московског универзитета, Каткова, који је од либерализма постепено прешао у крајњу реакцију, и либералне „Отачествене Записке“ Дудишкина, у којима је некад почео своју каријеру сам Чернишевски. Чернишевски није хтео да одговара Јуркјевићу; он чак тврди да није читао његову расправу, објављену у стручном часопису „Труды Киевской Духовной Академии“. Али, изазван жучним испадима, он се осврнуо и на Јуркјевића и још више на своје публицистичке опоненте у два знаменита чланка под насловом „Лепоте полемике“¹⁰⁾ Ту он баш и тврди да није читао Јуркјевића и објашњава тај свој поступак прво на нешто шаљив начин, наводећи да он унапред већ зна шта је могао да каже Јуркјевић, јер је и сам као богослов писао оваке расправе, у којима се шупљим фразама побијају најновија открића науке и системи модерне филозофије. Други разлог много је стварнији и озбиљнији, а то је констатовање да између идеалистичке филозофије надахнуте позитивном религијом и свију других система филозофије, нарочито оног монизма који исповеда Чернишевски (он га зове реализмом) немогућан је никакав мост, никаква веза, па напokon чак и никакво право разумевање... Узгред треба споменути да расправа Јуркјевићева није заслужила такав презир од стране Чернишевског (друга су ствар већ полемички чланци „Руског Весника“ и „Отачествених Записака“, који су на неправедан, дрзак начин направили на Чернишевског и оспоравали му не само филозофску компетентност, него у опште свако знање и савесност; само што је полемика била безизгледна, јер ни Јуркјевић није могао да побије Чернишевског, ни, обрнуто, аргументација Чернишевског није могла да еруши идеалистички систем филозофије, јер су с једне и друге стране стајале супротне метафизике, то јест у ствари верека уверења која, строго узевши, не даду се никако логички доказати).

У „Лепотама полемике“ налазимо и ову кратку али веома важну реченицу која претставља један од темеља филозофског система Чернишевског: „свака посебна наука проучава пар-

¹⁰⁾ „Полемические красоты“ у „Современнику“ год. 1861 бр. 6-7 и у Целокупним Делима, св. VI, стр. 221-278.

цидне примене општих закона природе под посебним условима“. Овде је неможе бити боље опет исказана монистичка тачка гледишта и изнет је веома важан гносеолошки и методски принцип јединства науке.¹¹⁾

На другом месту своје полемике Чернишевски одређује место своме систему и заобилазним путем именује свога главног учитеља, кога због цензурних прилика није могао назвати правим именом. „Теорија коју ја сматрам као истиниту претставља последњу карику у ланцу филозофских система... Према једном историчару теорија ова је оправдана, према другоме није; али сви ће вам једнодушно казати да је ова теорија заиста последња која је изашла из Хегелове, исто тако као што је она изашла из Шелингове... Али можда би ви хтели да сазнате ко је (мој) учитељ? Да бих вам олакшао посао, ја ћу вам рећи да он није Рус, није Француз, није Енгелс; — а да није ни Бихнер, ни Макс Штирнер, ни Бруно Бауер, ни Молешот, ни Фохт, — ко је он онда? Ви почињете да погађате: вероватно Шопенхауер, вичете ви, обилато читавши г. Лаврова. Да, баш он, погодили сте!“ „И Чернишевски исмејава свога опонента што је овако „погодио“. Ми сада знамо да је Фајербах био тај учитељ Чернишевског и, према томе, многих генерација руске интелигенције. Али сада да пређемо на разматрање појединих делова система Чернишевског и његове примене на руску књижевност и на онда актуелна питања руског јавног живота.

* * *

Естетика Чернишевског претставља, с једне стране, веома важан саставни део његовог система погледа на свет, с друге пак стране она је моћно утицала и на даљи развој руске критике и саме руске књижевности па и пластичних уметности. Не може се такође довољно оценити утицај ових на први поглед ограничених на једну ужу сферу рефлексија, на општи ток развића руске друштвене мисли и на васпитање потоњих генерација руске интелигенције.

Чернишевски је систематски изложио своје погледе на естетику и на уметност у тези под насловом „Естетски односи уметности према стварности“.¹²⁾ О овојој тези Чернишевски вели у писмима своме оцу следеће: „Тезу пишем о естетици. Ако она прође на универзитету у своме садашњем облику, она ће бити оригинална још и стога што у њој неће бити ни једног цитата... Ако пак ово нађу као нешто недовољно учено, ја ћу додати неколико стотина цитата за три дана. Може се рећи у поверењу да се овдашња господа професори књижевности нису бавили овим предметом који сам узео за своју тезу, и зато они неће ваљда опази

¹¹⁾ Св. VIII, стр. 274.

¹²⁾ Св VIII, стр. 275. и сл.

какву везу моје мисли имају са друштвеним начином мишљења о естетским питањима... „(21 септ. 1853)“ ... Моја дисертација ... има ту особину да у њој нема никаквих цитата успркос општој тежњи да се показује на тај јефтин начин (путем обилатог цитирања) своја псевдоученост... Теза је писана одмах на чисто — случај досада невиђен“¹³)

И ако се из овог писма од 3 маја 1855, када је већ теза била примљена, може видети којом је брзином радио Чернишевски, ипак његов рад чини утисак велике систематичности и промишљености. Садашњи наши естетички назови, наши погледи на уметност и нарочито на оне проблеме које претреса Чернишевски, знатно се разликују од његових погледа; то је у осталом потпуно разумљиво, али треба му признати велику доследност мисли, гвоздену логику, озбиљност аргументације, а и доста леп стил и тачност излагања.

Прво питање које он поставља јесте питање о томе шта је то лепо? Одговор гласи: лепо јесте живот. Ова формула противставља се другој једној коју Чернишевски подвргава темељној критици: „лепо јесте потпуна манифестација опште идеје у индивидуалној појави.“ Међутим, према оној другој формули, ако се она даље развија, „лепо“ је оно биће у којем видимо живот онакав какав он мора да буде према нашим појмовима; леп је онај предмет који изражава у себи живот или нас потесћа на живот ... „Прелазећи на карактеристичне примере лепоте, Чернишевски упоређује појам женске¹⁴) лепоте код сељака и у аристократским круговима друштва. Сељак истиче стаситост, облину формама, здраво руменило образа, јачину ногу и руку, као црте идеалне лепотице, што одговара његовом идеалу живота, здравог, ситог, срећеног, пуног, иако заузетог напорним радом, који води животном успеху и благостању, а обавља се усред природе, дакле под релативно повољним и хигијенским условима. Напротив, аристократија истиче као црте женске лепоте мале, fine, нежне ручице и ножице, мале уши, понекад чак и бледило лица, израз сентименталне туге и сањарења, свакако мисаони и емоционални израз лица, лепоту и дубину очију и њиховог израза. Ове црте лепоте одговарају слободи многих поколења од физичког рада и тешких напора, боравку знатним делом у затвореним просторима, у раскош-

¹³) Естетические отношения искусства и действительности. Цитирамо по издању 1906 г. св. X, део 2, стр. 84 — 164. Српски превод В. Вујића у Летопису М. Српске СХVII—СХIII. Критичке, доста жучне напомене Лазе Костића на истом месту.

¹⁴) Одломци Писама Чернишевског X, део 2, стр. 84 у напомени.

¹⁵) X, део 2, стр. 89 и 162. Занимљиво је да је овај принцип живота, као врховни принцип естетике истакао и француски филозоф Гијо у својој књизи „Les principes l'esthétique contemporaine“. Било би занимљиво упоредити теорије руског и француског мислиоца, али је ово савим посебна тема.

ним дворовима, запослености не толико ума, колико чула, емоционалне обојености целог живота, напетости живаца, од претераних уживања и игре осећања и страсти. Слично Чернишевски приказује лепоту животиња и биљака.

Прелазећи на анализу врло важних естетичких појмова узвишеног, трагичног и комичног, Чернишевски одбацује метафизику у естетици и тера из ње појам апсолутног, односно апсолута, као и појам бесконачности. Тај појам, према Чернишевском, стварно није приступачан човеку, а све што се каже о његовом естетичком значају јесу само празне речи. Узвишено по Чернишевском није ништа друго него нешто необично по својој величини, нешто што превазилази оне раз- мере на које смо навикли. Тако на пример, Јулије Цезар је велики државник зато што неизмерно надмаша просечне нама добро познате државнике и војсковође; Муције Сцевола је велики патриота, зато што његов подвиг, ако можемо веровати Титу Ливију, далеко надмаша обичне жртве патриотизма; Отело је велики за то што је његова љубомора далеко изнад ове с којом смо се ми чешће сусрећемо, итд.

Исто тако обара Чернишевски и обично схватање трагичног код савремених му естетичара и писаца о уметности. Тако, на пример, говорило се како су трагичне личности оне које гони зла судбина или коб. Међутим, овај назор није ништа друго, него једна нова верзија прастарих погледа на свет, који се даду запазити код старих Грка (у митологији и трагедијама), у индиској филозофији и у свакодневним разматрањима неких модерних оријенталних народа.

Чернишевски приказује са пуно хумора, који за нас сада, додуше, изгледа помало тежак, старинска сујеверја о судбини која се после јављају у новом руху, заогрнута у мудролије немачке дијалектике и филозофије. Овај пасус толико је карактеристичан за манир Чернишевског да ћемо га навести овде у целини:

„Ево како схватају ток човечијег живота народи који искрено верују у судбину: ако не будем предузео никакве мере против несреће, ја могу избећи опасност и остати читав; али ако се постарам за одбрану, морам подлећи, и то погинути баш од оног у чему сам тражио спас. Ја се спремам за пут, и предузимам све могуће мере против несрећа које ме могу снаћи између осталог, знајући да не могу свугда имати на расположењу лекове, узимам са собом нешто најпотребнијих медицин-ских препарата у флашицама, и стављам их у побочну торбу кочије. Шта мора у овом случају неопходно да се деси по схватању старих Грка? Кочија ће се преврнути, флашице ће испати из торбе; у своме паду ја ћу несретно закачити слепоочницом једну од тих флашица, под мојим теретом она ће се смрвити, неко парче стакла ће ме убити у слепоочницу и ја ћу умрети. Да нисам предузео никакве мере, не би ми се

ништа догодило; али ја сам се сам хтео обезбедити за случај несреће и погинуо сам баш од онога у чему сам тражио избављење. Такав поглед на човечији живот толико се мало слаже с нашим појмовима, да за нас може претстављати интерес само нечег фантастичног; трагедија, основана на источном или старо грчком схватању судбине, имаће за нас само значење омаске, унакажене прерадом. Међутим, цело излагање појмова о трагичном у немачкој естетици које смо изнели, јесте само покушај довести до сагласности појам о судбини са схватањем данашње науке. Ово увођење појма о судбини у науку помоћу естетичког погледа на суштину трагичног, изведено је са необичном дубином мисли, која је сведочила о великој снази умова који су се трудили на измирењу погледа туђих науци са науком; али овај веома оштроуман покушај служи само као најбољи доказ да сличне тежње никад неће имати успеха: наука може само објаснити узрок фантастичних веровања полудивљег човека, али не да их измири са истином.¹⁶⁾

Стари Грци и они који заиста верују у судбину стоје на гледишту антропоморфизма: "... Земљотрес у Сицилији долази е тога што се цин који је затрпан испод овог острва труди да скине са себе терет који лежи на његовим удовима... Као што примитивац претвара у човека ветар, хладноћу, врућину, болести, исто тако он претвара у човека и снагу случаја. Он приписује његову радњу ђефу некога бића налик на човека, него још је лакше него објашњавати на сличан начин друге појаве природе и живота: јер баш рад случаја може, лакше него манифестација других снага, пробудити мисао о ђефу самовоље, о свима оним квалитетима које су особине људске личности... Што је знатнији посао који је замислио човек, то већи број услова треба да се он оствари баш онако како је замишљен; готово никад неће се сусрети сви услови онако како их је човек израчунао, и зато се готово никад знатан посао не ради баш онако као што је претпостављао човек. Ова случајност која квари наше планове изгледа примитивцу, као што смо рекли, посао неког антропоидног бића, судбине... Случај ништи наше рачуне, дакле судбина воли да ништи наше рачуне, воли да се смеје над човеком и његовим рачунима; случај није могућно предвидети и није могућно рећи зашто се десило овако, а не друкчије: дакле судбина је каприциозна, самовољна; случај је често штетан за човека, дакле судбина воли да штоди човеку, судбина је зла... Ове мисли изгледају нам сада чудновате..."¹⁷⁾ Међутим, оне по мишљењу Чернишевског леже у основи савремених теорија трагичног, иако су у очигледној опреди са

¹⁶⁾ X, део 2, стр. 102 и сл.

¹⁷⁾ X, д. 2, стр. 104.

целим системом модерних реалистичких погледа на свет, које је, иза Фајербаха, усвојио Чернишевски.

Други знатан моменат у објашњењу трагичног састоји се у томе да трагичне личности, нарочито велики људи, носе у себи некав важан морални недостатак, одговарају за некаку „трагичну“ кривицу. Чернишевски не може да прими „тобожњу истину, да свака несрећа, нарочито највећа несрећа, пропаст, јесте последица злочина; у трагичном моралног сукоба најновији естетичари полазе од мисли да иза злочина увек следе казна злочинца која се састоји или у пропасти, или у грижи његове властите савести. И ова мисао очигледно води своје порекло од легенде о фуријама које шибају злочинца...“¹⁸⁾ Најзад, Чернишевски даје своју дефиницију трагичног: „Трагично је оно што је ужасно у људском животу“.¹⁹⁾

Испуштамо оно што Чернишевски каже о појму комичног. Прелазимо, пратећи развој његових мисли, на „различите начине стварања идеје лепог“.

„Три су облика у којима постоји лепо: лепо у стварности (или у природи, ако хоћемо да задржимо филозофску терминологију), лепо у машти и лепо у уметности... Прво питање с којим се ту суоређемо, јесте питање о односу лепог у стварности према лепом у машти и уметности. Најутицајнији сада систем естетичких појмова решава га на следећи начин: лепо у објективној стварности има недостатке који уништавају његову лепоту, и наша машта је зато принуђена да прерађује лепо које се налази у објективној стварности за то да би га ослободила од мана нераздвајних од његовог реалног бивања и на тај начин га претворили у истинско лепо...“²⁰⁾ Да би избегао приговор о пристрасности, Чернишевски износи веома подробно излагање и судове угледног ондашњег немачког естетичара, Фишера, превodeћи у целини неколико страница његове „Естетике“. Затим детаљно критикује напоре Фишерове и формулише своју критику у закључку тезе на следећи начин: „Стварност није само живља него и савршенија од маште. Слике фантазије само су бледа и готево увек неуспела прерада стварности. Лепо у објективној стварности потпуно је лепо... и сасвим задовољава човека.“²¹⁾

После ових разлагања Чернишевски прелази на објашњење порекла и задатка уметности, која нити „произлази из незадовољства нашег духа са манама лепог у живој стварности“, нити несавршенства живе стварности у погледу естетике“²²⁾

¹⁸⁾ X, д. 2, стр. 106.

¹⁹⁾ X, д. 2, стр. 107.

²⁰⁾ X, д. 2, стр. 108 — 109

²¹⁾ X, д. 2, стр. 163.

²²⁾ X, д. 2, стр. 1127 и сл.

„Први циљ уметности састоји се у томе подражавању природе.“ Међутим, Чернишевски се одмах ограђује да он не мисли ту на ропско подражавање. Уметност за објект свога подражавања и прераде мора да изабере на само лепо него још и занимљиво у животу и стварности. Ту је Чернишевски донекле предухитрио неокантовску школу са њеном науком о вредности (Рикерт, Винделбанд, и др.) Али уметност има још и други циљ, а то је „објашњење живота“²³. Коначни закључак су следећи судови: „Суштаствени значај уметности јесте репродукција свега што је интересно за човека у животу; веома често, нарочито у песничким делима излази на први план објашњење живота, пресуда о његовим појавама (ово је централна реченица целог дела: уметност, дакле, према Чернишевском, суди живот, али не у овом смислу да је лепо у творевинама уметника лепше и савршеније од оног у стварности, него у смислу социјално-етичке оцене). Уметност се понаша према животу исто тако као и историја: разлика је само у томе што историја прича о животу човечанства, брињући се највише о фактичкој истини, док уметност даје приче о животу људи у којима се фактичка истина замењује вериошћу према космолошкој и моралној истини... Уметност као и наука не треба да има претензију да буде изнад стварности. Она и без тога има значајну мисију.“ Нека се уметност задовољава својим високом и лепим позивом: у случају отсуства стварности да је донекле замењује и да буде за човека уџбеник живота. Стварност је изнад маште и суштаствено значење изнад фантастичних претензија“²⁴.

Задржали смо се доста подробно на прегледу дисертације Чернишевског, јер је она једна од најважнијих књига руске критике, руске теорије књижевности, а и друштвене мисли. У завијеном облику понекад сувопарних, понекад и нејасних разматрања о уметности крије се, као што је нагласио сам Чернишевски у писму своме оцу, читава једна друштвена филозофија, шта више један општи поглед на свет. А то је критички реализам своје врсте и један захтев да се све стави у службу моралном закону и социјалној правди. Међутим, пре него што пређемо на морална и социјална схватања Чернишевског, образложена и протумачена и у његовим расправама и нарочито у његовом чувеном роману „Шта да се ради“, проучићемо примену његове естетичке теорије у критичним његовим расправама о руској књижевности. Постојало је мишљење да је Чернишевски својом дисертацијом највише, а донекле и својим критичким расправама, много допринео тако званом „рушењу естетике“. Међутим, он ни из далека није толико

²³) Х, д. 2, стр. 151 и сл.: 17

²⁴) Исто, стр. 162.

заслепљен и једностран у примени својих теорија на приказивању и оцењивању појединих књижевних дела. Одбацивши, истина, теорију „уметност ради уметности“, тражећи од критичара да буде у првом реду социолог и моралиста, он ипак радо допушта слободну игру маште, и повољно суди чак о оним делима лепе књижевности која никако не одговарају његовим идеалима. Прелазимо, дакле, на неке његове критичке чланке и судове.

*
* *

За разумевање и карактеристику критичног талента и манира Чернишевског типичан је доста кратак али ванредно леп приказ првих приповедака Лава Толстоја. Четири године иза појаве прве Толстојеве приповетке Чернишевски се у „Савременику“ (год. 1856, бр. 12) осврнуо на „Детинство“, „Дечаство“ и „Ратне приповетке“ Лава Толстоја. Свој необично повољан, врло топао приказ првих дела доцнијег генијалног плеца и светске знаменитости, онда тек почетника, Чернишевски је образложио следећим опажањима и судовима. „Пажња грофа Толстоја највише је упућена на то како се осећања и мисли развијају једна из друге; њему је интересантно опажати како је осећање непосредно изникло из дате ситуације или импресије, под утицајем успомена и разних асоцијација, које доноси машта, прелази у друга осећања, понова се враћа ка пређашњој полазној тачки и опет лута, мењајући се дуж целог ланца успомена; како мисао изазвана првим осетом, води другим мислима, како се загрева све више и више, како меша снове са стварним доживљајима снове будућности са рефлексијама о садашњости. Психолошка анализа може да узима различне правце: једног песника највише занимају црте карактера; другог - утицај друштвених односа и животних сукоба на карактер; трећег веза осећања са поступцима; четвртог - анализа страсти; грофа Толстоја највише занима сам психички процес, његови облици, његови закони, дијалектика душе, да се изразимо тачним термином... Затим Чернишевски потпуно оправдано упоређује Толстоја с Љермонтовом.

Одакле, према Чернишевском, произлази код Толстоја овај дар првокласне психолошке анализа, или тачније речено с чиме он стоји у вези? Чернишевски је показао ванредно тачну критичку интуицију и психолошку проницавост када је приметио да је специфична и најкарактеристичнија особина Толстојевог талента способност „удубљивања у себе“, тежња ка неуморином самопосматрању. Законе човечије радње, игру страсти, везу догађаја, синтезу прилика и односа, ми можемо проучавати пажљиво, посматрајући друге људи; али све знање које добијамо на тај начин неће имати ни тачности, ни

дубине, ако не проучимо најскровитије законе психичког живота... ко није проучавао човека у самом себи, тај неће никад познати људе (ово место је веома важно још и зато што оно показује колико су неоправдано полемисали против Чернишевског његови горе споменути противници, тврдећи како он није придавао важности и чак није разумео методу самопосматрања или интроспекције у психологији). Она особина талента грофа Толстоја о којој смо горе говорили (велики дар психолошке анализе) доказује да је он изванредно пажљиво проучавао тајне живота људског духа у самом себи; ово је знање драгоцено још и с тога што му је дало могућност да напише слике унутрашњих покрета људске мисли, али можда још више стoga што му је дало чврсту подлогу за проучавање људског живота уопште, за разумевање карактера покретних снага у радњама, борбама, страстима и импресијама. Нећемо погрешити кад кажемо да је самопосматрање морало ванредно изоштрити уопште његов дар опажања, научити га да посматра људе проницавим погледом. Драгоцен је у таленту овај квалитет, дар ваљда највећи од свију, право на славу истински великог писца... Дубоко изучавање људског срца увек ће стварати високу вредност свему што буде написао гроф Толстој. Писац може да се заноси сјајним странама свога талента; али истински је јак и сталан његов таленат тек онда када располаже овим даром (то јест знањем људског срца)...⁴ Али још је занимљивије што је Чернишевски опазио у Толстоју ону особину његову, која свакако није мање важна, а вероватно и и важнија, сигурно много карактеристичнија од знања људског срца, од дубине и сјаја психолошке анализе и психолошке карактеристике: то је морална страна Толстојевог талента. „Има у таленту г. Толстоја још и друга снага која даје његовим делима сасвим нарочиту вредност својом изванредно значајном свежином, то је чистота моралног осећања. Ми нисмо проповедници пуританизма; напротив, ми га се бојимо; најчистији пуританизам већ је зато штетан што ствара код човека сурово, суво срце; најискренији и највише задојени истинном моралношћу штетан је већ стoga што води за собом многе лицемере који се сакривају иза његовог имена. С друге стране, ми нисмо толико слепи да не видимо чисту светлост високе моралне идеје у свима знатним делима литературе нашег доба. Никада јавни морал није постизао тако висок ниво, као у наше племенито време, племенито плепо и поред свих остатака стародревног блаата, јер оно се натеже из петних жила да би се опрало и очистило од наследних грехова. Нећемо да кажемо да је у делима грофа Толстоја ово осећање јаче него у делима неког другог нашег знаменитог писца: у овом смислу сви они стоје подједнако високо и пуни су племенитости, али код њега ово осећање има нарочиту ниансу. Код неких оно

је очишћено муком, одрицањем, разјашњено свесним уверењем, јавља се само као плод дугих искушења, мучне борбе, можда више пута поновљеног падања. Друкчије је код грофа Толстоја, код њега морално осећање није само васпостављено рефлексијом и искуством живота, оно се није никада колебало, сачувано у свој својој младеначкој непосредности и свежини. Нећемо упоређивати ову или ону ниансу са гледишта хуманости, нећемо говорити која је од њих виша по своме апсолутном значењу (ово је посао филозофског или социјалног трактата а не рецензије) ми овде говоримо само о односима моралног осећања по вредности уметничког дела, и, морамо признати, у овом случају непосредно као да је сачувана у свој својој безгрешности; од чистог доба ране младости свежина моралног осећања даје поезији нарочито дивљиву и грациозну чар. Од овог квалитета, по нашем мишљењу, у многим зависи драж приповедака грофа Толстоја...

И најзад коначни суд о Толстоју: „Гроф Толстој располаже истинским талентом. Ово значи да су његова дела уметничка дела, да је у сваком од њих веома потпуно изражена баш она идеја коју он хоће да оствари у овом делу. Никад он не каже ништа што би било сувишне, јер би ово било у супротности са основним захтевима уметности. Никад он не ружи своја дела додатком сцена и личности непотребних са гледишта идеје самог дела. Баш у овом се састоји један од најглавнијих захтева уметности. Треба имати много укуса да би се оценила лепота дела грофа Толстоја; али зато човек који уме да појми истинску лепоту, истинску поезију опажа у грофу Толстоју правог уметника т.ј. песника ванредног талента. Овај таленат припада човеку још младом, са свежим животним снагама који има пред собом још дуг пут, много новог ће га срести на овом путу, много ће нових осећања још узрујавати његове прси, још многа нова питања ће претрести његова мица. Каква лепота нада наше књижевности, какву ће богату грађу дати живот његовој поезији. Ми проричемо да је све што је до сада дао гроф Толстој нашој књижевности само залог онога што ће он учинити у будућности; како је богат и леп овај залог!“²⁶⁾

Чернишевски је заиста ту показао велику снагу пророчанску, и већ овај релативно мали приказ одређује му почасно место у реду великих мајстора руске књижевне критике. О Лаву Толстоју за његова живота, а и после његове смрти поводом појаве нових дела, и поновног издања старих, поводом свакојаким годишњица и догађаја, а и без икаква повода на руском и свима осталим културним језицима написано је једна бескрајна гомила добрих и лоших, паметних и глупих,

²⁶⁾ Св. III стр. 639 643 сл. 467.

оригиналних и компилативних дела. Држимо да у тој литератури чланчић Чернишевског заузима нарочито почасно место. Стога, а и ради што пластичније и тачније карактеристике и упознавања читалаца са критичким маниром Чернишевског, ми смо и донели из њега повеће одломке. Има међутим, код Чернишевског и један други манир: то је отрован сарказам, час фина, час груба и смела провија, која свирепо шиба идеолошке противнике или просто дела слабе уметничке вредности, не лепа или штетна. Имао је право Тургенев када је назвао Чернишевског „наочарком“, али треба одмах напоменути да се Чернишевски никад, као критичар, није на неког окомио из личне мржње или је одбацио неко дело које се касније показало као вредно у неком погледу. Нећемо износити примере ове врсте Чернишевске критике, јер се она односи на дела и писце мало познате, већ одавно заборављене и стога сасвим без значаја и занимљивости за наше доба а нарочито за наше читаоце.

Интересантно је још напоменути како је Чернишевски, противник теорије уметности ради уметности, присталица социјалних помената у књижевности ипак умео да цени праву незаинтересовану уметност. Донекле смо то видели на приказу првих приповедака Лава Толстоја. Исто то се запажа у малој књижици Чернишевског о Пушкину, написаној за омладину, а кога је Чернишевски управо обожавао. Али нарочито су у том погледу интересантни, с једне стране, судови Чернишевског о стиховима Шчербине, песника чисте уметности, загрејаног успоменама на класичну Јеладу, песника потпуно далеког од стварности и чак од душевних доживљаја модерног човека. Иза њега је Чернишевски нашао повољан суд, док се, с друге стране, није много загрејао, као за уметника-приповедача, за Николу Успенског, чије приповетке са социјалном садржином изгледа да су могле изазвати нарочиту симпатију Чернишевског.¹⁷⁾ Ми ћемо се задржати још мало на критичкој расправи Чернишевског о Тургеневљевој приповеци „Асја“, као обрасцу с публицистичке, односно социјално етичке критике, и на великом историско-литерарном и критичком делу Чернишевског „Слике Гогољевог доба руске књижевности“. Садржина приповетке Тургенјева „Асја“ доста је једноставна: радња се дешава у Немачкој, на Рајни, усред идиличне природе и идиличне средине. Јунаци су руски путници. Главни пар јесте Асја, дивна једна, пуна душевне снаге девојка и Н. Н. младић, коме аутор даје реч да исприча догађаје. Он је, истина, дивна душа, али мекушац, са slabим карактером, и доста неодређеним правцем, као већина јунака код Тургенјева. Асја се заљубљује

¹⁷⁾ Приказ Успенског св. VIII стр. 339—359.

у тог младића и заказује му састанак. Али на том састанку Н. Н. се плаши Асјине љубави, плаши се одговорности и последица и бежи испред љубави. Централни моменат приповетке, дакле, јесте састанак Асје и младића. Зато је Чернишевски назвао своју расправу „Рус на rendez vous“. Али Чернишевског врло мало занима фабула приповетке и психолошке ситуације, као и чиста уметничка вредност овог Тургењевљевог дела, коју он у осталом и признаје. „Маните их, та еротичка питања, вели он, није сада њима заузет читалац нашег доба, које се занима за питања административних и судских реформа, реорганизације финансија, ослобођења сељака... Али сцена коју је приредио наш Ромео Асји (на састанку), као што смо приметили, симптом је оне болести која исто тако квари на најодвратнији начин све наше послове, и треба само да погледамо мало дубље у то зашто је пао у неприлику ваш Ромео, па ћемо видети шта треба сви ми који лично на њега да очекујемо за себе и у свима пословима. За све је сада јасно да све зависи од друштвених навика и од прилика, т. ј. управо све зависи од прилика, јер навике произлазе из њих... Мора човек да постане ситничар без воље кад живи у друштву које нема никаквих тежњи сем ситних свакидашњих брига“. Слабићи, „сувишни људи (лишње људи)“ друштвени баласт који се понекад претвара и у друштвене штеточине, све ово је произашло због тога што је живот Русије, према Чернишевском, био ситан и бездухован и што Руси нису навикли на прави замах и смелост. Ван друштвених интереса господари само пакосна тривијалност, аморална тривијалност, уопште бесмислена тривијалност.“²⁸⁾

Тургењев је дао нека објашњења поводом те критике Чернишевског, која се управо нису стварно тицала његове приповетке, али по властитом каснијем признању његова објашњења нису успела.

У „Савременику“ у току година 1855-1856 изашле су раније поменуте „Слике“ Чернишевског. Оне обухватају у целокупним делима шеснаест штампаних табака.

То је највећа, управо једина велика литерарна студија Чернишевског која се зове тачно „Очерки Гоголевског периода руској литературе“, т. ј. „Слике Гогољевог доба руске књижевности“; она је подељена у девет поглавља. Касније је прештампавана, и то најпре без имена ауторовог. Као непосредни повод за ову радњу Чернишевски је узео друго издање Гогољевих дела (у четири свеске, Москва 1855) и свеску посмртних дела у коју су ушли остаци друге књиге „Мртвих душа“ (Москва 1855, Гогољ је два пута уништавао руко-

²⁸⁾ Целокупна дела св. 1 стр. 96, 95, 99.

и не друге половине свога највећег дела, тако да су од њега случајно сачувани само неки фрагменти). Студија Чернишевског узима Гогоља као мерило тадашње руске критике, јер управо она је поглавито посвећена развоју руске критике и донекле друштвене мисли, док се о Гогољу и другим ауторима дела лепе књижевности говори више мање узгред, приликом посматрања судова критике и развоја руске философске, естетичке и морално друштвене мисли. О делу свога оца први његов издавач М. Н. Чернишевски тачно је рекао у напомени ка издању год. 1892: „Дело које сада објављујемо, обратило је на се велику пажњу у своје доба, као први покушај темељног објашњења историско-литерарних односа Гогољевог доба. Они су били и прва оцена делатности Белинског: он није био споменут у првим поглављима због прилика ондашњег времена, тек се на крају књиге он јавља под властитим именом. У таквом једном живахном, а у исто време популарном облику слика књижевности тридесетих и четрдесетих година није касније била никад више написана. Следећи историчари књижевности наводили су ово дело као научну студију значајну и због фактичких података, и због критичке тачке гледишта. Најновија детаљна истраживања о ономе добу не само да нису смањила његову вредност него пошто излажу обично понеке детаље ван опште историске перспективе изазивају још већу потребу у једном тако општем прегледу какав је у своје време предузео аутор овог дела.“²⁹ Пок. професор Венгеров оправдано каже да се ова књига Чернишевског може читати са великим уживањем.

Прво поглавље садржи општи увод и једну расправу о знаменитом публицисти Николи Пољевоју. Признајући велике заслуге тог човека, Чернишевски се ипак веома неповољно изражава о њему, зато што је Пољевој врло ниско ценио Гогоља. Друго поглавље говори о издавачу, критичару и научнику Осипу Сенковском, много више познатом под шаљивим псевдонимом „Барон Брамбеус“. Занимљиво је да Чернишевски у многоме доста благо, чак понекад и са симпатијом суди о Сенковском, који је био иначе омрзнут у напредним круговима. У овом се може запазити непристрасност Чернишевског, коју смо већ истакли. У наше доба извршена је нека врста рехабилитације Сенковског.³⁰ Треће поглавље обухвата историчара, публицисту и критичара Погодина, знаменитог професора московског универзитета, славенофилског вођу Ивана Бирејевског, професора књижевности на московском универзитету Шевирјова,

²⁹) Целокупна дела св. II. стр. 1. у напомени.

³⁰) Види књигу *Каверина* о Сенковском; изд. Академија.

песника кнеза Петра Вяземског, који се овде третира као критичар и осуђује због држања наспрам Гогоља, и најзад петроградског ректора, пријатеља Пушкиновог, Плетњова. Четврто поглавље говори о познатом мислиоцу Надеждину, који је увео Белинског у књижевност. Најзад, остала поглавља исцрпно приказују самог Белинског, из кога Чернишевски даје многобројне и опширне одломке.

Општа оцена доба које се ту проучава изнето је баш у самом почетку: «Гогољев правац остаје и данас у нашој књижевности једино моћан и продуктиван»³¹⁾ О самом Гогољу Чернишевски вели: «Ми називамо Гогоља без икаква упоређења највећим руским писцем према његовом значају. По нашем мишљењу он је имао пуно права да каже речи чија је крајња смелост у своје време изненадила његове највеће обожаваоце, а чију неспретност разумемо и ми: «Русијо, шта хоћеш ти од мене? Каква се непостижива веза таји између нас? Што гледаш ти овако и зашто је све *ишло постоји у теби ујрло у мене очи људе очекивања?*» Он је имао право да ово каже јер, макако високо ценили значај литературе, ми га ипак ценимо недовољно: она је неизмерно значајнија готово од свега што се ставља изнад ње. Бајрон је, у историји човечанства значајнији можда од Наполеона, док је утицај многих других писаца још већи, а давно није било у свету књижевника који би био толико важан за свој народ као Гогољ за Русију ... Гогољ је био отац руског романа и руских прозних дела у драмском облику, уопште отац руске прозе... Он је њој дао одлучну надмоћност песничтва коју је она сачувала све до данас...» Али поред тога Чернишевски истиче велику заслугу Гогоља која се састоји у томе да је он први увео у руску књижевност «одлучну тежњу ка садржини и то у једном толико плодном правцу као што је *кријички*. Уз то «Гогољу наша књижевност дугује самосталност ...» Затим Чернишевски подвлачи социјално етички значај Гогоља: «Гогољу су много дужни они којима треба заштите; он је стао на чело оних који одричу све што је зло и тривијално и тек онда ће сви бити јединогласни у похвалама њему када се буде изгубило све тривијално и ниско против чега се он борио.»³²⁾ Као што видимо, Чернишевски је узимао у обзир само Гогоља најбољег његовог доба, и то не Гогоља романтичних и фолклорних приповедака, („Вечери на Мајуру код Диканке« и др.) него Гогоља аутора «Шинџела», «Ревизора», и «Мртвих душа», игноришући Гогоља последњих година, т.ј. реакционарног публицисту и проповедника мрачњаштва. Чернишевски је пре

³¹⁾ Целокупна дела св. IV стр. 2

³²⁾ Целокупна дела св. II стр. 6 и сл., 10 и сл., 13, 15.

лазио преко Гогољеве «Преписке с пријатељима» и гњевнога писма Белинског Гогољу.³³⁾

У трећем поглављу налазимо мишљења Чернишевског о славенофилима. Та су мишљења значајан прилог за разумевање знамените дискусије између славенофила и западњака и читаве проблематике која извире из те дискусије и господари над руском филозофијом и друштвеном мишљу XIX столћа. «Ми никада нисмо делили и не осећамо ни најмање потребе да делимо мишљење славенофила, али из разлога праведности треба рећи да ако њихови појмови и јесу погрешни, мора им се симпатисати као људима наклоним просвети ...» Споменувши приговоре у којима се славенофили оптужују због мрачањства, Чернишевски одбија од њих те приговоре: он нема довољно похвалних речи за славенофилске вође. Удржавајући се да изложи основне тачке славенофилске доктрине својим речима, Чернишевски даје реч славенофилском идеологу Ивану Кирјејевском и обилато даје цитате из његовог знаменитог чланка «О карактеру европске просвете и о њеном односу према руској просвети». Затим Чернишевски формулише своје критичке напомене на главне тврдње славенофила: «Као најбитнији разлог целом систему служи аксиома: западна цивилизација показала се као незадовољавајућа и једнострана ... Одакле је ово познато? свакако не из дела оних «напредних мислилаца» на које се позива аутор (тј. Кирјејевски). Они кажу баш нешто сасвим супротно: они не налазе да је западна цивилизација дошла до свога врхунца: напротив, они тврде да се моралне науке тек почињу развијати, друштвени односи такође, практична примена науке исто тако, једном речи све гране знаности, све сфере живота налазе се још у првом добу развића, брзо се развијају и кроз стотину, чак педесет година далеко ће отићи напред. Дакле, Запад није човек дубоке старости, који каже «каријера моја већ је свршена и то не успешно: јао, живот мој је ишао по лажноме путу... јао, јао. «Не, Запад је младих, и то младих још веома млад и свеж који каже: нешто, и то доста много ја знам, али морам се још многоме учити, ја сам обузет жеђу великог знања, и учим се доста успешно. Ја нисам потпуно без искуства, али ја морам добити још много веће искуство. Моја каријера тек почиње, ја једва почињем нагађати шта је живот и како ће се он средити ... Откуд онда

³³⁾ Види наш чланак о Белинском у Руском Архиву св. XX-XXI.

³⁴⁾ Расправа Кирјејевског објављена је при пут у „Московском зборнику“ 1852, стр. 1—68. Прештампана је у „Целокупним делима Кирјејевског“ изд. Гершензона, и у зборнику Н. Л. Бродског „Раније славенофили“ М. 19 стр. уп. В. Зјенковског „Руски мислиоци и Европа“ Загреб 1922 стр. 20-28. А. Јелачић. *Ruska revolucija* Zagreb, 1925; стр. 23 — 34.

код нас (а и у извесном делу западног света) мисао, боље рећи, не мисао, него мелодрамска фраза о томе да је запад изнемогао старац који и т.д. ? Па из истих западних различних празних и глупих књижица и чланчића, јер нећемо да тајимо, на Западу се пише пуно шупљих књижица и чланчића у најмању руку по десет таквих радња према једној која ваља, исто тако као код нас на једну паметну расправу г. Кирејевског долази у најмању руку десетак бљутавих чланака који су тобож посвећени истој теми и који су написани пером ципидака или људи ограничених ... Треба занета проучавати дела најнапреднијих мислилаца Запада, и ко разуме значај њихових радова, томе ће се опште питање о Европи и о односу Русије према западној Европи претставити исто толико једноставан као што је он био по мишљењу аутора (т.ј. Чернишевског) пре тридесет година. А специјално он ће мислити о старој Русији исто тако као што је о њој мислио Петар Велики, који је њу, изгледа, веома блиско познавао из властитог искуства (ево једног од сјајних примера ироније Чернишевског). Што се тиче појмова о разлици основних елемената западног живота, он ће судити веома скромно ... Резултати пак истраживања наших властитих научника о нашој старини доказују потпуну сличност старих руских установа и других примитивних народа. Сасвим је јасно да у основном питању о односима Русије према Европи Чернишевски стоји на западњачким позицијама. То ће се лепо видети и из следећег значајног одјомка из једне касније расправе Чернишевског која у исто време садржи једну од основних његових филозофских концепција³⁵). „Прва наша шаблонска тврдња — немојте да је олако схватите, вечита промена облика, вечита петрификација облика створеног извесном садржином или тежњом, због јачања те тежње, због вишег развића исте садржине, — онај који је разумео овај велики, вечити универзални закон, ко се научно да га примењује на сваку појаву, — о, како мирно он доживљује оне могућности које плаше друге. Поновићу речи песника:

Ich hab' mein Sach auf Nichts gestellt,
Und mir gehöret die ganze Welt.³⁶)

Он не жали ни за чим што је преживело своје време и каже: Нека буде што ће бити, али биће најзад празник и за нас.»

³⁵) Целокупна дела св. II. стр. 69-71 критика на Кирејевског.

³⁶) Ја сам засновао своју ствар на ничем и мени припала цео свет.

И други принцип — о, тај други принцип можда је још занимљивији од оног првог. Како су смешни за човека који је разумео овај принцип, сви разговори о такозваном развићу, о немогућности код нас какве установе у садашње време, о нашем неспкуству, неспремности. Све што су постигли други то је готово наследство за нас. Нисмо се ни трудили да пронађемо железнице, — али ми се користимо њима. Све оно добро што је урађено у ком народу за себе, већ на три четвртине створено је и за нас:

Нас давит времени рука,
Нас изнурјет труд,
Всесилен случај, живњ хрупка, —
Но то што живњю взято раз,
Не в силах рок отиѣть у нас.³⁷⁾

Али да се вратимо на „Слике Гогољевог доба“. Главна њихова садржина је ипак у детаљном приказу па и препричавању главних расправа и чланака Белинског. За Чернишевског најбитније у раду Белинског јесте оно што је Белински дао после године 1840: „критика Белинског све се више и више загревала за живе интересе нашег живота, све боље и боље разумевала појаве овог живота, све је одлучније и одлучније тежила томе да објасни публици значај књижевности за живот, а књижевности оне односе у које она треба да стане према животу као једна од главних снага што рукују њеним развићем“. Дакле, књижевност и живот, као две стране једног великог процеса и књижевна критика, односно друштвена мисао као најважнија епона између њих. Чернишевски је запалио буктињу која се угасила са смрћу Белинског. Чернишевски убедљиво доказује доследност у развоју назора Белинског, кога су неки оптуживали због сталне противречности самом себи.³⁸⁾ Претресајући основна питања која су већ стајала пред Белинским, и износећи његова схватања, Чернишевски развија и своју доктрину, нарочито при крају целе студије. Једно од тих питања јесте проблем о такозваној чистој уметности. Тај се проблем састоји не у томе дали књижевност мора или не мора да буде слуга живота, пронагандисткиња идеја — она никако не може да се одрекне од улоге која лежи у самој њеној суштини. Не, питање се

³⁷⁾ Нас притискује рука времена, нас умара тежак труд, свемоћан је случај, живот је слаб, али оно што је живот јеларед узео, то нам не може одузети судбина. (Целокупна Дела IV стр. 332 и сл.)

³⁸⁾ Целокупна Дела св. II стр. 203 и 241.

једноставно ограничава на то да ли мора књижевност да се задовољи са пуком епикурејском тенденцијом, заборављајући на све сем доброга јела, жена, и разговор, на грчки начин, са миртовим венцима на главама учесника гозбе и разговора: Одговор, изгледа није тежак. Ограничавати књижевност на елегантно епикурејство значи стварати јој уске границе, прелазећи у тескобну, једностраност и нетрпљивост. Не, избегавајући све једностраности ми ћемо рећи да епикурејско расположење духа постоји у животу, има право да постоји у књижевности, која треба да обухвата цео живот, али тај правац добија у књижевности неизбежни израз мртве хладноће ... Књижевност мора да буде слушкиња неког идеолошког правца. Ово је циљ који лежи у самој њеној природи од кога она не може да се одрекне, мада би и хтела ... Речи: уметност мора да буде независна од живота увек су служиле само као кулисе иза којих су вођене борбе против оних правца књижевности који су им били несимпатични.

... Наше доба нема никакве жеље да се ради епикурејства одрекне свега осталог...“ Али Чернишевски признаје да се не може насилно накалемити појединим књижевницима да буду тумачи и гласоноше оног правца за који они немају правог смисла и одушевљења³⁹⁾. Признајући да књижевност мора имати и стварно има велики социјално етички значај, Чернишевски ипак тражи од ње да буде не само идеолошки здрава и напредна, него да буде уз то занимљива и лепа. И ту се види његова широкогрудост, тачност схватања, и прави напредан дух. Када је сам Чернишевски писао у тамници и дао објавити свој чувени роман „Шта да се ради“, он је био сасвим начисто с тиме да ово углавном није никакво уметничко дело. Роман је имао донекле филозофски, али највише пропагандистички смер, и ако му се не може порицати занимљивост фабуле и чак лепота појединих страница, Чернишевски га је издвајао из лепе књижевности. Тражећи од књижевности јако изражену социјално етичку тенденцију, Чернишевски је ипак иступао против грубе тенденциозности и захтевао је лепоту облика, лепоту језика, једном речи уметност.

* * *

Завршивши на тај начин преглед основних концепција Чернишевског из сфере уметности, естетике, критике и лепе књижевности, прелазимо сада на приказ основних његових етичких назора, на које смо се досад тек узгред освртали.

³⁹⁾ Целокупна дела св. II стр. 273 и сл.

У расправи „Антрополошки принципи у филозофији“, Чернишевски износи свој поглед на „разумни егоизам“... „Нећемо говорити о оним радњама и поступцима које сви признају као егониичне, користољубиве, које произилазе из личног рачуна; скренућемо пажњу само на она осећања и поступке који се претстављају као нешто са супротним карактером: уопште, треба да само пажљивије погледамо на неки поступак или осећање, које изгледа слободно од личног рачуна, па ћемо увидети да у њиховој основи лежи иста мисао о властитом личном интересу, о личном задовољству, о личном добру, лежи осећање које се зове егоизам. Наћи ће се веома мало случајева када се ова основа не би и сама појавила чак и пред човеком који није много навикнут на психолошку анализу. Кад се приликом пажљивог истраживања побуда које управљају људима, утврди да све радње, добре и лоше, племените и ниске, јуначке и малодушне, произлазе код свију људи из једног извора: човек дела онако како је коме пријатније, руководећи се рачуном који наређује да се одрекнемо од мањег задовољства ради добијања веће користи, већег задовољства“⁴⁰).

Појам добра или блага, а према томе и појам морала, Чернишевски замењује појмом корисности. Његова етика јесте изразито утилитаристичког смера. Чернишевски одбацује идеју дужности, а исто тако пориче постојање алтруистичких осећања. Основа свега јесте егоизам али „разумни егоизам“. Његови јунаци у „Шта да се ради“ дају примере највећег пожртвовања, али одлучно одбијају да то раде с обзиром на туђе интересе, из моралних обавеза, љубави према ближњима или уопште ради некаквих алтруистичких начела или осећања. Они тврде, односно Чернишевски им меће у уста тврдње како све ово они раде сасвим прорачунато, из тог чувеног „разумног егоизма“. На тај начин утилитаризам Чернишевског добија често рационалистички карактер. Међутим, као што је приметно, у критици сличних етичких доктрина, немачки филозоф Фридрих Паулсен, тврдити да неко ради нешто што му се то допада, није ништа друго него извесна врста таутологије. Исто тако рационализам у етици не да се одржати, јер се човек фактички не бави никад, с ретким изузецима оваквом рачуницом као што је вештачки намеће себи и својим јунацима као и читаоцима Чернишевски⁴¹). У

⁴⁰) Из чланка Антрополошки принципи у филозофији, Св. IV.

⁴¹) Упореди критику утилитаризма уопште код француског филозофа Гија (Jean Marie Guyeau): „La morale anglaise contemporaine“ и

ствари, ни Чернишевски, ни његови јунаци, ни његови савременици, борци за бољу будућност руског народа, нису били никакви егонисти. „Разумни егонизам“ требао је Чернишевском само ради целине и доследности његових филозофских погледа, јер је он сматрао утилитаризам као природну последицу и нужни саставни део материјалистичког монизма.

Проповедајући под именом егонизма високи морални идеал и пожртвованост, Чернишевски је у својим социјалним погледима одлучно стао на страну народних маса. Почев са демократизмом, он је прешао на прави социјализам. У његовој науци је нарочито значајно разликовање два појма, и то народног благостања и националног богатства. Ти су се појмови често бркали код претставника тако зване класичне политичке економије. Чернишевски веома убедљиво доказује како се народно благостање најчешће не поклапа са тако званим националним богатством. Треба се, према Чернишевском, бринути о стварном благостању народа т.ј. реалном благу људских личности, а не о апстрактном националном богатству које конкретно претставља богатство појединих милионара. Интересантно је забележити да је Чернишевски у својој критици класичне политичке економије (у напоменама на Милову књигу и иначе) предухитрио у многе самог Маркса, који је касније, сазнавши за Чернишевског и његове идеје, назвао га „великим руским економистом“. Стога су и из других разлога Чернишевског својатали руски марксисте,⁴²⁾ али ипак Чернишевски много више спада у народњаке.

Најглавније руско социјално питање у доба кад је радио Чернишевски било је питање ослобођења сељака. По карактеру овог нашег рада ми не можемо да улазимо ни у ово питање, ни у приказ многобројних и темељних радова Чернишевског који се њега тичу. Треба само споменути да је Чернишевски сходно целокупним својим напорима на свет и социјално етичким схватањима стајао на страни сељака. Он је тражио њихово ослобођење под најповољнијим условима, и доказивао је како су прескупа плаћања предвиђена за сељаке као откупница њихових кућишта и зиратне земље и како су премамене норме замишљене за снабдевање сељака земљом.

* *Esquisse d'une morale sans obligations ni sanctions* а критику утилитаризма Чернишевског код *Иванова—Розумнина* „История русской общественной мысли“ II стр. 34—36.

⁴²⁾ Упореди књигу Плеханова: „Н. Г. Чернышевский“ и извод из те књиге у колективној радњи „История русской литературы XIX в.“ III стр. 160. 203.

Он је прорекао да ће реформа промаштити свој циљ, а када је она била проглашена, па је избило народно негодовање због њених великих недостатака, Чернишевски је покушао да се обрати преко „Савременика“ са писмом, цару које је цензура забранила.⁴³⁾

У полемици око начина решавања сељачког питања, Чернишевски се нарочито залагао зато да се сачува руска општина, али не из неких националистичких или сентименталних разлога, који су били драги славено-филима, а донекле и Херцену, него зато што је у њој видео зачетак будућег социјализма и напредније земљорадње основане на колективизму.

Ево како он такорећи филозофски образлаже вредност општинског колективног власништва и обраде земље: „Примитивно стање (почетак развића): општинско власништво земље. Оно постоји зато што људски рад још нема сталних и драгих му веза са одређеним комадом земље. Номади немају земљорадње, не врше над земљом никакав рад. Земљорадња из почетка није везана са некаквом знатнијом потрошњом капитала на саму земљу.

Културније стање: други стадијум (јачање развића). Земљорадња тражи потрошњу капитала и рада за земљу. Земља се побољшава на мноштво различних начина и путем најразноврснијих радова, од којих је најраспрострањенији и најпотребнији гнојење. Човек који је уложио капитал у земљу мора да њоме неутуђиво влада; зато земља прелази у приватну својину. Овај облик достиже свој циљ, јер земљишна својина (посед) није предмет спекулације него извор правилног дохотка.

Ево два ступња о којима говоре противници општинског власништва, али само два, где је ипак трећи? Зар је збиља развиће исцрпено са ова два?

Индустриско трговачка делатност се појачава и изазива огромно развиће спекулације; спекулација, обухвативши све друге гране народног господарства, прелази и на основну и на највећу његову грану, земљорадњу. Зато земљишна лична својина губи свој пређашњи карактер. Раније је земљом располагао онај који ју је обрађивао, који је улагао капитал у њено побољшање (систем малих сопственика који својим рукама обрађују свој комад земље, исто тако систем емфитевта и наполи-

⁴³⁾ Ово „Писмо без адресе“ вероватно је било један од главних узрока осуде Чернишевског. Написано у врло оштром тону оно је ускоро угледало светлост у иностранству а прештампано је у „Целокупним делима“ св. X, д. 2.

чарства по наследству, са чивчиском зависношћу или без ње); — али ево се појављује нов систем: фармерство по уговору; уз њега рента, која се повећава због побољшања која уноси фармер, пада у руке другом лицу које, или никако није учествовало, или је у најмањој мери учествовало својим капиталом у побољшању земље, а међутим користити се целом зарадом коју стварају ова побољшања. На тај начин лична земљишна својина престаје бити награда за капитал утрошен ради побољшања земље. У исти мах обрада земље почиње да тражи такве капитале који превазилазе средства огромне већине земљорадника, док земљорадничко газдинство захтева такве размере који далеко провазилазе снаге појединих породица, док величином обрађених комада земље исто тако искључује (при систему приватне својине) огромну већину земљорадника од учешћа у користима које даје привреда и претварају ову већину у најамне раднике. Ове промене ниште узроке преимућстава приватне земљишне својине над општинским власништвом која су постојала у прошло време. Општинско власништво постаје једини начин да се даде огромној већини земљорадника учешћа у награди коју даје земља за побољшања унета у њу радом. На тај начин, општинско власништво је потребно не само за благостање земљорадничког сталежа него и за успехе саме земљорадње: оно је једино разумно и потпуно средство да се уједини корист земљорадника са побољшањем земље и методи производње са савесним вршењем посла. Међутим, без овог уједињавања није могућна потпуно успешна производња.

Тако је необориво јако расположење мисли у које сваког ко је упознат са основним схватањима савремених погледа на свет, доводи баш црта примитивности коју истичу противници општинског власништва земље савим неповољно за себе. Баш ова црта нагони да се ово власништво сматра као облик који треба да имају земљишни односи кад постигну највиши степен свог развића; баш ова црта показује да је општинско власништво највиша форма односа човека према земљи⁴⁴⁾.

Из овог одломка, који је веома важан и карактеристичан за Чернишевског, најбоље се види колико је Чернишевски близак народњаштву. Али и бољшевици би хтели да га прогласе за свога идејног оца. Међутим, поред других разлика, треба нарочито истаћи да је код Чернишевског велику улогу играла идеја примата човечје личности.

44) „Критика философских предубеждений против общинного владения“ Современник 1858, 12.; Целокупна Дела, св. IV стр. 321—322.)

Ј. Извољска

(Превео Т. Ј.)

РАСПОЛОЖЕЊЕ И СТРУЈЕ У ДА- НАШЊЕМ ЈАПАНСКОМ ДРУШТВЕ- НОМ ЖИВОТУ

У вези са догађајима у Манџурији, који су привукли пажњу целога света и изазвали напрегнутост у животу јапанске државе, западни човек и нехотице се пита: како прима ове догађаје јапански народ, како реагује на друштвено-политичке и привредне проблеме данашњице.

Постоји позната традиција, чије присталице дефинишу јапанско друштво као неки «монолит», спојен највишом влашћу и сав прожог лојалношћу према светој личности Микада.

С друге стране, многи писци са узнемиреностију указују на распадање овог монолита на саставне делове и на јако врење у јапанском друштвеном животу под притиском привредне кризе и под утицајем револуционарних идеја, унесених са Запада.

Дала нам се прилика да проживимо неколико месеца у Јапану, и у колико смо више продирали у живот овога народа, у толико је чешће и све оштрије пред нама искрсавало питање о савременим настројењима јапанског друштва.

Врло је тешко дефинисати нашим, европским речима оно што се догађа у оригиналној, снажној, напрегнутој и закопчаној души ове нације, која је тек недавно, путем великих рефорама, изишла из средњег века и чврсто стала у ред најнапреднијих, технички и културно развијених западних држава.

Овај нагао прелаз из средњег века у најновију епоху, ово сједињавање архаичких и строго националних облика друштвеног живота с најновијим техничким тековинама највиша запањују човека. Задивљује исто тако и чињеница да је ове тековине технике, пренесене са Запада јапански живот већ одавно асимиловао у пуном смислу ове речи.

Учитељи туђинци, који су одиграли огромну улогу у време рефорама императора Муцу-Хито, уступили су своје место јапанским ученицима. Ако се Јапан споља американизује с поражавајућом брзином, његов дух, његов унутрашњи живот једва да су такнути: европско-американски живот је само фасада, иза које, као и пре, живи Јапанац са својим непоколебљивим друштвеним, породичним и религиозним традицијама.

Нови, израђени после земљотреса, услови Токија и Јокохаме, с кућама од камена и бетона, интензивна индустрија и планско проширивање крупних центара, као што су Осака и Киото, чине дубок утисак на приспелог странца и дају му илузију «сливања Истока са Западом.» Али овај дошљак се брзо уверава да осим незнатне групе иностраних специјалиста, трговаца, техничара и мисионара, у Јапану владају, раде, проналазе, предају и мисле само Јапанци без икакве туђе помоћи, и да је западњачки утицај или усахиуо, или се толико променио да се само с великим напором може уочити.

У асимилацији и преиначењу европске технике на чисто јапански калуп нас је особито зачудило ово: усвојени су и примењени у животу сви они технички проналази, којима се служе широке масе: транспортна средства (одлично организоване и у одличном функционисању железнице и аутобуси), болнице и клинике, телеграф, телефон, радио, проширен и по најмањим варошима, биоскопи, електрично осветљење, доведено чак у скромне сељачке домове. Али наша европска раскош, за коју у знатној мери ради и ствара савремена западна производња — непозната је Јапанцима

Сјајни „palace“-и, на које наилази путник у Јокохами и Токију и који су намењени туристима, безмало стоје празни, пошто туриста има мало, а Јапанци ретко посећују гостионице за странце и искоришћавају их само у изузетним случајевима — за службене банкете.

Дансинзи су или забрањени, или подлеже полициском надзору, и американски барови постоје само у иностраним квартовима и исто тако подлеже строгом надзору.

Приватни аутомобили, који имају толико велику улогу у нашем животу, безмало се не виде на јапанским друмовима. Зато их замењује велики број таксиа и аутобуса (најбољих американских фирми), на којима је подвозна такса толико мала, да се њима може користити не само варошки становник, него чак и сељаци.

То, дакако, не значи да у Јапану не постоји богата класа, која широко ужива благодети живота. Али њена раскош је другог рода — пре квалитативна, него квантитативна.

тивна, више симболична, но материјална. Живот богатог Јапца не разликује се много од живота осредњег грађанина: он носи исту просту, мрку одећу, обућа су му исте сандале од сламе, он спава на истим рогожама, једе исти пиринач, истина, са бољим и скупљим зачином. Спољашњи изглед богате, аристократске или буржоаске куће мало се чим разликује од изгледа куће трговца или занатлије. И тек кад уђе у такву кућу гост, види скупоцену колекцију слика, старих рукописа и порцулана, па и тад ће му домаћин показати само један део те колекције, један или два најређа спесимена. Главна раскош те куће је башта, окружена непроходном оградом од бамбуса; то је светилиште, на које се троши огромна количина новца, али камо не може да прође туђе око.

Упадљива одлика јапанског живота је простота, аскетска строгост и поштење. У средњем веку постојало је посебно законодавство, које је кажњавало свако испољавање богатства и раскоши. Ова традиција се дубоко укоренила у јапанском животу. Додаћемо овим особинама, отсуство испољавања личности, у оном смислу у којем га схватамо ми на Западу, превагу друштвеног начела, неки колективни карактер, који се осећа свуда у јапанском друштву.

Дуго смо се задржали на овој карактеристици стога да бисмо дали појам о подлози на којој се развијају савремена настројења и савремене струје јапанске мисли. И једно и друго имају мало заједничкога с нашом западном идеологијом.

* * *

Устав, октроисан крајем прошлога века од императора Муцу-Хито, и који се у оно доба чинио либералном и малом реформом, изазвао је једну за Јапан сасвим нову појаву, која је донекле чак «аномалија»: стварање политичких партија, строго забрањених и сурово гоњених у пређашњем «феудалном» Јапану.

Створене упоредо са уставом, две велике политичке партије *Цио-то* и *Каишин-то*, сад с промењеним именом *Сејукаи* и *Минсеито*, и до данас, како је познато, играју прву улогу у јапанској политици и смењују се у давању «војих кандидата за министарске портфеље. Ова «слободна игра политичких снага» у држави била је не само допуштена, већ и *створена у пуном смислу ове речи* од императора Муцу-Хито, на чијој је гробници урезано по смрти дато му име Менци-Тено, — т.ј. «монарх просветитељ.»

У наше дане, међутим, јапански парламентарни живот је обамро: програми Сејукаи и Минсеито су толико слични

да се у њима могу видети само службено установљене и, озго одређене струје. Промена влада врло слабо утиче на унутрашњу и спољашњу политику, у толико пре што се министар морнарице и министар војни, по утврђеној традицији, узимају из редова војних и флотских величина и одразују не расположења парламента, већ одређену вољу крупних *кланова* Чошу и Сацума, који су у доба феудализма одиграли историску улогу, па и сад окултно утичу на судбину своје земље.

Али околност на коју треба обратити највећу пажњу, јесте та да у случају «ратног стања» врховни претставници војске и флоте (т.ј. главни штаб, на чијем су врху обично чланови императорске породице) имају право да делају самостално, не обзирајући се на парламенат и министарски савет. Ово право је широко искористила «војна странка», која је отиснула Јапан на пут освајања Манџурије и шангајске пустиловине.

Војна диктатура, која сад де факто постоји у Јапану, и чији је службени преставник ђенерал Араки — у складу је с неофициелним настројењима официрског кора и једног дела интелигенције, који су створили такозвани бели «суперпатриотски» покрет, који има уза се читав низ политичких група, реакционарно и активистички настројених.

Занимљиво је да је у вези са стварањем Манџу-ко образована и национално-социјалистичка група, којој стоји на челу бивши првени вођа Кацумару-Акамацу, који сад истиче програм «белог државног капитализма», организацију чврсте власти ван Парламента и уступања манџурских концесија јапанском народу преко посредника и спекуланата.

Ова нова борбена гесла, коју је наговестила интелигенција, подударају се с настројењима активних кадрова официрства, који су одиграли важну улогу у манџурској политици. Реч је не о неким високим претставницима војске, већ о *ратној омладини*, која се бори на пољима Манџурије. Ова официрска маса, у најбољм случају доспела до пуковника или потпуковника, и о којој службени извештаји ништа не говоре, чинила је силом притисак на развој ратних догађаја. Са идеолошког гледишта она је потпуно лажална Микаду, и традиције Самураја чува као светињу. Али она има претеране активистичке тежње. Имали смо прилике да чујемо о неким случајевима кад су официри на манџурском фронту претили да изврше харикири, ако би врховна команда успорила темпо наступања и одустала да за својим ратним циљевима иде до краја. Сви покушаји да се сукоб на Далеком Истоку изглади мирним путем изазивали су, а и дан-дањи изазивају страстан отпор. И нај-

већма патриотски настројени чланови кабинета осумњичени су као помирљиви. Упадљив пример ових фантастичних настројења је низ крвавих атентата, извршених прошлог пролећа, кад су под куршумима «суперпатриота» из тајног друштва *Црна аждаја* пали бивши министар финансија Инце, велики финансијер барон Такума Дан и сам претседник министарског савета Инукај, чијим радом нису били задовољни тајни и јавни активисти, који сад држе у својим рукама судбину Јапана.

Читајући о терористичким актима јапанских странака, могли бисмо се упитати како су ове странке пошле револуционарним путем, остајући лојалне према власти Микада, и да ли стварно постоји та лојалност?

Одиста несумњиво је да постоји, у толико у колико је Микадо претставник двехиљадогодишње *божанске* династије која води своје порекло од богиње сунца Аматеразо. Култ Микада није политички, већ мистички догмат, у који сваки Јапанац мора да верује и на који се своди главна суштина службе јапанске религије Шинто. Ван ове религије је један врло мали део јапанског народа — црвена интелигенција, атеистички настројена комунистичка омладина.

Али култ Микада, без обзира на дубоку усађеност у јапанским масама, нимало не утиче на држање белих активиста према европеизираном парламенту и према министрима, који у име међународне политике запостављају духовне и материјалне потребе народа.

На тај начин добија се оригинална слика: Микадо остаје чврсто божанство, које из свог токиског дворца влада душама својих поданика, док је политичка власт стварно прешла у руке ратне странке. Слично стање у Јапану није првина. У средњем веку политичка власт је безмало непрекидно била у рукама војсковођа, диктатора, регената, најзад Шогунима, од којих је последња династија — породица Токугава — тек пре кратког времена лишена власти.

Садашња диктатура ратне странке, у којој неки виде приближавање победе фашизма у Јапану, приказује нам се као наставак веома старе јапанске традиције — утицања на власт ратничке касте с одређеном, вековима израђеном, душевном структуром. У том смислу може се говорити о «монолиту», о чврстој повезаности јапанског друштва, које претстављају с једне стране војнички врхови и вође стародревних кланова, а с друге — идејна ратна омладина, коју су манџурски догађаји увукли у широко поље делатности.

* * *

Овом повезаношћу активних слојева јапанског друштва, слојева који имају одређену идеологију и дубоке историске

традиције — објашњава се ницање револуционарних снага радикалних и комунистичких, које се види последњих године у Јапану.

Још не много одавно ове револуционарне снаге су се отворено давале осетити и, чинило се, морале су довести до јачег или слабијег брзог распадања државе. Особито важну улогу одиграле су оне у првим годинама после светског рата, кад је индустриализовани Јапан почео грозничаво производити, отворивши пред овом државом потпуно нове хоризонте.

У колико се Јапан богатио и модернизовао, недавно поникли и брзо ојачани јапански пролетаријат истицао је своје заставе, тражио начине организације и борбе, стварао прве синдикате.

Врењу у радним масама помогао је стихиски пораст цена животних намирница (у 1918 години цена пиринчу се удвојила), одсуство доброг радничког законодавства и тешки услови за раднике, особито за жене и децу у фабрикама. Осем тога, у то доба поникла је и нова класа богаташа-спекуланата, која није поштовала старе традиције «аскетског» живота и зато омрзнута у народу.

Ширење револуционарних учења (анархо-комунистичког типа) помогло је развићу радикалне идеологије међу интелигенцијом, која је почела активну социјалистичку пропаганду, која је дубоко захватила народне масе.

Упоредо са Марксом и Лењином, крупну улогу у развоју револуционарних расположења одиграли су руски анархисти Бакуњин и Крапоткин, који су јако читани, а исто тако школа руских терориста, по чијем су примеру створене тајне организације; огромну улогу је одиграо и Толстој, чији дубок утицај на савремену источну интелигенцију још није довољно проучен.

Године 1918, 1919 и 1920 у Јапану су обележене низом бурних радничких акција, штрајкова, који су обухватили главне центре производње, и «пиринчаних буна», које су узеле народни стихиски карактер и довеле до пљачкања кућа и магаса трговаца-спекуланата. Последњих година, опадање производње и настала привредна криза успорили су у неколико револуционарни покрет, али главни ударац му је нанесен великим земљотресом 1923 године.

Ова страшна катастрофа не само што је срушила два напредна града, Токио и Јокохаму, него је међу становништвом дигла талас безмало животињске панике: пронео се глас као да су под маском земљотреса и пожара «непријатељи нације», т.ј. Корејци и социјалисти, органозовали широку заверу против државне власти. Свуда су се људима привиђали завереници и издајнице. У току неколико дана, револуционари свих боја терорисани су заједно с Корејцима; многи су бачени у тамнице и поубијани од полицајаца.

После овог крвавог разрачунавања, на револуционарном фронту настало је дуго затишје. Још и данас, и поред свих напора комунистичке пропаганде, већина револуционарних и чак просто радикалних акција доживљавају неуспехе. И, мада постоји низ легалних или полулегалних партија с марксистичким програмом, оне су слабо организоване, до крајности исцепкане, а и најмањи покушај активног иступања кажњава се немилосрдно. Комунистичке ћелије су постале тајне и засад не истичу никаква борбена гесла.

Што се тиче радничког покрета, од 9 милиона радника само 241 хиљада ушли су у синдикате. Међу синдикално организованим радничким масама има читав низ женских синдиката, који су одиграли не малу улогу у првим годинама радничких акција (токијски штрајкови у текстилној индустрији и буна тојамских рибарица).

Револуционарно врење међу сељацима има много опаснији карактер. Аграрни проблем у Јапану поставља се данас у најоштријој форми, и тежак положај сеоског становништва јако узнемирава јапанске државнике; ови су недавно сазвали ванредно заседање парламента ради уређења овога питања. Јапански сељак једва животари под теретом претерано високе аренде, коју му је наметнуо велики поседник; а зајмови пољопривредних кредитних установа и приватних зеленаша, који се дају сељаштву уз веома високу камату, само повећавају земљорадничке дугове и чине положај сељака потпуно безизлазним. Аграрни синдикати и сељачки савези, у које улази 300.000 сељака, а и «Савез радника и сељака», створен под именом Роно-То, одликује се много већом борбеном енергијом и организованошћу од већине јапанских црвених синдиката.

* * *

Најповољније земљиште за комунистичку пропаганду засад је јапанска интелигенција, и у главном школска омладина, која је дубоко захваћена марксизмом.

Трајно врење у студентским круговима, агитације против управе и универзитетски штрајкови, који се приређују у свима великим јапанским центрима, довољно јасно говоре о том да није све у реду у вишим и средњим школама.

По налогу министарства просвете и других државних органа, наставни персонал је отпочео активну кампању против црвене идеологије, која се развија у школама. Али једва да ће службена акција што помоћи у овом случају. Јапанска омладина се врло брзо површно прожела иностраним, западним утицајима. Она се налази у стању дубоког немира, осећајући потребу да рашири или чак потпуно разбије тесне оквири конфуцианске етике, на којој је одгајено

старо поколење, као и оквире старо-јапанских породичних установа. Особито јако ту потребу осећају жене, чији је подожај у Јапану и данас регулисан на средњевековним принципима, и које се страсно пробијају ка слободи. Тиме се објашњава прелаз у комунистичке редове многих напредних претставница интелигенције и невероватно велики број «црвених» јапанских списатељица.

Црвена или, како је усвојено рећи, «пролетерска» пите-ратура, исто тако као и «пролетерско» сликарство имају огроман успех у Јапану, и њима се више или мање одушевљавају врхови интелигенције.

Одушевљавање омладине комунизмом објашњава се још и чињеницом што се већина омладинаца, услед привредне кризе, налази у великој невољи. Студенти који су свршили универзитет, обично увећавају број неупослених, и само 40% добија службу, па и то са смањеном платом.

Овим незадовољницима треба додати и огроман број лица са средњом школом, «ситну» пролетаризовану буржоазију, која је такође пострадала од привредне кризе. Овај тако звани «пролетаријат са белим оковратницима», који с великим напором долази до средстава за прехрану, у чијој средини проценат незапослених све више расте — особито силно преживљује револуционарна расположења.

Међутим, кад се проуче ова расположења, може се доћи до уверења, да су инспирисана не марксизмом или лењинизмом у њиховој чистој форми, већ пре оригиналном смешом социјалних, етичких и радикалних доктрина, каткад веома противречних и које се на Западу обично међусобно искључују: упоредо с Марксом и Лењином — Бакуњин, Кропоткин, Толстој, као и низ класика западне литературе, који немају ничега заједничког с револуционарношћу, као на пример Тома Карлајл, Виљем Блек и Тургенев, чији роман «Оцеви и деца» слика драму коју и данас преживљују многи млади Јапанци. Упоредо са борбеним атеизмом, управљеним против будизма и шинтоизма, у Јапану видимо бујан пораст небројених мисичких секта и одушевљавање хришћанском мишљу, и особито хришћанском филантрапијом, коју су у Јапан увезли амерички мисионари. Утицај хришћанства је толико силан да је он побудио будистичке и шинтоистичке духовничке вође да и сами почну интензивно радити на социјалном и филантропском делу (оснивања склоништа и дејчјих забавишта, неговање губавих, помоћ незапосленима и рањеницима).

У вези са догађајима на фронту и ратничким подвизима младог официрства, многи претставници младог револуционарног поколења изишли су из црвених клубова и привучени су новим патриотским одушевљењем. Њихово је гесло «Уместо црвених идеја — црвена срца», т.ј. срца усплам-

тела љубављу према отаџбини. Ова омладина, разочаравши се у комунизму, пришла је или белим активистичким партијама, о којима је већ било говора, или већма апстрактним, чисто идеолошким струјама, које проповедају неки бели социални преображај на религиозној основици.

У том погледу веома је занимљива секта «Омото-Кио», коју је пре неколико година основала сељанка Нао - Дегучи, која је имала «откровење». Шинтоистички богови су јој наредили да изгради «васељенски храм» и створи «васељенску религију»; мисија Омото - Кио је да донесе свету духовну хармонију, социалну правичност, да учини крај светским завадама и насиљима, да уништи све расне разлике и да слије све религије у једну васељенску воду. Ово откровење Нао-Дегучи је сама записала у «10 хиљада књига», које се чувају у «васељенском храму». Ове записе непросвећене, полуписмене жене искористили су и интерпретирали два научника, који су напустили свештенички позив и које је Нао-Дегучи недуго пред своју смрт усинила, те сад носе њено презиме. Ова секта је у великом уважењу међу интелигенцијом и официрима.

Постоји исто тако оригиналан хришћански покрет. Основач га је млади Јапанац Тојохико-Кагава под именом «Царство божје». У његов програм упоредо са евангелизацијом улази и друштвени преображај.

Кагава се појављује на многољудним митинзима и спроводи своја гесла по најновијим методама за пропаганду. После сваког митинга он позива публику да гласа «за или против Христа».

И поред радикалности свог привредног програма, Кагава је убеђен противник комунизма, и његов циљ је да освоји масе на штету присталица Треће Интернационале. Недавно је у једном од својих чланака писао: «Ми морамо дати народу привредни програм, који би био бољи и од Марксовог програма».

Наведена гесла су веома карактеристична за јапанске анти-комунистичке покрете; она говоре о дубокој промишљености и духовној напетости оних који су се успротивили комунистичкој саблазни.

Што већина Јапанаца није подлегла овој саблазни, то је стога што су бољи претставници ове нације, и поред «модернизације» и иностраног утицаја, сачували стару душевну структуру Самураја и вековима стваране традиције националне и патриотске етике. Ови људи живе изузетно бујним духовним и идеолошким животом, али је он увек везан за осећање патриотизма и служење отаџбини с неким грађанским подвигом, који се потхрањује оном строгошћу живота,

о којој смо писали у почетку овога чланка, и који даје карактеристичну боју свим јапанским расположењима.

Било на ратишту, било у испуњавању својих грађанских дужности, било код своје куће, у домаћем животу, Јапанац је увек готов да се жртвује у име националне и друштвене идеје. То пожртвовање, то искрено и дубоко служење отаџбини ниче из жудње за духовним препорођајем у име добра и правде, и спасава Јапан од распадања, те ће му сачувати карактер монолита, који му се не придаје без основа.

ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД РУСКЕ СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ ПРЕ РАТА

Организација спољне трговине. Светски рат и спољна трговина Русије. Предратна спољна трговина Русије и улога главних привредних грана у тој трговини. Увоз. Извоз. Извоз робе индустриског значаја. Извоз пољопривредних производа. Цене житиу. Закључак.

ОРГАНИЗАЦИЈА СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ

Значај руске спољне трговине пре рата је свима познат. Русија је увек била снабдевач сировина за индустријске земље. У главном она је била извозник пољопривредних сировина. Ова чињеница већ сама по себи говори да је Русија пре рата водила спољну трговину у главном пољопривредним производима, са врло малим учешћем у тој трговини индустријске робе. И тек пре самог рата та земља почела је да се прилагођује условима и захтевима светске пијаце.

Како се спољна трговина развијала, тако се повећавао и њен реалан значај у трговинском државном билансу. Стварале су се нарочите трговачке организације чији је циљ био да извозе на светску пијацу руску индустријску робу, али тај је извоз, уз све напоре, стално наилазио на јаку конкуренцију од стране индустријских страних производа. У опште Русија је са тешком муком продирала на светско тржиште, борећи се стално за своје економско право.

Без обзира на постигнуте доста велике успехе, ипак је Русија у светској трговини пре рата заузимала тек седмо место, мада је за време последњих 25 година пре рата она утростручила свој извоз. На пример, према Сједињеним Америчким Државама, Немачкој и јужно-америчким државама руски извоз је био на последњем месту. У поређењу са наведеним државама Русија је мало радила у правцу организаци-

је извоза, нарочито производа домаће индустрије. У то време кад су извозне државе, на пример Немачка, већ давно пре рата по службеној иницијативи и по иницијативи приватних кругова, интензивно радиле на унапређивању спољне трговине, оснивајући трговачке коморе, извозна друштва, музеје, банке, добро удешену консултацију, и трговачке агенције, Русија је за десет година пре рата почела да предузима исте мере у томе правцу.

Ваља подвући да се Русија као таква није директно мешала у спољну трговину. Њен утицај и њена иницијатива се изражавала само у различним службено-званичним мерама за потпомагање, односно за унапређивање националног извоза, т.ј. њена иницијатива је била у формалном одређивању општег правца спољне трговине. Приватна иницијатива је била увек потпуно слободна. Али она није била добро организована, и није била активна у таквој мери да води активну и борбену акцију у спољној трговини, као што се то испољавало у другим извозним земљама. Баш је зато руска индустријска роба врло слабо конкурисала иностраној роби, што је наравно имало судбоносан значај за развијање индустрије у земљи. Напротив, пољопривредни производи, због ниских цена, пре рата су се лакше пласирали, и због великих количина боље конкурисали. Индустријски производи, пак, због високих цена и малих количина, нису могли да заузму задовољавајуће место на светској пијаци, сем у источним земљама, куда је Русија у главном извозила своју индустријску робу.

Тек пре десет година, када се појавила јака конкуренција од стране прекоокеанских земаља, руски трговачки кругови почели су да се брину о својим интересима и да мисле на организовану трговину. У исти мах смањивање платежног биланса давало је потстрека руској влади, да она са своје стране предузме извесне мере за развијање извоза.

* * *

Пре рата, као званични органи за унапређивање спољне трговине били су сматрани: министарство привреде и трговине и министарство финансија. У делокруг министарства финансија спадали су царински ставови и фактично регулисање свих царинских послова. Министарству финансија било је потчињено царинско одељење и управа засебног корпуса пограничне страже. У министарству финансија било је основано нарочито консултативно одељење за царинске ставове и за жалбе на одлуке тога одељења. У ово консултативно одељење улазили су претставници царинског одељења министарства привреде и трговине и технички експерти. Министар-

ство трговине и привреде формално се бавило проучавањем проблема спољне размене робе, питањима трговачког поморског транспорта и организацијом лука и пристаништа (одељење за поморски транспорт и одељење за трговачке луке). Сем тога, томе министарству је био потчињен низ сталних одбора и нарочитих комитета за поморску трговачку пловидбу и за поморска трговачка пристаништа. Сви су ти одбори и комитети сачињавали нарочити Савет за поморску трговачку пловидбу. Тај Савет се бавио разним питањима везаним, с једне стране, за унапређивање, трговачке пловидбе, и, с друге, за грађење нових и за поправку старих морских трговачких пристаништа. У састав тог Савета су улазили претставници следећих министарстава: трговине и привреде, финансија, унутрашњих послова, правде, војног, поморског саобраћаја, државне контроле, главне управе пољопривреде и организације пољопривреде. Сем таквог савета постојао је још један технички савет за техничка питања морске пловидбе, у који су улазили сем претставника министарства и нарочити стручњаци.

Сем та два министарства, постојао је још низ институција за унапређивање земаљског извоза, то су: 1) конзуларни институт, који се бавио питањима веза са светским пијацима, и информацијом пијачне конјуктуре тих земаља, где су одговарајући конзулати седели. 2) Институт државних трговачких агената. Ти су агенти били у служби министарства трговине и привреде. Они су морали стално пратити пијачну тражњу и проучавати цене како би се на тај начин потпомогло пласирање руске робе.

Што се тиче друштвених организација за унапређивање спољне трговине, таквих је организација било мало, и њихов је утицај на спољну трговину био доста слаб. У такве су организације спадали: берзански комитети, од којих су се питањима извоза бавили само берзански комитети морских лука. Њихова делатност се више пута ограничавала подношењем молба државним органима и давањем савета истим у разним случајевима, када су се стварале нарочите препреке или тешкоће за извоз. Као организације друштвеног значаја могле би бити наведене и трговачке коморе, чији је задатак био економско зближавање Русије са осталим земљама. Назад би требало навести још један тип друштвених организација, које су имале односа са спољном трговином: то су били такозвани „Савети Сјезда“ за берзанску трговину, који, мада су били од приватног трговачког и привредног значаја, ипак су имали право да ауторитетно заступају интересе земаљског извоза. Пошто су све те организације биле младе, њихово деловање и ефекат њиховог деловања у предратној Русији није био од таквог значаја, како су то захтевали интереси земље.

Од државних органа најважније је било одељење за царинске ставове. Ово одељење формално је регулисало па и водило спољну трговину. Али држава као таква директно никакo се није мешала у материјалну страну посла. Држава као таква није продавала и није куповала. Њена се улога ограничавала на административно регулисање спољне трговине, што је излазило из протекционистичке политике, коју је у то време званично Русија водила. Фактички у извозу су учествовала приватна лица и приватне организације за свој рачун и на свој ризик. Организовани субјекти су биле нарочите извозно-увозне фирме које су се бавиле трговином на велико. За те фирме државу су везивали само фискални интереси.

Интересантно је подвући да је извоз Русије у већем делу стварно био у рукама страних фирми, које су преко својих претставника куповале руску робу у Русији од великих трговачких фирми или директно од произвођача. Директно пак руске велике фирме за светску пијацу биле су слабо везане. Скоро пред сам светски рат руске су се фирме трудиле да се ослободе зависности од посредовања страних фирми и да се директно вежу за светску пијацу. Ти покушаји додуше нису успели потпуно. Тек у извозу нафте Русија је успела да се потпуно ослободи посредовања страних фирми.

Што се тиче остале робе то се Русија ослободила страних посредника на источним пијацама, где су ти посредници били готово уклоњени с пута. Сем тога, Русија је направила приличну непосредну спољну трговину занатлиским артикулима преко Париза и Лајпцига, и то захваљујући иницијативи друштвених демократских организација - „Земства“.

Како је руски извоз био у зависности од страних фирми, то спољна трговина Русије никад није била слободна и њен је извоз добијао полуколонијални карактер. Природно је, да у оваквим условима руска спољна трговина није могла да да пун материјални ефекат како је требало. Добар део прихода увек је ишао у иностранство у место да иде у земљу.

Од стране државе скоро до самог светског рата нису биле предузимане мере да се руска трговина еманципује утицаја страних фирми. Истина, о томе се много писало и дискутовало, али конкретне позитивне мере нису биле предузимане. И тек у време рата су били предложени пројекти за рационализацију спољне трговине.

Ако узмемо у обзир да се пре рата утицај државе на спољну трговину испољавао само формалним спољним уговорима и у међународним царинским конвенцијама, онда видимо колико је улога државе као сувереног носиоца права и заштитника земаљских интереса била ограничена.

Ово је долазило отуда што је предратна спољна трговинска политика почивала на принципу потпуне слободе, односно на класичном економском либерализму. На пример, у трговинском уговору са Аустро-Угарском 1906 г. између осталог подвучено је да се Русија обавезује да са своје стране не чини никакве тешкоће трговачким пословима обеју земаља, као у извозу, тако и у увозу. Иста формула подвучена је и у трговинском уговору са Немачком 1894 године (т. 5.).

У свим новим уговорима које је Русија склопила на почетку XX-г столећа наглашава се принцип слободне трговине сем оних производа који су били фактички монополисани или који су се односили на хигијену и на санитет. У списку забрањених за увоз робних артикала обично је било означено оружје и уопште војна муниција. Сем тога Русија је забрањивала извозити живе голубе. Из тога излази да је Русија давала пуну слободу приватној иницијативи, и следствено томе у организацији спољне трговине није било за приватну иницијативу никаквих запрека.

СВЕТСКИ РАТ И СПОЉНА ТРГОВИНА РУСИЈЕ

Пошто је светски рат порушио старе формалне везе земље са светском привредом, приватна иницијатива је била стављена у тежак положај. Држава је морала потчинити себи старе и створити нове друштвене економске организације. Држава је морала да се активно меша у спољну трговину не само као званични формални регулатор, већ и као дејствујућа чињеница у размни робе између земље и осталог света. Због рата читав низ трговинских уговора је био спонтано ликвидран, а с друге стране рат је не само допуштао већ и тражио стварну ревизију постојећих уговора. Сагласно томе 26-г јула 1914, т. ј. скоро одмах после објаве рата министарство финансија наредило је царинској управи да обустави извоз читавог низа робних артикала преко сувоземне и морске границе. Од тог датума попис забрањених артикала стално се допуњавао. Била је организована државна контрола скоро свих важних привредних и трговачких предузећа у земљи. Многа фабрична предузећа су била директно потчињена држави. Тако је дошло до потпуне државне контроле извоза и увоза. Свака роба се извозила и увозила по дозволи државних органа. На крају крајева, дошло је до једног новог система, у коме се улога старих органа променила тако да је дошло до њиховог обновљења и до организације потпуно нових установа. Регулишућа улога је остала у рукама министарства финансија и министарства трговине и привреде, с тим да се улога министарства трговине и привреде појача, да се без дозволе тог министарства, односно без дозволе његових надлежних органа, никаква роба није могла ни извозити ни увозити. Би-

ли су организо­вани нарочити одбори чија је дужност била да проучавају молбе и да по њима дају своја мишљења, да би према томе министарства са своје стране могло доносити одлуке. У ове одборе су улазили сем претставника министарства и претставници свих врста привреде, као што су претставници индустрија тканина, вунених и памучних, шибица, хартије, кожа, претставници нарочитог комитета за снабдевање горивом, претставници привредника и трговаца, претставници уједињеног комитета за скупљање лана, претставници индустрије цемента и т. д.

Према новим задацима, министарство трговине и привреде било је подељено у три основна одељења: 1. Одељење за спољну трговину, 2. Одељење за унутрашњу трговину 3. Одељење за привреду.

У делокруг првог одељења (за спољну трговину) спадали су: 1. Послови везани за промену и остварење спољних уговора и других међународних споразума, који су се односили на трговину; 2. послови везани за промену и примењивање царинских ставова; 3. послови који су у вези са успостављањем трговинских односа са државама и за проучавање међународне пијаце; 4. послови који су везани за заштиту и олакшавање конкуренције земаљске трговине према иностраној трговини, сем тога у делокруг тог одељења су спадала још и питања превоза стране робе по домаћој територији, као и питања превоза домаће робе по страним територијама. 5. Стварање нових пројеката за регулисање међународних тарифа за железнице и за поморску пловидбу и т. д.

У томе министарству је био организован такозвани главни загранични комитет, који се бавио набављањем робе за војне потребе. После се тај комитет бавио уопште и увозом стране робе у Русију. Из тога се види како су се мењале прилике а у вези с тим и политика спољне трговине Русије до револуције. Постепено, под утицајем у главном војних потреба, држава је почела да директно води трговачке послове. Приватна иницијатива стално се ограничавала. Наравно, та је политика била од већег значаја за увоз него за извоз, који се у опште до таквих размера смањивао да га је скоро и нестало. Ускоро се интервенција државе у економском животу проширила и на валутне послове, који су били готово монополисани. На пример, у јануару 1916 г. у министарству финансија био је основан нарочити одељак за валутне послове, у коме су биле претстављене: берзе, банке и друге финансиске установе. Већ је у мају 1916 г. министарство наредило да се све стране валуте за извезену робу морају предати министарству финансија. Тако је под утицајем важних спољних и унутрашњих прилика Русија одустала од свог традиционалног принципа либералне економије, односно укинула је слободну спољну трговину и усвојила друга нова начела, која су повећала активну улогу државе у економском животу.

ПРЕДРАТНА СПОЉНА ТРГОВИНА РУСИЈЕ И УЛОГА ГЛАВНИХ ПРИВРЕДНИХ ГРАНА У ТОЈ ТРГОВИНИ

Целокупни обрт руске спољне трговине 1913 г. (у тонама) износио је у извозу 24.093.044 тона и у увозу 15.328.150 тона. У вредности (у рубљама) тај је обрт износио; у извозу 1.520.134.000 рубаља и у увозу - 1.374.034.000 рубаља.

Увод.

Пошто ћемо даље главну пажњу обратити извозу, да прегледамо у општим потезима руски увоз 1913 г. по главним робним групама које је Русија увозила.

Од свих артикала највише се увозило *метала и металних производа*, у суми 353.385.000 руб. На другом месту је био увоз текстила и пређе у суми 314.117.000 руб. На трећем је месту био увоз животних намирница - 255.513.000 руб. Следећа група је била горивни материјал, асфалт, стока и др. у суми 144.357.000 руб. Затим група сточних продуката и производа од тих продуката у суми 101.355.000 р. Материјал и продукти хемиске производње 61.163.000 р. и т. д. Из овог је јасно да је Русија била добар потрошач производа индустријских земаља. Сем тога она је морала увозити и животне намирнице као и продукте од стоке. Ове две групе увозних артикала већ су износиле суму већу од 350.000.000 руб., тј. више него 25 од сто целокупног увоза. Увоз се сваке године повећавао. Нарочито је интересантно то што су у руском увозу учествовали и производи које је Русија могла и не увозити, и које је сама извозила. Номенклатура увоза 1913 г. већ показује да у руској спољној трговини није било потребног регулишућег и руководећег начела. На пример 1913 г. Русија је увезла воћа, ораха, помаранџа и др. у суми 24.779.000 р. Рибе и острига у суми 28.202.000 руб. Производа од ливеног гвожђа, од бакра, од гвожђа, од челика и плеха, као и самог ливеног гвожђа у суми округло 78.000.000 р. Сем тога Русија је увозила: маслиново уље, восак и вазелин, смоле, цеви за дренажу, производе од порцулана, од стакла, драго камење, аутомобиле, музичке инструменте, кола и вагоне, хартију и целулозу, сирову свилу и производе од вуне, рубље и одело, вино. Ових артикала се увозило у суми од прилике 400 милиона руб. Различите робе од шећера, стоке, меког намештаја, биља и семена, хемиске и апотечке робе, танина, фарбе, у суми око - 119 милиона рубаља. Угља и кокса и тресета око 90 милиона рубаља, машина и различитих техничких препарата око 130 милиона руб. Пољопривредних машина у суми око 40 милиона руб. Физичко-техничког материјала, сатова и т. д. у суми око 23 милиона руб.

Ова номенклатура показује да у спољној трговини предрадне Русије није било потребног рационалног система. Уво-

зила се и роба коју је Русија могла слободно не увозити, и роба коју је Русија морала сама производити. Стално повећавање увоза смањивало је платежни биланс земље, и утицало на стабилност рубље.

Интересантно је потсетити да је руска влада увек сматрала да је повећање увоза знак побољшања куповне могућности земље. На пример у у буџетском предлогу владе за 1915г. говори се: само по себи повећање увоза не може се сматрати за узбуђујућу пријаву, јер оно је резултат повећања куповне моћи становништва» (С. С. Хрулев «Финансије Русије и њена привреда») Међутим, повећање увоза и слаба конкуренција извоза директно је утицала на стабилност руске валуте. Повећање увоза смањивало је валутне резерве и повећавало есконтну квоту за руске стране дугове, који су за Русију сваке године отежавали ситуацију. Сваке године државна банка морала је мобилисати златне резерве, како би стране обавезе на време биле подмирене. Само за последње три године 1911, 1912, 1913 било је исплаћено по платежном билансу око две милијарде рубаља у злату. То показује да се руска спољнн трговина није подударала са државним обавезама иностранству.

Извоз

Као што је било горе показано цео извоз Русије 1913 г. износио је 1, 520 135 000 рубаља. Од тога је извоз пољопривредних продуката чинио 1, 104. 304. 000 рубаља и извоз робе индустриског значаја - у суми 415, 813 000 рубаља. Из тога се види да је извоз индустријских производа, био прилично слаб. Томе треба додати да су у рубрику «извоза индустријске робе» сем индустријских производа, у правом смислу речи, улазиле су још и *сировине* техничког, односно индустриског значаја.

Извоз пољопривредних продуката исто тако се делио на сировине и на хранљиве продукте. Највише се извозило хранљивих продуката у коме су житни продукти играли главну улогу. Извоз житних продуката износио је суму 594, 501. 000 рубаља. Од тога се пшенице извозило у суми од 225. 208. 000 рубаља, ражи - 32. 868. 000 рубаља, јечма - 186. 194. 000 рубаља, зоби - 32. 018. 000 рубаља, хмеља - 3. 051. 000 рубаља, кукуруза - 25. 082. 000 рубаља, брашна пшеничног - 17. 151. 000 рубаља, брашна од ражи - 7. 274. 000 рубаља, мекиња - 32. 716. 000 рубаља и т. д.

Извоз робе индустриског значаја.

У извозу робе индустриског значаја на првом месту било је увек дрво. Просечно годишње извозило се дрвета у суми од 164. 930. 000 рубаља. На другом месту била је нафта и продукти од нафте. Извоз тих продуката износио је суму 50, 086.000 рубаља. На трећем месту су биле памучне тканине, чији је

извоз чинио суму око 43. 895. 000 рубаља и најзад извоз шећера чинио је 27. 558. 000 рубаља.

У тонама извоз артикала техничког односно индустриског значаја може се видети из следеће таблице.

	Извоз	Увоз
Дрво необрађено	3. 624. 339.	—
» обрађено	3. 966. 695.	—
Нафта	739.	—
Уље од нафте за осветљење	490. 168.	—
Бензин	152. 017.	—
Уље од нафте за мазање	238. 272.	—
Остали продукти од нафте	64. 931.	—
Шећер у кристалу	60. 661.	—
Шећер у коцкама	86. 558.	235.
Дуван свих врста	13. 410.	—
Коже сирове	41. 710.	59. 388.
Коже обрађене	499.	7. 740.
Крзно сирово	13. 347.	—
Црева и изнутрице	5. 651.	641.
Рогови и копита	2. 041.	—
Коњска грива	2. 275.	—
Чекиње	2. 598.	—
Перје и паперје	1. 510.	—
Лан и кудеља	304. 849.	530.
Вуна	11. 120.	55. 446.
Камени угаљ и кокс	97. 405.	7. 751. 430.
Кокс	—	972. 292.
Гвоздене руде	469. 291.	—
Манганове руде	1. 192. 790.	—

У вредности (у рубаљама) целокупан руски извоз по појединим увозним земљама био је распоређен на следећи начин. Немачка је увозила руске животне намирнице у суми 248.814.000 рубаља. Од тога само жита и житних продуката увозило се у суми 183. 204. 000 рубаља. Индустриске робе и сировина привредног значаја Немачка из Русије увозила је у вредности од 204. 770. 000 рубаља. Према томе цео руски извоз за Немачку чинио је 453. 584. 000 рубаља, т. ј. од прилике 30 од сто целокупног извоза.

На другом месту била је *Енглеска*, која је увозила руске робе у суми 267. 801. 000 рубаља. Од тога животних намирница - у суми 125. 241. 000 рубаља и сировина и полуфабричне робе у вредности од 136. 054. 000 рубаља и т. д.

На трећем месту била је *Холандија*, где се руске робе пласирало у суми 177. 412. 000 рубаља (животних намирница - 133. 698. 000 рубаља, и различитих сировина - у суми око 44 милиона рубаља.)

Дакле, у руском извозу приличну улогу су играле следеће државе: Италија увозила је из Русије различите робе

у суми 73.761.000 рубаља, Аустро-Угарска - 65,297.000 рубаља, Белгија — 64,663.000 рубаља, Персија — 52.997.000 рубаља, Турска — 35,783.000.— рубаља, Данска — 36,425.000 рубаља, Кина — 30,688.000 рубаља, Румунија — 21,692.000 рубаља, Сједињене Америчке Државе — 14,155.000. рубаља, Шведска — 11,422.000 рубаља, Норвешка — 6,696.000 рубаља, Грчка — 6,859.000 рубаља, Авганистан — 5,946.000 рубаља, Јапан — 1,409.000 рубаља, Египат — 8,671.000 рубаља, Шпанија — 8.925.000 рубаља, Монголија — 2,689.000 рубаља, Португалија — 198.000 рубаља, Швајцарска — 83.000 рубаља, Аустралија — 119.000 рубаља, Индија — 41.000 рубаља и т.д.

По томе се види да је предратни руски извоз био везан пре свега за Европу и, друго, да је тај извоз у главном зависио од трговине са индустријским земљама. Ово је зато што је Русија увек морала куповати у тим земљама техничка средства за производњу, јер њена индустрија у тим битним средствима није могла да задовољи домаће потребе. Та историјска чињеница имала је одлучујући значај у привредном развијању земље. Русија је увек морала с крајњом напрегнутошћу извозити животне намирнице и сировине привредног значаја, како би на тај начин могла повећати делатност домаће индустрије. Та зависност домаће индустрије од стране технике увек је спречавала национално развиће главних привредних грана земље. Према томе, производња домаће индустрије није била тако развијена да би њен извоз на светску пијаци могао у количинама конкурисати страниј роби. Сем тога, руска индустрија је у главном обраћала пажњу на каквоћу робе, што је по свој прилици повећало цену руским фабричним артиклима. Уопште, у билансу руског извоза индустријске робе, односно прерађевине и нарочито фабрична роба играла је врло слабу улогу. Извоз те робе једва је достигао суму од 350,000.000.— рубаља, према целом извозу од 1,520.135.000.— рубаља, т.ј. једва 20 од сто.

Вреди прегледати индустријске артикле који су у руском извозу играли важну улогу, да би се могло судити о вредности тог извоза. У индустријску робу за извоз спадали су следећи артикли: брашно, кога се извозило од прилике у суми 24,500.000 рубаља. У поређењу с целим извозом жита који је износио 594,501.000 рубаља, извоз брашна чинио је само 0,5 од сто. Зејтин — у суми 2,305.000 рубаља, шећер — 27.558.000 рубаља, алкохол — 5,163.000 рубаља, даске и др. прерађевине од дрвета 96,434.000 рубаља, цемент — 245.000 рубаља, бензин, газолин и други продукти од нафте од прилике у суми 44,500.000 рубаља, терпентин и смола од дрвета — 3,226.000 рубаља, производи од порцулана и стакла 3.378.000 рубаља, фабрички производи од метала — 5,681.000 рубаља, производи од гуме —

5, 854.000. рубаља, ћилими — 1,244.000- рубаља, тканине од памука — 43,895.000. рубаља, шибице — у суми 1,310.000 рубаља и тд.

Из ових цифара излази да је од целог извоза индустријске робе и робе техничког значаја главну улогу играо извоз дрвета. Та се улога у целом светском обрту дрвета види из следеће таблице, која показује димензију светске трговине дрвета у предратно доба (у хиљадама тона, просечно годишње, за време последњих пет година пре рата.)

Светски обрт дрвета (1909—1914 г.)

	Извоз (у хиљад. тона)	Увоз (у хиљад. тона)
Русија и Финска	7.600	
Шведска	4.460	
Аустро-Угарска	3.670	
Норвешка	1.040	
Канада и Њуфундленд	2.144	
С.А.Д.	1.020	
И остале	156	
Велика Британија		9.290
Немач		4.600
Француска		1.230
Белгија		1.020
Данска		470
Шпанија		210
Италија		420
Холандија		180
Швајцарска		170
Јужна Америка		300
Египат		200
Остале		605

Ова таблица показује да, иако дрвету као техничком материјалу увек конкурише гвожђе, бетон и камен, ипак се светска потрошња дрвета стално повећавала.

Истовремено из ових цифара се види да је у светској трговини дрвета Русија, као извозна земља, увек заузимала значајно место. Она је извозила скоро трећину целокупног светског извоза дрвета. Пошто је вредност извоза руског дрвета износила суму од прилике око 325 милиона марака, а увоз дрвета у Русију око 21 милион марака, то се по томе види да је спољна трговина дрветом за Русију била веома активна. Међутим, и ако се трговина Русије дрветом стално развијала, ипак није била сходно њеним могућностима, у одговарајућим размерима.

Русија је прва земља у свету по богатству шума. Она располаже површином шума од прилике 500 милиона хектара. Али њена заосталост у шумској привреди нарочито пада у очи. Упоредимо ли извоз са Шведском, Норвешком и

Финском видећемо да су ове земље с обзиром на њихова шумска богатства много напредније од Русије како у индустрији тако и у трговини дрветом.

Има много узрока којима се објашњава руска предратна заосталост у трговини дрветом. Један од најважнијих узрока јесте удаљеност важних шумских комплекса од граница и неразвијеност превозних средстава. Други узрок се крије у неорганизованости експлоатације шумских богатстава. Нарочито је била слаба експлоатација северних и ближих северу ресна и сибирских шума. Главна маса дрвета за извоз ишла је из западних и северс-западних ресна, који су били погодније расположени за услове извоза. Боља организација водених и железничких путева западне Русије потпомагала је експлоатацију шума у тим реснима.

Послератне промене у западним границама Русије, погодиле су и привредну улогу тих ресна, тако да је после рата Русија морала пренети центар у северне ресне.

ИЗВОЗ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА

Горе је било речено да је пре рата Русија слабо учествовала у конкуренцији индустријске робе на светској пијаци. Њен се извоз увек истицао у пољопривредним продукцима, у којима је главна улога припадала житу. Предратна улога Русије у светској производњи жита види се из следећих цифара. Цела светска продукција жита (пшенице, ражи, јечма, зоби и кукуруза) по појединим петогодишњицама изгледала је тако да је просечно годишње за време 1898—1902 г. та продукција износила 252,113.000 тона. За време пак 1909—1913 г. — 335,826.000 тона. Дотле је руска продукција у истим петогодишњицама износила 53,478.000— и 74,555.000 тона. А продукција руске пшенице за време истих петогодишњица износила је — 13,005.000 и 22.181.000 тона.

Међутим, цео светски просечногдишњи извоз жита (пет показаних продуката) за време последњих пет година 1909—1914 г. био је — 32,295.000 тона. У том је Русија учествовала са 10,680.000 тона.

По појединим житним продукцима тај се извоз делио овако (у хиљадама тона):

	Пшеница	Раж	Јечам	Кукуруз	Зоб	Укупно
Цео светски извоз	17.085	1.468	5.234	6.248	2.261	32.295
Извоз Русије	4.465	685	3.769	754	1.005	10.680

Већ се из ових цифара види да је у целом светском извозу жита Русија учествовала са 33,1 од сто и то се више извозила пшеница. Што се тиче јечма, зоби и ражи, те је продукте Русија извозила исто тако у приличним количинама. Са-

мо кукуруза Русија је извозила релативно мало, јер га је она и произвођила недовољно. Што се тиче увоза житних продуката, Русија је те продукте увозила тек у ретким и изузетним случајевима. За го се Русија не може сматрати за потрошачку земљу страног жита.

Пошто је светска трговина житним продуктима увек везана за стандарт живота, односно за ниво потрошње, ваља прегледати предртну потрошњу жита по појединим земљама. О томе међународни пољопривредни институт у Риму дај врло интересантне податке. Према тим подацима просечно годишња потрошња пшенице и ражи на једну живу душу за време 1909—1914 г. по појединим земљама изгледа овако (у килограмима):

	Пшеница	Раж		Пшеница	Раж
Аустро-Угарска	114,7	71,9	Норвешка	42,7	117,9
Белгија	228,4	88,1	Русија (без		
			Финске ...	83,1	111,7
Бугарска ...	158,5	30,1	Румунија	83,7	1,9
Велика Британија	162,4	—	Француска	223,5	29,7
Мађарска	140,4	38,4	Швајцарска	70,2	101,2
Немачка	86,0	145,4	Канада ...	312,0	6,8
Холандија ...	103,6	109,6	С. А. Д.	146,4	8,2
Данска	112,3	221,8	Јапан ...	14,3	—
Шпанија ...	162,6	30,9	Аргентина	171,7	5,1
Италија ...	167,4	3,8	Аустралија	179,0	1,8
Нова Зеландија	163,4	—			

По овим бројевима се види какав је утицај имала у пред-
ратно доба потрошња пшенице на њену трговину и на њену
производњу. Просечни стандарт потрошње извозних и увоз-
них земаља стварао је равнотежу у трговачким односима и ста-
билност просечних цена на светској пијаци. По горњој таб-
лици изгледа да су се предратне економске прилике више по-
дударале са просечним нивоом животног стандарта, него по-
сле рата, откад је продукција пшенице у сталном размимо-
илажењу са потрошњом. Тај је животи производат пре рата,
као што изгледа, био за ширу потрошачку масу приступач-
нији.

За руску спољну трговину жито је било главни произ-
вод на ком су почивали не само приходи пољопривреде, већ
и приходи државних финансија, стабилност валуте, приход
транспорта, дивиденде банака и богаћење читаве војске по-
средника и т.д.... Увек су у јесен, кад се на пијаци избацивала
нова жетва, железнице смањивале превоз остале робе, спре-
мајући вагоне за превоз жита. Банке су мобилисале сва средства,
остављајући индустрију за ово време готово без кредита. Држава

је морала свој емисиони апарат увек повећавати и т.д.... Уопште, јесен је за Русију била увек житна сезона. У то су време све морске луке радиле интензивно. Трговачки су се послови вршили врло енергично.

У Русији главни житни реони су распоређени тако да је Русија могла само из јужних, југозападних и југоисточних реона пребацивати жито у иностранство и из истих превозити у централне и северне делове земље. Колико је Русија давала жита за унутрашњу и спољну пијацу показује статистика превоза жита железницама (у милионима пудова).

	Жетва	Превоз	Превоз у % према жетви
1886—90	2.457	421,8	17,2
1891—95	2.709	476,3	17,6
1896—1900	2.993	615,0	20,5
1896—1900	2.993	615,0	20,5
1901—05	3.485	744,7	21,4
1906—10	3.300	897,5	27,2
1911—13	4.557	842,1	18,5
1916	3.300	186,7	5,7

Пошто ове цифре истовремено показују и робну продукцију жита, додаћемо превозу жита железницама још и превоз жита воденим путевима, како би проценат те продукције био што стварнији. Наравно, у ову статистику не улази онај део жита који се продавао на ситно, а који је раније статистика слабо бележила.

	Превоз железницама и воденим пут. у милион. пудова	Превоз у %/о према жетви
1896—1900	919	30,7
1901—05	1.237	35,5
1906—10	1.339	40,6
1911—13	1.317	28,9

Улога појединих житних продуката у томе превозу се истиче у следећим индексима

	Пшеница	Раж	Јечам	Овас
1896—1900	100	100	100	100
1901—05	137,8	117,8	164,7	129,6
1906—10	182,1	111,0	270,0	129,4
1911—13	189,5	101,2	309,8	172,2

У процентима према жетви поједине житне продукте су превозили у следећој сразмери:

1896—1900	21,8	5,8	10,3	13,0
1901—05	21,9	6,6	14,3	26,3
1906—10	26,4	6,4	18,8	14,1
1911—13	22,9	5,1	20,2	14,2

Наведени подаци показују да је у пијачној продукцији од свих житних продуката прво место припадало пшеници а друго јечму. Просечно годишње од целе продукције пшенице се продавало 22 од сто.

Сада долази друго питање, а које је од важности: каква је била сразмера између извезеног жита и продукције истог. Према доњој табели та се сразмера испољује у следећим индексима.

Сразмера извоза према жетвеном приносу

	Пшеница	Раж	Јечам	Овас
1886—90	46,3	8,5	33,6	10,6
1891—95	37,9	5,7	34,6	10,7
1896—1900	28,7	6,8	26,9	8,1
1901—05	26,6	6,3	31,1	11,3
1906—10	25,6	3,9	37,4	8,0
1911	34,2	5,4	52,5	13,4
1912	16,2	2,2	29,8	6,6
1913	15,0	2,9	37,2	4,0

Из овог излази да је предратна спољна трговина Русије житом доживела велике промене. На име, од рекордне 1911 г. извоз готово свих продуката (сем јечма) много се смањило. Нарочито се катастрофално смањило извоз пшенице. Узрок лежи у повећаној унутрашњој потрошњи, и у смањивању приноса. Ако се узме у обзир да је жетвени просечни годишњи принос жита за време 1911—1913 г. био у количини 4,5 милијарде пудова, т.ј. 750 милиона мт.ц., и ако се од те количине одвоји минимум од прилике 30 од сто за исхрану стоке, за семе и на квар, остаће 525 милиона мтц. за исхрану људи. Према томе, годишње на једног становника долазило би 3 метарске центе свих житних продуката. А ако к томе напоменемо да је хлеб у Русији увек био основна храна за главну масу становништва, то од тих мтц. жита није се баш ни могло много одвајати за страни извоз. Што се пак тиче нарочито пшенице, њен је принос био увек недовољан с обзиром на унутрашње потребе. Пшеница за извоз произвођила се у јужним реонима као што су северни Кавказ, доња Волга, Донска област, Крим, Херсонска губернија и т.д.... Баш је из тих реона већи део пијачне пшенице ишао за иностранство. Из тих реона пшеница се извозила преко морских лука нарочито спремљених за тај посао. Северно-кавказска пшеница извозила се главно преко

Новоросиска, донска - преко Таранрога, Ростова и Јејска, херсонска — преко Одесе и Николајева и кримска — преко кримских лука. Сем тога, жито се извозило и преко северних лука Балтиског Мора, нарочито преко Риге и Ревеља. За извоз сибирског жита служила је владивосточка лука. Делимично-се извозило жито и преко северне луке мурманске.

ЦЕНЕ ЖИТА

За руску пољопривреду, односно за њено напредовање цене житу биле су од велике важности. Светске цене имале су велики утицај на руску унутрашњу житну конјектуру, јер су се унутрашње цене налазиле под директним утицајем оних житних реона који су се бавили извозом жита, а који су били везани за светске цене. На основу предатне статистике просечне цене у златним копејкама по једном пуду (16 килограма) за сва четири житна продукта показују следећу тенденцију по појединим петогодишњицама.

	1891—95	1896—1900	1901—05	1906—10	1911	1912	1913
Месне цене	70	68	68	86	93	89	80
Пијачне цене	65	67	71	88	85	92	82

Ако узмемо у обзир да су највеће цене 1911 и 1912 г. подударале и са највећим жетвеним приносом тих година, то те године треба сматрати као најповољније за руску пољопривреду у целом предатном добу. Приход руске пољопривреде за те године, у поређењу са старим годинама, повећао се скоро два пута. После тога приход руске пољопривреде се смањје. Ову чињеницу треба нарочито подвући јер је она имала скоро судбоносан значај за целу руску економију.

Из горњих таблица види се да је извоз пшенице почео да пада од 1912 г.... То се подудара с општим смањивањем приноса пшенице, који се показао баш од те године. Од те године је пшеница као важан валутни продукт у руском извозу почела да губи своју улогу. Како је дошло до тога, не можемо у овом чланку да објашњавамо, јер је то засебно питање, и оно би нас далеко одвело од теме.

Вреди прегледати и просечни годишњи извоз жита по појединим границама Русије, по појединим реонима и по појединим културама за време 1909—1914 г. Прво да прегледамо извоз *пшенице*. Цео принос пшенице износио је годишње око 1,600 милиона пудова (од прилике око 266 милиона мтц). По појединим реонима обрт пшенице се разликовао сходно њиховој улози у производњи пшенице и сходно њиховом географском положају. Тако су јужни, југозападни, југоисточни реони по свој прилици више извозили, но увезили. Све-

га се превозило железницама и воденим путевима за унутрашњу трговицу и за извоз 738 милиона пудова у зрну и 342 милиона пудова у брашну. Сходно томе цела робна продукција пшенице чинила је 67 од сто целог жетвеног приноса. Сматра се да је просечни годишњи извоз пшенице у зрну и брашну износио акт 303 милиона пудова. Међутим, просечни годишњи увоз пшенице у исто време износио је у зрну 20 милиона пудова, и у брашну 28 милиона пудова, те је, према томе, цео обрт спољне трговине пшеницом био увек активан. Како је било горе показано главна, маса пшенице се извозила из јужних, југоисточних реона европске Русије. Просечно годишњи извоз пшенице тих реона био је у количини око 264 милиона пудова. По томе се види да су остали реони Русије у извозу пшенице били пасивни. Извоз руске пшенице био је тако распоређен да се где се више произносило одатле и више продавало, односно више извозило.

Други по важности житни продукт у извозу био је *јечам*. Просечна годишња производња јечма је била око 798 милиона пудова. Од те количине извозило се око 240 милиона пудова или 30 од сто целе продукције. У исто време увозило се око 14 милиона пуда, што чини 1,7 од сто опште продукције. У извозу јечма, исто као и у извозу пшенице; истицали су се јужни, југозападни, и југоисточни предатни руски реони. У томе је бивша руска, а сада пољска територија била нарочито активна. Све територије одвојене од Русије давале су за извоз просечно годишње од прилике 35,8 милиона пудова. У поређењу с извозом пшенице учешће одвојених од Русије реона у извозу јечма било је много важније. Према томе се може сматрати да је за Русију одвајање тих реона, с обзиром на извоз јечма, било од велике штете.

Раж је увек била у Русији главни продукт за исхрану сгановништва. Просечна годишња продукција ражи износила је око 1.701 милион пудова. Ражи се производило од свих житних продуката више и више се трошило за унутрашње потребе. Свега се извозило ражи око 42,7 милиона пудова у зрну око 10,7 пуда у брашну.

Из тога се види да се готово сва продукција тог житног продукта трошила за унутрашње потребе. Ражи се не само мало извозило, већ се, шта више, уопште мало и продавало. То се види и по томе како се мало ражи превозило — свега 181 милион пудова у зрну и 126 милиона пудова у брашну.

Што се тиче *кукуруза*, ваља потсетити да се кукуруза производило свега око 158 милиона пуда. Од те количине се извозило свега 46 милиона пудова. Међутим, општи робни промен кукуруза у унутрашњости земље је био прилично ве-

лики и износио је око 61.2 од сто целе продукције. Највише се производило кукуруза у Бесарабији. Тај реси предратне Русије бавио производњом кукуруза на велико. Његов згодан географски положај давао му је већа преимућства у смислу извоза кукуруза.

Овса се пре рата извозило врло мало. Свега око 63,7 милиона пудова од целог приноса земље, у количини око 1.148 милиона пуда. Укупно са извозом, зоби се продавало свега око 262 милиона пудова. Из тога се види како је била велика унутрашња домаћа потрошња тог продукта.

* * *

Из овог кратког историског прегледа руске спољне трговине истичу се следећа начела: прво, да је Русија пре рата била за светску пијацу важан извор свих врста сировина. Друго, Русија је слабо користила природна ботаства, и њен извоз сировина се објашњава слабом организацијом експлоатације тих сировина у домаће сврхе. Зависност Русије од стране технике није јој давала могућности да развије домаћу индустрију и да домаћом продукцијом задовољи потребе земље. Земља је увек патила од недостатка идустриске робе и морала исту увозити из иностранства, избацајући за то на светску пијацу драгоцене сировине. Ова је чињеница била узрок ниског животног стандарта становништва, јер је износ увек зависио од цена диктираних од стране индустријских увозних земаља.

Спољна трговина сваке земље један је од начина за акумулацију материјалних средстава, и по томе се види економска снага и култура земље. Извоз сировина увек карактерише ниску економску културу и нерентабилност спољне трговине.

Стални извоз сировина даје увек мале приходе ономе ко те сировине извози, и велике користи ономе ко их увози. Извоз сировина за Русију је био од судбоносног значаја. На рачун њеног извоза се развијала индустрија европских земаља и у исто време се земља стално исцрпљивала.

Огромне резерве природних ботаства у шуми, у минералима и велике могућности у пољопривреди и т.д. давали су предратној Русији могућности да живи дуго екстензивним животом, не бринући се за домаће индустријске потребе. Због тога се капитализација домаћих сировина увек вршила страним капиталом, који је утицао на цене тако да су ниске цене руским сировинама не само давале мале приходе, већ су негативно утицале и на развијање појединих привредних гра-

на. Тај се утицај нарочито негативно показао у пољопривреди, где је назадовање настало баш услед слабе техничке помоћи и ниских светских цена, што је заједно доводило до перманентног исцрпљивања основног капитала, односно до деградације те основне привредне гране.

ШТА СЕ ДОГАЂА У МАНЏУРИЈИ?

Пре шеснаест месеца Јапан је заузео Манџурију и почео тамо владати као у освојеној земљи.

Кина се тада обратила Друштву народа са одлучним протестом и тражила да овај орган међународне солидарности одмах нагна «Државу рађања сунца» да удаљи своју војску из једног дела трију источних провинција. Нанкиншка влада је с разлогом указивала да је напад Јапана на Манџурију повреда и пакта Друштва народа, и париског пакта и конвенције коју је у 1922 г., на вшингтонској конференцији, потписало девет држава.

На жалост Друштво народа тад није имало храбрости да против Јапана предузме потребне мере, диктоване околностима. Као да велике државе које дају тон Друштву народа, просто нису хтеле помоћи захтев Кине ...

Одиста, Друштво народа је одлучило да у Манџурију упути анкетну комисију да она на терену проучи узроке и карактер јапнско-кinesког сукоба, али та одлука нимало није утицала на држање Јапанаца. Напротив, видевши у држању Друштва народа доказ његове слабости, и осећајући се потпуно слободни у својој акцији, јапански милитаристи су употребили све своје напоре на то да анкетну комисију ставе пред што већи број «свршених чинова».

Међутим, анкетна комисија, изабрана у децембру 1931 г., није хитала са одласком. Тек 3 фебруара пошла је из Плимута и упутила се у Америку; отуда је отпловила у Јапан, где је провела неколико недеља. Затим је посетила Шангај, Пекинг и друге кинеске вароши и тек почетком лета стигла у Манџурију. Тамо се комисија задржала неколико месеца, обавила огроман посао, и тек у августу послала свој извештај у Женеви.

Друштво народа почело се упознавати са извештајем комисије, којој је на челу био лорд Литон, тек у септембру 1932 г., т.ј. тачно годину дана по заузећу Манџурије. Као што је познато, Друштво народа ни до данас није имало времена да да своје стварно мишљење о јапанској акцији.

Светско друштвено мишљење је јако узбуђено овом крајњом спорашу Друштва народа, његовом равнодушношћу

према пустошењу које Јапан врши у Манџурији, и не само у Манџурији. Кинески народ већ не крије више да је потпуно изгубио веру у Друштво народа.

На Далеком Истоку «без објаве рата», Јапанци по свима правилима ратне вештине истребљују десетине хиљада кинеских родољуба, који бране територију од завојевача; јапански топови и бомбе руше кинеске вароши, и хиљаде, хиљаде мирних становника гину од јапанских граната, а Друштво народа још никако не може да се усуди да изговори своју одлучну реч о јапанско-кинеском сукобу. А хоће ли је и изговорити, показаће најближа будућност. Засад је пак врло важно да се утврди шта је бивало у анектованој Манџурији за minulих од дана окупације шеснаест месеца и шта су у овој несрећној покрајини починили Јапанци, који себи приписују огромну цивилизаторску улогу у Манџурији.

Три извора дају обилан материјал за суђење о томе шта се радило у Манџурији од дана кад је окупирана од јапанске војске. А ти су: извештај Литонове комисије, друга објективна обавештења објављена у европској штампи, и вести манџурске периодичне штампе, која је под строгим контролом Јапанаца.

Први утисци које оставља харбинска официозна штампа казују да Кинези захваљују Јапанцима, који су их спасли страшног режима Ча-Сју-Лина, сина бившег манџурског диктатора Чан-Цо-Лина. Нова влада и нова «независна држава Манџу-ко» мисле само о благостању становништва, о правичности према мањинама које живе у Манџурији, о читавом низу либералних рефорама, услед којих ће се ова огромна богата покрајина опет вратити у благостање. Нова влада нада се да ће се сви њени планови остварити, јер има веома племенитог пријатеља, као што је Јапан. Са своје стране, јапанска влада узима на себе тешку улогу да у Манџурији истреби бандите. Јапански државници помажу новој влади саветима. Стотине Јапанаца сместили су се као саветници у установама манџурске владе и у привредним предузећима. Јапанска влада радо помаже «Манџу-ко» и новцем, да би нова влада могла уредити живот на новим начелима; укратко, захваљујући јапанској окупацији, на Манџурију је сишао божји благослов. Па ипак, чак и у официозној манџурској штампи има обавештења која сведоче да у Манџурији не тече мед и млеко.

Цео свет зна да је главни узрок јапанског продирања у Манџурију била тобож жеља да се заштити живот и имовина јапанских поданика од насиља бандитских чета, које су пљачкале и убијале манџурско становништво. У почетку јапански дипломати у Женеви уверавали су Друштво народа да јапанске трупе врло брзо уништавају бандитизам, и, чим

та операција буде била завршена, јапанска војска ће бити повучена. А у ствари, у сваком броју листа «Гун-бао» могло се за све време, из дана у дан, читати да бандитизам, не само није слабио, него је растао и захватао све нове пределе. И више од тога: упоредо са хунхузима појавили су се и партизани с топовима и митраљезима. Партизани се групишу у читаве војске, које издржавају сударе с јапанским трупима и о свајају вароши.

Претседник јапанске владе, Санто, у једном свом говору чак је и службено изјавио да се са бандитима и партизанима тешко излази на крај.

У самој ствари, у Манџурији једнако траје крвав грађански рат. Чак и главна трупa источнокинеске железнице није била довољно сигурна од напада хунхуза и партизана. Као што је познато, у септембру 1932 г. на станици Манџурија побунио се против «Манџу-ко» тамошњи кинески гарнизон, и Харбин је отсечен са запада. Читаве месеце власт је испала из руку «Манџу-ко» у великом реону између Хајлара и засеока Манџурија; возови нису ишли, пошто су били у опасности да буду упропашћени. И тек у децембру, уз благослов СССР, Јапанци су успели да разбију војску ђенерала Су-хин-Вена, који је био принуђен да са остатком од 3000 људи пређе совјетску границу.

Хунхузи и устаници борили су се не с мањом жестином против Јапанаца и на источном делу источно-кинеске железничке пруге. И тек последњих дана Јапанци су очистили пругу од «бандита» и заузели по одобрењу, а може бити и без одобрења СССР, станицу Пограничнаја, која је већ на совјетској територији. Хоће ли овај реон дуго бити слободан од хунхуза и партизана, показате будућност; несумњиво је пак да продирање Јапанаца, не само да није ликвидирало бандитизам у Манџурији, него је, напротив, изазвало његов необичан пораст.

Становништво Манџурије је потпуно упропашћено јапанском окупацијом.

Како је констатовала онамошња официјелна штампа, стотине хиљаде кинеских сељака напустили су своје куће и своју земљу и разбежали су се. Један део отишао је у унутрашњу Кину, у покрајине из којих су се у своје време иселили у Манџурију, а многи од ових бегунаца постали су или партизани или хунхузи. Сељаци пак који су остали на својим местима, јако су сузили своју сетву. Пшеницу и соју безмало никако нису сејали, и Манџурија једва да је узмогла што извести у прошлој години, док је ранијих година из ове покрајине извожено на стотине милиона пудова жита и соје.

Веома познати у Харбину јапански трговац, Цузи, потпретседник тамошње трговинске-индустриске коморе изјавио је у јуну 1932 г. сараднику официозуса «Гун-бао», да је финан-

сиски положај владе «Манџу-ко» необично тежак, тако је она смањила свој буџет на 7 милиона долара, док је за време Чан-Сју-Лина буџет достигао 70—80 милиона долара. Узрок оваквог осиромашења државне касе је у чињеници што је становништво Манџурије готово престало плаћати порезе. Чете хунхуза тумарају свуда, пљачкају сељаке и цеде из њих последње сокове.

Такав је резултат јапанске окупације Манџурије чак и по обавештењима официјалних листова, који излазе у Харбину.

Права истина о томе шта се збило у Манџурији после рата наметнутог Кини од Јапана, може се сазнати из извештаја Литонове комисије,

Треба да се призна да је тај извештај састављен веома објективно. Дакако, облик извештаја је врло уљудан и мек; осећа се да се комисија труди да што исцрпије упозна Друштво народа са јапанским становиштем у манџурском проблему и са свима тешкоћама и несугласицама, које изазива овај проблем. Али, без обзира на спољашњу мекост и тобожњу снисходљивост извештаја, овај документ је дубоко образложена оптужба против политике Јапана према Кини и, посебице, према Манџурији.

Као што се зна, Јапан је правдао своје продирање у Манџурију повредом читавог низа споразума од стране манџурских власти, споразума, које је Јапан у разна времена закључио с Кином, и насиљима која су Кинези вршили над јапанским поданицима у Манџурији.

А непосредан повод који је команданта јапанске војске приморао да силом заузме Мукден, Гирин и друге тачке у Манџурији, биле су тобож следеће чињенице: 1) Кинези су, против споразума, почели градити нове железничке линије «паралелно» са јужно-манџурском железничком пругом, коју експлоатише Јапан и 2) неки Кинези су бомбама покварили железничку пругу близу Мукдена, да би изазвали катастрофу воза у којем је путовало неколико утицајних Јапанаца.

Аналишући потпуно објективно ове оптужбе, Литонова комисија је утврдила да су потпуно неосноване.

Пре свега ни у једном од уговора закључених између Кине и Јапана у току последњих 30—40 година, није речено да Кинези не могу градити железничке путеве «паралелно» с јужно-манџурском пругом. А што се тиче експлозије на мукденској железничкој прузи, ни најбрижљивија истрага није могла утврдити да је то дело Кинеза. Осим тога, железничка пруга је била тако мало повређена експлозијом, да је очекивани воз срећно приспео у Мукден.

У комисијском извештају нема ни речи о томе да је ова експлозија била јапанска провокација, али се између редова

лако може прочитати да комисија целу ову причу о бомбама сматра као веома сумњиву.

У сваком случају, комисија долази до закључка да ратне операције које су Јапанци обавили у Мукдену ноћу између 18 и 19 септембра 1931 г. — не могу бити сматране као акт за-конске самоодбране.

Међутим, јапанска окупација имала је за Манџурију нај-трагичније последице.

Комисија лорда Литона овако слика положај у Манџурији, створен после јапанске окупације:

Јапанци су из основа пореметили сав живот ове простране покрајине. Сву њену привреду, сву њену финансиску орга-низацију, сву железничку политику.

Узевши у своје руке манџурске железничке линије, ја-пански управљачи су одмах из основа изменили све тарифе с намером да се сви терети који су раније упућивани у ки-неско пристаниште Ин-Коу — преносе јужно-манџурском же-лезничком и радио-станицом. Јапанци су завладали телеграфом, телефоном и радио-станицом. Забрањили су сваком без разлике да плаћа суме, које су скупљане у облику соног пореза, без њиховог специалног одобрења за то. Конфисковали су све по-купљене суме овог пореза које су биле на чувању код кине-ских банака.

Карактеристично је да је признанице о издавању ових сума потписало једно лице — јапански саветник, иако је захтев о издавању упућен банкама од министарства финансија «Ман-џу-ко».

Петнаестог априла 1932 г. Јапанци су оружаном снагом разагнали окружну кинеску инспекторску управу у Њу-Чвангу. Директора ове управе затворили су, а све суме и хар-тије од вредности, чуване у овом надлештву, присвојили. — На исти овај начин Јапанци су узели и сав новац у царинар-ницама. На језику јапанских милитариста то је значило «шти-тити живот и имовину јапанских поданика».

Извештај Литонове комисије набраја до ситница све ко-ристи које је нова независна манџурска влада обећала цело-купном становништву Манџурије. То је био исцрпан програм о привредном подизању ове покрајине.

Тај програм је обећавао да обезбеди миран живот, да за-веде поштену и вешту администрацију, да ликвидира банди-тизам, да смањи пореске терете, да ограничи расходе на војску, да уведе слободан, претставнички систем управе итд. итд.

Литонова комисија, међутим, држи да је остварење побро-јаних привредних и политичких рефорама немогућно пошто је сва Манџурија у власти сталног терора, и нико није сигуран за сутрашњи дан. Нарочито су заплашени и мрцварени сељаци.

Што се тиче Нове владе «Манџу-ко», њен ауторитет, по мишљењу комисије није никакав. Комисија је утврдила да су одиста, номинално министри и лица на високим местима «Манџу-ко» Кинези, али је стварно сва политичка и административна власт у Манџурији у рукама јапанских чиновника и саветника. Они контролишу све и све зависи само од њих. И, пошто јапански саветници, консули и читава војска јапанских чиновника раде тачно по инструкцијама војничког штаба, Манџурија је, стварно, јапанска провинција, само под кинеском маском.

Да би заварали очи, Јапанци су створили ову бедну државу «Манџу-ко».

То је био дрзак маневар, да би се прикрио прави карактер потпуно очигледне анексије целе Манџурије. Али Литонова комисија храбро открива Јапанску комедију и пружа обилан материјал да се суди оној срамној улози коју кинеска влада «Манџу-ко» игра у јапанској режији.

Упркос уверавањима јапанских дипломата, да је независна држава «Манџу-ко» створена вољом једнодушним захтевом свег становништва Манџурије, Литонова комисија је дошла до сасвим другог закључка.

Поставивши себи задатак да испита какво је право расположење разних слојева манџурског становништва према «новој влади» и према јапанској окупацији, комисија је наишла на веома велике тешкоће. Кинески чиновници, који су тобож чували комисију од могућих напада на њу и вређања добили су били најстроже упутство да не пусте к њој никога, осем службених лица и делегација, прочишћених и инспирисаних од стране Јапанаца.

Становништво је било терорисано; свакоме, па ма ко то био, било је забрањено да тражи приватне састанке или разговоре са члановима комисије.

Па ипак је комисија успела да кришом добије обилна обавештења о правом стању ствари у Манџурији и од кинеских трговаца, и банкара, и студената, сељака, учитеља, лекара, адвоката итд.

Појмљиво је да су све службене делегације које су по сетиле комисију, потврдиле да су веома задовољне новим режимом, ма да се догађало да су поједини чланови ових делегација крадимице признавали комисији да мрзе нову владу, која је Манџурију предала Јапанцима.

Зато су неслужбено сабране комисијске информације до крајности непријатељске новом режиму.

Од 1500 писама која је комисија примила из разних места ове простране покрајине, само два су била повољна за «Манџу-ко». Остале су говориле о «Манџу-ко» и јапанској интервенцији са дубоком мржњом.

Било је кинеских чиновника, који су официјелно изражавали своју радост поводом стварања «Манџу-ко», а у четири ока признавали су да су лагали, пошто су се за тачно обавештење излагали опасности да изгубе све своје имање, па чак и живот.

Кинески трговци и банкари формулисали су свој однос према јапанској окупацији и према «Манџу-ко» овако: «ми не желимо да постанемо несрећни робови Јапанаца, као Корејци».

Учитељи, лекари, адвокати и уопште лица слободних професија жалили су се да су их Јапанци буквално терорисали, окружујући стално мрежом шпиуна. Јапанци су приредили све школске убенике како је њима било угодно. Јапанска цензура не пропушта у Манџурију кинеске новине.

Комисија лорда Литона утврђује, најзад, да је, главна маса манџурског становништва — Кинези сељаци — необично непријатељски расположена према новој влади. Узроци таквог држања су многобројни.

Пре свега, сељаци се боје емиграције Корејаца и Јапанаца. Корејци сеју пиринач, због тога морају копати канале за спровођење воде по пољима са пиринчем. Али у периоду киша вода из канала плави широке просторије и често квари усеве кинеских сељака.

Дакле Јапанци често силом одузимају од Кинеза њихове поседе и на њима насељавају Корејце.

Али највећа невоља за Кинезе сељаке јесте бандитизам, који је добио најшире и најстрашније размере управо од онда кад су Јапанци продрли у Манџурију. Хунхузи и дезорганизоване банде војних бегунаца плачкају села немилосрдно; и ову велику несрећу, по мишљењу сељака донели су собом Јапанци и нови режим.

Литонова комисија констатовала је да су се јапанске војне власти у варошима држале сразмерно уљудно. Али су нешtedице плачкали и немилосрдно убијали политичке противнике. Уопште јапанска ратна команда се без милости разрачунавала са елементима који су отворено иступали против њених насиља. И она је многе такве људе просто уништила. Јапанске војне власти нису се такође устручавале да примењују најстрашнија мучења према лицима позатвараним за иступе против јапанских власти.

Литонова комисија није прећутала ни чињеницу, да у Манџурији постоје неке групе које јавно симпатишу јапанској окупацији и целокупној тактици јапанске команде у Манџурији.

То је један део Корејаца, руски «белогвардејци», Манџури и неки део Монгола.

Корејци који су насељени одавно у Манџурији, врло много су патили од ђуди пређашње администрације, на њих

су наваљивани неподношљиви терети, материјално су упропашћивани најразноврснијим изнуђавањима. Стога су делегације Корејаца изражавале члановима комисије своју живу радост што је пређашња управа уништена.

Али комисија држи да оваква расположења нису прави израз односа корејских маса према новом режиму, пошто међу корејским досељеницима има врло много политичких емиграната, који су напустили свој завичај из мржње према јапанској власти. Осем тога, међу Корејцима има доста елемената комунистички настројених. Јасно је да ове групе гаје према окупаторима Манџурије најдубља осећања мржње.

Монголци су такође много патили од кинеске самовоље. И њих су пљачкали кинески чиновници. Али Монголце је највише болело и бунило насилно насељавање Кинеза на њиховим земљама. Кинези су заузимали најбоље њиве, најбоље ливаде и често принуђивали Монголце да напуштају обрађене терене и да одлазе на нове, горе. „Манџу-ко» и Јапанци дају наде Монголцима да ће их оставити на миру, да их неће пљачкати и да неће насртати на њихову аутономију. Схватљиво је да засад Монголци налазе довољно основа да симпатизу новом режиму.

Доста је компликовано и неједнако држање разних група руског становништва према новој влади и јапанској политици у Манџурији.

Литонова комисија уверава да је од свих мањина највише страдала од пређашње кинеске администрације руска мањина; то стога што она није имала владу која би се за њу заузела. Чим би се наговестило зближење између кинеске власти и совјетске владе, на емигранте» би се сручиле безбројне невоље и гоњење. Нарочито су патили од гоњења и насиља најсиромашнији слојеви руског емигрантског становништва. Њих је гонила кинеска полиција, њих је вређао кинески суд, њих су гушили неподношљивим дажбинама. Без мита се није могло крочити.

Није онда чудо што је такво држање кинеских власти према Русима изазвало у ових крајњу раздраженост и незадовољство.

Напротив, нова влада у својим декларацијама испољавала велику пажњу према руским емигрантима.

Ту чињеницу Литонова комисија није нагласила. А у ствари она заслужује посебну пажњу. До стварања „Манџу-ко» положај руских емиграната је одиста био неподношљив, пошто су се они налазили под ударцима кинеске администрације и кинеских маса.

Кинеска администрација је загорчавала живот руским емигрантима, час ради материјалне користи, час по вољи совјетске владе, а кинеске масе су досађивале Русима или из

шовинистичких побуда, или потстрекаване комунистичким агитаторима, који су се упињали да им натуре мисао као да сви руски емигранти служе Јапанцима, па су, према томе, непријатељи Кинеза. И ова одвратна демагогија дала је најстрашније плодове.

Хунхузи, партизани и, уопште, сваки Кинез из народа били су готови да у сваком руском емигранту виде шпијуна. И једва да ко може знати колико је Руса било поубијано за последњу годину и по дана због њихове тобожње симпатије према Јапанцима.

Тобожном потврдом ове раширене комунистичке клевете на руску емиграцију служи постојање мале групе „белогвардејаца» у Манџурији, која се отворено оријентише према Јапанцима и гаји празне наде да ће им Јапан помоћи да поново завладају руским Далеким Истоком.

Знајући какву провалију ствара оријентација Руса према Јапану између кинеског и руског становништва, јапански дипломати и јапанска ратна команда на све начине објављују свој пријатељски однос према Русима, да би ту провалију учинили што дубљом и што мање пребродивом.

У том погледу је веома карактеристичан интервју, дат сараднику листа „Гун-бао» од поменутог јапанског друштвеног и политичког радника — Цузи. Са очигледном намером се он задржао у свом разговору на питању о положају руских емиграната у Манџурији.

У особито смишљеним изразима Цузи је напоменуо да ова категорија Руса заслужује изузетну пажњу, јер су Руси у трима источним покрајинама створили високу културу и много учинили за садашње благостање онога краја.

Стога Цузи држи да би нова манџурска влада морала оставити руским емигрантима сва грађанска права и на све могуће начине штитити њихове интересе. Руски сељаци морају добити право да се свуда могу бавити пољопривредом и уопште користити се слободом рада. У Харбину, где Руси чине огромну већину, они би морали имати већину места у општинском одбору.

Овакве изјаве из уста Јапанаца само вређају ране Кинеза и још више распаљују у њиховим срцима пламен мржње према Русима.

У ствари, и поред слатких речи г. г. Цузи и других, положај руских емиграната у Манџурији је толико тежак да они мисле само о једноме: да их оставе на миру и да им не отимају из уста последњи залогај хлеба, који они зарађују с великим напорима и често по цену великих унижавања.

Ова више него скромна жеља руских емиграната добила је јасан израз у петицији коју је руска делегација предала Литоновој комисији. По мишљењу комисије, основаном на чи-

тавом низу изјава и писама руских емиграната, ова категорија манџурског становништва је готова да се лојално држи према сваком режиму који би јој обезбедио:

- 1) Право склоништа,
- 2) Добру и поштену администрацију,
- 3) Непристрасно правосуђе,
- 4) Правично оптерећење порезом,
- 5) Право слободног избора места становања, слободне трговине и заштиту од чиновничког изнуђавања,
- 6) Могућност да се својој деци да погодни образовање, и
- 7) Могућност бављења пољопривредом и слободног емигрирања.

* * *

Тако се, по мишљењу Литонове комисије, сформирао живот у Манџурији после јапанске окупације.

Комисија се пита: шта би требало учинити па да се изглади сукоб између Кине и Јапана? Она се труди да на ово питање, што је могуће савесније и непристрасније, да јасан и дубоко образложен одговор.

Свесна озбиљности положаја створеног у Манџурији и искрено желећи да помогне успостављању трајног и правичног мира на Далеком Истоку, комисија у свима својим закључцима чини широке компромисе. Она признаје да су јапански интереси у Манџурији веома велики; могло би се чак рећи да она прецењује важност тих интереса. Она до ситница аналише значај бојкота против јапанске трговине и индустрије, који су последњих година Кинези организовали у Кини, и долази до закључка да овај бојкот до темеља уништава све економске тековине до којих је Јапан дошао у Кини за последњих 20-30 година. Али у интересу правичности комисија сматра за потребно да нагласи да је бојкот природно средство самоодбране против јапанске агресивне политике у Кини.

Комисија држе да успостављање status quo ante у Манџурији не би изгладило јапанско-кинески сукоб, али ни признање нове „независне“ државе „Манџу-ко“ не би донело мир Далеком Истоку, пошто би такво признање било повреда животних интереса Кине и било би супротно вољи и очекивањима целокупног кинеског становништва у Манџурији.

Да би доказали оправданост појаве „Манџу-ко“ на територији Манџурије, јапански дипломати позивају се често на чињеницу што се Манџурија не један пут проглашавала независном од Кине. Не кида, веле, Манџурија први пут с Непобесном Империјом. Али комисија налази да је ово јапанско гледиште на манџурски проблем потпуно неосновано.

Манџурски ђенерали и диктатори су, одиста, много пута устајали против централне владе, али ни они, а још мање становништво Манџурије, нису никад помишљали да се одвоје од Китаја.

Одиста, пише комисија у своме извештају, Манџурија је, као аутономна покрајина Кине, много пута водила преговоре с јапанским претставницима о разним питањима, који су тангирали интересе обеју страна, али је истина и то да је Јапан, без објаве рата, заузео оружаном снагом целу пространу територију Манџурије и одвојио ову провинцију од Кине, у чији је састав она улазила. Допустити овако отцепљивање Манџурије, значило би, по мишљењу комисије, изазвати у овој области опасан револуционаран покрет и створити на Далеком Истоку огњиште дуготрајног рата са свима његовим страшним последицама.

Између Јапана и Кине постоји тесна економска веза; интереси обеју страна налажу им потребу све јачег зближења, али о таквом зближењу не може бити ни речи док политички односи међу њима буду били толико непријатељски да Јапан све своје несугласице с Кином решава једнострано употребом оружане силе, а Кина се брани од насиља Јапанаца спровођењем бојкота, који материјално упропашћује Јапан.

Јапан правда свој напад на Манџурију страховањем да се неко спрема да га нападне, па му је потребно да од Манџурије створи препону против тих замишљених непријатеља. Али, тачно примећује комисија, то страховање Јапана не може бити још основица за анексију Манџурије, коју и сама Кина сматра као одбранбену линију против спољашних непријатеља, а и као житницу, која је способна да храни много десетина милиона Кинеза.

Независно од ових обзира, комисија јако сумња да дуга окупација Манџурије, не говорећи о огромним расходи-ма које таква окупација захтева — може стварно сачувати Јапан од спољашне опасности; јер, ако би нека држава одиста покушала да нападне Јапанце у Манџурији, јапанске ратне снаге које су се учврстиле у том крају, нашле би се у врло опасном положају, пошто би имале против себе и спољашног непријатеља, и манџурске усташе, и у позадини непријатељске снаге целог кинеског народа.

Било би много боље и целисходније — стоји у извештају комисије — кад би Јапан штитио своје интересе у Манџурији и Кини другим методама, методама на којима почивају мирни односи међу народима целог света. То би га стало много јевтиније, и он би се осећао много мирније него што је сад случај, а и да се не говори о томе да читав низ других држава такође има важне интересе у Китају, и његово распарчавање несумњиво би повукло за собом врло озбиљне међународне компликације и сукобе...

Тако комисија лорда Литона формулише своје становиште у јапанско-кинеском сукобу.

Унутрашњи смисао овога становишта потпуно је јасан. Комисија без околишења осуђује јапанску окупацију Манџурије. Извештај избегава оштре изразе, али његова основна мисао је ова: јапанско насиље је у оштрој противности и са уговорима закљученим између Кине и Јапана, и с пактом Друштва народа и с конвенцијом од 1922 г.

Није потребно да се подробно задржавамо на брижљиво израђеном пројекту мера, који би, по мишљењу комисије — на опште задовољство узбуђене светске друштвене савести — изгласио јапанско-кинески сукоб. Довољно је да укажемо само на два захтева у том пројекту, па да се схвати да их Јапан, пошто је у повољнијем положају, ни у ком случају неће испунити.

Ти захтеви се свode на ово: 1) Манџурија мора остати под суверенитетом Кине и 2) Јапан мора извести из Манџурије сву своју војску. Другим речима, комисија захтева да Јапан напусти сва своја завојевања и користи, стечене у прошлости у Манџурији по цену река крви кинеске, а и јапанске, по цену огромног утрошка новца, по цену љуте мржње, којом гори 450 милиона кинеског народа против јапанских насилника. Дакако, такве уступке Јапан неће учинити добровољно. Треба се само удубити у изјаве јапанских министара и дипломата, пажљиво продети у садржину уговора закљученог између Јапана и „Манџу-ко“, па се уверити да јапанска ратна клика и послушна јој јапанска влада понајмање мисле о компромисима и испољавају велику одлучност да своје завојевачке планове изведу до краја.

Док је комисија лорда Литона састављала свој извештај, а Друштво Народа чекало да му се тај извештај поднесе, Јапан, осећајући се потпуно безбедан и одлично знајући да га, при створеној светској ситуацији, нико не може омести да утврди свој положај у Манџурији — систематски је разрађивао планове за даља освајања.

Петнаестог септембра 1932 г. у очи претреса извештаја Литонове комисије у Друштву Народа, Јапан је закључио с «независном државом» Манџу-ко један врло важан уговор.

Тај уговор има само два члана, али та два члана су чистав програм о поробљавању ове земље и најзаједљивије ругање Друштву Народа..

Ево текста тог уговора.

1) Манџу-ко мора утврдити и поштовати сва права и интересе које Јапан и његов народ имају на територији Манџу-ко и снагу јапанско-кинеских уговора, споразума или других договора, као и јапанско-кинеских уговора, *како државних*

тако и приватних — све док не буде био закључен неки нов споразум којим би овај протокол био замењен.

2) Јапан и Манџу-ко, признајући чињеницу да опасност искрсла по територију или мир и поредак за једну од страна уговорница, има се сматрати као опасност и за другу страну — обавезују се да заједнички дејствују ради подршке својих националних интереса и обезбеђења државне целине.

С том сврхом јапанске ратне снаге морају се налазити на територији Манџу-ко*).

Кратко и јасно! Једним потезом пера Манџурија је отцепљена од Кине и престала је постајати као таква. На њеном месту родила се нова држава, која је закључила одбранбено-нападни савез с Јапаном и која се обавезује да поштује све уговоре које је Јапан ма кад закључио на територији некадашње Манџурије, чак и с приватним лицима.

Нова држава је уједаред постала тако мила Јапану да јој је он великодушно ставио на расположење велику војну снагу ради одбране од спољашњих и унутрашњих непријатеља.

Природно, ова комедија никог није довела у заблуду, али она доказује да је Јапан одлучно умртвио пређашњу Манџурију и нема намере да се враћа на ово питање.

У јесен прошле године ђенерал Араки у разговору с кинеским послаником у Токију предложио је овоме да се мирно договоре и да забораве све што је досад догодило између Кине и Јапана. А кад је кинески посланик упитао свог сабеседника: „Добро; а шта ћемо с Манџуријом?“, Араки је с невиним осмехом одговорио: „Манџурија? Па то је већ прошлост!“

Спорост Друштва народа је прави балсам за јапански ратни штаб, јер сваки даљи месец пружа му могућност да утврди освојене позиције и да што више прошири освојени реон.

Специјални харбински дописник париских „Последњих новости“ саопштава у читавом низу својих дописа, да Јапанци једнако са грозничавом брзином захватају природна богатства Манџурије. Јапанска војска придолази на освојену територију у огромним масама. Они тамо, по свој прици по олобрећу совјетске владе, управљају целом пругом кинеско-источне железнице и примакли су се већ обалама Амура.

У Харбину јапанске војне власти граде огроман војни аеродром. У Сансику је такав аеродром већ изграђен. У Цицикару се зидају колосалне касарне за јапанске војнике. У Сансику и Фугдену смешта се моћна тешка артиљерија. Јапанци су изградили железничку пругу у самом срцу Монголије и увлаче се све дубље у ову богату покрајину. У Манџурији су сви још одавно осећали да се јапански ратни штаб

*) Цитирано по харбинском официозусу „Гун-бао“, 16 септ. 1932 год.

спрема за нову веома крупну операцију и свима је било јасно да ће нова жртва јапанског насиља бити провинција Цехол.

Већ сам факт неустручивог уношења провинције Цехол у састав територије „Манџу-ко», иако та провинција никад није била саставни део Манџурије — откривао је нове завојевачке замисли Јапана, замисли које су се недавно претвориле у злокобну стварност. Али, судећи по читавом низу обавештења из саме Манџурије, обавештења која заслужују пажњу, планови јапанских милитариста иду много даље; у јапанским војничким круговима озбиљно већ помишљају да целу северну Кину прогласе исто онако „независном државом», као што је „Манџу-ко», а потом ће већ лако бити да се обе независне државе уједине под пријатељским покровитељством Јапана. А даље, ко би све могао предвидети! ако се велике државе буду држале овако благонаклоно према Јапану као досад, — моћи ће се и цела Кина претворити у јапанску колонију ...

А Друштво народа још једнако проучава извештај Литонове комисије и никако не може да се одлучи да да своју коначну одлуку о јапанско-кинеском сукобу.

И ова парализа Друштва народа чини јапанске дипломате и претставнике Јапана у Женеви све мање помирљивима и све више надутима.

Извештај Литонове комисије био је силан удар за јапанске управљачке кругове. Стога није чудно што су се јапански дипломати упињали на све могуће начине да ослабе утицај који је тај извештај учинио и на чланове Друштва народа и на светско друштвено мишљење. Настављајући без сметње своје насиље у Манџурији и отворено се ругајући свим одлукама Друштва народа, које је оно донело од почетка сукоба, јапански делегати су систематски практиковали у Женеви два метода — развлачење процедуре око истинског проучавања конфликта и политику застрашивања.

У септембру јапански делегати су тражили шест недеља за подношење својих примедба на извештај Литонове комисије; то време им је било одобрено. На новембарском заседању одбора Друштва народа главни јапански делегат Мацуока претставља Јапан као несрећну жртву кинеских сплетака жали се на кинески бојкот и захтева да Друштво народа *огласи бојкот као један облик рата*. Он замера Литовој комисији да није схватила општу ситуацију Кине, хвали стварање «Манџу-ко», тежећи да убеди чланове одбора Друштва народа, да је Јапан на Далеком Истоку *стуб мира и реда*.

На заврштеку Манџуока изражава жељу да одбор Друштва народа проучи извештај Литонове комисије и јапан-

ске примедбе нањ. Али китајски делегати настојавају да се сукоб претреса у ванредном заседању Друштва народа. И проучавање сукоба опет се одлаже.

А за то време у Манџурији су се настављале борбе Јапанаца с Кинезима-партизанима, лила се обилна кинеска крв, и зона јапанске окупације, са благословом Стаљинове владе, раширила се све до станице Манџурија, тј. до совјетске границе.

Овај контраст између ужаса што се одигравају у Манџурији и крајње неодлучности Друштва народа толико је узбудио светску савест да су чак и некоји чланови Друштва народа изгубили стрпљење. И кад се 6 децембра 1932 г. отворило ванредно пуно заседање Друштва народа, расположење многих његових чланова било је веома ратоборно.

Већ из говора кинеског делегата, д-ра Јена, видело се да је стрпљењу кинеског народа дошао већ крај. Д-р Јен је отворено рекао да неодлучно држање Друштва народа само храбри Јапан. Извештај Литонове комисије не оставља у неизвесности да је Јапан дејствовао као нападач. Стога он, д-р Јен, у име своје владе, формулише ова четири захтева: 1) Пуно заседање мора да изјави да је Јапан повредио Устав Друштва народа, Париски пакт и Вашингтонски уговор; 2) Друштво народа мора захтевати од Јапана да изврши одлуке, формулисане у женевским резолуцијама од 30 септембра и 16 децембра 1931 г. (евакуација окупираних територија), а исто тако да изврши распуштање тако зване владе Манџу-ко; 3) Друштво народа мора изјавити да не признаје владу Манџу-ко и да неће ступити с њом ни у какве односе и 4) Друштво народа мора донети коначну одлуку о уређењу сукоба.

Одговор јапанског делегата Манџуоке је пример неустрашивог маневрисања са извитопереним чињеницама. Јапан је показао максимум стрпљивости према Кини. Кина је крива што Јапан није успео да с њим успостави пријатељске односе. Јапан није одговоран за стварање независне Манџурије итд. Стога Манџуока захтева да Друштво народа посматра сукоб под другим углом гледања, и то: 1) Морају бити створени услови који би обезбедили мир на Далеком истоку; 2) треба да се предузму мере за отстрањење анархије у Кини и 3) ако Друштво народа изради програм за ликвидацију сукоба, оно исто тако мора узети на себе одговорност за извршење тог програма.

У суштини ови захтеви су били право изазивање Друштва народа. У њима се крије претња: «ако ја то не усктем, ко ће смети узети на себе задатак да успоставља мир на Далеком Истоку, ко ће се усудити да са мнош ратује?»

Оваква поставка питања дубоко је узбудила духове у Друштву народа, што се види из великог говора који је том приликом одржао Едуард Бенеш.

Бенеш је поставио питање непосредно. Он је указао на необићну опасност од преседана кад се независна држава ствара на територији једног члана Друштва народа уз помоћ ратних снага другог члана ове међународне установе. «Замислимо, говорио је Бенеш, до каквих би догађаја могао довести такав преседан на европском континенту».

Бенеш је доказивао потребу да Кина и Јапан пријатељски изгледе свој сукоб; у противном случају Друштво народа мора донети своју одлуку, не колебајући се, у складу с правичношћу и достојанством, не чинећи никакве уступке у области принципа...

У то време сазнало се да су претставници четири државе — Шпаније, Ирске, Шведске и Чехословачке — поднели канцеларији Друштва народа претставку, у којој поменуте државе отворено осуђују акцију Јапана у Манџурији. Оне налазе да се ратне операције у Манџурији, које је Јапан почео 6 септембра 1931 г., не могу сматрати као примењене у стању законите самоодбране, да је државно уређење садашњег «Манџу-ко» могло бити створено само уз помоћ јапанских бајонета; да признање тог уређења не би било у складу с међународним обавезама...

Стога су побројане државе тражиле да Друштво народа одмах примени пакт...

Ова декларација, као слободно изражено мишљење равноправних чланова Друштва народа, била је у суштини логичан закључак из извештаја Литонове комисије. Али јапански делегат Мацуока искористио је подношење ове декларације за једну изјаву, која по изазивачком и дрском току није имала примера у дотадашњем раду Друштва народа. Он је рекао да ту декларацију сматра до крајности увредљивом за Јапан и поднео Друштву народа ултиматум: ако државе које су потписале декларацију ову не повуку или ако биро конференције, примивши ту декларацију, исту безусловно не осуди, онда ће Јапан извући закључке, тј. иступиће из састава Друштва народа.

Од тада јапански делегат непрекидно држи Друштво народа под претњом свог одласка. Спутавалући и плашећи овај међународни форум, Мацуока је отворено тежио да парализује његов рад и на тај начин коначно га дискредитује и морално и политички.

Кад је комитету деветнаесторице било наређено да изради пројект резолуције о уређењу сукоба, јапански делегат је отворено изјавио да неће примити ту резолуцију. Он се држао не као претставник државе коју оптужују за најтежу повреду међународних уговора и за злочиначко заузимање туђе територије, већ као лице које се спремало да Друштву народа диктује своје услове.

У том погледу је веома карактеристична инструкција коју је јапанска делегација у Женеви добила од своје владе у половини децембра. У тој инструкцији је стајало: 1) не допустити у резолуцији Комитета деветнаесторице никакво позивање на конференцију девет држава; 2) убедити Комитет деветнаесторице да је његов задатак само да позове Јапан и Кину да ступе у непосредне преговоре; 3) не допустити позивање Сједињених Америчких Држава и СССР да учествују у раду Комитета деветнаесторице и 4) издејствовати изостављање некојих делова из глава IX и X извештаја Ли-тонове комисије. Јапанској делегацији препоручује се да се уздржи од гласања, ако резолуција Комитета деветнаесторице буде била у складу са побројаним захтевима, а у противном случају да гласа против и да напусти седницу.

Тако се режира претстава коју јапански делегати приређују у Женеви. За њих је сва ова процедура само дипломатска игра. Они унапред знају да одлуке Друштва народа, неповољне за њих, они неће извршити. Они ће лака срца напустити Друштво народа, које је испољило своју потпуну немоћ, и наставиће своју освајачку политику, тј. Јапан се засад осећа непобедивим у свом спору са западним светом и његовим принципима о међународној солидарности, које он мирно гази.

Јапански делегати умеју добро рачунати, и њихов рачун им казује да могу некажњено наставити извођење својих планова. Упорност совјетских бунџија они су врло лако омекшали. Празним обећањима и наруџбинама нафте они су купили Стаљина с целом његовом страшном светском револуцијом. Бојећи се рата с Јапаном, као смрти, Стаљин је добровољно уступио Јапанцима целу северну Манџурију и уз њу и све руске интересе. А то значи да са стране Савеза социјалистичких република Јапану не само да не прети никаква опасност, него, као што је горе речено, совјетска власт је услужно помагала Јапанцима да се разрачунају с кинеским партизанима.

Енглеска и Француска? Упорно се говори да је њихова равнодушност према јапанско-кинеском сукобу резултат њиховог узајамног споразума да се не мешају у послове Далеког истока. Али нека ти гласови буду и нетачни, јасно је једно да се и Енглеска и Француска у Друштву народа држе тако да је достојанство ова два народа морало бити јако окрњено. Немилосрдна равнодушност је понекад гора од отвореног непријатељства. И Јапан врло добро зна да му и од стране ових двеју великих држава не прети никаква опасност. У Немачкој хаос; од фашистичке Италије револуционарна Кина такође не може очекивати помоћи. Остаје сама Америка. Чак и прост притисак 20 држава на Ја-

пан могао би дати позитивне резултате; привредни и финансиски бојкот, код до крајности тешке привредне ситуације Јапана, брзо би га нагнао на попуштања. Али сама Америка могла би присилити «државу рађања сунца» само оружаном снагом. Међутим, Америка сад нити жели, нити може да ратује. Све то Јапанци знају, и тиме се објашњава њихова безгранична дрскост и непомирљивост. У Женеви они воде утанчану игру више ради спорта; права пак њихова политика спроводи се тамо, на Далеком Истоку.

У Женеви јапански дипломати су поткопавали Друштво народа замарањем, а у Манџурији се грозничаво изводило припремање за нову крупну ратну операцију, за заузеће Цехола. Страховање озбиљних политичара остварило се пре но што су очекивали.

У почетку јануара Јапанци су борбом заузели Шан-хај-гуан. Опет су пуштене у саобраћај приче о бомбама, о неким насиљима Кинеза. Поновила се до ситница историја заузећа Кинџоу тачно пре годину дана.

Борбе се настављају у провинцији Цехол и до данас; Јапанци заузимају варош по варош, истребљујући мирно становништво и претварајући мирна насеља у гомиле развалина. Објашњење ових насиља у «јапанском духу» је већ припремљено: Цехол је део територије «Манџу-ко»; ту је незаконито продрла кинеска војска, и Јапан сматра за своју дужност да помогне свом савезнику «да истера насилнике». То је версија коју шире и јапански дипломати, и ђенерали, и министри.

И окупира се нова, пребогата провинција Кине, која заузима 300.000 квадратних километара и има 7 милиона становника, покрајина плодна, с непроцењивим природним богатствима и, што је најзначајније, територија која може постати одлична ратна база за напад на Пекинг и Тијенцин.

И опет су сви узбуђени и опет нико не мисли да да отпора насилницима. У Америци поседање Цехола је изазвало узбуну, а у Енглеској и Француској узнемирени су могућношћу напада на Тијенцин и Пекинг, — у Друштву народа узбуђење, а Јапан се свему томе смеје. И споро, али поуздано на далеком Истоку сазрева катастрофа новог светског рата, чије се страшне последице тешко могу и замислити.

Хоће ли победити солидарност народа, па да се отвореном разбојништву учини крај, или је нашем културном свету суђено да се стидно и против своје воље докотура до катастрофе, која ће нашу цивилизацију претворити у гомилу развалина.

НОВА ОФАНЗИВА СТАЉИНИЗМА

Прошлог лета учинила је болшевичка влада извесан покушј да ублажи непопустљивост своје „генералне линије“. Овај покушај могао би се сматрати евентуално као први корак у правцу једног доиста необичног „Стаљиновог *Неја*“.

Сада болшевичка влада спроводи јаку промену правца и полази супротним правцем, обележавајући овом променом почетак нове свирепе ере у политици болшевизма, и поред нечувено тешког положаја огромне масе становништва СССР. У летњим месецима прошле године опасно повећање кризе животних намирница у држави, као и спровођење потпуне колективизације земљорадње, послужили су као потстреци за одлуку Кремља да се први пут у току „широке социалистичке офанзиве“ одлучи на низ, истина незнатних, попуштања према сељаштву. Ова попуштања нису дирала у основе сеоске политике болшевичке странке. Суштина попуштања о којима је реч позната је. Она су се, у главном, сводила на следеће:

Смањивање на 250 милиона пудова количине резерва житарица, т. ј. оног жита које су сељаци имали да дају држави добијајући незнатне званичне цене; смањење за 50% резерви стоке и дозвола да „колхозници“ (пољопривредници чланови колективних газдинстава) и индивидуални сопственици могу продавати вишкове своје производње на колхозским пијацама, по слободним, ненормираним ценама. Ове мере биле су праћене низом, другостепених мера, које су имале да олакшају спровођење оних првих.

Путем ових мера намеравало се да се изазове одмах повећање довоза животних намирница у градове и индустријске центре, у којима је несташница артикала исхране пружала све више и више повода за забринутост. Али главни и основни циљ коме су ове мере тежиле, био је други. Ствар је у томе што је колективизација пољопривреде, спровођена убрзаним темпом, била доведена прошле године скоро до крајњих граница. 1932 година била је година потпуне колективизације.

У СССР има данас преко 200 хиљада „колхоза“. Они обухватају преко 60% сеоских газдинстава и заузимају преко 70% укупне површине земљишта намењеног пољопривреди. Неке области — баш оне најплодније, као што су доња област Волге и северни Кавказ колективизирани су потпуно. У овом погледу „пјатиљетка“ је спроведена за две године.

Напоредо с тим, прошле године утрошене су огромне суме на механичко снабдевање „колхоза“, на њихово снабдевање свима могућим машинама и алатом. И у овом погледу 1932 година била је рекордна. У току четри године петогодишњег плана колективизирана пољопривреда добила је, према бољшевичким подацима, машина и алата у укупној вредности 1.600 милиона рубаља, што претставља огромну суму, док је у почетку пјатиљетке вредност машина и алата у пољопривреди износила укупно 1.150 милиона рубаља. Бољшевичка влада није штедела ништа да би осигурала успех нечуvenом, огромном покушају, који је оне предузела да уведе за кратко време земљорадњу у колосек колективизације и то у огромној аграрној земљи. Али прошле године, као што су бољшевички прваци прогласили, колективизација била је углавном завршена. Према томе, она је већ имала да покаже своје плодове. Резултати жетве имали би стога да буду те године једна проба учињеног покушаја, сведочећи о успеху или катастрофи. Овог пута се ризиковало веома много. Није се истицало само питање проверавања бољшевичке теорије колективизације, већ и питање практичних последица веома великог значаја.

Велики пораст земљорадничке продукције могао би да буде почетак излаза из страшног ђор-сокака кризе артикала исхране, кризе под којом је стењала земља. Напротив, ако до овог пораста ни би дошло, ако би, шта више, наступило смањење продукције, то би имало за последицу још оштрије погоршање. Оно би претило да зада катастрофалан ударац бољшевичким привредним плановима, да поколеба основе индустријализације. Баш стога било је потребно прошле године осигурати максимум повољних услова за подизање пољопривредне производње.

Међутим, претходно искуство ноебориво је доказало да није довољно удружити милионе сељака у колхозима и снабдети их справама да би се изазвао пораст земљорадничке продукције сразмеран утрошеним напорима. Бољшевички прваци сада су већ знали, поучени животним искуством, какву огромну улогу игра овде,

пored низа других околности, фактор као што је онај ниво марљивости који се показује код колективизираног сељаштва.

Ако „колхозници“ показују равнодушност или свесно немаран став према раду, ако они немају жеље да ревносно раде, никаква техника, никакви трактори и комбајни не могу да помогну. Попуштања, учињена сељу, цео „Стаљинов Неп“ који је изазвао толико празне ларме, имао је, према томе, за главни циљ да пружи импулс радној енергији колхозника путем његовања његове материјалне заинтересованости у корисни производње „колхоза“.

Помоћу попуштања индивидуалном интересу колхозног сељаштва (на болшевичком језику овај се интерес зове сељачким индивидуализмом — као да он није својствен уопште свим људима, а наравно и сељацима) пројектовано је повећање шанса на успех колективизације, која је имала, у крајњем резултату, да коначно уништи баш тај индивидуализам.

Међутим, наде које су за „Стаљинов Неп“ везивали његови иницијатори нису се оправдале. Његов се утицај није показао у позитивном смислу у погледу прошлогодишњих резултата колективизираних земљорадње. Прошле године нису се могле неповољне временске прилике наводити као оправдане — напротив, оне су биле веома повољне. Ипак је продукција на преко три четвртине територије земљорадње у СССР (индивидуално ссоска газдинства заузимају само 19% укупне површине која је намењена земљорадњи), на колективизираној територији, показала резултате много мање од предвиђених у економском плану. Тачније податке о размерама ове разлике за сада је тешко дати услед непроверености и контрадикторности болшевичких званичних цифара. Али о томе да је ова разлика веома велика, са трагичном убедљивошћу сведоче чињенице.

Стаљин у своме говору на пленуму Централног комитета, додирнувши питање жетве, уздржао се од саопштавања ма каквих података. Он се ограничио изразом да је „1932 године жетва била боља него претходне, али је припремање резерви житарица обављено са већим тешкоћама него 1931 године“. Први део ове изјаве, узет сам за себе, ништа не говори. „Боља жетва“ у поређењу са прошлом годином, још не значи добра жетва. Јер 1931 године низ огромних руских области страдао је од рђаве жетве и у целој Совјетској Русији било је прикупљено жита за 15 милиона тона мање него чак и 1928 године, пред почетак колективизације земљорадње.

Али околност што је 1932 године, када је „жетва би-

ла боља“, припремање резерви житарица изведено са још већим тешкоћама него 1931, у неродној години, та околност већ претставља необорив доказ оне тешке ситуације у којој се нашла целокупна руска пољопривреда већ пошто је колективизација углавном завршена. Околност о којој говоримо јесте у исти мах и основни факт који показује стварну суштину ове ситуације.

Велике тешкоће приликом припремања резерви житарица, према благо изабраном Стаљиновом изразу, у ствари значе више но икад упорну и огорчену борбу за жито између совјетске државе и сељаштва, сељаштва овог пута већ колективизованог, а не индивидуалног. прави правцати колхозни одбијали су да добровољно изврше налоге органа, који су радили на прикупљању житних резерви. Баш ови колхозни давали су најогорченији отпор и на њих су се обарале нарочито снажне бољшевичке репресије. У многим местима долазило је и до отворених сукоба. Локални комунисти у многим реонима били су на страни сељака што су многи од ових комуниста касније скупо платили. Овако огорчена борба за жито, кад је општа колективизација већ спроведена могла је да буде изазвана само недовољношћу прикупљене количине жита. Чињеницу да је прошле године отпор сељаштва био обележен још већом упорношћу него у неродној 1931 години, могу објаснити два специјална разлога.

Први разлог био би дозвола слободне трговине жита на колхозским пијацама. Захваљујући овој дозволи, сељаштво је почело да полаже на то да сачува што већу количину жита за продају по високим пијачним ценама, а није му ишло у рачун да то жито даје држави у бесцење, готово бадава.

Други је разлог, и то несумњиво најглавнији, у порасту тражења артикала исхране на селу. Рђава жетва у 1931 години и нови експерименти којима је село изложено, економски су га још више ослабили, смањивали или потпуно уништавали његове обичне резерве животних намирница.

Прикупљање резерви житарица обављено је са огромним тешкоћама, у правој бојној атмосфери, и несташница животних намирница у земљи достигла је невероватне разmere. Крај петогодишњег плана био је праћен страховитом кризом артикала исхране, кризом која гура земљу оним језивим условима живота који су постојали у доба војног комунизма. И док је прошле године ситуација у погледу исхране била невероватно тешка, она је ове године постала готово катастрофална. У циљу

ублажења ове кризе, бар у великим градским центрима, власт — руковођена при томе, истина, и другим побудама — прибегава мерама са којима модерна свест тешко може да се помири, а то је уклањање из градова милиона становника.

Пољопривреда СССР изложена, по Стаљиновом рецепту, апсолутној колективизацији, није у стању да снабде земљу довољном количином животних намирница, то је јасна и непобитна чињеница.

Међутим, Русија је највећа данашња аграрна земља. Преко три четвртине њеног становништва везано је својим радом за земљу: међутим, извоз њених аграрних продуката, нарочито у прошлој години, био је веома ограничен. Колективизација земљорадње, на коју је Стаљин толико полагао, имала је задатак да изазове огроман пораст земљорадничке продукције и да олакша прикупљање жита од стране државе. У томе је главна, основна сврха колективизације. И пошто је она у главном, спроведена, показало се, према Стаљиновом признању, да је припремање резерви жита обављено са већим тешкоћама него 1931 године, када колективизација још није била завршена и када је број колхоза у СССР био мањи.

Ова чињеница претстављала је директан ударац за целокупну политику данашњег господара Кремља. Она је приказивала целу ситуацију у СССР. И то није могло да не уроди крупним политичким последицама.

* * *

Прошлогодишњи резултати са нарочитом очигледношћу показали су да је «Стаљинов Неп» био покушај са лошим средствима. Уколико су попуштања сељашству имала за циљ да појачају његову вољу за рад, да повећају његову вредноћу у привреди, она апсолутно нису постигла свој циљ. Баш прошле године, већ после проглашења «милости» учињених селу, колхозници су се показали у своме раду чак мање марљиви него раније. Совјетска штампа још никад није прибегавала тако јаким вапајима о саботажи, о «штеточинама» у колхозима и о порасту у њиховим редовима утицаја «кулака» као што је то прошлог лета био случај.

Комесар за земљорадњу, Јаковљев, на трећој сесији Централног извршног комитета СССР посветио је готово половину свог опсежног реферата жалбама на оскудицу радне дисциплине у колхозима и на свесно из-

бегаване рада од стране колхозника. По речима Јајковљева, у колхозима се могу веома често чути овакве изјаве: «Ја бих да што мање радим. Нека ради она коме је до тога стало. Рад је за будале». Поводом тога наводио је Јаковљев цитате из Лењинових чланака написаних 1918 године у којима је већ вођ болшевизма нападао сличне појаве у фабрикама.

«Можда ће неко од колхозника рећи — изјављивао је шеф совјетске земљорадње — да у колхозима ствар стоји данас боље него у фабрикама 1918 и 1919 године? Поводом тога ја ћу овде навести неколико свакидашњих примерака, на које се наилази, на жалост, и сувише често и који доказују колико је рђаво стање у томе погледу у многим колхозима.

Ево једног од најизразитијих примера у низу оних, које је навео Јаковљев:

«Дружина» Црвена армија» у Украјини. Ми смо послали људе да провере на основу неколико примера како људи искоришћују своје радно време и показало се следеће: жетеоци су кренули из села на рад у седам и по сати ујутру. Пут им је одузео сат и пет минута. Дошли су — седе и пуше — то је одузело 1 сат и 14 минута. Затим су отишли по коње — то је трајало 20 минута. Кренули су на место рада — 27 минута. Стигли су, али нема бригадира (лице које руководи послом), чекају га — 1 сат 31 минут. Дошао је бригадир, припреме — 15 минута. Затим је понова бригадир отишао — чекали су га још 40 минута. Најзад се вратио, али све до његовог повратка цела бригада — 27 људи — није радила. Радио је само кувар — спремао ручак».

У сваком случају, 1932 године упропашћена је у пољима, услед неблагоприятног прикупљања, много већа количина жита него 1931, — када су губици проузроковани тиме изнели готово једну милиарду пудова. Постало је потпуно јасно да су Стаљинова попуштања била недовољна и да су учињена сувише касно. Исто тако постало је јасно да је неизбежно, ако се жели наћи излаз помоћу попуштања селу, ићи много даље овим путем па да буду постигнути неки реални резултати. У противном случају, одрећи се уопште овог пута, али би онда остало само још оштрије спровођење оног система принуђивања и насиља у сеоској политици болшевизма, система који је у смислу економских последица доносио досад само разочарења. Друкчије речено, Стаљинова попуштања била су учињена у границама «генералне линије» странке. Њихов неуспех стављао је на дневни ред питање промене те «генералне линије».

Тако су, како изгледа, резоновале оне нове опозиционе групе, које су поново поникле у редовима болшевичке странке и које је Стаљинов апарат понова «демаскирао» и уништио. Почетком прошле године, као што је познато, откривена је такозвана «завера Рјумина», т.ј. управо тајно удружење опозиционара, коме су пришли и неки непознати болшевички функционари. Стаљин се тада обрачунао са непријатељима безобзирно. Тајна опозиција, међутим, ипак је направила себи гнездо баш на највишим положајима странке. Сада, у очи последњег пленума Ц. к. понова је откривена нова «завера» исте врсте, а као вођа њени означени Толмачев, Ејсмонт и Смирнов, два бивша и један активан народни комесар. Учесници завере били су, према томе, јучерашњи и данашњи чланови владе. Специјално Смирнов, стари и познати болшевик, руководио је комесаријатом земљорадње у СССР и био готово стално члан Ц. к. странке.

Риков, Томски и Камењев исто тако били су у вези са завером, иако нису у њој узимали непосредног учешћа. «Завереници» су тобоже имали задатак да оборе вођењу моћ странке и успоставе «кулачки» капитализам. О стварним циљевима и програмима откривених нових опозиционара, наравно, тешко је судити пошто немамо на расположењу литерарни или неки други материјал, који би садржао образложење њихових погледа. Али да је руководни моменат тих идеја било отступање, у то не треба сумњати.

У своме говору на пленуму Ц. К. и Ц. К. К. *) дотакавши се идеологије опозиционара, Молотов је навео изјаву Зиновјева учињену Централној контролној комисији. Говорник је нагласио да је ова изјава «карактеристична». Зиновјев је рекао: «Изгледа ми, углавном, да је у последње време замашан број партиских људи подложен опасној неодређеној идеји отступања: ваља негде отступити. На основу личних утисака, на основу оног што читам и чујем, очигледно ми је да постоји неодређена идеја отступања.» Молотов је констатовао да је истицање постајања таквих идеја тачно само по себи. Исто тако «типично десничарски опортунистичка расположења, чак у неким партијским круговима» како он каже, заиста постоје.

Али о каквом отступању могу да говоре болшевици опозиционари? Наравно, не о успостављању «кулачког капитализма», као што инсинуирају њихови противници. Највероватније је да они истичу идеју отступања у примени на принципе стављене у темеље

*) Ц. К. — Централни Комитет странке и Ц. К. К. — Централна Контролна Комисија.

«колхозске» политике власти. Колективизацију земљорадње диктирају у Русији услови аграрног уређења створеног после револуције. Уништавање поседничког система претворило је Русију у државу са милионима малих и најмањих сељачких газдинстава. Међутим, у циљу унапређења земљорадње и подизања њене продуктивности потребан је прелаз на велику пољопривредну производњу. При постојању у Русији национализације земље, овакав прелаз могућан је само путем удруживања на колективној бази ситних сељачких газдинстава, т. ј. путем колективизације.

Али је питање у томе: да ли се овако огромна реформа, која у битности мења услове сеоског рада, па чак и живота, може спровести на територији огромне земље овако «помахниталим» форсираним темпом као што то чини Стаљин. Питање је у томе: може ли се постићи остварење циљева, којима тежи колективизација земљорадње, кад се ради овако вртоглавом брзином, брзином коју ни у ком случају не диктира економска целесходност. Желећи да оправда своју политику, Стаљин је навео овај цитат из Лењина: «Само у томе случају ако се сељаштву конкретно докажу преимућства колективне, заједничке обраде земље, само ако се сељаку помогне преко заједничког газдинства — само ће онда радничка класа, у чијим се рукама налази државна власт, доказати заиста сељаштву да је у праву и придобити га». Из овог се питања види да чак Лењин није замишљао колективизацију друкчије него на бази *добровољног* уласка сељака у колективно газдинство. Стаљин је пак одлучио да целокупну руску земљорадњу колективизира потпуно за четири године. Али остварење овог плана не може се помирити са принципом добровољности. Оно је немогуће без примене насиља према сељацима, без њиховог принудног удруживања у колхозе. Колективизација земље помоћу насилних метода може да да само оне резултате које је дала.

Критика опозиције, може се веровати, уперена је против ових метода. Опозиција, вероватно, инсистира на отступану у овом правцу. Са новим опозиционарима Стаљин се, међутим, сурово обрачунао. Совјетска штампа, извршујући очигледно добивену директиву, понова је истакла стару лозинку: десничарска опозиција је главна опасност. Ваља још јаче ударити по десничарској опозицији. „Правда“, званични орган странке, коментаришући ликвидацију групе Ејсмонта — Смирнова, прогласила је све опозиционаре за осведочене контра-револуционаре. „Очајнички отпор класног непријатеља, који пропада — писала је „Правда“ — налази од-

јека и у редовима странке. Свемогућа отступања у редовима странке у својој борби против ње неизбежно се сурвавају у попор контра-револуције, претварајући се у дозивач тога отпора. То је најбоље показао страшни крај троцкизма, томе је доказ група Сленкова, Рјумина. То показује и група Ејсмонта—Смирнова.

И поред обрачунавања са групама десничарске опозиције, у страниј штампи и претежном делу руских емигрантских листова у току извесног времена владало је упорно убеђење да је неизбежно велико скретања Стаљинове политике у десно. Ово убеђење било је, углавном, засновано на аналогiji са прошлoшћу. Стаљин је у своје време најокрутније прегазио опозицију Троцког, а затим је почео да остварује њен програм. Из тога је извођен закључак да ће комунистички диктатор, уништивши нове десничаре опозиционаре, поступити на сличан начин. Чињеница да је он испољио према опозицији толику нетолерантност тумачена је као специјалан доказ његове намере да уведе у живот намере те опозиције. Баш стога, претпостављало се, Стаљин је тежио да уклони опозиционаре са свога пута. Ова аналогija била је у основу погрешна. Борба између Троцког и Стаљина у првом реду значила је борбу два Лењинова наследника за власт, борбу два претендента на комунистички престо. Стаљин је хтео по сваку цену, независно од програмских мотива, да савлада троцкизам и његове вође, да би сачувао диктаторску палицу у својим рукама. Стаљиново пак обрачунавање са групама најновијих десничарских опозиционара, као и оно раније са опозицијом Рикова, Томског и Бухана, сведочи само о томе да он одбира њихов програм и није склон да чини попуштања у томе правцу. Уопште, леви чарство и десничарство веома су релативни појмови у примени на бољшевичку политику.

Овде је, у ствари, посреди већа или мања примена насиља у економским односима. Али изгледало би да је Стаљин у овом смислу већ допро до крајњих граница, да се даље не може ићи овим путем. У исти мах, тешка економска ситуација земље не би могла да послужи као доказ умесности оваквих метода. Међутим, баш ова ситуација заповеднички је диктирала потребу неких нових мера, искључујући могућност да се остане непомицно на истом месту. Било је потребно пошто пото скренути на неку страну. Збир свих ових чињеница, у много већој мери него аналогija са епохом троцкизма, могао би да створи утисак да је скретање у десно политике бољшевичке странке објективно неизбежно. Али ствар је у томе што Стаљин, као, по свему судећи, и његови најближи једномишљеници, верују и даље у чудотворно дејство грубе силе. И, као што су се данас већ сви уверили, он баш не мисли да је у том правцу политика којој је на челу дошла до крајње границе.

У своме централном реферату на заједничком пленуму Ц. К. и Ц. к. к. Стаљин је истакао захтев *јачања партиске диктатуре*, сматрајући да је ово јачање потребно да би се решиле све данашње тешкоће. Он се нарочито жучно оборио на оне који сматрају да се класна борба у земљи Совјета мора ублажити, пошто је Совјетска Русија, према званичној догми, већ ступила у стадију социјализма и претворила се у друштво без сталеза. Али ублажење класне борбе логичан је предзнак слабљења диктатуре, а никако њеног јачања. Да би оборио ову јерес, Стаљин је поновио своју омиљену стару теорију, на којој је он заснивао у своје време политику социјалистичке офанзиве. — „Неки другови, изјавио је он, истакли су тезу уништавања класа, стварања друштва без класа, и то као правдање лењости и доброћудности, као правдање контра-револуционарне теорије да се класна борба гаси и да државна власт постаје слабија. Уништавање класа не постижава се слабљењем класне борбе, већ путем њеног јачања.“

Проглашење овакве теорије у примени на данашњу Русију, већ на први поглед, изгледа као грозан говорнички покушај. У СССР класе су већ уништене. Не само што није остало ни трага од старог поседничког племства и буржоазије, већ је и многобројни слој мање-више имућног сељаштва бољшевичка власт збрисала са лица земљиног под лозинком експропријације кулака. Нивелисање државе у социјалном погледу спроведено је до последњих граница, а три четвртине сељачког становништва удружено је у социјалистичким колхозима. Под оваквим околностима, против којих класа може да буде уперена оштрина појачане бољшевичке диктатуре? Стаљинов одговор на ово питање злослутном светлошћу објасњава суштину целокупне његове нове политике.

Он не пориче да су класе уништене. „Ми смо успели да истиснемо коначно непријатељске класе из њихових производачких позиција... ми смо уништили кулаке... такав је резултат петогодишњег плана у области борбе *против последњих одреда буржоазије*,... Класе су заиста уништене. Али људи, који су припадали овим класама, још увек постоје. Они су расејани широм целе земље. Пошто су их бољшевици лишили свега, пошто су им све одузели, ваља ове људе а priori сматрати непријатељима бољшевичке власти. Против њих, против ових „бивших људи“, како се сам Стаљин изражава, имају да буду упућени гласови појачане пролетерске диктатуре. Диктатор објашњава све неуспехе њиховим „злочиначким намерама“. Они претстављају, како он вели, претњу за бољшевички режим, ма да тај исти Стаљин проглашава их за „слабе и немоћне“. Али Стаљин уверава да „не постоји пакост и клевета, коју ови бивши људи не би прибегли да опрне совјет-

ску власт и помоћу које не би покушали да мобилишу назадне елементе“. На овом терену могу, плаши он, да се добију нови животни импулси, да се покрену разбијене групе старих контра-револуционарних странака, социалиста револуционара, мењшевика, буржоаских националиста из центра и периферије. Могу да се оживе и да се покрену остаци контра-револуционарних елемената — троцкиста и људи десничарске оријентације. А стога Стаљин истиче нову лозинку: „*да се дотуку буржоаски сталежи, који умиру!*“

Уколико реч није о класама, које као такве већ не постоје, јер су уништене, већ о људима што су у своје време припадали тим класама, уколико реч није о рушењу економске базе постојања извесних класа, већ о мерама упереним против живих личности, које су их сачињавали, ова лозинка звучи нарочито злослутно. Под овом лозинком „*коначног уништавања буржоаских класа*“ почиње нова, још агресивнија, још ратоборнија ера бољшевичке политике, нова форсирана офанзива бољшевизма расположеног ратоборније него икад.. Против кога је у ствари уперена ова офанзива и у чему је њен стварни стратешки задатак?

* * *

Стаљинов реферат био је великим делом посвећен „*демаскирању*“ буржоаске суштине сељаштва, његове „*власничке психологије*“. Већ одавно на бољшевичким конгресима анти-сељачке идеје нису проглашаване у овако оштрој и грубој форми као у реферату комунистичког диктатора. Стаљин је доследно понављао већ одавна застареле догме предратног ортодоксног марксизма о укорењеном социалном конзерватизму сељаштва, способног да буде ослонац само за капиталистички режим. Он је исто тако стриктно потсећао и на старо бољшевичко гледиште, које је гласило да је сељаштво способно за издвајање капиталистичких елемената из своје средине и за стварање капитализма, ако је остављено само себи, а није изложено кореним мењању ове пролетерске диктатуре. После ових громава, Стаљин је пружио као доказ за цитирано тврђење огромно мноштво цитата из Лењинових дела. Лењинова изрека: „*Док ми живимо у ситносељачкој држави, капитализам у Русији има стабилнију привредну базу него комунизам*“, била је своје врсте лајт-мотив оних делова Стаљиновог реферата који су се тицали села. Али се унутрашњим смислом овог реферата у довољној мери објашњава зашто је Стаљину овог пута био потребан толико свиреп јуриш на „*буржоаска расположења*“ и „*власничке инстинкте*“ сељаштва. Овај јуриш био је, у првом реду, потребан Стаљину да би се, са гледишта политичких интереса комунистичке диктатуре оправдала колективизација земљорадње, спро-

ведена под његовим, Стаљиновим руководством, колективизација, која је показала негативне привредне резултате.^{*)} Исто тако Стаљину је био потребан овај јуриш да би дао оно објашњење тешкоћа приликом припремања житних резерви, које је њему изгледало незгодно. Јуриш на сељаштво у Стаљиновом реферату претстављао је неопходну артиљериску припрему.

У каквом је циљу била потребна колективизација земље, каквим су се побудама руководили иницијатори овог огромног опита? Они су се руководили, одговара Стаљин, убеђењем да за бољшевички режим постојање милиона ситних сеоских газдинстава претставља веома велику опасност. Колективизација земље била је диктирана, по његовим речима, „вођењем рачуна о томе да совјетска власт не може да буде дуже време базирана на два супротна темеља, на крупној социјалистичкој индустрији, која уништава капиталистичке елементе, и на ситним индивидуалним сеоским газдинствима, која стварају капиталистичке елементе“. Колективизација је исто тако била диктирана, опет по речима Стаљиновим, и чињеницом да све док ситна сеоска газдинства нису добила базу крупне производње, „док нису удружена ситна газдинства сељака у крупна колективна газдинства — опасност успостављања капитализма у СССР претставља најреалнију од свих евентуалних опасности“.

Напоредо с тим, Стаљин је прогласио исто тако да је главни циљ петогодишњег плана био да се уклони ова опасност. Истакнута је потреба да СССР добије огромну индустрију, која би била у стању да изгради механичку базу за крупна газдинства у земљорадњи и да тиме омогући колективизацију ситних сеоских газдинстава.

Главни задатак пјатиљетке, уверавао је даље Стаљин, био је у томе „да се ситна, разбацана пољопривредна газдинства ставе на колосек крупног колективизма, да се тиме осигура економска база социјализма на селу и да се на тај начин ликвидира могућност успостављања капитализма у Русији.“ Служећи се овог пута нарочито јако аргументацијом о „буржоаским расположењима“ и социјалном конзерватизму сељаштва, Стаљин је, дакле, приказао колективизацију земље као основни задатак, који су бољшевици имали да остваре по сваку цену, у циљу очувања и ојачања своје власти у СССР. Данас је колективизација земљорадње углавном већ довршена, али за Стаљина питање тиме још није решено. Ово питање, по његовом мишљењу, није решено стога што сељаци ситни сопственици који су постали колхозинци, задржавају и данас у пуној мери и своју „ситно буржоаску психологију“ и своје „власничке инстинкте.“

^{*)} Стаљин је у своме реферату признао да „колохозн“ доноси дефицит и да им држава пружа више него што од њих добија.

Доказ тачности овог гледишта Стаљин види у томе што су тешкоће у вези са припремањем резерви житарица прошле године биле веће, док су колхози показивали бројни пораст. „То нису разумели, изјавио је совјетски диктатор, многи сеоски комунисти. Они су уобразици да је све учињено оснивањем колективних газдинстава, да настаје одмор на лаворикама и да ће све поћи својим путем како треба. Многи нису схватили корениту промену услова за рад на селу у вези са победом колхозског режима, нису разумели да прелаз на колективна газдинства, не смањује, већ проширује водећу улогу большевика у послу подизања пољопривреде. Чување личних интереса данас је опасније него икад за развој пољопривреде, оно може данас да упропасти целокупан посао.“

Благодарећи својој новој теорији Стаљин скида са себе сваку одговорност за неуспех, који је смањио колективизацију земље у погледу економских резултата и ставља ову одговорност искључиво на сеоске комунисте, који су везали наде за спровођење личних интереса. *Ово је, у исти мах, централна, основна теза Стаљиновог реферата, која претставља и полазну тачку у образложење целе његове нове политике, политике у знаку „јачања пролетарне диктатуре“.*

Шта вели Стаљин? Он вели да је учињена веома велика грешка у разумевању задатака које је истакла колективизација земљорадње. Ова грешка проузроковала је врло тешке последице и ваља је, наглашава Стаљин, сада не правити. Њеном исправљању морају бити упућени сви напори главних снага странке, сва моћ диктатуре. У светлости нове Стаљинове теорије то је најважнији актуелни проблем большевизма у Совјетској Русији, проблем који све потискује у позадину. Како да се исправи грешка? Одговор је дат у Стаљиновом реферату, у формулама које не допуштају разна тумачања.

Удруживање сељака у колхозе, према Стаљиновој теорији, апсолутно није довољно да би се дошло до оне колективизације, земљорадње која би била способна да оправда наде бољшеевичке власти. Стварање „колхоза“ је само први и најлакши део задатка. Други и најтежи део задатка тек сада је на реду. То је, како Стаљин наглашава, социјалистичко преваспитавање „колхозника“, рад на њиховом претварању у социјалистичке, бољшевичким идејама прожете елементе из елемената ситно буржоаских, са „власничким“ навикама. У циљу успешног остварења овог циља, који захтева да се утроши огромна енергија, потребно је уништити без икаквог колебања све препреке. Стаљин грозно упира прст на главне препреке. То су „буржоаске класе, које умиру“, оличене на селу у виду „раскулачених“ (тј. бивших индивидуалних сопственика, којима је одузета њихова имовина). Бивши „кулаци“, уништени као класа и претворени у сиромаше, дошли су једним делом у ко-

лективна газдинства. „Овај класни непријатељ, уверава Стаљин, добро је уочио нове околности и са отворених напада на колективна газдинства прешао је на тајно подривање...“ Њиховом утицају на масе у колхозима приписује Стаљин непокоравље оних колективних газдинстава, која не желе да одговоре захтевима органа за прикупљање резерви жит „Кулаци су побеђени, али још нису дотучени и показују бесну активност, уперену против наше социјалистичке изградње...“ У томе циљу, — тако се даље развија Стаљинова теза — да би социјалистичко преваспитавање „колхозника“ могло успешно да се обавља, потребно је „очистити“ колективна газдинства, избацивши из њих све бивше „кулаке“, искључити их уопште из производње. Али доследно спровођење овакве мере захтева директан јуриш на „колхозе“ ако они и даље буду постојали у ранијем облику, са непромењеним принципима рада, ако целокупно вођење „колхоза“ не приграби бољшевичка странка.

„Потребно је, проглашава Стаљин, да колхози добију чисто бољшевички кадар, одбацивши раније, истина знатним делом већ одавно фиктивне облике бирања и самоуправе. Јер „у оваквим околностима не може да буде говора о неким неутралним колективним газдинствима. Они могу да буду или бољшевички, или антисовјетски. И ако ми не поседујемо вођство у извесним газдинствима, то значи да њиховим радом руководе антисовјетски елементи“.

Чишћење колхоза, избацивање из њих „раскулачених“ претвара се на тај начин у чишћење колективних пољопривредних газдинстава од последњих мрвица слободе и самосталности, којима су ова газдинства раније располагала. Али „колхози“ у огромној Русији удружују десетине и десетине милиона сељака. У светлости ових чињеница постаје нарочито разумљива свирепа Стаљинова изјава: „Моћна и јака пролетерска диктатура — то нам је данас потребно“. И на плану нове политике Кремља лозинка коначног уништавања „буржоаских класа, које умиру“, добија пуну јасност. Кад је почела колективизација земљорадње у СССР, Стаљин је избацио лозинку „експроприације кулака као класе“. Постојање кулака било је проглашено тада главном препреком на путу колхозске изградње. Данас, када су сељаци удружени у „колхозима“ и када је извршена експроприација кулака као класе, избацује се нова лозинка „да се дотуку раскулачени“.

Онда је постојање кулака било проглашено сметњом за изградњу колективних газдинства и стога су они уништавани. Сада је постојање „раскулачених“ проглашено сметњом за социјалистичко преваспитавање колхозника и стога се захтева да бивши кулаци буду дотучени. Али као што су

онда под лозинком «експроприације кулака као класе» спровођене свирепе мере, уперене против целокупног сељаштва, тако се и данас, под маском лозинке која захтева да буду дотучени «раскулачени», спроводе још свирепије мере, исто тако уперене против сељачке целе масе. И овог пута у првом реду против колхозског сељаштва.

* * *

Поход власти против колхоза — у овоме је суштина нове Стаљинове политике. Ако се одбаце теориска резоновања његових реферата и чланака са овом темом у званичној совјетској штампи, мотиви који диктирају овакву политику, постају потпуно јасни.

Комунистичка диктатура спровела је у Совјетској Русији колективизацију земљорадње у циљу повећања пољопривредне продукције и олакшања тешког задатка прикупљања жита и других пољопривредних артикала од стране државе. Али ови циљеви, како је стварност показала, остали су неостварени. Сељаштво, удружено у колективним газдинствима, неће да ради ревносно и, напореда с тим, чини органима који раде на припремању житних резерви, много јачи отпор него чак и индивидуални сопственици. Стаљинов је задатак данас у томе да покори колхознике, да сломи за увек њихов прикривен, али ипак у разним облицима изражен отпор. Сељаштво је удружено у колективним газдинствима — и сада је потребно да се ова газдинства непосредно и неотклоњиво подреде болшевичкој власти. Податке о томе на који начин намерава ова власт да спроводи задатак поковања колхоза дају како реферати и говори Стаљина, тако и мере намењене селу, које се спроводе у облику декрета.

Прва мера јесте стварање у колхозима чисто болшевичких управа, које ће фактички бити постављане од стране партиских организација и радити искључиво по њиховом наређењу. Друга је пак мера „чишћење колхоза“. Под видом „чишћења“ извршиће се у колективним газдинствима марљиво болшевичко просејавање и сви несигурни елементи биће избачени из њихових редова. У категорију несигурних убројаће се не само раскулачени, већ и сви непокорни, сви колхозници чија би поузданост изазвала сумњу.

Ово је нарочито страшна мера, пошто избацивање из колхоза у данашњим околностима совјетског живота значи осуду на смрт од глади. Када се сељак уписује у колективно газдинство, његова земља и целокупна имовина постају колхозска својина. Али кад га избацују из колхоза,

ништа се од тога не враћа. Овде је, према томе, реч о потпуној експроприацији. Када је почела колективизација земљорадње, болшевичка власт је у име експроприације кулака експроприсала прилично велики слој сељаштва. Данас је изложен сличној судбини, или без икакве наде да ће наћи уточиште бар у колхозима, нови слој сељаштва, слој непокорних сељака, свакако знатно многобројнији од кулака.

Ова је мера, у исти мах, од двоструког дејства. Она неће само погодити непокорне, већ има да значи претњу и за оне који остају у колхозима. И ова претња претвориће се у најјаче средство да се на њих врши притисак. У будуће сваки колхозни сељак налазиће се под претњом да ће бити избачен из колективног газдинства ако се покаже непокоран или лењ, а „око“ странке пратиће будно његово држање.

Збир мера, које се данас спроводе на селу, своди се на стварање услова кадрих да ставе рад милионског колхозног сељаштва под најстрожи комунистички надзор. Стварање „испитаног болшевичког кадра“ у колхозима сматра се недовољним за остварење овог циља. На селу се, осим тога, организује политичка полиција под видом „политичких секција колективних пољопривредних газдинстава“. Снабдевене великим пуномоћјима, ове ће секције пратити, поред рада колхоза, и рад болшевика у њима, па чак и делатност сеоских партиских организација, јер централна власт, нарочито после прошлогодишњег искуства, не осећа нарочито поверење према сеоским комунистима.

Ево шта је писала, на пример, совјетска „Правда“ коментаришући одлуке Ц. к. и Ц. к. к. о стварању ових политичких секција:

„Секције имају да одиграју изузетно велику улогу у погледу стварања снажног, прекаљеног кадра на селу, као и у целокупној борби против кулачких елемената, који су продрли у колективна газдинства, совјетска газдинства и у поједине беоцуге сеоских партиских организација. Класна борба у земљи наставља се. Остаци капиталистичких елемената чине очајан отпор, нарочито на селу. *И стога на селу морају да буду сконцентрисане све снаге против непријатеља*“.

„Чишћење“ великих градских центара, које се спроводи данас у СССР, такође је тесно везано за мере описане у горњем излагању. Као што је познато, у смислу одредаба недавно изданог болшевичког декрета, из читавог низа великих вароши има да се уклони целокупно „иеродно становништво“, т. ј. сви они становници, који нису непосредно заузети у производњи. Према рачунању совјетских листова, само из седам градова СССР има да се исели око два ми-

лиона људи. У будуће долазак у ове градове неће бити дозвољен лицима која не располажу специјалним дозволама. Ова мера уперена је највише против дошљака са села, који у масама преплављују градове, гоњени глађу. Она је донекле изазвана и побудама које су у вези са кризом артикала исхране, али, несумњиво, руководи се и политичким циљевима. Захваљујући овој мери, сељацима који су избачени из колхоза, одузета је могућност да траже спас у граду, где би они тражили зараде и хлеба. Високе барјере затвориће за њих приступ у градове. И тиме се повећава тежина казне избацивања из колхоза.

Такви су борбени положаји, које је заузела Стаљинова диктатура за нову офанзиву против села, офанзиву која се припрема. Битна обележја овог положаја сама по себи већ показују да претстоји језива, тешка борба, циљ који болшевичка власт истиче предузимајући ову офанзиву, придаје јој изузетно велику драматичност. Борба између сељаштва и болшевизма, која се час гасила, час појачавала добијајући свемогуће облике, траје у Русији од дана доласка болшевичке диктатуре.

Циљ ове борбе за болшевику био је од почетка покоривање сеоског масива Русије болшевичкој диктаторској власти, зато да се сељаштво натера на доследно извршавање њених наредба у области пољопривреде. Неуспех свих ранијих покушаја, предузетих ради остварења овог циља, па и неуспех овако огромног опита као што је колективизација земљорадње, имао је ту последицу да се сада више не ради о мерама, које би, ма колико да су оштре, само посредно утицале у овом правцу, већ о непосредном потчињавању. Реч је данас о томе да се путем директног и отвореног принуђивања огромне сељачке масе, лишене сваке привредне самосталности, *приморају* да ревносно и покорно извршују вољу болшевизма.

За обе стране борба добија стога карактер последње одлучне битке. Данас посматрамо прелаз ове борбе у најоштрију фазу, која долази као логичан, неизбежан завршетак целокупног процеса. Ма какав био исход борбе, она ће, у сваком случају, бити скопчана са огромно тешким жртвама и губицима. Чак и независно од тога какав ће отпор дати сељаци, огромне жртве и губици неизбежни су већ и као последица саме чињенице болшевичке офанзиве, која ће почети да обара, један за другим, редове на противничкој страни. Није изложено сумњи да ће офанзива изазвати нове потресе, који ће тешко утицати на привреду и на целокупну привредну ситуацију земље.

Борба, у данашњој њеној фази, може да траједуго, и од њеног исхода коначно зависи правац будуће еволуције Русије. У овој борби болшевизам има велику надмоћност: он заузима положаје погодне за вођење борбе и располаже огромним, грозним апаратом приморавања. Али и сељаштво Русије, које броји преко сто милиона људи, поседује нечувену снагу инерције и циновску снагу унутрашње способности за отпор. Сви напори болшевика разбијали су се досад о ову снагу. А ако се они разбију и сада, шта ће бити онда?

Стаљин или друкчије речено, стаљинизам, убацује нас у игру свој последњи адут.

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

А. В. Мезјер. Речник за науку о књигама. Државна социјално-економска наклада, 1931 год. Москва-Лењинград. Први део. А—Ж. стр. 1198.

Ја сам већ имао прилике да пишем у „Руском Архиву“ да рад на библиографији у СССР ужива велику почит. То се да објаснити различитим узроцима. С једне стране у Совјетској Русији књига постаје својина ширих слојева народа, који без библиографских регистара не би били у стању да раде научно бар с неким успехом. У томе налази првог узрока оно стално понављање све истих библиографских примедба и регистара имена, често пута врло елементарних, у различитим историским књигама. С друге стране свако састављање књижних регистара, уопште библиографских зборника, јесте таква област где има најмање опасности да се покаже такозвано „скретање“ од праве линије и да се напусте они политички задаци које поставља комунистичка странка свакој књизи из које било области науке или књижевности. Зато библиографија привлачи велики број научних радника. Библиографски рад тражи само целокупност и тачност материјала, и даје

човеку могућност да мирно ради. Мада и овде књижевни радници нису осигурани од оптужбе да су приказали „штетну“ књижевност, али у таквим случајевима се они обично правдају у предговору да је њихов рад намењен само квалификованим научним радницима, а не широј маси. Али, ако се оставе на страну такве резерве, треба да се ипак призна велика вредност књижних регистара који излазе у Русији. Нов прилог библиографској књижевности даје и књига А. В. Мезјер коју сада приказујем. Заиста треба да се човек диви ономе раду који је једна особа извршила, када је састављала тај регистар. Само искључива љубав према књизи може објаснити ону енергију и радност коју је показала. А. В. Мезјер у одабирању руске библиографије о књизи и о свему што је за њу везано. И није празан глас ауторска дедикација регистра „Старој књизи“ која је „као један одани друг више него једанпут бодрила и тешила аутора у тренуцима најтеже туге и усамљености“. Подвиг служења књизи који је извршила А. В. Мезјер, цењен је не само због огромности извршеног рада од једног јединог лица у најтежим материјалним условима,

него и због трагичних последица. На крају свога десетогодиšnjeg рада на Речнику, А.В. Мејер коначно је изгубила вид, тако да је другу свеску обрађивао и корегирао њен помоћник Л. М. Попес.

„Словарный указатель“ по книговедению“ изишао је већ у два издања. Прво је издање било објављено у накнади „Колос“ године 1924 на 926 страна сложених у петиту. Друго допуњено издање припремано је у две свеске. За сад је изишла само прва свеска од А до -Ж. Али већ ова свеска садржи 1198 страна петита. Истина да је више од половине прве свеске заузето библиографским материјалом који се односи на две речи - Газета (новина) и Журнал (часопис). Јер су под овим двема речима показана сва руска периодичка издања за које је састављач успео да нађе библиографски материјал. Баш овај део нас највише и интересује, пошто се односи на историју руског новинарства. Све остало тиче се стручних питања науке о књигама. Карактер и план овог речника - регистра у оба издања је овај: за одређене речи дана је библиографска грађа по питањима науке о архивама, библиографије и библиологије, науке о библиотекама, библиофилије и библиоманије, новинарства, библиотечног и књижног законодавства, накладе у књижној продаји, растурања књига, чувања књига, палеографије, читања и др. Књижевност се наводи само на руском језику, а с изузетком само за стране књиге и чланке који су били рецензовани или реферисани у руским издањима. Укупно је у првој свесци дато материјала за 260 речи. Међу овим речима изванредно место заузимају речи које имају везе са библиотеком (напри-

мер, различите врсте библиотека), са новинарством и часописом. У хронолошком погледу материјал који је ушао у „Речник“ другог издања завршава се књижевношћу 1926 године, али је у појединим случајевима искоришћена такође књижевност 1927 - 1930 године. Ови се изузеци односе највише на књиге и чланке који обрађују питања револуционарног тајног новинарства, прокламација и нелегалних штампарнија, јер је ова област науке о књигама постала приступачна за обрађивање тек у току последњих година.

У основу свога рада Мејер је ставила методу унутрашњег проучавања и истраживања библиографског материјала. Као први избор служио је најчешће неки речник - биографији или енциклопедисти, где је била показана литература предмета, а затим је остали рад текао овим путем показата литература прегледала се; наведена у њој обавештења у тексту, као и у примедбама испод редова - бележила се и поново се прегледала. Засебно су прегледани „Дебели“ руски часописи; њихови чланци и белешке заводили су се под одговарајућим речима. На жалост, састављачица у свом предговору одбија да наведе прегледану литературу, јер то сматра као немогуће због огромне масе извора за сваку књигу, сваки чланак унесен у регистар она сматра, као извор. Због тога није могуће судити о потпуности и систематичности извршеног рада, чак и ако се стане на гледиште самог аутора и ако се призна да њена метода одговара задацима и циљевима рада. Управо рећи, после свих објашњења у предговору, процес рада овог интересантног регистра остаје, ипак сакривен, а

због тога и суд о каквоћи рада може да буде изнесен на основу прегледа само библиографског материјала за сваку наведену реч. Сем тога, и сама Мезјер сматра свој рад као први корак у свом послу, она подвлачи потребу настављања рада на скупљању библиографског материјала. Али ако се претпостави да су се нашла лица или чак званичне установе које би хтеле да наставе почети рад, онда оне би морале да отпочну од истих извора којима се користила Мезјер.

Ако би се пак прешло на суд о скупуљеном конкретном материјалу, онда треба признати да он има врло различиту вредност у различитим одељцима или речима. Најбоље, т. ј. најпотпуније и најсистематичније, је одабран библиографски материјал који се специјално и непосредно односи на књижни посао у најужем значењу ове речи. У овој области руска књижевност није тако велика и садржи се у одређеним књигама, зборницима и часописима који су добро познати стручњацима науке о књигама: као такав стручњак без сумње мора да се призна и Мезјер. Али је састављачица поставила себи такав задатак који не може ни да буде задовољавајуће решен без учешћа читавог једног низа стручњака. У овом пак случају ја говорим о библиографији новина и часописа. Ствар је у томе што је Мезјер поставила себи као циљ да да библиографију не само новинарског и часописног посла, већ и библиографију свих новина и свих часописа који су излазили у Русији и у СССР, о чему се да судити по овом набрајању свих оних новина и часописа чију библиографију наводи Регистар: Часописи и новине XVIII века

који су излазили у Москви и Петрограду. Иста издања XIX и XX столећа. Часописи и новине из унутрашњости који су излазили у Европској Русији пре револуције; украјински часописи и новине. Периодична издања азијске Русије пре револуције. Народна периодична издања. Социјалистичка и легална штампа. Периодична штампа професионалних савеза. Нелегални и тајни часописи и новине, исто тако и руски загранични и недопуштени у продају у Русији. Сатирични и хумористични часописи и новине, школски и затворенички. Све врсте часописа и новина који излазе у Совјетској Русији. Периодична издања прелазног доба година 1917 - 1918. Часописи и новине доба грађанског рата. Емигрантска издања после револуције.

У свима набројаним одељцима садржи се више од 2000 имена појединих часописа и новина. Мезјер се није нарочито бавила сваки појединачним издањем, већ је само износила ону библиографију која јој је случајно падала у очи кад је прегледала. Она отворено каже у првом издању своје књиге да они часописи чији јој материјал није падао у очи приликом прегледа општих извора, нису никако ни споменути у регистру. Као пример овога она наводи недостајање у регистру обавештења о утицајним часописима као што су „Завеси“ и „Современици Мир“. У другом издању саставитељна је нешто слободнија и саопштава чешће пута имена и услове издања часописа, чија библиографија недостаје. Све ово дало је на крају крајева врло диспаратну слику библиографије часописа и новина. Успркос свег богатства сакупљеног мате-

ријала, можемо наићи на читав низ биографија неједнаке вредности. Више би вредело да се није ни одабирала библиографија за неке отсеке часописа и новина, јер још није извршен ни претходни рад у припремању спискова ових отсека. У таквим случајевима аутор се заиста налазио под влашћу својих случајних извора; није могуће оценили бар у неколико озбиљно, на пример, такав отсек у регистру као што су периодична емигрантска издања после револуције и штампа грађанског рата. Библиографија емигрантских периодичних издања носи потпуно случајан карактер. Као најкарактеристичнији пример у овом погледу може да буде наведена сакупљена библиографија за „Архив Руске Револуције“, који је излазио у Берлину. То је најсолиднија емигрантска историјска публикација, која не сме да измакне ниједном историчару руске револуције. Мезјер наводи два чланка о томе часопису: чланак Горбачева „Идијоти“ у „Првеном Студенту“ и једну белешку Дуцмана у његовом прегледу заграничне штампе. Међутим, неколико редова после обавештења о „Архиву“ дат је у регистру други емигрантски историјски часопис „На чужој страни“ („У туђини“), где се може наћи озбиљан чланак проф. Мјакотина који критички аналише „Архив Руске Револуције“. Овај чланак није пронашла Мезјер, као што није пронашла - не знам због чега - ни многе друге приказе. И то није некаква случајна погрешка, већ једна органска мања у раду. Немогуће је саставити бар донекле солидну библиографију помоћу механичког прелиставања извора општих за све часописе. Сасвим је слаб отсек

новина и часописа доба грађанског рата. Овом отсеку посвећено је само пола стране, међутим у прашкој историској архиви регистрован је и скупљен огроман број новина и часописа који су излазили у ово доба. Као преурањен треба сматрати и рад на скупљању библиографије нелегалних часописа и новина, штампе професионалних савеза, легалних социјалистичких издања. У овим отсечима све је случајно; спискови издања, као и сакупљени материјал. Ако су већ сада социјал-демократски часописи више-мање регистровани, ипак такав рад ни у колико није извршен у погледу народњачких, социјално-револуционарних издања. Сем тога, за ова издања потпуно је неупотребљива и мало је плодна метода механичког прелиставања извора. Овде, за ову књижевност морају да буду привучени људи који се њоме стручно занимали, који познају историју часописа ове врсте. Ако је Мезјер желела индивидуализати часописе и новине, те се није ограничила само на то што је навела општи материјал који се тицао њихових разноврсних типова, онда је требало индивидуализати и сам рад. Требало је спровести засебан начин обрађивања сваког типа издања, па чак и сваког часописа. Али то су могли радити само стручњаци. Као пример можемо навести случај са овим часописом о коме сама Мезјер изјављује да за прво издање Регистра није била нашла његову библиографију; у другом пак издању наводи нешто материјала без веће вредности. Овај је часопис „Завети“ који је излазио у Петрограду у годинама 1912 - 1914; он је имао упадљиво социјалистички правац и изази-

вао је велику дискусију као у сагледишта чисте књижевности, тако и с политичког гледишта. Ако би саставитељка индивидуалисала свој рад, она би лако нашла потребну библиографију. Она је имала само да нарочито зато прегледа другу социјалистичку штампу која је излазила истовремено са „Заветима“ - и она би нашла у „Звезди“ чланак Лењина о „Заветима“; у „Просвешћенију“, (Просвета) чланак Каменева и у „Наша Зора“ један чланак Мартова. Или још, на пример, часопис „Социјалист-Революционер“ који се издавао у Паризу године 1909, остао је без библиографије; међутим један историчар револуционарног покрета могао би да покаже интересантну дискусију с овим часописом, која је полазила из логора максималиста. Могла би се многобројним примерима илустровати случајност библиографског материјала из других отсека, али наш се задатак састоји само у томе да се покаже неправилност саме методе рада. Ипак, упркос овим изнетим напоменама на рачун понених отсека скупљени материјал у целини има велику вредност. Регистар може да служи као добро помоћно средство не само за познаваоце књиге, већ и за истраживачки рад из историје руског новинарства, као и за друга историска питања. Пре свега, у Регистру је потпуно одабран општи материјал који се односи на различите врсте руског новинарства. Већ сама ова уводна обавештења за сваки отсек часописа и новина доводно упућују у дотичну литературу човека који ни имао интереса за један или други тип периодичне штампе. Али и поред тога треба рећи да у целом

низотсека и различитих часописа састављачици је, и поред њене методе, пошло за руком да покупи тако богат библиографски материјал какав не може да се нађе ни у каквом другом регистру. Сваки истраживач који ради на историји руских „дебелих“ часописа мораће да се користи Регистром Мејер за „Руски Весник“, „Отачествене Записке“, „Саврсеник“, „Руско Богатство“, „Руское Слово“ (Руска Реч) „Европски Весник“ и др. наведена је библиографија која заузима читаве стране петита. Од других отсека треба да се спомене у изобиљу одабрана библиографија Херценовог „Колокола“ („Звоно“), социјал - демократске „Искре“ „Варница“, часописа народо-вољаца и већине марксистичких издања. Врло велика литература наведена је за утицајне руске новине као што су „Ново Време“, „Руске Ведомости“, „Московске Ведомости“ доба Каткова, „Реч“ и др.

На крају хоћу да топло пожелим да се нађу људи који би продужили почети од Мејер посао. Али више би вредело ако би библиографија часописа уопште била одвојена у засебан рад, који се не би мешао са другим питањима науке о књигама. Руски часопис је тако једна интересантна појава да потпуно заслужује такав један рад, уз сарадњу, разуме се, људи који се нарочито баве једном или другом врстом периодичних издања.

С. Постников.

Руска историја у немачкој Светској историји издања „Пропилеје“.

У монументалној светској историји која се сада приводи крају (од 10 огромних свезака објављено је већ осам). Словени баш нису најбоље прошли. Њиховој историји и култури посвећено је не само апсолутно, него и релативно врло мало места. Што се саме Русије тиче, остављајући на страну поглавља чисто ратне историје историју оних ратова у које је Русија била умешана (Велики Светски рат, Седмогодишњи рат, Наполеонови ратови, Кримски рат, и Балкански рат године 1876-1878), за сад ћемо се осврнути на доста велико поглавље, „Историја источне Европе до XVII века“ објављено у тек изашлој четвртој књизи ове светске историје. Поменуто поглавље написао је г. Др. Мартин Винклер, професор универзитета у Кенигсбергу. Задатак проф. Винклера није био најлакши, јер је он требао да на неких педесет страна, од којих близу двадесет заузимају слике, изложи историју Русије, Пољске и Литве. Више мање успешно је решена само задаћа синтетичке конструкције старе руске историје. Политичка еволуција, социјално уређење и културне прилике кијевске Русије, Русије владимирско-суздањске и московске приказани су, и ако врло кратко, ипак доста пластично, убедљиво и тачно. Врло важна и интересавна појава новгородске Русије и веза Новгорода са Западом остала је донекле у сенци.

Има понекад и фактичких грешака које изненађују од стране једног стручњака, и то професора универзитета, који ваљда треба да зна руски језик. Напр. г. Винклер приписује чуеном москов-

ском историчару проф. Кључевском једно мишљење о почецима словенске историје које је управо супротно ономе што је покојни историчар тврдио. Професор Винклер проналази такође скандинавске елементе у суздањској Русији XII столећа, кад су они већ одавно били ишчезли.

Илустративна грађа је изванредно занимљива и врло лепа објављена у техничком погледу. Има ту репродукција дивних грађевина, врло занимљивих археолошких предмета, првокласних старинских икона и појединих страна важних рукописа.

Др. А. Ј.

Руско - Српска библиографија, израдио Д-р Александар Погодин, 1 књига: Књижевност, 1 део, преводи објављени посебно или по часописима, Издање Срп. Краљ. Акад. (Посебна издања, књига ХСII, Философски и филолошки списи, књига 22, Издање Задужбине Каменка и Павла Браће Јовановића,) Београд, 1932, XXXII- 288.

Бивши доцент петроградског универзитета и професор универзитета у Харкову и Варшави, сада професор београдског универзитета, Г. Д-р А. Ј. Погодин, посветио је дуги низ година и напорног рада на састављању руско-српске библиографије. О принципима и смеру свог рада проф. Погодин је реферисао на првом Конгресу словенских филолога у Прагу октобра 1929 г. (наш извештај са конгреса у „Руском Архиву“, VII, стр. 163-167).

Резиме овог реферата налазимо сада у огромној публикацији

конгресног извршног одбора *Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů, Sv. II, přednášky*, Prag, 1932; где је он објављен уз следеће обавештење: у дискусији поводом реферата проф. Погодина проф. А. К. Јелачић ставио је предлог да се изгласа резолуција о потреби објављивања рада проф. Погодина, поводом чега је присутни члан Српске Краљевске Академије, проф. Павле Поповић, рекао да Српска Краљевска Академија намерава објавити овај рад у својим издањима. На основу овог била је примљена резолуција о потреби да се објави рад проф. Погодина и да се изрази захвалност Српској Краљевској Академији на њеној намери да се овај рад објави“ (стр. 282). Сад је Академија збоља почела да објављује опширни рад проф. Погодина. После прве свеске доћи ће да зацело још најмање две.

У предговору своје раду г. Погодин излаже од прилике исто што налазимо у његовом конгресном предавању. После предговора долази преглед извора општег карактера (четири и по стране) и попис прегледаних за библиографију часописа (преко четири стотине, од којих многи обухватају велики број година). Онда налазимо на основу срж целе радње — попис око три и по хиљаде превода, литерарних, са руског и више стотина критичких чланака и приказа о тим делима и о руским писцима уопште, који су били преводени. Најзад, регистри преводаца и критичара. У обзир су узете преводи и критике објављене ћирилицом за време од 1800 до 1925 год.

У предговору аутор изјављује следеће: „Немаж потребе

да доказујем важност библиографског прегледа међусловенских културних односа. На жалост, досад је учињено врло мало у овом правцу, и мој скромни покушај представља једно од првих ела ове врсте.

Прва свеска посвећена је руској књижевности у српским преводима за време од 1800-1925. Овде се налази грађа из засебних издања и из часописа; новине и календари нису ушли у ову прву свеску, мада у њима има много важне и занимљиве грађе, превода с руског језика и чланака о руској књижевности.“

Библиографски преглед проф. Погодина, иако није и не може да буде потпун — држимо да има највише празнина у библиографији приказа и критичких чланака — даје одличан увод у сву разноврсност и богатство руско-српских веза. Ови сувопарни, некоментарисани факти, ово пуко набрајање имена, наслова и осталих библиографских података представља докуменат, извор и грађу огромне важности вредности за оног који има очи да види и уши да чује. Са ових за нестручњака свакако досадних и неразумљивих страна веје дух живота, напора, генија братске узајамности... Дугачки спискови превода руских великана Достојевског, Љермонтова, Пушкина, Тјутчева, Лава Толстоја, Тургенева, Чехова сведоче о изванредном интересу српских писаца и широке публике према руској књижевности Русији уопште. Али поред највећих и великих, многи и многи крупни и просечни руски писци били су преводени и приказивани код Срба и других Југословена.

Библиографија проф. Погодина даје лепу и прегледну слику развића интереса према различним руским књижевним школама и лисцима и зато претставља драгоцену грађу и за историју српске књижевности и културе. Из ње се да лако разабрати и уочити који су и какви интереси преовлађивали у српском друштву. Слика ће бити још потпунија и грађа значајнија, када буде изашла целокупна библиографија проф. Погодина.

Д-р Алексеје Јелачић.

Две нове биографије Тургенева.
(André Maurois, Tourguéniev; Бор. Зайцев, Жизнь Тургенева)

Ова година биће сигурно забележена лепом литерарном жетвом разноврсних публикација о Тургеневу, јер ће се Русија и с њоме цео културни свет са пијететом сетити великог руског писца у вези, с педесетогодишњицом његове смрти (22 августа ст. ст. 1883 у Буживалу близу Нариза). Уочи ове педесетогодишњице хоћемо да се укратко осврнемо на две најновије биографије Тургенева које су потекле из пера два одлична писца једног Француза, **Андре Мораа**, и једног Руса, **Бориса Зайцева**, (André Maurois, Tourguéniev, Paris 1931. Бор. Зайцев, Жизнь Тургенева, Нариз, 1932.)

При читању ове две врло занимљиве књиге човеку одмах пада у очи сличност многих њихових делова, извесна подударност не само грађе, што је природно јер

су оба аутора прили од прилике из истих извора, него и самог тона, ма да је јасно да ту има и битних разлика које се објашњавају различном народности, темперамента и погледа на свет наших аутора. Не улазећи у даља истраживања ових понекад фрапантних сличности, прелазимо на сумаран приказ самих биографија.

Књига Андре Мораа у главном садржи четири предавања која је он одржао у познатој француској установи Société des conférences. Последње предавање је поделио у два поглавља, тако да се цела књига сада састоји од пет делова, прва три су мање више биографског карактера, а два последња историско-литерарна. Наслови ових поглавља су следећи: I, Млади дани једног руског господина. - Почети литерарне каријере. II „Рубин“, „Племићско гнездо“, „Оцеви и деца“, „Дим“, III. Последње године. IV Уметност Тургенева. V Човечанска филозофија Тургенева.

Одмах морамо рећи да је Андре Мораа готово сасвим избегао оне жалосне и често грдне грешке, у које некако неминуемо западају понекад и врло савесни страни писци, кад говоре о Русији и Русима. Види се да се Мораа потрудио да добије веома озбиљну и детаљну документацију из првих руку, а изгледа да је и дао ревидирати свој текст руским зnanцима предмета. Ово ваља истаћи са захвалношћу, јер још нисмо научени, да се руска питања третирају са дужином пажњом и познавањем предмета. То ваља истаћи утолико пре што је према лепој примедби ауторској на самом почетку књиге, „тешко за једног Француза године 1930 за-

мислити шта је то био један руски господин (Seigneur, барин) г. 1826." Направши сумарну, али веома успелу слику ондашњег руског друштва, Морoa вели ово: „Пошто је декор приказан, можемо покушати да сместимо у њега особу која нас занима. У овом друштву, у којем господин (барин) има неограничену власт према својим вазалима и у исти мах, сасвим противно томе, нема никакве слободе у односима према Цару, Тургењев се родно тако рећи на половини пута..." Следи језгровити приказ средине и породичних прилика Тургењева детета. Он се касније „пуно послужно страшном породичном своје мајке да би у њој нашао сиже за своје приповетке". То је била, сјајно примећује Морoa, раса Борџија, дивља и разувдана... " Али у исто време у Спаском (великом спашилуку његове мајке) „дете се учило да познаје тиче, дрвеће, лишће, овако како их једино могу упознати деца васпитана на селу..." Настају млади дани Тургењева, доба кад се „у души младића готово истовремено рађају метафизички духовни немир и немир узбуђених чула". Настаје љубав, која ће у животу великог писца одиграти тако огромну улогу, а која се из почетка јавља у доста примитивном, вулгарном и грубом облику. Али Тургењев уме да и ову „свенародну (т.ј. просту) љубав", да се послужимо изразом грчког мудраца Платона, осети и и прикаже у правом песничком облику. Флoберу је Тургењев једаред рекао ово „Што се мене тиче, мој живот је сав засићен женскошћу (féminité). Нема на свету ни књиге ни ичег другог, што би ми могло заменити жену... Како да ово из-

разим? Ја налазим да само од љубави може људско биће збиља процвати, и од ничег другог, зар не? Гледајте, ја сам као сасвим млад човек имао једну љубавницу која је била жена млинара из околине Петрограда. Ја сам се с њоме састајао над сам ишао у лов. Она је била дивна, сасвим плава... Она није ништа хтела да узме од мене. Међутим, једног дана она ми рече: Треба да ми учиниш један поклон. Шта хоћеш? - Донеси ми из Петрограда један мирисав сапун. Ја јој донесем сапун. Она га узме, враћа се образа поцрвенелих од узбуђења, те шапуће, пружајући ми руке, изврсно намирисане. Пољубите ми руке, као што љубите у салонима руке петроградских дама. Ја клекнем пред њом, и, да ли знате, нема у моме животу другог тренутка који би био вреднији од овог..."

Следује први пут Тургењева у иностранство, повратак, упознавање са Полином Виардо (његовом судбином). Онда опет путовање у иностранство (Тургењев је пазблива видео револуцију 1848 у Паризу, али о томе, за чудо, не налазимо података код Морoa, најзад, повратак у Русију. Он је сталио одгађао тај пут „Русија ће причекати. Ова огромна и мрачна прилика, непокретна и застрта као Едипова сфинга, она ће ме касније прогутати. Мени се чини да она зауставља на мени свој тежак и напокретан поглед са тужном пажњом, као што додикује очима од камена. Буди умирена, Сфинго, ја ћу се вратити теби, и ти ћеш лепо моћи да ме прождереш, ако не погодим твоје загонетке. Остави ме на миру још кратко време. Ја ћу се вратити у твоје степе..." И он се заноси вра-

тио, а да ли је погодио одговор на велику руску загонетку? Ко ће то знати? И да ли има тог одговора, или га уопште нема, према речима великог песника Блока?

Ускоро после повратка Тургењев је био због књижевно-политичке кривице затворен месец дана у московској полицији, а потом интерниран за дуже време на своје спахилуку. Двадесет година касније он ће испричати својим париским пријатељима, како је неки полицијски капетан напио здравицу Робеспјеру!...

Друго поглавље поред лепе анализе Тургењевљевих романа садржи и наставак његове биографије. Полина Виардо остаје и даље цараца његовог живота. „Већ ми је одавно, рекао је Тургењев једном од својих француских пријатеља, она засенила све друге жене заувек. Ја сам заслужио оно што се са мном дешава. Ја сам сретан тек онда кад ми једна жена стави штиклицу на врат.“

А међутим Виардо је писала диригенту Рицу: „Морам да се исповедим пред вама сасвим тихо; мала путовања која сам извршила зимус на само, била су ми веома освежавајући одмор. С једне стране, она су била одмор за моје срце, понекад тилико уморено љубављу, на коју не могу да одговорим. С друге стране, растајак може само да учврсти моје поштовање према овом човеку, толико племенитом и оданом...“ Већ на смрти Тургењев ће бунцати Ево: краљице над краљицама. Колико је добра она урадила...“

Главни романи Тургењева излазили су у очи такозованих вели-

ких реформа и за време тих реформа. Том приликом Тургењев је имао извесне историско-пророчанске визије које је изложио једном са пуно меланхоличног хумора својом присном пријатељу, руском песнику Полонском. Једног лепог дана ми ћемо седети иза куће за чајем. Ево кроз врт долази гомила сељака. Они ће скинути капе, и поклонити се дубоко. Шта хоћете, браћо? - Опрости, господине, немој да се љутиш. Ти си добар господар и ми те много волимо, али треба да те обесимо. - Како то, да ме обесите? - Па да, то заповеда један указ. Ми смо донели једно уже. Моли се Богу, ми ћемо већ мало причекати...“

Велике реформе и велики немир који их је пратио, довели су до знатног размимоилажења између Тургењева и радикалних кругова руског друштва, нарочито омладине, што је било прилично тешко Тургењеву. Из ових и других разлога он је све више времена проводио у иностранству, нарочито у Паризу. Поглавље о последњим годинама Тургењева лепо приказује ово раздобље његовог живота, особито његове везе са француским писцима. Морао тачно карактерише случај Тургењева као „патолошки случај писца који не налази око себе теме које му конвенирају. То је готово случај живог бића које скапава од глади, јер му недостаје хране.“ - „Између елементарна меланхолије која је обузела Тургењева, јавља се неизлечива туга емигранта за својим домовином. Требало је само срести Тургењева-прича Пол Бурже, и чути његов разговор, макар у току једног вечера, па да се човек увери колико је остао прави Рус овај

стасити старац са дугачком белом брадом, са сувише јаким носом, са једноставним погледом; али се у исто време могло запазити да се неко друго лице накалемеило на олог првог човека: космополита. Његова су се сећања шетала са једног краја Европе на други, он је изазивао час успомену на неки предео са острва Уаита, час улицу неког немачког универзитетског града, онда видик Италије, све ово изражено у једном говору толико француском да се осећао врло дуг и врло интиман боравак у нашој земљи“. Везе Тургењева с француским писцима биле су нарочито интимне и плодне. Флобер је називао Тургењева „добри Московљанин“, и држао је да је Тургењев „најбољи књижевни саветник. Према причи Мопасана, Флобер је слушао Тургењева са верским одушевљењем... Занимљиви су били такође и односи Тургењева и Золе.

Са пуно симпатије и топлоте приказује Мороа пратњу Тургењева у Паризу. Ту се скупно „цео свет циновског стаса, чудноватих црта лица, са брадама Бога Оца, цела једна малена Русија, за коју се није знало да живи у Паризу. Многе жене су дошле из свију земаља... Његови пријатељи писци понављали су на спроводу до ситнице неке приче које им је он причао на ручковима код Флобера, приче, чији је почетак изгледао да је излазио из магле и које су на крају крајева постајале толико привлачне, толико чаробне...“

Иза поглавља више мање биографског карактера следе поглавља теориско критичне садржине, на којима ћемо се исто тако нешто задржати.

Мороа брани Тургењева од штриговора, као што каже „фанасичних присталица Толстоја и Довтојевског“. Један од тих приговорастаји се у томе да је свет који је створио Тургењев мален, може се лако обићи за тили час. На ово Мороа сасвим оправдано примећује да вредност једног дела не може да се процени према његовом обиму или према значају приказаног предмета. Ово би било исто што приговорити сликарима мртве природе (*nature morte*) да су њихови предмети малени... Као сваки други велики уметник, Тургењев је, као Расин, изабрао, између безграничне множине разноликих живих бића, она која је он могао прилагодити својој уметности...“

Други приговор састоји се у томе што Тургењев, тобоже, није стваралачки геније. Анализом процеса Тургењевљевог стварања и поређењем његовим са Балзаком, Мороа долази до закључка да и овај приговор није оправдан.

Оборивши приговоре, Мороа истиче низ позитивних особина Тургењевљевог стварања: реализам који подиже стварност до висине поезије; сугестивност описа, економију употребљених средстава; дубину доживљаја; нарочито искуство у дубокој и правој љубави; сјајну синтезу објективности и субјективности. И као коначни закључак следи ово: у току последњих година много се говори у Француској о чистом песничтву. Тургењев нам даје један од најлепших примера онога што може да буде чисти роман.»

Врло је занимљиво оно што још додаје Мороа својој општој оцени Тургењевљевог стварања: „стилом

као и композицијом Тургеев је постао прави учитељ за француске писце између 1860 и 1880.» У устима Француза то је највиша похвала и уз то веома карактеристична.

Руски геније је у личности Тургеева већ одавно добио признање Запада. Једно од најлепших сведочанстава овог признања јесте књига Мораа, коју ми поздрављамо снажњом симпатијом.

Земљак Тургеева (као и он из Орловске губерније) Борис Зајцев, написао је веома сугестивну и стилски врло лепу уметничку биографију великог писца. То није толико критичка студија, колико једна историја личности и животних догађаја. Изврсна је галерија жена које су играле велику улогу у животу Тургеева, почев од његове мајке до Полине Виардо и последње љубави Тургеева - велике глумице Савине, онда младе девојке (готово пред саму пичеву смрт). Необично је тапано и адекватно ухваћен у књизи Зајцева дух и стил, најинтимнији моменти, у приказивању, природе и људи руског села код Тургеева. Наравно, Зајцев му је ближи од свију савремених руских писаца. Али ипак мора се признати да Зајцев у много чему није схватио свога јунака или, тачније речено, остао му је идеолошки и психолошки туђ.

Либерал, западњак, слободуман дух, Тургеев је постао антипатичан Борису Зајцеву, који је увек био наклон ортодоксији, а сада је прави правцати источно-православни клериканац, не само у житијима, која је последње време

објавио, него и у биографији таквог једног световњака, као што је био Тургеев. Уз ово иде антипатија Зајцева према војима руске интелигенције, почев од великана Белинског, и негативни став према њеним идеалима. Тај елемент клерикализма и назаљаштва, којим је донекле прожета књига Зајцева, уз извесне недостатке грађе чини највећу ману овог иначе веома занимљивог и лепог деда.

Др. Ал. Јелачић.

Леонид Гроссман, Достоевскиј за рулетком. — У Риги је ту скоро изашла ова књига с поднасловом: „роман из живота великог писца“ изд. Живњ и Култура“, А. Д., 1932, стр. 341) Аутор — одличан књижевни критичар и зналац Достоевског, који је у последње време објавио веома запажену приповетку „Записке Д'Аршајака“ са темом двобој и смрт Пушкина. Ова нова књига Леонида Гросмана није уметничка биографија из живота Достоевског (такву једну биографију дао је заменили немачки писац Стефан Цвајг, која, држим, никако није успела), него прави роман, основан, наравно, на грађи романа и свакојаким записима и докумената Достоевског, али и стваралачке интуиције самог Гросмана. Као осовина око које се окреће овај роман узето је, с једне стране, стварање „Злочина и казне“, с друге стране, боравак Достоевског у познатој немачкој бањи Визбадену, и његови коцкарски доживљаји (одавде и сам наслов романа). У причу о стварању

„Злочина и казне“, упleo је вешто Гросман историју ранијег живота Достојевског. Пред нама се отварају мрачни видици тога живота. Детињство без радости под окриљем свете мајке и оца, оваплоћеног злочинца и развратника. Разговор између деце у којем је Тодор изразио жељу да отац буде убијен (то га је мучило целог живота и касније том се епизодом послужио у „Браћи Карамазовима“). Онда невероватно страшна смрт старог лекара и снахије Достојевског, кога су измрцварили сељаци у једној тамној шуми. Од онога времена Тодор је себе сматрао за сукривца у смрти очевој. Зато, кад је стигао у интернат војно књижевне академије, смештен у Михајловском замку — месту насилне смрти цара Павла, Достојевски је са узбуђеном и напрегнутом пажњом слушао приче старог дворског слуге о последњим тренуцима убијеног цара. Ту је по среди био такође проблем моралног оцеубиства, јер је царевћ Александар захтевао да се његов отац отстрани. Убиство Павла било је безброј пута испричано (недавно га је талентовани немачки драмски писац Најман узео за тему своје драме „Патриота“), али је Гросман нашао нове црте и нове приче. Дубоки утисак чини опис сцене војне игре на петерхофским свечаностима, где су пред очима цара Николе и двора академици јуришали на знамените водоскоке. Том приликом Достојевски је био последњи, умало што се није удавио и стао је премлаћен од водених млазева и многобројних падова, несрећан и гадног изгледа пред грозним очи-

ма самодршца. Први сусрет цара и младог академца био је страشان. Он као да је наговештавао каква ће судбина стићи Достојевског вољом тог цара, који није знао за поштеду и милост.

Напустивши неколико година касније војну службу у чину књижевског поручника, Достојевски се одао књижевности. Његова приповетка „Бедни људи“ створила му је велико име. И на двору су га пажљиво читали. Међутим, дошла је година 1848. Код чиновника министарства спољних послова, иначе апостолске појаве, Петрашевског скупљали су се петроградски интелектуалци. Било је ту официра, чиновника, литерата. Поред самог домаћина нарочито се истицао „племић без службе“ (тако је стајало у актима каснијег казниеног прогона) Никола Спешњев, кога је пратила слава великог европског револуционара. У тог се човека буквално заљубио Достојевски. Двадесет година касније он ће га приказати као Ставрогина у „Злим дусима“. На скуповима код Петрашевског читани су загранични списи, нарочито утописких социјалиста, и вођена је слободоумна дискусија. Прављени су фантастични планови, у којима су чак долазили до идеја о промене људске природе и саме земљине климе, у претварању мора у дивне напитке и томе слично. Достојевски је ватрено суделовао у дискусијама, а читао је и чувено писмо Белинскога Гогољу. Полиција је сазнала о тим састанцима нарочито преко провокатора „Талијанчића“ Антонелија. (Сцена разговора између њега и Достојевског у једној петроградској кафани јесте мон-

да најуспелија код Гросмана.) Полиција је похватала све „петрашевце“, а ванредна судска комисија осудила их је све на стрељање. Специјално главна кривница „инжињерског поручника у оставци Достојевског првог“, састојала се у „ширењу приватног писма испуњеног дрским изразима против православне цркве и врховне власти (писмо Белинског) и у покушају ширења путем домаће литографије дела против владе.“ Толико пута описана сцена припреме фиктивне смртне казне на тргу Семеновског пука у Петрограду, ванредно је успела Гросману, као што није успела Цвајгу. Али још су леђе и јаче стране на којима је испричана истрага над Достојевским и његов разговор са командантом целокупне жандармерије генералом Дубелтом. И онда иду робија, пошто је Достојевском стрељање замењено прогонством у Сибир, служба војника после тамнице, роман с удовицом царинског чиновника Исајева. (Маша Исајева послужила му је касније као прототип госпође Мармеладове, док једна случајна познаница са улице као прототип Соње)

Петроград, Москва, часописи, „Зачеци из мртве куће“, путовања у иностранство... И стално лебди над Достојевским проблем и Злочина и казне“, проблем права великих и малих да убијају; Наполеон, Бизмарк, револуционари, и обични разбојници који убијају ближње из користољубља. Идеје, тешки морални проблеми мучно се пробијају кроз свест и машту Достојевског. Долазе понижења и луди успеси, губици и добици на коцки, на-

пади падавице, и најзад „У Визбадену ја сам после губитка на коцки смислио „Злочин и казну“. Тим речима Достојевског сјајно завршава Гросман свој деони роман.

Мих. Цетани. — Декабрист. Париз 1933. — Тема о декабристима, т.ј. учесницима тајних друштава у Русији последњих година цареваља Александра I, који су једним делом суделовали у децембарској побуни г.1825 у Петрограду и у јануарској побуни г. 1816 у околини Кијева, стално привлаче пажњу научника и белетриста. Већ у царско време у Русији су почели по стручним историским часописима објављивати грађу и расправе о тим знаменитим догађајима. Чувени емигрант Херцен објавио је у иностранству неколико успомена декабриста. Исто тако у иностранству објавио је своју велику књигу (на француском) о Русији и Русима једини декабриста који је емигрирао, Никола Тургеев, осуђен у отсуству од ванредног суда на вечиту робију. После револуције 1905 у Русији су објављени мемоари многих декабриста, објављени су разни документи, значајне монографије историчара Довнар — Запољског, Вас. Семевског, Павлова, — Сиванског и др. Сибирски лекар Зензинов, који је лично познавао многе декабристе, издао је у раскошној књизи 86 њихових слика са детаљним биографијама сваког. Када је револуција 1917 скинула последње забране са тајних царских архива онда су историчари још интензивније

почели да обрађују грађу о декабристима. Централни Архив издао је у великом броју свежа већину докумената огромног процеса декабриста из државне петроградске архиве. Исто тако, изишла је велика књига саме библиографије о декабристима, где су набројане читаве хиљаде разноврсних публикација грађе, расправа и беседа. Стогодишњица буне још је појачала интерес према њој.

Већ савременик и блиски пријатељ многих декабриста, велики песник Пушкин посветио им је песме пуне дубоких осећања. Засићену горким сарказмом песму испевао је о њима други велики руски песник Тјутчев, по начелима конзервативца. Некрасов је прославио у знаменитом спеву Руске жене подвиг супруга декабриста, кнегиње Волконске и кнегиње Трубецке. И сам Лав Толстој се латинио замашне теме о декабристима, на се међу његовим хартијама нашло неколико одломака великог романа који није никад био написан, а требао је да буде продужење „Рата и мира.“ Већ у наше дане Мерешковски је приказао децембарски покрет у великом роману „Александар II и Декабристи“, о коме се веома противуречно суди.

На средини између научне монографије, и историске приповетке, односно уметничке биографије, налази се ново дело Мих. Цетлина који се у одломцима штампало у „Савременим Запискама“, а сада је изашло као посебна књига, са поднасловом „Судбина једне генерације“. Михајло Цетлин поделио је своју књигу у три дела и то:

Тајна удружења, 14 децембар, и Сибир. Треба рећи, да у своме излагању са изузетком неколико поглавља (свега поглавља има 30, и многа од њих дошла су од аутора занимљиве наслове) аутор није много оригиналан, нити износи неку нарочито нову грађу. Али он пише лепо, прича занимљиво, а тема је увек привлачна, увек свежа, увек делује сугестивно, те се према томе књига чита од почетка до краја са напрегнутом пажњом, готово из једног даха.

Најзанимљивија су свакако поглавља о Пестељу, кога наш аутор приказује, отступајући у томе од схватања већине писаца, као чистог и правог теоретичара, без воље за активан рад. Међутим, и савременици присталице, и савременици противници, наиме судије, који су га осудили на најтежу казну черечења, и ставили су га испред свију осуђених, сматрали су га као душу и врховног вођу целог покрета. Следећући најновијим истраживачима (Милици Нечкиној и др.), Цетлин нарочиту пажњу поклања демократскоме по пореклу и по утврђенима крилу декабриста, друштву такозв. Уједињених Словена. Контраст између богатих, високородних, већим делом гардских официра — чланова Јужног и Северног друштва, и скромних сиромашних армиских официра, чланова Словенског друштва, у чијој се средини нашло чак једно сељачко дете, обичан писар, врло је добро уочен и приказан од нашег аутора. У приказу саме петроградске буне, аутор мало отступа од шаблона.

Приказ те буне већ је постао шаблонски. Узгред г. Цетлин полемише с најновијим историчарима који налазе трагове револуционарног расположења међу ондашњим војницима и широким народним масама и који објашњавају пораз и неуспех буне тиме што декабристи нису успели да ово расположење искористе. Држим да су ови историчари више у праву него наш аутор.

У приказу који смо толико пута читали, о који је исто тако постао помало шаблонски, приказу истраге над декабристима, у којој је доста мрачну улогу играо главом сам цар Никола, аутор истиче психолошку мотивацију држања огромне већине декабриста, који су се немилице узајамно теретили. Аутору је пошло за руком да лепо разјасни ову трагедију.

Убедљиве и занимљиве црте налазимо и у причи о буни пуковника Сергија Муравјова Апостола, по мајци Србина (из рода Чарнојевића) која се одиграла у Кијевској околини. Муравјов је заједно са Пестељом, песником Риљејевом и још двојицом био осуђен на казну черечења и онда обешен. Приказ овог трагичног свршетка петирице декабриста, и деградације осталих, који су били послати на робију у Сибир или као обични војници на Кавказ, код Цетлина није се издигао изнад просечнога.

Можда је најбољи трећи део на почетку аутор је ванредно лепо уочио и изнео темно првих прогона. Ми као да видимо чувене руске тројке које по цичи зими носе у Сибир оковане

у ланце бивша гардиска више официре и кнежеве у пратњи свирепих жандарма, као да чујемо звекот ланаца и мале звонаци јамичких тројки...

Исто тако веома је успео приказ свакодневног живота прогнанника на робију, као и њиховог живота после изласка са робије, за време интернације у Сибиру, и најзад повратак у Русију након амнестије 1856, коју је доживело свега 19 декабриста (свега је осуђено преко стотине). Нарочито је интересантна посебна епизода Михајла Луњина, ађутанта великог кнеза Константина, намесника у Пољској, кога су одмах после смрти Александра 1 прогласили у Петрограду за цара. Тај Луњин није узео никакво учешће у покрету, још давно пре 1825 напустио је тајно друштво, а био је међутим осуђен на дугогодишњу робију, Католик по вери, тај руски племић и авантуриста ослободио је сељаке који су му припали, а у Сибиру држао се ванредно независно. Волео је да говори како је у Русији послан на робију, а у Енглеској би био просто „члан опозиције“. Тога члана опозиције“ његово независно држање стао је главе. Већ за време интернације он је био поново осуђен, суђен да буде затворен у казамат у сребрним рудницима Акатуја, где је погинуо од лоше климе и ужасних услова живота. Прича о њему код Цетлин делује потресно.

Најзад, веома је занимљив завршетак, где је испричана судбина последњих декабриста. Фигура последњег декабристе, бившег поручника фрегате Завали-

шине ванpredno оригиналног човека, аутора великих мемоара, који је до последњег даха морао да ради као приватни учитељ у Москви, нарочито је занимљива. Њега су познавали многи наши савременици, јер је умро фебруара 1892, близу своје стоте године. Његова судбина уопште јединствена је.

Др. А. Ј.

Aldanov. Zemlje i ljudi, Berlin, „Slovo“, 1932.

Mark Aldanov, čija su najbolja dela, istoriski romani iz doba francuske revolucije i Napoleona, izašla i na srpsko-hrvatskom jeziku, objavio je u poslednje vreme nekoliko zbornika istoriko-filozofskih i publicističkih eseja i rasprava.

Poslednji od tih zbornika zove se „Zemlje i ljudi“. On je razdeljen u dva posebna dela: na prvo mesto dolaze tri vanredno lepe karakteristike (Gandija, De Valere i kralja Alfonsa XIII) iza kojih sledi „Nesentimentalno putovanje“ (aluzija na znamenito delo XVIII stoleća „Sentimentalno putovanje“ engleskog pisca Sterna, taj tipičan produkt sentimentalizma koji je imao ogromnog upliva na sve evropske, pa i na rusku književnost: up. Karamzina i njegova „Pisma ruskog putnika“). Aldanov ima naročiti stav razočaranosti i skepticizma, koji ponekad prelazi u pesimizam i sarkazam. Ali je on učenik ne samo Anatola Fransa, čiji se uticaj (naročito „Opata Koanlara“, romana iz francuske revolucije „Bogovi su žedni“ i velikog istoriskog dela o Jovanki Orleanki), očigledno zapaža kod Aldanova, i to u veoma jakom stepenu, nego i Lava Tolstoja. I u

ovoj poslednjoj knjizi Aldanova nalazimo puno tragova „tolstojizma“ i u pogledu književnog stila i u pogledu ideja. Zato skeptik i duhoviti pripovedač i kritičar prošlosti i sadašnjosti, Aldanov, jeste van svake sumnje i humanista.

Posle ovih kratkih prethodnih opservacija prelazimo na detaljniji prikaz nove odlične knjige Aldanova.

Jedna od najznamenitijih, najjačih i najneobičnijih za nas ličnosti našeg doba jeste Gandi. Aldanov, prilikom skorašnjeg putovanja u Englesku, uspeo je da se sastane sa Gandijem, koji je postao teško pristupačan zbog velike popularnosti. Sastanak je bio veoma kratak, ali i veoma zanimljiv, te ga je Aldanov lepo ispričao. Sam okvir u kojem je živeo i delovao u Londonu čuveni „Mahatma“ (t. j. „Velika duša“, ime iz svetih knjiga stare Indije, kojim je Gandija nekad oslovio Rabindranat Tagor; okolina ga pak zove još i „Mahatmadži“ — „velika dušica“ zaslužuje da se o njemu piše, što Aldanov i čini.

„Mala, zasebna vila u ulici Najbrid“. Ovu kućicu su poštovaoci iznajmili za Mahatmu za vreme njegovog boravka u Londonu. Ulazimo. Srednji engleski hol — relativan konfor bez naročitih luksuznih zahteva... Gospodica Indijanka kuca na mašini za malim stolom. Induski sekretari nešto šapuću, nemirno gledajući na sve strane. Tu se nalazi Gandijev sin, mlad čovek bolešljiva izgleda. Svi su Indusi u nacionalnim kostimima — garda Mahatme, kao da ima svoju uniformu. Oštro se izdvaja od njih debeo jak čovek, veoma engleskog izgleda. On se izvalio u fotelji i sa dosadom posmatra ljude koji ulaze. On izgleda kao neki čovek kome je sve svejedno: i ljud-

u holu, i uopšte sve na svetu. To je ugledni detektiv sa Skotland Jar-
da (britansko ministarstvo unu-
trašnjih dela). Njegov je zvaničan
zadatak — čuvati Mahatmu od
njegovih neprijatelja. Ali ja se ne-
ću zakleti da se on ne zanima i za
neke od prijatelja Mahatme. Mo-
žda je njegovim šefovima važno
da znaju kakvi ljudi posećuju dragog
indiskog gosta?... Pred nas izlazi lepa
dama u indiskoj odeći — možda će
samo iskusan čovek odmah kazat
da je ona Engleskinja. I boja njenog
lica potpunoliki na boju pravih Indu-
sa. To je znamenita mis Sled... — Ma-
hatma odmah odlazi, ovog tre-
nutka... Ali ja ću vas predstaviti ovde
pri izlasku, teži me mis Sled... Mis
Sled penje se po stepenicama u Gan-
djevu sobu za rad. Kakvu temu pret-
stavlja ova žena; istovremeno i za
Tolstoja i za Verbicku (znamenita
ruskaromanistkinja, proslavljena svoj-
jim pornografskim delima), i za Do-
stojevskog, i za Kolet Iver... Mis
Sled — je ćerka engleskog admi-
rala; ona je pripadala višem engle-
skom društvu i u dane mladosti,
prema klasičnoj izreci, provodila je
život frivolno. Jednom, vrativši se
noću kući sa bala, mis Sled je nešto
pročitala o Gandiju. Ona je bila po-
tresena. Ona se odlučila da posveti
sav život Mahatmi i njegovom delu.
U prkos savetima samog Gandija,
mis Sled je napustila porodicu i do-
movinu, postala je Induskinja, te
nju vreda kada je neko smatra za
Engleskinju... U pretsoblju uzruja-
nost. Ulazna vrata se širom otvaraju
pred njima se zaustavlja auto. Za-
brinuta izgleda žure nekakvi Indusi.
Sekretar dole ustaje. Polako i tromo
diže se sa svoje fotelje detektiv. U
hol ulazi trčeći jedan starac; on je
go; nosi samo pas oko bedara. Da
li treba opisivati njegovu spoljašnost

i kostim? Spoljašnost Gandija poz-
nata je sad svakome kao što su sada
poznati celom svetu lice i šešir Šarla
Čaplina. Najviše zadivljuje nevero-
vatna mršavost Mahatme. Njegove
noge su dve šibice ubodene u sandale.
Prvi utisak: na koji način takav čo-
vek uopšte živi? A drugo neobična
brzina pokreta ovog neprirodno mr-
šavog slabunjavog čoveka.

Mahatma se zaustavlja u treci
pred američkim novinarom. On se
trese od hladnoće i očigledno mu je
teško da zaustavi buran smeh. Čemu
se smeje? Iza njega ide njegov Eker-
man Endrjus, bivši engleski svešte-
nik, isto tako kao i mis Sled posve-
tio svoj život Gandiju. Sumnjam
da je ovaj čovek koji veoma liči malo
na jednu veselu dobručinu toliko
razveselio Mahatmu. Ne mogu ni-
šta da pričam interesantnog o mo-
me razgovoru sa Gandi. On je iz-
govorio nekoliko reči drhteći od
hladnoće i trudeći se da saustavi
smeh... Ali pogledati ga iz blizine
zaista je valjalo..."

Aldanov daje jedan sjajan u
svojoj sažetosti i plastičnosti pregled
života, dela i pogleda Gandija, tog
siromašnog Indusa rođenog u kući
„Prvog ministra“ nekog od bezbroj-
nih induskih radža, neko vreme u-
glednog i ako mladog engleskog
advokata, onda Mahatme, vode
stotine miliona Indusa, koji, po-
red sveg svog tolstojizma, sada dr-
ma Britanskom carevinom i celim
svetom, a koga mnogi i mnogi In-
dusi smatraju za ovaploćenog Bo-
ga, dok on sam veruje u božan-
stvo krave, i najozbiljnije debateuje
pitanje o tome da li nije greh upo-
trebljavati kozje mleko za hranu?...

Drugi članak Aldanova govo-
ri opet o jednoj fantastičnoj lič-
nosti koja ozbiljno pretili celini
Britanskog carstva, a to je polu

Španac pola Irac, De Valera, predsednik vlade slobodne države Irske, koji sam sebe smatra za predsednika Irske republike. Opet nekakva neverovatna sudbina. Kada je godine 1916 u Dublinu izbila separatistička i germanofilska pobuna Irskih revolucionara, De Valera je uzeo u njoj minimalno učešće i gotovo nije ni stradao. Ali su mnogi njegovi drugovi otišli u smrt i na robiju, i preko njihovih lešina i muka popeo se De Valera na položaj poglavara Irske nacije. Sva mnogovekovna nacionalna verska i socijalna mržnja Iraca protiv Engleza ovaploćena je u ovome strašnom zanesenjaku. Aldanov sa neobičnom snagom priča krvave tragične, često besmislene borbe Iraca protiv Engleza i Iraca međusobno (protestanata sa katolicima, pristalica federacije sa šin-fajnerima).

U drugom delu knjige nalazimo šest veoma sugestivnih skica. Lanjske godine Aldanov je posetio Španiju. Pitanje koje je tu najviše zanimalo Aldanova sastojalo se u tome da li boljševizam preći mlađoj republici. Naš autor je došao do zaključka da je uspeh boljševika u Španiji dosta verovatan. Inače Aldanov piše o španskim prilikama mnogo bespristrasnije i simpatičnije nego Erenburg, o čijoj smo knjizi posvećenoj Španiji pisali u „Ruskom Arhivu“. Skica „u Versalju“ predstavljala jednu veoma živahnu, vanredno lepu sliku predsedničkih izbora, obavljenih onog dana, kada su se takmičili veličanstveni starac Pol Dumer i jedan od najvećih državnika Francuske i Evrope, Aristid Brijan. Članak je napisan pre smrti obojice državnika, a zato je naročito zanimljivo da se u celom izlaganju oseća nekakva tužna i tragična nota.

Aldanov prisustvuje jednoj film-

skoj pretstavi u Parizu. Tu se viđa najobičnija kinematografska revija. Ali i od toga autor ume da stvori niz finih karakteristika, duhovitih minijatura koje se ne dadu lako zaboravit („U pariskom kinematografu“).

Iza impresionistički napisane slike engleskog političkog života i parlamentarnih običaja („U Engleskoj“) sledi rasprava o „Holandskim kućicama“. Aldanov je posetio Holandiju o kongresa Penklubova. Kućice koje on prikazuje jesu svetski poznata kućica cara Petra Velikog u varošici Saardam, kuća u kojoj je živio Rembrant i seoski dvorac, gde je godinama boravio Dekart, i u kojem su sada smestili (ironija sudbine) ludnicu („Idioti, završava Aldanov svoju sliku, urlicali su u Dekartovom vrtu.“).

„Varoš Saardam, prema rečima vode, živi od šumske industrije. Sa izvesnim razlogom moglo bi se reći da ovo nije istina: Varoš Saardam živi od Petra Velikog. Kako je Petar stigao u Saardam?... Izgleda da je u Holandiji Petar našao svoj ideal poslovnosti. Duh Holandije jeste radinost i poslovnost slobodna od samoreklame. Ovo je valjda i privuklo Petra. On isto tako nije bio reklame i bezgranično je verovao u ljudskirad...“ Aldanov priča prema rečima ruskog savremenika i saputnika Petra Velikog, Andreja Nartova, jednu divnu, rekao bih slatku priču o Saardamskom romanu Petra Velikog. Njegovo Veličanstvo je zalazilo u Saardam posle rada s drugovima u jednu kafanice, gde je doručkovao haringe, sira, macu, gde se pilo vino i pivo, i gde je bila jedna mlada, zdrava i lepuškasta devojka“. — Petar je uveravao devojku da je on stolar Mihajlov. Devojka pak nije nikako verovala: čula je, veli, da nije

stolar već kralj Piter. — „Car, želeći da brže završi razgovor reče: „Ljubav ne razlikuje činove, znaj da sam moskovski plemić“. — „Tim gore i nepristojnije za me, odgovori ona, devojka slobodnog naroda ne može voleti plemića; ja mu neću dati svoje srce“. Pri ovim rečima hteo je da je poljubi, ali ona nije dozvolila, već se udaljila. Car, videći da se drukčije s njome ne može sporazumeti, nego da kaže jasnije, zadržao je i zapita: „A bi li ti zavolela saardamskog broдача и руског цара?“ Nasmejavši se na ovo, veselo je progovorila „To je „Piter, već nešto drugo. Njemu srca neću odreći и волећу га“...

Poslednji esej pod naslovom „U Švajcarskoj“ govori upravo ne o ma loj Helvetskoj konfederaciji, njenim ljudima, prilikama и lepotama, nego o svetskoj instituciji — ženevskoj centrali Društva naroda. Aldanov je prisustvovao nekim sednicama plenuma konferencije za razoružanje. Njegov prikaz, veoma oštar и duhovit, stvara kod čitaoca ipak tužno raspoloženje. Kao obično и u svojim romanima, и u publicističkim radovima Aldanov nas odmah uvodi in medias res. „Na tribini je portugalski delegat ministar spoljnih poslovi, Fernando Augusto Branko, još mlađ, veoma tanak čovek, sa ogromnim biserom u kravati, sa pobediničkim izrazom lica. Šef portugalske delegacije je od sveg ushićen: njega ushićuje pakt konferencija, govori drugih besednika Ministar kategorički izjavljuje (što deluje na sve umirujuće- da je Portugaliја odlučila da se odrekne osvajачkih ratova. Ovo odgovara njenim istoriskim tradicijama. U toku osam stoleća, veli ministar, Portugaliја se

nikad nije narađala radi osvajačких ciljeva. Riteri koji su osnovali našu državu borili su se samo za njenu nezavisnost и kasnije за njenu teritoriju. Odvažni broдари наших каравела. Odvažni mornari portugalskih каравела nisu u stanju da se bore sa dosadom koja sve više obuzima visoki skup. U drugom redu fotelja sija radosnim osmehom nekakav dugačак Crnac — ne znam ni sad koju je zemlju on predstavljao и šta га je toliko radovalo; ali svetao osmeh nije napuštao Crнца na svima sednicama na kojima sam га video... Aplauz. Besednik silazi sa tribine sa izgledom pravog Napoleona... Vračajućи se na svoje mesto on, preма klasičnom izrazu, prima čestitke svojih prijatelja. Iza samotne zavese tamne boje žurno ulazi u salu Andre Tardie. On je zakasnio na sednicu и nije prisustvovao besedi poslednjeg govornika... Ali Tardije rasejano, koračajućи кроз салу, pridružuje aplauzima visokeг skupa — овде nikad nije šteta aplodirati. Onda francuski ministar tako koračajućи, ljubazno pozdravlja druge delegate. ...Kraj poslednjeg stola između dve diplomatske lože Litvinov snishodljivo pruža ruku, и na lica Andre Tardie pojavljuje se njegov automatski prijazan osmeh...“

Ovo je do sada pomalo komedija. Ali dolazi и tragedija. Savet Društva naroda vodi diskusiju o japanskom ultimatumu и nezima u Šangaju. Dok se vodi diskusija svečana и daga, topovi se spremaju за pucanje. Intervencija Saveta zakasnela je: sedam hiljada ljudi je ubijeno. Zbog toga и mnogih drugih razloga, Aldanov veoma pesimistički gleda на Društvo naroda. I njemu se čini da je propast tog društva nekad proricao vizionar Apokalipse.

Dr. Aleksije Jelačić

Издање Научног Одељења „Земгора“ у Краљевини Југославији. Београд, Коларчева улица 9. Телефон 20737. — Уредник, проф. ПАВЛЕ СТЕВАНОВИЋ, Професорска колонија, улица Рачног бр. 3. — Властник удружење „ЗЕМГОР“, Коларчева 9. — Претседник „Земгора“ Т. МАХИН, Земун, Руска улица бр. 7.

САДРЖАЈ:

РУСКИ АРХИВ

ЧАСОПИС ЗА ПОЛИТИКУ, КУЛТУРУ И ПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

XXIV—XXV

БЕОГРАД, 1933

РУСКИ АРХИВ

На основу мишљења Главног просветног савета, Г. Министар просвете одлуком својом СНбр. 4164 од 12 фебруара 1929 године, одобрио је да се часопис „Руски архив“ може набављати за све школске и наставничке књижнице.

Г. Министар вера 14 децембра 1929 год. под бр. 17049 наредио је да сва одељења Министарства препоруче својим подручним школама „Руски архив“, како би се ђаци по школама што више упознали са братском Русијом те тиме дошло до темељите љубави нашег народа према Русији.

САДРЖАЈ:

	Страна
Вл. Лебедев. — ЛОНДОНСКИ ПАКТ (3-VIII-33 г.)...	5
A. Remizov. — PISMO DOSTOJEVSKOM ...	13
A. Ремизов. — ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ОД СМРТИ ТУРГЕЊЕВА. (28-X-1918—22-VII-1883) (са сликом И. С. Тургењева ...	19
A. Прокопенко. — ЕП И ЛИРИКА ...	23
VI. Lebedev. — U PERASTU (sa 2 slike)...	27
P. Butorac. — MARKO MARTINOVIĆ PERASTANIN. — UČITELJ RUSKIH KNEZOVA I BOJARA U POMOR- STVU (1663—1716) (sa slikom) ...	30
Don. A. Mušura. — SEDAMNAEST MESECI RUSKE VLA- DAVINE U BUDVI (sa slikom Budvi) ...	37
A. Изјумов. — ПЕЧЕРИНОВО ВРАЋАЊЕ РУСИЈИ ...	42
Mark Slonjim. — JEDAN LENJINOV PRETHODNIK ...	61
Dg. Аленсије Јелачић. — ВЕЛИКИ МАЈСТОРИ РУСКЕ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ И СОЦИЈАЛНЕ МИСЛИ XIX СТОЛЕЋА. Ш Н. А. ДОБРОЉУБОВ (1836—1861) (са сликом Н. Доброљубова.) ...	84
A. Re. — ČESI URUSKOM MUZIČKOM ŽIVOTU XVIII VEKA	102
Mark Slonjim. — PLJATILJETKA U LITERATURI ...	114
B. Архангелски. — КАКО ЖИВИ РАДНИК У СОВЈЕТ- СКОЈ РУСИЈИ ...	121
Русни поморац. — ОСВАЈАЊЕ СЕВЕРНОГ ЛЕДЕНОГ ОКЕАНА. (Велики северни пут). (Са скицом) ...	131
E. Сталински. — ПУТЕВИ СОВЈЕТСКЕ СПОЉНЕ ПО- ЛИТИКЕ ...	146
C. Верешчан. — КРАТАК ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД РАЗ- ВИЈАЊА РУСКОГ АГРАРА ПРЕ РАТА. (I део) ...	165
C. Постников. — ШЕСТИНА СВЕТА ...	185
Алексеј Ремизов. — НАД ГРОБОМ БОЛДИРЕВА-ШКОТА (1903—1933) ...	193
Од уредништва. — ИЗМАИЛ ВАСИЉЕВИЧ БАЈЕВ († 15. VIII. 33.) ...	197

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

C. Постников. — Руски часописи у иностранству. — О десетогодиш- њици Руског заграничног Историског Архива у Прагу. — Марк Слоњим: Портрети совјетских књижевника ...	199
--	-----

ФАЛИ
← ДОДАТО #
ПРАГУ

ЛОНДОНСКИ ПАКТ*

(3-VIII-33)

Пакт склопљен у Лондону 3 јула 1933 године између Совјетске Русије, Мале Антанте, Пољске и Турске, — то је за сваког јасно, — од огромног је актуелног, а исто тако и историског значаја.

Имајући у виду списак држава које су пакт потписале, садржину пакта и садржину његовог анекса, неће бити преувеличана констатација да је његово закључење најкрупнији дипломатски догађај од Версаљског уговора на овамо.

Пре свега треба поменути да је пакт између Мале Антанте, Пољске, румуније, Совјетске Русије и Турске одговор на *претензије на диктатуру ш.зв. Великих сила у европским стварима*. Већ и саме измене које је у првобитни пројект унела Француска, биле су тежак ударац тим претензијама. Овде треба још рећи да Лондонски пакт од 1933 г. садржи јасну и тачну дефиницију *нападача*. Ова дефиниција, већ обавезна за државе потписнице, без сваке сумње (таква је специфична тежина новоствореног система и јасноће саме дефиниције) има тенденцију да постане општеобавезна европска норма.

За широко друштвено мишљење најмање очекивана је била улога коју је у Лондону одиграла Совјетска влада.

Придруживши се (а привукавши и Турску) такозваном француском систему, совјетска влада је стварно допринела успеху, рекао бих, дипломатске револуције, која је потпуно променила однос снага у Европи.

Извршивши коначно ликвидацију својих спорова са Пољском и Румунијом, Совјетска Русија обезбедила је тиме позадину ових држава и допринела претварању Мале Антанте у веома значајну војну и политичку силу. Прешавши, потпуно неочекивано за државе ревизионистичког блока и противнике Версаљског уговора, у логор заштитника Версаља и антиревизиониста, Совјетска Русија нанела је страхан ударац овоме блоку и повећала шансе мира, пошто, при данашњем положају Европе, „ревизија уговора“, значи само рат, и пошто је баш овај блок рачунао на Совјетску Русију

*) Овај чланак директора „Р. Архива“, г. Владимира Лебедева, изражава мишљење редакције о даном питању.

као на огорченог противника Версаљског уговора и одушевљеног присталицу ревизије.

Наравно, у политичкој дипломатској атмосфери Европе двадесетог столећа, у атмосфери слома држава и режима, који су се одржавали вековима, читав низ дипломатских аката не може да претендује ни на нарочито дуго трајање, ни на беспрекорно спровођење од стране држава потписница. Ипак, и са овом оградом лондонски пакт од 1933 године (да огромне разлике према склапању лондонског споразума из 1915 године!) претставља један огромно значајан акт, који утврђује за неко време груписање европских снага у правцу смањења опасности европског рата.

Са овога гледишта сваки противник рата, без обзира на политичка уверења, може искрено да поздрави лондонски пакт од 1933 године, жалећи, наравно, што Европа и после великог европског рата мора да прибегава систему блокова. Али тешко да би други начин и био могућан у *даној политичкој ситуацији*, кад постоје овако експлозивне снаге као што су фашизам и хитлеризам, који су захватили моћне државе.

*
*
*

Потребно је истаћи и огромну еволуцију спољашње политике Совјетске Русије, тачније речено бољшевичке владе, еволуцију чији је симптоматичан израз потпис ове владе на лондонском пакту.

Без икаквог преувеличавања може се рећи да је у лондонском пакту совјетска влада категорички фиксирала своје одрицање од оних основа спољне политике које је она спроводила у почетку свога господарења и ради којих је, у знатној мери, био извршен и бољшевички преврат 1917 године. *Ово је коначно напуштање „сецовања” на „светску револуцију”*. И не само на светску, већ и на *локалне револуције*. Заиста, тешко је друкчије схватити ону тачку анекса уз уговор, у којој се говори да је нападач и она страна која се, оружаном снагом, меша у послове друге државе, искоришћавајући у томе циљу њено унутрашње стање:

„На пример:

Њена политичка, економска и социјална структура; тобожње мане у њеној администрацији; немири који произлазе услед штрајкова, револуција, против-револуција или грађанског рата”.

Потпис совјетске владе на ову тачку претставља озбиљан ударац за пољске, румунске и друге комунисте, уништавајући у корену њихове илузије да би, у случају револуције, Совјетска Русија извршила оружану интервенцију.

Еволуција спољне политике бољшевичке владе у правцу који сам истакао обележила се већ давно.

Већ у првим годинама бољшевичке владавине, — наро-

чито после несрећног за Русију бољшевичког искуства у балтичким државама, Пољској и Румунији, — бољшевицима је постала јасна илузорност „светске револуције“ у оном облику како су је они замишљали. Несрећан покушај у том правцу са мешањем у послове Кине могао је само да допринесе даљем порасту разочарења совјетске власти у сличне методе спољне политике. Радећи на разједињавању *националних* снага Кине, бољшевици су проузроковали слабост ове државе и тиме допринели релативно лаком освајању Манџурије од стране Јапана, припремивши на тај начин онај по Русију опасан пласдарм на њеној источно сибирској граници. И, најзад, покушај са помагањем немачке комунистичке странке, — фактички огромне пролетерске војске од шест милиона душа, — који се завршио Хитлеровим доласком на власт, потпуно је показао апсолутну промашеност вођења иностране политике огромне државе у правцу рачунања на „светску“ или неку локалну „комунистичку“ револуцију.

Не треба при томе испуштати из вида да је еволуција бољшевичке спољне политике била праћена и еволуцијом основне бољшевичке доктрине: „Светска револуција“ за руску комунистичку странку није претстављала никакав самостални циљ. Она је потицала из њихове теорије о *немогућности изградње социјализма у једној држави*“, а нарочито у „заосталој“ сељачкој Русији. Према бољшевичкој доктрини, „светска револуција“ била је предуслов за увођење социјализма у Русији.

Али ова теорија већ одавно је претрпела коначан слом, и као база целокупне, привредне, финансиске и социјалне политике бољшевизма узета је дијаметрално супротна доктрина да је могућа изградња социјализма у једној држави, а наиме у Русији, која, шта више, није држава, већ читав континент.

Прелазећи на путеве ове изградње, — тојест прихвативши и ову теорију физички побеђених социјалиста-револуционара, — бољшевизам је морао, на крају крајева, да из ње изведе одговарајуће закључке за своју инострану политику, закључке поткрепљене и оним њеним неуспесима о којима сам горе говорио.

[Узгред треба напоменути да је ова доктрина, истакнута од руског „народническог“ покрета и његових наследника, чланова странке социјалиста-револуционара — замишљала друкчију спољну политику. Према духу ове доктрине — изграђивање социјализма у једној земљи — значи чисто унутарњи руски преображај економских односа и, пре свега, максимално развиће производних снага. А ово развиће почиња на друштвеној солидарности у условима задружног (кооперативног) и друштвеног рада.

Као чисто унутрашњи програм развитка земље, ова док-

трина у спољној политици претпоставља ону линију држања која одговара потребама земље, и, према томе, слободна је од тежње да се другом силом наметне друштвени поредак који се унутра изграђује. Потребно је, међутим, да констатијем да најтежа грешка комуниста, чињеница што су спољашњим формама дали самостално значење (као и све злокобне грешке њихове диктатуре) — стоји као највећа препрека паметном остварању усвојених истина и еволуцији читаве њихове унутрашње политике.

Теорија „изграђивања социјализма у једној земљи“, усвојена од водећих кругова комунистичке странке, није их довела ка промени диктаторског режима.

У сваком случају — позитивна страна ове теорије је ипак дошла до изражаја променом метода спољне политике совјетске владе. Лондонски пакт то најкрасноречивије показује.

Ипак је све доскора у методама вођења спољне политике совјетске владе постојала једна кобна двострукост. Истина, влада је веома често пребацивала одговорност на Коминтерн; истина, она је могла да правда ову двострукост позивањем на опасност која бољшевизму прети од „капиталистичке околине“ и потребом да се, у циљу сопственог осигурања, ослаби ова „капиталистичка околина“, да се њене снаге разбију, уз подршку страних комунистичких странака и локалних револуција. Привлачност ове теорије била је у толикој мери велика да њеном утицају нису измакли многи баш некомунистички расположени кругови руског становништва. Ипак је тужно искуство показало да је једини резултат ове политике био распад снага демократије, то јест баш оних снага које нису желеле никакве ратове, а тиме ни рат са Русијом, и приграбљивање власти од ултра-шовинистичких диктаторских струја, чији је једини резон тежња војном реваншу. Опасност која Русији прети од стране Јапана и долазак на власт Хитлера у Немачкој, претстављају илустрацију овог стања.

Само се по себи разуме да су и борба бољшевичких фракција у Русији и у њеном државном апарату, и тешкоће око савлађивања старих навика и старе фразеологије наставиле да хране ову двострукост метода спољне политике и стварали онај *крвави блеф* о „опасности“ Коминтерна, којим су могли да оперишу сви противници мира правдајући своје преврате, почевши од фашизма и Цанкова, а завршавајући Хитлером.

Овај *крвави блеф* био је од користи само мрачним силама и њиховим паразитарним пратиоцима, свемогућим лигама за борбу против Коминтерна, Ку-Кукс-Клановима, агентама-провокацијом, рестаураторима свих врста и онима који су искоришћавали комунизам. За стварање блефа трована су средства руског становништва а, за борбу против

овог блефа — средства других држава. У живот Европе уношена је пометња, њоме је храњена комунистичка пропаганда, али се у још већој мери хранила овом пометњом пропаганда антидемократска.

Трагичне жртве овог блефа били су на првом месту радници, вештачки разједињавани у међусобне непријатељске логоре, који су један за другим падали и у своме паду пољачили за собом и друге демократске снаге. Жртва овог блефа постале су и европске социјалистичке странке исцрпене сталном борбом са својим непријатељима-комунистима за освајање једних те истих маса и принуђени да у овој борби склапају компромисе са елементима који су им туђи.

За капиталистички свет Коминтерн пак ни у једном моменту свог постојања није претстављао озбиљну опасност. Коминтери није поседовао за то потребну количину ни моралне, ни друге силе.

Легенда о Коминтерну, надамо се, темељно је уништена лондонским пактом. У њему совјетска влада, гарантујући неприкосновеност пољске, румунске, чехословачке, југословенске и турске територије и наносећи тиме снажан ударац ревизионистичкој политици Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске (као и комунистичкој пропаганди за ревизију уговора...), осигурава упоредо с тим територије Русије на њеним западним границама мерама ефикаснијим од рада поменутог Коминтерна и рачунања на ову или ону месну „комунистичку“ револуцију.

Ваља само зажалити што бољшевичка влада није прихватила ову методу вођења спољне политике много раније. Онда не би дошло до несрећног по Русију епилога братоубилачког рата са Пољском, нити би дошло до свих оних руских неуспеха на западним границама Русије и на Далеком Истоку.

Према томе, бољшевизам је после шеснајест година у знатној мери пришао ономе што претставља базу политике његових руских социјалистичких противника, руских социјалиста-револуционара, ономе што је изазвало (као и разилажење у схватању метода социјалистичке изградње) његово разилажење са њима 1917 године. Пришао је ономе што је путем преврата и отимања власти желео да уништи.

У осталом, вајкања због овога узалудна су. Путеви људског напретка су вијугави, ћудљиви. Челични закон неизбежности пролажења кроз горко, — у конкретном случају страшно, искуство показао се неотклоњив и за Русију.

И као што је, споро, али одлучно, реалан живот натерао некадашње фанатичке присталице „светске револуције“ (за које је Русија претстављала само пламен што има да изазове општи пожар) да напусте читав низ илузија у области спољне политике, тај исти живот и интереси великог народа затражиће неизбежно еволуцију и унутрашње полити-

ке Русије. — Овај живот и ови интереси јачи су од воље и фанатизма најјачих и најфанатичнијих странака. И можда је најубедљивије посведочила ову снагу та чињеница што је лондонски пакт закључен у оном историском тренутку када су политичке и економске противречности капиталистичког система достигле горостасне размере и могле лако да изазову нови рат, један од неопходних, по старој теорији болшевиизма, предуслова за претварање националног сукобљавања у грађански рат и за долазак комунизма, преко тог рата. У овом историском моменту болшевичка влада, улазећи у редове „Версаљаца“ и антиревизиониста, није доказала само илузорност ове теорије и немоћ Коминтерна, већ и *непотребност* свих ових пертурбација с обзиром на интересе Русије. За другу политику ова влада не би нашла у данашњој Русији никаквог ослоњаца...

Са овога гледишта може се исто тако искрено поздравити закључење пакта. Оно осигурава не само западне суседе Русије и руску западну територију од страха рата, већ чини Русију јачом и на Далеком Истоку. А осем тога пакт претставља један од најзначајнијих путоказа за разумну еволуцију спољне политике Русије, еволуцију, којој логички, можда у веома *спором* темпу, мора да се придружи еволуција и њене унутрашње политике. Мени, члану зајсто дубоко националне руске странке, странке народног социјализма, странке социјалиста-револуционара, било би веома лако да иронизирам поводом болшевичке „политике пораза“, која је за Русију имала као последицу губитак огромних територија у корист Пољске и Румуније.

Формулишући на хартији већ створено и без рата неизменљиво стање лондонски пакт претставља ипак велики корак на путу уклањања ратне опасности у најближој будућности. Он *најмоћније помаже изолацију ратоборног хитлеризма*, он уноси пометњу у логор пријатеља хитлеровске Немачке, и јадранским илузијама фашизма ставља на супрот реално ново прегруписивање сила, прегруписивање, којем је сврха одржавање мира, те према томе и прегруписивање које ће асхладити узбукталу машту.

* *

Ради потпуности треба рећи неколико речи о утицају лондонског пакта на балканске прилике. Он ће несумњиво нагнати владајуће кругове свих балканских држава, које нису узеле учешћа у закључивању лондонског пакта од 1933 године, да се дубоко замисле и ставиће пред њих тешко питање о целисходности њихове ориентације ка силама реванша и рата. Тиме се такође чини огромна услуга делу мира, јер Балкан је увек био, а и данас је најопасније огњиште међународних заплета.

Посебно у питању које нас највише интересује, — у питању оријентације спољне политике Бугарске, неопходно је потребно констатовати да су водећи шовинистички кругови Бугарске још једном (по који пут већ) довели своју земљу у ћор-сокак. Њихово рачунање на ревизионизам, на улазак у италијанску орбиту и тежња да се на овој бази постигне зближење са Турском, претрпели су ужасан слом и проузроковали потпуно изоловање Бугарске.

Још недавно -софиско „Слово“, орган бугарске банократије, крупних индустријалаца, трговаца дуваном и војничких „неодговорних“ кругова, који сањају о завођењу војничке диктатуре — захтевало је отворену и одлучну оријентацију према фашистичкој Италији, мотивишући тај захтев оним мало похвалним за достојанство суверене државе, разлозима, што је у разговору с многим Бугарима г. Мусолини био незадовољан недовољном наглашеношћу италијанске оријентације Бугарске...

Као и увек, бугарски водећи шовинистички кругови, водећи двоструку игру, при већ одређеној оријентацији, направили су двоструку глупост: изоловали су себе од огромног антиревизионистичког блока и изазвали су незадовољство оних према којима су се у ствари непромишљено оријентисали, због своје сасвим некорисне дволичности.

Утолико се јаче истакла на позадини ове непромишљености племенита и разумна политика земљорадничке организације, којом руководе Александар Обов, Коста Тодоров, посланик Георгије Димитров и њихов орган „Пладне“. Ова политика, потичући из идеологије земљорадничких маса и завета Александра Стамболиског, тражила је зближење са братском Југославијом, улазак у Малу Антанту, рад у орбити Француске за очување мира и успостављање односа са Совјетском Русијом.

Ове захтеве она је бранила онда када је многима изгледало да је Југославија изолована, да Турска и Совјетска Русија имају коначно да се придруже ревизионистичком блоку. Ове захтеве земљорадничка организација није бранила само под ватром несавесне новинске кампање, већ и под стварном ватром најмљених убица, излажући се гоњењима владе и свемогућих „одговорних и неодговорних фактора“.

Склапање лондонског пакта јесте сведочанство о стварној политичкој мудрости земљорадничке организације. Оно пак има да послужи и као свирепа лекција (да ли ће и послужити?) за њене непромишљене противнике.

У сваком случају, оправданост овог земљорадничког програма је очигледна, и она паника, која је обухватила водеће и шовинистичке кругове Бугарске, веома је карактеристична.

Надајмо се да ће и у овом делу Европе лондонски пакт утицати повољно и допринети правилној оријентацији целог бугарског народа — не према снагама реванша и рата, већ према зближењу са братском Југославијом, као и са свима силама које раде на очувању мира.

*

* *

По себи се разуме да све што је досад речено не мења ни у колико односе створене у Русији. Болшевичка влада још увек је у истој мери немилосрдна према својим политичким противницима, и диктатура, као и раније, остаје једина метода управљања. Метода излишна, метода која упропашћује.

И аутор овог чланка, као убеђени противник ове методе, у конкретном случају тежио је само једном циљу: да пружи објективну (колико је то у границама људских моћи) оцену историског догађаја који се збио, не руководећи се при томе својим личним или партиским симпатијама или антипатијама, већ искључиво интересом мира и Русије.

PISMO DOSTOJEVSKOM

„Pesnici, ti plamenovi, koji izleću iz srca naroda, jesu vernici njegove snage“, govore čak i više nego narod iz koga su izišli, više od one zemlje, na kojoj su se rodili, i njihov glas je glas „samosvesne prirode“. Iz Tolstoja i Dostojevskog doznačeš sam začetak „živog života“ — kako se on izgrađuje na zemlji i od čega ljudi žive: i kolika nesličnost! ali i potpuna suprotnost — istina života. I svaki njihov redak je važan ne toliko za istoriju književnosti, već za istoriju ljudske samosvesti. Ali zar nisu interesantni njihovi korespondenti — koji već i samim svojim obraćanjem pokazuju svoju potpunu usamljenost među živima, koji žive na zemlji bez osvrta na unazad. Petuškov, autor pisma Dostojevskom, je jedan od najmirnijih, koga sam ovih godina sretao u Parizu, po profesiji on je sad se već snašao: raznosi sir, maslo, a možda i kajmak od neke ruske farme u Parizu.

*

„Sa bolom i gorčinom pišem ove redove — propale, zato što iza njih ništa ne vidim. A to je tako grko i bolno, kad pred sobom — nemate ništa. Ja već velim sebi: moj je život propao . . . „Ta ja sam pobegao od patnje! Ukazao mi se put — odbacio sam ga, postojao je put očišćavanja, okrenuo sam na levo krug“. Te su vaše reči, Fedore Mihajloviču, duboka presuda, one mnogo objašnjavaju i za mnoge: ja sam tek tu jasno shvatio šta je odmazda ili „pressing“, kako hoćete. Ali nikako ne mogu da ga primenim na sebe. I to što sam se ja stvorio u inostranstvu i deset godina je prošlo kako sam otkinut od Rusije, živim pod „pokroviteljstvom Božjim“, t.j. kao divlja zver, samo sa gasom, elektrikom, liftom, bez ikakvih kupona za hleb i namirnice, slobodno, bez ikakvog kuluka i nikome ne polažući računa o svojim mislima, šta hoću, to i mislim, sve to ni u koliko ne menja moju sudbinu. A ja nisam ni od čega pobegao — pa nemam od čega ni da se očišćavam: jer na mom prošlom životu u Rusiji, kao i na sadašnjem, jedva da bi mi ko pozavideo! I nikad se nikakvih patnji nisam bojao, „pa ma one bile i bezbrojne“. Ali zato sam uvek bio malodušan i nestrpljiv: sa škrgutom i očajanjem podnosim fizički bol i patim od zime. Da li je to moja malokrvnost, moji nervi — moji refleksi? Ne sme niko ni da me dodirne, odmah

skačem, a na slučajnu lupu uznemirujem se do drhtavice, a pri nesrećnim slučajevima — skamenim se, prava sam budala, sa mnom se može propasti. I što je još strašno — moje neizgladivo vizuelno pamćenje: čim pogledam — više nikad ne zaboravljam ni čovečije patnje, ni čutljivo plaćan rad životinja. I u takvoj stezi, pored svega još te i sirotinja ubija — a što je najgorče, osećam da me je napustio duh borbe i nemam nikakve nade da se izvućem na svet Božji. A koliko bih želeo tihih trenutaka, neprekidnih, da zapišem bar ove misli — o mome propadanju. I još volim da čitam knjige na glas... I ne samo iz knjiga, već i po sebi znam da postoji bol života i da bez tog bola ne postoji život, to je nešto kao muzika; a postoji još i radost i bez te radosti nema života, to je — ljubav; a postoji još i obradovanost, i bez te obradovanosti život nije potpun — to su one iznenadne suze ali ne suze gorčine — već ljubavi, „kad se andjeli Božiji raduju na nebesima“, to je ono kratko praštanje velikog čovečijeg srca, kad na moje pitanje: „hoće li mi se oprostiti?“ — čujem odgovor: „neće se ni pomenući!“, to je onaj zapovedni glas koji podiže, a koji je jednom zazvučao čoveku u njegovom propadanju: „ustani i idi!“ Eto, to je krug moga osećanja prema životu, koji je neizostavno bol i neizostavno radost, a kao naročiti dar, obradovanost. I ostaje mi kao poslednji udeo samo — bol... Razgledajući jednom u ilustrovanim priložima portrete čuvenih ljudi, nekako sam pomislio: kakva je to tajna na njihovim licima — kakve ih to crte čine čuvenim? I uporedio sam sebe. Još sam pomislio: pa sve te veličine su laktaši, a njihov vek je predvečernji zrak, pa ipak — i opet ih uporedim sa sobom. Ne, ja nikad neću stići u njihovu, ma i jednodnevnu galeriju. Ili da nešto učinim za „hroniku“? — ali za to je pre svega potrebna „akcija“, a ja jedino želim, da me ne diraju, meni je svaki korak težak, svaka reč, teško mi je da se sagnem, mene ne bi sablažnio ni nadjeni predmet, premda žudno sanjam da nadjem, no, ne baš milion... teško mi je da odgovorim na „bonžur“, čak i danas kad je takav tmuran umirući dan. Za „hroniku“ nisam nikakav materijal i novine se na meni neće nikad obogatiti. Takav sam i ništa se tu ne može pomoći. Samo ja nikome ne zavidim i nikad nisam težio medju veličine, samo sam malo zagledao i, čudnovato je i reći, zašto — pa prosto tako tek da ne ličim na sebe. I niko nije kriv za moje propadanje. Mislim da je uopšte nekorisna stvar istraživati krivce za svoju sudbinu. Prosto takav sam se rodio. Rodio sam se bogat, ali kao takav sam samo pogledao na svet, i na tome se sve i svršilo. A kad sam stupio na zemlju odmah sam zapao u krug sirotih i to zanavek. Od detinjstva sam bio neprimećen. Ali i to se nije desilo odjedanput. Prvo su govorili o mojoj sreći — rodio sam se u „košuljici“, — premda se znalo da je babica ukrala tu „košuljicu“, ja sam i bez dokaza ipak ostao nekako naro-

čit i obeležen. U mojim najranijim uspomenama ima mnogo lica — mnogo ruku, po kojima udaram svojom rukom „za sreću”: ja sam donosio ljudima sreću — od mene je poticala sreća i uspehi u zamišljenim poslovima. I nekako su me odjedared zaboravili: ili sam ja izgubio svoj srećni dar, a to se primetilo i ljudi su prestali da mi veruju. I više se ne sećam nikakvih ispruženih ruku prema mojoj ruci. Ne znam zašto se to tako desilo i niko mi nije ni kazao. Ali u meni je ključalo. Ne sećam se šta me je tako uvredilo, kakav je to bio poslednji udarac, ali ja sam se bio rešio da sve moje stvari spalim. Od kocki sam napravio peć, u tu peć sam natrpao svakojako đubre i potpalio. Zapalio i — nisam pobegao. Deca obično zapale i odmah beže, nedavno sam posmatrao kod naš na poljani, gde je šljunak i raste korov — zemlja „à vendre”, na moje oči su zapalili i razleteli se kud je ko stigao — sve tako od dvanaestak godina, kao što je kod vas ispričano u „Braći Karamazovima”. A ja nisam imao tad ni pet godina. Moja peć se lepo razgorela, i posmatrajući vatru, nisam osećao nikakav strah, samo sam osenio u dubini mog napaćenog srca, kako se sa razbuktalim plamenom kravi moja uvreda — neka vekovna uvreda, u meni još neizrečena rečima. Vatru su primetili, peć su ugasili, ali me nisu kaznili, samo mi je bilo rečeno da se „sa vatrom ne sme igrati.” I od tog doba zanemario sam sve svoje igračke. A o svojoj zapostavljenosti saznao sam tek docnije. Bilo mi je šest godina. Nekako u leto, jedne mračne večeri zavukao sam se pod terasu — kuća gde smo živeli bila je na kraju varoši, a pod terasom su bile daske. I tamo u pomrčini, u prijatnoj vlazi, odjednom sam razumeo i izišao, kao da sam nešto sahranio. Niko me nije video, samo je naš kućni pas prolazio pored terase, mirno mašući repom, i učinilo mi se da mi je odobrio. Izišao sam na svetlost drugojačiji: tamo, sedeći u pomrčini zakleo sam se da ću povratiti svoju sreću. Izišao sam pritajen, na oprezi. Medjutim, ništa se nije promenilo, šta više uskoro sam primetio da na meni leži žig „nepoverenja”. Kao da su mi zbog moje sreće, koja me je odjednom izneverila, prestali da veruju... Za sve vreme mog detinjstva sećam se jedinog bića koje se prema meni ponašalo drugačije. Kod moje majke je dolazila njena poznanica, bivša guvernantka. Za vreme njenog dolaska za mene kao da se cela kuća osvetljavala, zato što je od sve dece ona birala mene i uvek se sa mnom bavila, pitala me o knjigama koje sam čitao bez odabiranja. Pa i knjige nisam čitao iz radoznalosti, već da se neka ko istaknem — preradim — da postanem što nisam — i, kad postanem drugi, da svratim pažnju na sebe. Njihova nepoverljivost prema meni mučila me je. Za tu Bertu Adolfovnu, koja mi je, kako se meni bar činilo, verovala, kod mene je vezana pretstava i do danas živa, kao o nečem stakleno-sjajnom, kao da je ta bezbojna Nemica, uvek skromno obučena, bila okiće-

na djindjuvama i šljokicama, i sve je na njoj zveckalo, čak i njene reči sa rdjavim izgovorom i stranačkim obrtima. A posle njene posete, hodaо sam okrepljen i ponavljao nemačke reči, ali sam zamišljao sebe kao Francuza, našeg razrednog starešinu, koji je bio neobično živahan i uvek veseo, i ja po prirodi neveseo, i ni najmanje živ, već naprotiv i suviše trom, potpisivao sam se na svojim sveskama francuski „Pietouchkoff”; docnije sam uobražavaо da sam Englez... Sad razumem, ta moja pretvaranja bila su izlaz, samo da ne ličim na sebe. Učio sam dobro. Pa drugačije nije ni moglo biti, to je bio moj jedini spas. Ali me je prosto zaprepastilo, kad mi za moj prvi univerzitetski rad o hitinovoj pljosni kod neke infuzorije, nisu našli ništa drugo da kažu, od ubilačkih reči: „Zar ste to vi napisali?” I još jedan slučaj: ja sam obično satima čitao na glas i naučio sam da čitam glasno i razumljivo i jednom sam nastupio na koncertu — moje se čitanje svidelo slušaocima. A znate li, šta sam čuo? — „gle, iznenadjenja — reče jedan od priredjivača, — što vi imate dikciju!” Ali zašto iznenadjenje? Ja sam se i ranije snebivao, a sad sam prosto omrznuо sebe. „Pa šta je to, — mislio sam, — zašto mi niko ne veruje? Šta da činim, pa da budem kao svi ostali? Ne mogu da živim medj ljudima sa tim Kainovim žigom!” I počeh da primam od drugih ljudi, koje su ozbiljno shvatili, njihove manire, njihov glas, pa čak i njihove misli, da bih pošto sakrijem sebe, uspeo preko njihovih ledja neospornih i priznatih da se probijem medj ljude. Medjutim, osim štete ništa drugo nisam postigao: ono svoje sam tako zatucao, da i kad bih želeo teško bi mi bilo da ga pronadjem, a ono tudje me je samo zbunilo. Govorio sam — i nisam verovao svojim rečima kopiranim sa tudjih, radio sam — a nisam verovao svojim lažnim podražavanjima. I ako mi nekad nisu drugi verovali, sad ni ja sam sebi nsam verovao. Tako se zatvorio krug. Za vreme tog značajnog doba moga života činio sam nepopravime pogreške, za koje se po malo stidim, ali i do danas ispaštam. I shvatam, da ono što jeste — do čega sam na kraju krajeva došao, da to mora i da bude. A kako je divan svet sa svima njegovim „pogreškama” za koje se, imate pravo, ne može čovek kriviti — da, možeš kriviti samog sebe i odgovarati pred samim sobom! — kako je bogat život, život sa njegovim bolom, sa njegovom radošću i obradovanošću. „Samo siromah čovek, velite vi, može znati kako je čovek rdjav...” ali dozvolite mi da dodam: „i koliko je čovek dobar!” A to sam gotov hiljadu puta da ponovim. Razmislite i sami, da li su prosti smrtnici mogli da iznesu živote za vreme vojnog komnuizma u Rusiji, da ljudi nisu pomagali jedno drugom? A to vam govorim iz živog života. Nikad nisam bio revolucionar, ali kad sam čitao kako su bacali bombe, u meni bi srce zaplamtelo. Ni sam nisam znaо, da sam tek od revolucije odahnuо, kao da se zid srušio. Samo to nije iz-

menilo moju sudbinu, već mi je, možda, postalo jasnije ono najdublje — ona moja kobna zapletenost, rezultat dugog rada nad sobom, samo da ne budem ono što sam, ona zbrka, za koju celog života odgovaram. A kako je teško i bolno odgovarati, kad si svega svestan a ne možeš da ga povратиš! U Parizu sam se bacio na beletristiku. Moje pripovetke nisu gore od drugih. Ali mnogi od nas, kao što je tačno primetio Sušilov — poznato vam je njegovo ime! ili nemaju ništa u duši, ili su vrlo siromašni, i često je umesto „potoka misli” bestrastri „potok reči”. Naravno, ko je još kao vi, ne narušavajući pristojnost, sa otvorenošću koja se graniči sa bestidnošću, umeo da iznese sebe sa celokupnom tajnom! Ali kod književnika drugog reda, o nama se ne može ni govoriti, sa ograničenim vidom, sluhom, osećanjem, a pamćenja i smelosti uopšte nemamo, ne možemo da izručimo sve do crnog ispod nokata, do najmanje mrvice. Naprotiv, da bi sakrili tu mrvicu, zato nam služi i „potok reči”, i spoljni dosadni događaji. Književna dela, poglavito i jesu zbir vešto izvezenih pokrova za prikrivanje tako da nije lako dosetiti se, šta je zavijeno, kakva „pogreška”, ili kakav greh, ili strast, da li u nametljivoj misli ili u neodoljivoj želji t.j. baš ono pravo — ono najživlje — iz sveta „pogrešaka”. I ja mislim da prvo što se otkrije za našim osećajno-privremenim svetom, tamo — u velikoj praznini, u onom „paukovom” budžaku čovek se oseća toliko siromašan bez reči i veštački-zapletenih misli, koje skrivaju ono najglavnije i najprostije, zbog čega je živio — mučio se i radovao na zemlji. I ako je sudjeno da se sretnemo u toj praznini — na „onom” svetlu, mora biti da retko ko poznaje koga. A ja, zar ja smem da ispričam, a ako bih se i usudio, da li bi umeo da ispričam — ono, iz onog doba mog života, kad sam prestao da verujem sebi... Ja vidim čovečiju dušu u njenom fizičkom, zatečenom stanju, zaustavljenom u vremenu; vidim čoveka — da li ste i vi videli takve, ide nesigurno, u suštini bez ikakvog prava na postojanje, živi kao divlja zver, nekako se dovija da bude na zemlji između onih koji sračunavaju svoje budžete sam bez ikakvog budžeta, hroničan „šomer”, t.j. sirota, ali ne po dekretu, već po svome nekakvom vekovnom biću nepotrebnom i nezgodnom, ide a usnama stalno miče kao da pljuvačku guta, smerno se sklanja s puta i gotov je uvek prvi da vam se javi, ne zato što hoće, već što ne može drugojačije, gotov je na sva ponižavanja, baš ponižavanja — i ništa, ništa se tu ne može! Dakle, eto to sam upravo ja. I odjednom — dobijam na poklon gizdavi kristalni mač: ja sam „vitez plamenog mača!” A znate li, čime bih ja dušu odmorio — znam da je moja želja nemoguća i neostvarljiva. Ali to moje osećanje kao i onda kad sam namislilo da sve zapalim... Najgore je to, što ne podnosim „lakoću”, onu zadovoljnu lakoću, koju sam se celog života paštio da steknem... Medjutim, ma gde

da odeš, bez te lakoće ne možeš proći. Dakle, eto prošao bih po muzik-holima, dansinzima, noćnim krčmama, gde se za razonodu posetilaca igra pored bazena — po svim tim „lido”, isto tako i po kabaretima, gde se čovek tako lako smeje, po tenisima, gde prijatno i zdravo provodiš vreme, a u rukama da mi ne bude hleb, tamo ne oskudevaju, već samo plameni mač... Šta ćete, ako nikakve revolucije nisu ništa promenile i nema nikakve nade da se čovek promeni, u pravu ste, za njegovu korist — treba ga vratiti u prvobitno stanje i očistiti vazduh: jer ne samo što se od gnusobe i podlosti ljudske i svakojake zbrke, dodajem ja, već se i od prazne i zadovoljne lakoće nema čime disati.

ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ОД СМРТИ ТУРГЕЊЕВА

(28-X-1818—22-VII-1883)

ТУРГЕЊЕВ СНОВИДАЦ

Сваки човечији живот је велика тајна. Ни најтачније проверене чињенице из човечијег живота, ни искази савременика не стварају, нити ће икад створити живу слику човека: све те подробности живота су само кости и прах. Оживети кости — удахнути дух живота то може само легенда, и само у легенди живи успомена о човеку.

Лењина изрека о Толстоју: „скидање свих и свакојаких маски” — јесте наивна дечија навика да се ломе играчке. Па шта, откинућу руке, откинућу ноге, доћићу до самог грла или до стомака, до опруге — пиштаљке, све ћу прсте изгребати над опругом, напоследку и ћу ћу истргнути, а тајна ће остати — ћу не можеш истргнути: лутка што подиже и спушта очне капке, а ако притиснеш stomачић — пишти. Наивна деца! И Толстој, који је истинито рашчланио Наполеона, и Лењин, који је оценио ту „истинитост”. Само и Наполеон, као и Толстој, маколико „маски здерали са њих”, живе и живеће у легенди.

Легенда и јесте дух живота.

Дан човека: Како он устаје, једе, пије, итд. — те ситнице живота, ма биле васпостављене фотографском тачношћу, ништа неће додати ни одузети од живог човечијег lika — сви ти живи покрети, општи с другим људима, ипак су мртви. Исто тако и сви зборници анекдота, сплетака, судова савременика па чак и лична признања, која се обично свODE на општа, и која, као и свако отворено признање, нису никад без лажи, такође су мртви. Дух живота даће легенда, а легенда о књижевнику ствара се из његових дела, у којима књижевник изражава себе и само себе у оном најскровитијем, а кроз себе и тајне света.

Тургењев је сновидац. Реалност његовог живота је огромна: јава и сан. Из скривене реалности сна, која нема дубину Гогоља, Толстоја и Достојевског, он је захватио

снагу Јелене из „Дан раније“, снагу Лукерје из „Живих моштију“, снагу Маријане из „Новине“ и снагу Лизе из „Племинског гнезда“ — снагу четири Мајки.

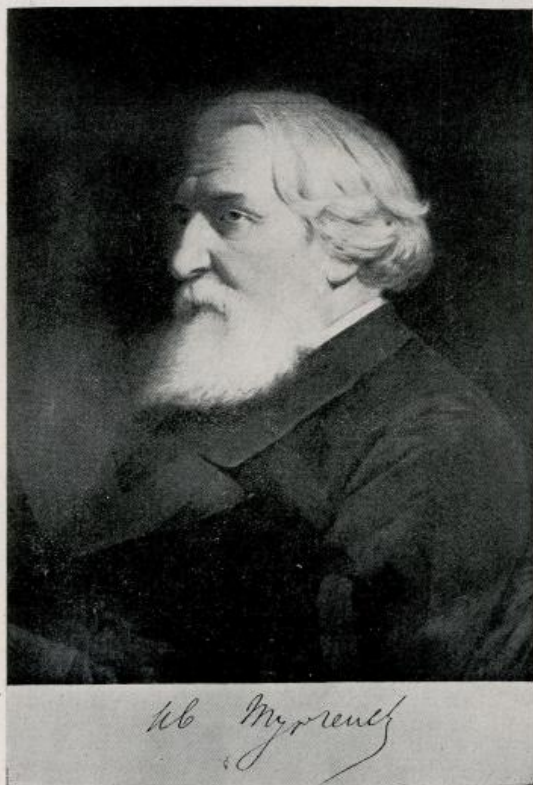
Тургењев је сновидац. Ни један књижевник није оставио толико снова — ретка је Тургењевљева приповетка без сна. Од књижевника другог круга коме припада и Тургењев, само је Љесков износио снове и у тим сновима је њихова заједничка црта.

Тургењев је сањао сан: Зелени старчић дао му је орашчић (Прича оца Алексеја). Тај зелени старчић био је Гогољ. Од Гогољевих ученика, а његови ученици су били — и Достојевски и Писемски, — Тургењев је савесно испунио све што је добио од свога учитеља: од „Ловчевих записа“ до „Песме ликујуће љубави“.

Речи Тургењева су плашљиве — за Гогољев „неподношљиво звонки трилер“ он је глув; и у најчувенијем његовом „Руском језику“ десила се забуна са „моћним“ и „слободним“. Тургењев је владао и „учтивим“ језиком, по терминологији Петра Великог, а и „сељачким наречјем“ по Пушкину т. ј. вешто је имитирао сељака и стварао је заједно са Писемским и Толстојем условно народни језик, у коме се простонародне речи казују у говору књишки књижевног склопа; синтаксом народног говора — „сказом“ забавиће се Љесков, први после протопопа Авакума, и језички ће бити ближи, разумљивији простом руском народу, неголи „најнароднији“ „Бежин луг“, који ће увек бити господска имитација.

Тургењев је описивао природу, приказујући земљу и небо, цвеће, ноћ, звезде и зоре, пролеће, јесен, лето и зиму. Његови описи, као и слични Гогољеви, Толстојеви, Писемског, Љескова и Гончарова, ушли су у наше око, ти „описи“ створили су читав свет „руске природе“ — музејски споменик за око које ужива. Само коме ће савременом књижевнику, који је прошао или покушава да прође кроз узвишен свет Гогоља, Толстоја и Достојевског, пасти на памет да се бави „описивањем природе“, која уопште у природи и не постоји, већ постоји снага — добра свом топлотом материнског срца и зла свом немилосрдношћу према незаштићенима, снага која је мрска узбурканом својевољном срцу због свог „закона“ и „неопходности“.

У револуцији сви су се бацали на „Зле духове“ Достојевског, тражећи у њима нешто о револуцији. Сваки је прочитао „Зле духове“, пропуштајући скривене речи о човечијем „смем“, о таквој револуцији, о којој нису ни сањали никакви „титани“ — израз, омиљен у револуцији, који су за себе употребљавали совјетски лептирићи — то су мисли Достојевског у признањима Кирилова о победи над „болом и страхом“ и почетку нове ере са човеком, који располаже

I. S. Turgenev
(1818—1883 g.)

својом судбином; пропуштајући исто тако и „црвенкастог паука“ — о тој тајни жртве на чијој игри почива свет, још непоткопан револуцијом, коју ће пре или после подићи Кирилџа — „Исповест Ставрогина“. И нико није помислио на непомирљиву, ватрену Маријану из „Новине“, која знам да се неће никад смирити, и на њену сестру, приступачну сањарењу о човечијој слободи на земљи, на Јелену из „Дан раније“ а узгред и да потраже „зле духове“ сасвим на другом месту — живот на земљи је тежак, а ако се у човечијим снама олакша тај живот, какви су то онда „зли дуси“! — не нису тамо, а ако се већ говори о „злим дусима“, ето света који је приказао Тургенев, Толстој, Писемски и Љесков — ето хорде „злих духова“, чија су имена нерад и злурада лењост.

Постоји несташна Гогољева приповетка „Шињел“. Гогољева тема као страст вуче човека за нос и упропашћује га: усред језичног преливања од лакрдијања и смеха одједном горки редови о човеку и Русији: колико је много у човеку нечовечности, колико је много свирепе грубости сакривено у утанчаном образованом свету и, Боже, чак и у оном човеку кога свет сматра за племенитог и поштеног. Тургенев није имао веселост духа, Тургенев је без хумора и чаролија — Гогољев несташлук и Гогољево чаробњаштво нису за њега, и зато су га ти једини код Гогоља жалосни редови болно ошинули по срцу: све су Тургеневљеве приповетке, почев од „Ловчевих записа“ — о човеку: како човек мудрује над човеком. То је савремено и Тургенев је савремен: савременост не тражи само „шта“, већ и „због чега?“ Све ће проћи и срушити се, као паучина, — не, то баш и јесте, што не: најдубља осећања човечијег срца су неодољива и не могу се заборавити! — и женски ликови Тургенјева, низ злих: Одинцова, Ирина, Полозова, Лаврецакаја — тај ланац таквог жилавог бесмртног живота, који се завршава Јеленом Безуховом у „Рату и миру“ Толстоја, Глафиром Бодростином у „На ножевима“ од Љескова и Катарином Петровном Крапчик у „Масонима“ од Писемског, све су то сестре око „Дрвета живота“. А како далеко од тог „Дрвета“ и усамљено стоји Лиза: лик духа који се узноси — кроз одрицање. Судбина Лизе је неизречена у Софији из „Чудиновате приче“ а изречена у Евлампии „Степног краља Лира“: ако не победи у себи у име неке више воље једну од својих воља, човек неће наћи у себи снаге да влада вољом других, макакву памет и способност имао, није раван скромној и припростој Лизи, већ ће улетети у усисач за прашину. Исто као и Лиза усамљено стоји и „од Бога затуцана“ Лукерја из „Живих мошти“, која се дозива са Уљаном из „запостављених“ од Љескова — невинна сирота деца и жене што се моле за свет Божији који их тишти.

Тургењев, неосмехнут, који дели живот између чудовишне јаве и тегобног сна, пошто је испричао о својој судбини у „Петушкову“, чује „куц-куц“ скривене руке те судбине, — тајни знак ближећег се откуцаја оног неодољивог часа, од кога не може да побегне ни онај најжилавији, ни најживотињскији, рођен под „Дрветом Живота“.

Не, Тургењев није онај разметљиви московски кицош са париским „tien“ и „merci“, какав је могао изгледати Достојевском, који се напаatio и сагледао свет кроз патње у жртвеној патњи човека, као и Толстоју, који је испричао са искључивом вером у доброту човека о радости и свету људском, Тургењев је из своје тајне успомене од четири матере заграбио снагу, а његово срце је за навек рањено недељивом првом љубављу и неурољено — отворено је за страшну и горућу беду човека, који се буни али је ипак смирен пред неумољивом неозареном судбином, и једина, кроз ту таму као зрачак светли нада — његове последње речи — што је „неурољено овде — тамо ће се утолити: љубав је јача од смрти.“

ЕП И ЛИРИКА*)

Посвећено М. И. Цветајевој

Зашто су не само обични људи, већ понекад и високи филозофи одбаћивали, па чак и презирали лирску поезију, поезију *par excellence*? Наравно, не зато што је она дивна, већ само зато што је она дивна, већ само зато што је она лудило, један од облика лудила. Опште је правило живота да луди вођи намећу своје осећање света гомилама које нису луде; луди и лукави вођи — здравим, али глупим гомилама. У томе се и састоји ткање историје; и поезија у овом погледу претставља једно уткивање. Шта уткива она? Човеков живот је антиномичан, поцепан на два дела тиме што је човек у исти мах и усамљена јединка, човек **дубине** и социјални шљунак, **човек јаве** спреман да зида и храмове и грађевине које нису храмови. **Човек јаве**, социјални човек је потпуно свакидашња појава, он је доместифициран; рођен је у домаћој атмосфери, а не у прашуми. Са великом проницљивошћу приметио је Паскал да ми сами себе замишљамо у облику двојника, коме поклањамо оне особине које бисмо хтели да поседујемо; ми почињемо да верујемо да смо двојник и ми — заиста једно биће, и на крају крајева тражимо и од других ову веру. Најновија психијатрија понова је открила овај закон (*la compensation héroïque*). Ми тако и живимо у овом Паскаловом двојнику, у човеку јаве, а све се више и више навикавамо да заузимамо став суморности и ужаса према човеку дубине („*se morne effroi de soi*“ — Verhaeren); ми заклањамо наше унутрашње **ја** нашим спољним **ја**, како се изразио А. de Vigny — овај француски Баратински.

У чему је онда и пред чим ово страховање од себе самог, баш од нашег опште човечанског *fonds commun*, од овог биопсихолошког минимума — од мајмуна, дивљака, који су нам претходили и који дан дањи живе у нама, управо као једина реалност. Јер Логос, Мудрост, Царство Божје, *Vertuisme* — то је све далеко, условно, у будућности. А звер је факат, звер је Дионис у животињском обли-

*) Из научног рада „Биологија поезије“, који се чита у Collège Libre des Sciences Sociales у Паризу.

ку, прави и живи човекобог; тамо у култу звери — у мађији, у митологији, — то је оно опште приступачно, тајанствено, без чега неподношљиво оскудева човек. Тамо је протест прегажене врсте против зоотехничких случајности цивилизације. Тамо је узрок томе што и Пушкин, и Гете, и Бајрон остају сујеверни. Тамо је стваралачко лудило.

Али антиномија између социјалног и личног ипак свирепо господари. Нека је човек пао, пао до нивоа социјалне сомнамбуле и претворио се — курјак — у псетање. У њему је ипак жива и тежи да се испоји и биолошка истина. По другом Дарвиновом закону о доместикацији у средини облика дегенерисаних културом, одједном се појављују атавизми, који теже да унесу свежину у културом притиснуте наказице: између шарених превртача појављују се одједном дивљи голубови.

И ето, лирика се појављује у психичкој сфери као овакав спасоносни израз првобитне врсте. Нема ништа страшније од дегенерације пошто она својим каприцима, својим незаконитостима сваког тренутка ремети биолошки сређени, ма да тегобни план живота и претвара овај живот у хаотични пакао.

Лирика, лирска узнемиреност јесте повратак путем емоционализоване речи „стихијској узнемирености старе отаџбине“, према изразу Баратинског. Емоционализација пак састоји се у томе што су мисао и реч праћени физиолошким појавама — лупа срце, надимају се груди, вихор надахнућа диже косу — све је ово у довољној мери описано код песника.

Кад се из крикова рађала прва реч, она је пошла баш путевима лирског узбуђења. Човек је бацао речи као што је бацао крик, као што је бацао камен — узнемирен у страху, са преклињањем.

Лирика је постојала пре речи, Менада — лирика. Она је почетно испољавање људске душе. Иако она не располаже свакидашњим социјалним оправдањем, биолошки она се не само правда, већ се и уздиже. У њој стара, утврђена, вечна истина живота, истина древног Адама продире у социјалну, проблематичну истину, која се тек уређује. Лирика је крвава, пуна крви, али, у накнаду зато, она је тако жива и здрава. Терет бесмртности у срцу — тако је дефинише Китс (a load of immortality).

Наравно, и обично лудило, и љубав, и молитва и злочин, и пијанство — такође откривају пробој у сређеном човеку дубине, али најмањи неспоразум већ истиче недостатке ових путева, т. ј. један недостатак у много видова: губитак слободе, стешњавање унутрашње воље.

„То је несрећа — сићи с ума, одмах ће те затворити“. „Волети, али кога? Волети привремено — не вреди. . .“ Злочин је необратив и непоправљив. Молитва је ропство,

и то ропство не зна се коме. Само у лирици пробој је удружен са слободом. Као ветар слободна ти је реч.

Можда је прилично болно и тешко прилазити поезији са таквим рационалистичким разматрањима; — поезија из истакнутих разлога јесте појава толико мистички, мађијски жива. Управо жива Муза! И када „душевни анатом“, по Гогољевој речи (узетој од Матирена) расеца живо тело музе, има у томе извесног садизма упознавања самог себе. Али знање је у сваком случају неизбежно.

Још једно али. Већ одавно је речено да људски неспирозуми искрсавају захваљујући томе што се не располаже умешношћу и навиком да претходно буде постигнут споразум о тачном значењу термина, који се употребљавају. Али, ето, постоје области, у којима је немогућан договор о терминима — то су све области где осећање игра главну улогу — емоционализирана стања. Ту спада и велика уметност уопште и права поезија напосе. Поезија се тиме и разликује од реторике што избија да би изражавала истине и стања, која не могу да буду насликана описаним начинима, већ се стварају нарочитим начинима дозивајуће силе и непосредним доживљавањем лепоте.

Ту се веома јасно испољава хијерархиска разлика у појмовима лирике и епа и разлика у њиховој суштини. Лирика је првобитна узнемиреност — норма сваке поезије. „Илијада“ је створила речи, а нису речи створиле „Илијаду“ (Claudel). Име песниково такође ствара за нас лирске ореоле што окружавају стихове и претварају фразу у стих. Потребно је пробудити дозивајућу снагу речи. Лирика је гејзер или Нијагара, а еп — социјална нарудбина, као што су мостићи преко Нијагаре — примирје између стихије и живота; удобније је и боље и није тако страшно разгледати тајну природе. Али узнемиреност и ирационално у епу, у мостићима, јесте само та лирика, та сила, на коју се посматра, са мостића, али не са намером да се уђе у њихову дубину. Све остало, т. ј. најбоље рашчлањавање, дивна речитост, дискурсивна или историософска убедљивост — све ово већ није почетна сила, која ослобођава, није васкрснуће речи, није еухаристија у речи.

Само не титанизам — банализирана реч. А драма, ако се настави поређење, јесте већ каптација водопада, искоришћавање енергије и воље природе. Али лирика, еп и драма јесу појмови потпуно различите природе. Још једно поређење: лирика је дивна слика цвета, еп — упутство за повртарство, а драма — упутство за обрађивање цветова и плодова. Стога су поделе у унутрашњости поезије потпуно несигурне: лирска драма; или Бајронова драмска лирика; лирски еп Пушкинов; или философска лирика Шилерова.

Људима веома дегенерисаним и шаблонизираним поезија је потпуно туђа. Међутим, за примитивног човека ли-

рика, песма јесте неопходна; она је неодоузимајући део живота, регуларан вентил у *fonds commun*, прозор за оргиастичку суштину, за чаролије људског удруживања (Erwin Rohde). Код нашег варошанина ове племените чаролије потпуно су закржљале. Нема ранијих празника, а нови празници упућени су на друго нешто. Ови обични људи под теретом сомнамбулизма социјалног беже од сомнамбулизма коренитог, од халуцинација, музике речи, тајне силе, од магнетизма својственог речи, можда услед самог њеног таласног порекла, али који почиње да постоји психолошки, као и свака музика, само ако има душе што музику прима. Али људи су одузели магнетску снагу већем делу речи, прозаизирали су синтаксу и, научивши да граде блиставе фразе, одвикли су од неговања живих стихова. Одвикли у толикој мери да и сами песници већином умеју само да граде описне фразе, можда само са лаким призвуком лирског. То је уношење реторике у лирику.

Па ипак се примећује извештај препород лирике. У скорашњим епохама еп, може се рећи, свирепи је господарио, бар формално; он је био и ванредно леп — на пример Поп. Данас еп очигледно постаје оскуднији, драма слабија; међутим, лирске намере као да су расуте свуда. Томе је узрок вероватно необична распрострањеност концепције философског очајања. Резултати Кантове сетве.

Розановљево: бол од живота већи је од интереса за живот. Лирика **бола** — тренутни гутљаји овог ужасног бола од живота; али еп бола био би дуготрајна горка исхрана, а само изузетни лудаци способни су за то без помоћи религије, а ова се помоћ не види у данашњој поезији. Ако би постојала религија, појавили би се код нас нови пороци.

Али код нас, у накнаду за то, испољава се чудо лирике, сродно са мистеријом крста, са тајном смрти и васкрсења: **певач Орфеј** силази у пакао и враћа се оданде — лирика води песника у област подземног пламена, оног чији је одблесак носио на себи други велики певач. И то није Прометејев, на несрећу људску украдени кухињски (Шелиев израз) пламен, већ онај други пламен који сам отима човека, пламен што брише преграде, уништава конвенционалности, пламен што сажиге, али не убија — Васионски Пламен.

U PERASTU

Perast!

Pogrebna zvona...

Zvone na sabornoj kampanili. Zvone na Gospi od Škrpjela. A lak povetarac donosi sa mora tugu njenih zvona.

U svetlosti zalazećeg sunca divne su fasade dvoraca i crkava.

Haos čipkastog kamenja. Perast je umirući grad kapetana, odzvonjene slave, lakih galijs koje su otplovile za navek — u nepovrat.

Perast je kolevka ruske flote, jadranski sabrat dalekog Saardama.

Sa slike pod dvoglavinim orlom, u opštini, gledaju ućeni morplovac, Perařtanin, Marko Martinović, njegovi ruski ućenici, bojari „tići iz Petrovog gnezda“, i blistavi admiral ruske flote, pobedilac kod Gangute, Matvej Zmajević, Perařtanin, koji je sanjao da se vrati u rodni grad a umro je na tlu Rusije, koja ga je primila. Ovde je i zastava koju je Petar dao pobediocu.

Delić morske slave Rusije je Perast....

* *
*

Lagano se dižu i spuřtaju vesla. Veslać, visok i mrřav starac vozi nas na zaćarana ostrva: Gospu od Škrpjela i Svetog Djordja. Lekar u penziji, Perařtanin, takodje vesla — pomaže starcu.

A sve se jaće i jaće razleže po moru tužno zvonjenje zvona.

U susret sa radosnim lavežom leti nam divna gruda vune, veseo pas, jedini stanovnik ostrva, verni ćuvar Gospe-Bogorodice.

Zvonjenje prestaje, zvonar nas vodi u crkvu. Pokazuje nam u otvoru, u mramornom oltaru vrh male stene.

Oltar je postavljen pravo na morsku stenu. Na njenom istaknutom vrhu, — dobro je, ako je i na metar iznad mora...

— Celo ostrvo je veřtaćko, govori doktor, sećam se u mome detinjstvu voda je dopirala do ovog kamenja. A odonda, vidite li, koliko su nasuli... Stvorila se ćitava mala pijaca.

— Kako su nasuli?

— Stanovniřtvo je nasulo. Po zavetu. Jednom u godini, je-

dnog istog dana svi Peraštani — makoje religije — voze po čamac kamenja i izručuju ga ovde. Ja sam, naprimer, pravoslavan, ali ipak sveto ispunjavam taj običaj. Tako se u toku stoleća oko oštrice stene stvorilo ostrvce.

Ponovo smo u crkvi. Ona je izmalana divnim živopisom, rukom velikog majstora. To je čuveni Peraštanin, Kokelić, koji je dvadeset godina svoga života dao na ukrašavanje zavetne crkve. „Zavetne” — zato što je Gospa od Škrpjela pokroviteljica peraških mornara. U trenucima opasnosti oni joj se zavetuju.

I doktor mi pokazuje medju dragocenim zavetima, — čitavi zidovi od srebrnih zavetnih pločica — sliku: ladja na pomahnitalim valovima:

— To je „zavet” moga pretka....

Mislim o Kokeliću, koji je dvadeset godina proveo sa kičicom u ruci u hramu na steni, o peraškoj devojci, koja je dvadeset i pet godina tkala tu minijaturu ikone Gospe od Škrpjela... Silno su ljudi ovde verovali...

Smrkava se. Odbijamo se od stene. Odlazi i zvonar. Na Gospi ostaje sam mali, veseo pas. On cvili i plače, oprašta se s nama.

Priterujemo Svetome Djordju. Ostrvo Smrti., Beklinovo Ostrvo. Na njemu je groblje u kiparisima, crkva, tvrdjava.

— Tu su tek pre šezdeset godina prestali da dovoze mrtve. Ranije je to bilo jedino peraško groblje.

— Za vreme Napoleona u tvrdjavi su bili Francuzi — veli zvonar. Jednom je Perast ustao protiv njih. Francuzi su naredili tobdžiji da ospe vatru na Perast. A tobdžija je bio Slovenac. Šta je mogao da radi? naredjuju, mora se pucati... Čuje Slovenac pogrebno zvono, — ubio je nekog! I gle, uz ostrvo pristaje pogrebna ladja, na groblje nose sanduk, pogleda i vidi: njegova verenica. Kad su Francuzi otišli Slovenac je ostao na ostrvu kao pustinjač, tu je i umro, a leži odmah do ulaska...

Ostrvo Vernosti, ostrvo Smrti... Silno su ovde ljudi voleli.

Nad kiparisima, nad morem, nad planinama, koje su obgrlile celu Boku Kotorsku, podiže se tanak rog srebrnog meseca. Sa vesala klize ognjene kapljice.

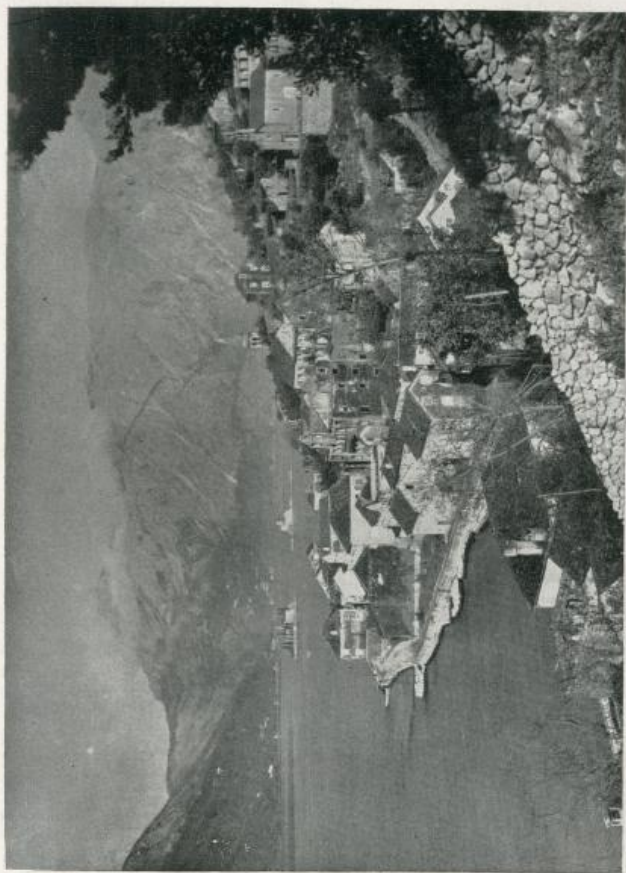
* *

*

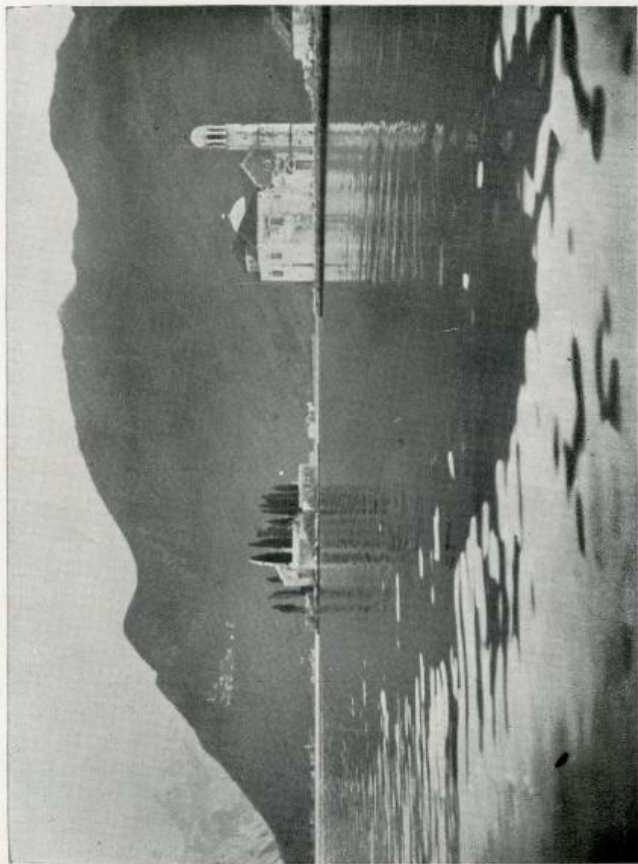
Na prozračnoj mesečini još su lepše fasade dvoraca i crkava.

S mukom čitam natpis na kamenoj ploči na izvanrednoj palati Bujovica: „per sua et amicorum comodita”. Nije dovršio svoju palatu silni Bujović, pobedilac Turaka, koga je Venecija obdaruila plemstvom. Ubili su ga Peraštani, tu na trgu zbog svirepe čudi. „Per sua et amicorum comodita”... Začaranost smrti, začaranost od onoga sveta, začaranost umirućeg čipkastog kamena...

(Začaranost smrti — začaranost Istorije. Istorija je letopis

Perast

Gospa od Škrpiela i Sv. Djordje

onoga što je otišlo za uvek. Ali iz Smrti — „smertiju smert po-prav” — radja se Život. Nov Život.

Sto godina umire miomirni čipkasti Perast. Parobrodi su ubili njegove lake galije sa jedrima. Austrija je pretvorila celu Boku Kotorsku — rajski zaliv izmedj' rajskih obala — u vojničku provinciju zabačenu i zaboravljenu od države i vlasti.

Pala je Dvojna Monarhija, a po Boki zaploviše ladje pune turista; zablista, naposletku, i u njoj elektrika; povrveše izletnici; slovenska država počela je da pomaže jednoplemenom kraju, — zalupa po Boki sekira, zazvoni čekić, nov život pupi izmedju divnih razvalina.

— Oživljava Perast, — vele Peraštani. Samo da kriza pro-dje, a država još malo pomogne . . .

Samo da država, — mislim ja, — oglasi Perast za muzejski grad, samo da održi njegove oronule spomenike . . .).

Miriše noćni Perast morem, limunovima, koji sazrevaju po dvorištima oronulih dvorova, ružama, koje se vijugaju po umirucim zidinama, žbunjem razbacanim po stenama, i sve se sliva sa razvalinama dvorova i crkava u jednu celinu, a slavuj peva da se slavujici ne dosadi da leže tiće.

Sa stena se vidi sve odjednom: noćni Perast — kaos čipkastog kamenja usred palmi i bršljana, — začarano Ostrvo Smrti i Ostrvo Bogorodice, planinski lanci nalegli jedan na drugi iznad mora, planinski lanci i čarobni, uzani moreuz izmedju njih — Verige. Natpevaju se zaljubljene ptice, laje na Gospi veseli pas, a luč reflektora uzleće po plavom noćnom nebu.

U crkvenom domu nad umrlim sveštenikom, — umro je u čas našeg dolaska u Perast — čitaju molitve a kroz spuštene zastore prozorske doleće njihov tužan i ravnomeran ritam.

Sa kamenih stepenica, koje se spuštaju u valove, beže uznemirene ribice, razbudjene mojom radoznalošću, a ognjeni trag po svetlucavom moru obeležava njihov usplahireni beg.

Ujutru me visok i mršav starac odvozi na drugu stranu Boke, u Stoliv. Lagano plovi čun pored ostrva, a čuvar Gospe veselo laje na nas. Starac potmulo govori o sinu. Ja ga ne zapitkujem, ali pripovetka je sve jasnija i jasnija. Otac vodi ispred mene sina za ruku: — evo ga u školi, na službi u Ministarstvu, evo ga kao oficira. Dve zvezdice na ramenu, velika sablja o pojasu. Mlada žena u svilenom haljini, dete — unuk ili unuka? Skoro će i treća zvezdica. I odjednom „grifa” — grip, tri dana i sin je mrtav. Starac tuži.

— Tužim dan i noć. Godine prolaze. Čama.

Perast je grad galija otišlih zanavek, grad umirućih dvorova i crkava.

Perast, čiju je sudbinu istorija divno vezala za mili Petrograd. Perast je začaranost od onoga sveta, začaranost Smrti, začaranost Istorije . . .

MARKO MARTINOVIĆ PERAŠTANIN

(1663—1716)

UČITELJ RUSKIH KNEZOVA I BOJARA U POMORSTVU

Perast, biser čarobne Boke Kotorske, smirio se pod ovim brdom praću uzanom morskom tjesnacu Verigama. Drevan gradić, vrlo stara ilirska naseobina piruščanskog plemena, naseljena kasnije sa dvanaest slavenskih rodova iz susjednog hercegovačkog zaledja, bio je po samom položaju pri nudjen da na moru potraži život i smrt. Odlični ratnici i mornari, Peraštani su bili kao preodredjeni da budno stražare na braniku domaje, i da pronose svijetom slavu pomorskog života, obilježenog onom domaćom riječju: pomorski kruh ima sedam kora. Ponos, koji je vremenom samo rastao i novim se ratničkim podvizima pothranjivao, razvi se dotle, i trgovina i blagostanje toliko osnaži, da se Perast još prije polovice 16. vijeka riješio zaštite susjednog Kotora i udario svojom stazom, čuvajući ujedno i ustroj svoje općine na slavenskoj podlozi dvanaest kuća ili plemena. Pod okriljem glasovite benediktinske opatije sv. Jurja, mačem i veslom krčili su sebi stazu napretka i blagostanja. Mletačka republika, gospodarica većeg dijela Boke od početka 15. vijeka, a od kraja 17. i sjeverne strane bokeljskog zaliva, počastila ih je službom zastavnika na zapovjedničkoj ladji svoje flote. Na tome položaju, pa u udesnim bojevima što ih je kršćanstvo vodilo sa nekrstom, u hercegovačkome zaledju i bokeljskome primorju, ispod utvrda egejskog arhipelaga, poslovični goniči gusara, osobito ulcinjskih, razniješe slavu svog imena širom primorskih zemalja.

Grad kulture i sjaja, dao je i velikane na području duha: Andriju Zmajevića, prvoga sabirača narodnih pjesama; Vicka Zmajevića, koji se može smatrati po svojoj ideologiji i djelatnosti za izrazitog pretšasnika Strossmayerovog shvaćanja; Tripa Kokolju, koji je svojim kistom pred kulturnim svijetom obesmratio i sebe i glasovito peraško svetište pomoraca na otočiću od Škrpjela.

Uz plejadu velikih radnika na području duha i u ratničkoj vještini, poklonio je Perast svijetu svu silu pomorskih stručnjaka i u teoriji i u praksi.

Marko Martinović, najslavniji pomorac svoga vremena iz našega naroda, uz drugog velikog Peraštanina, ruskog admirala **Matiju Zmajevića**, spada u zasebnu grupu, zajedno s Antonom Grubašem i Petrom Smećom, koja je umjela da spoji pomorsku teoriju sa praktičnošću, kako je to uvijek bilo u ovo doba. Teško da se uopće nadje, i ranije i kasnije od njegovog doba, u našem narodu pomorca koji bi se koliko teoriskim znanjem toliko praktičnom djelatnošću i zamašitošću svoga uticaja ovoj dvojici mogao da stavi o bok.

Martinović se rodio u Perastu 15 srpnja 1663¹⁾. Bavio se trgovinom i pomorstvom, dok ga na časniju akciju, jednako na području pomorstva, ne pozva iz zabiti običnog života car Petar Veliki, koji je otvorio tekovinama zapadne civilizacije pristup u rusku zemlju. Zato se Petar rado bavio u tudjem svijetu, da nauči kako se državom upravlja. Ali je umni car umio da spazi i slabosti zapadnoga svijeta. Inkognito obidje Njemačku, Dansku, Holandiju, Englesku, Francusku. Ovdje se i dulje zadržao (1717) i uoči nedostatke dvorskoga života, koji vremenom odvedoše zemlju u revoluciju. Boraveći u Francuskoj, zanimao se i za vjersko-kulturna pitanja²⁾.

Još godine 1697, prigodom putovanja u Holandiju, odredi pedeset kneževa i dvorjanika, da se u zapadnim evropskim krajevima posvete nautici. Dvadeset i dvojicu odasla u Holandiju³⁾, a dvadeset i osmoricu u Mletke. Republika se mletačka,

¹⁾ Krstio ga je Andrija Zmajević, kasniji barski nadbiskup. (Župski arhiv u Per., Matice krštenih, I, 10).

²⁾ U kot. biskup. arhivu, VI (14), Sborovazzo, namjerio sam se na interesantan spis „Scrittura del Collegio di Sorbona à S. M. Czariana di Mosc^{ca} c^o l'unione de' Russi a Romani. 1717. 15 Giug^{no}“. Petar Veliki je pohodio Sorbonu 14 lipnja 1717. U biblioteci sorbonskoj namjeri se na neke knjige o vjerskim pitanjima, pisane „na ?irskom jeziku“. Nato se zapodjene povjerljiv razgovor izmedju cara i sorbonskih teologa o problemu sjedinjenja Rusa sa rimskom crkvom. Sorbonci mu istaknu koliko bi hvalu sebi pribavio kad bi pregao da združi rusku crkvu sa rimskom. On odvрати da je on čovjek ratnik i mnogo zabavljen državnim poslovima; međjutim, neka sorbonski doktori izlože svoje poglede u jednom spisu, a on će svojim ugledom primorati ruske episkope na odgovor. Sorbonci zbilja sastave sutradan za cara na brzu ruku jedan kratak spis, gde izlože svoje poglede na neke razlike izmedju crkava i shvaćanju nekih dogmat-skih istina i disciplinskih norma. Pri tome su Sorbonci zastupali, u pitanju papine vlasti, liberalnije shvaćanje, prislanjajući se na kostnički i bazelski sabor i na izjavu galikanskoga klera.

³⁾ Naši su se pomorci služili glasovitim atlasom *Coronelli-jevim*. Namjerio sam se na jedan primjerak ovog atlasa u privatnoj biblioteci kneževa Viskovića. Međjutim, utjecaj Holandije na naše pomorstvo bio je toliki da se mletačka kolekcija, izašla g. 1735. pod imenom *holandsko-ga* geografa Salmon-a, mnogo popularizovala, premda je to bila samo

prama svojim sjajnim pomorskim tradicijama, rado odazva želji cara reformatora. Delegirana vlastela bijahu sve sami ogranci najviše ruske aristokracije, između drugih Trubeckoj, Dolgouki, Galicin, Tolstoj, po dvojica ili i trojica od porodice. Po peraškim podacima, ova mletačka grupa bila je porazdjeljena na partije. Tako je senat povjerio Martinoviću, da privikne moru sedamnaestoricu ove moskovske gospode. Svakako je od te godine, 1697, pa sve do 1711 imao Martinović odličnu prigodu da se usko poveže sa najotmenijim ruskim boljarima, što kasnije dostiglo sjajnu karijeru u državnoj službi. Tako se lako utro put slavnome pobjedniku Šveda i organizatoru ruske flote Matiji Zmajeviću, velikome putniku opatu Krušali, koga nazivamo kao učitelja talijanskoga jezika jednoj partiji Rusa u Mlecima g. 1717, i mnogim drugim Perašanima i Bokeljima. Izvan svake je sumnje da su osim nastojanja pukovnika Mihajla Miloradovića i Save Vladislavića, Novljanina, ova poznanstva i veze svoju doprinijele, da Rusija uprav od g. 1711, dakle otkako svršava djelatnost Martinovićeve, a započinje karijera Zmajevičeva, zahvaća u svoju političku sferu neposredno zaleđe Boke, pa i samu Boku¹⁾. Knez Boris Ivanović Kurakin koji se spominje na prvome mjestu među Martinovićevim učenicima, pripisuje u svome dnevniku, da su u mletačkoj „Pomorskoj Akademiji“ učili matematiku, aritmetiku, praktičnu geometriju, nautiku, mehaniku, trigonometriju, ofanzivno i defanzivno utvrđivanje. Za potvrdu da su sve te predmete izučili, imali su donijeti u otadžbinu svjedodžbu, potvrđenu potpisom i pečatom samoga dužda. Predavanja su se davala na talijanskom jeziku, ali je bilo i učitelja „dalmatinskih Slavena“. Između ovih je odvajao uprav Martinović. Bio je naš pomorac vještak u specijalnoj struci nautike, za što ga je osposobila u prvome redu i njegova praktična djelatnost na moru, u matematici i aritmetici, crtanju, hidrografiji. Stručnjak za manevru, a odličan i na peru. Na znamenitoj slici u peraškoj općinskoj vijećnici, koja se pripisuje Tripu Kokolji, vidi se na stolu za kojim sjedi učitelj Martinović sa nekoliko Rusa, polutka, busola i jedna hidrografska karta. Bio je Martinović i izvrstan učitelj u brodogradnji, pa se u Petrogradu u Publicnoj biblioteci, još čuva jedan njegov rukopis o brodogradnji i o raznim pomorskim stvarima, što ga je bio posvetio svome učeniku Dimitriju M. Galicinu, poznatome kasnijem državljaniku, najobrazovanijem ruskom aristokratu svojega doba. Perast, grad vjekovnog iskustva u brodogradnji i arsenalskim radovima, mogao je i da da jednoga stručnjaka u toj grani rada, a sami su škverli kuće Martinovićeve u Perastu do danas spominjani.

preinaka Coronelli-ja, i među našim pomorcima na Jadranu. Gelcich, *Cenni per la storia d. studi nautici in Dalmazia*, 49.

¹⁾ Detaljno u još netiskanoj političkoj povijesti Perasta.

Perast je dao baš u 18 vijeku glasovitoga brodskoga graditelja **Agostinovića**, koji je umro na službi mletačkog arsenala, gdje se istače izgradnjom broda „Gran Corona Reale” (Velika Kraljevska Kruna). Nije poznato da li je Martinović u tome sastavku pošao samo već utrtim putem, ili je pokušao da pronadje nove metode i utre nove staze. Sastavio ga je na osnovu onoga „što je sam vidio u Levantu i što je sam iskusio”. Lako da je taj opis izvršio važnu ulogu u kasnijoj izgradnji ruske flote, i da se njime dobro poslužio Matija Zmajević, kome će ime ostati zapisano zlatnim slovima u povijesti ruske ratne mornarice.

Godine 1697 na jesen otisnu se Rusi prvom na Jadran. Grof **P. A. Tolstoj**, praotac svih kasnijih Tolstoja, vozio se na brodu Ivana Lazarevića „Kotoranina”. Biće da se radi o peraškim Lazarevićima (Lazari), uglednim pomorcima. Kurakin opisuje putovanje od Dubrovnika do Bara, po teškoj buri, kad za dvanaest dana prevale trinaest vrsta. U Baru se skrušeno pomole i zahvale sv. Nikoli, zaštitniku pomoraca. Sredinom godine 1698 preduzmu putovanje niz Dalmaciju. Posjete i Dubrovnik i Perast. Grof Tolstoj u posebnom dnevniku, koji se sačuvao kao i Kurakinov, opisa putovanje. Domaći su povjesnici zabilježili vijest da je uprav ove godne 1698 senat povjerio Martinoviću pouku ovih Rusa, pak mu onda dodijelio i poseban brod za praktične vježbe na moru. Ove se vijesti sa ruskim uspomnama dadu složiti ovako: kroz godinu se 1697 Rusi poučavaju najprije teoretski u Mlecima, a između učitelja naše narodnosti iz Dalmacije najugledniji je Marko Martinović. Nato se praktično vježbaju pod jesen na brodu Lazarevićevu, gdje Martinović u praksu primenjuje svoje teoretske pouke. Možda je baš taj brod dodijelila republika Marku za pouku Rusa, ili je, vjerovatnije, naredne godine doznala mu drugi brod, gdje je učitelj bio potpuno svoj gospodar, vodeći brigu za sedamnaesticu, partiju koja je bila povjerena njemu lično, da ih dotjera „na morski nauk i vladanje”, kako se naglasuje na već spomenutoj slici u peraškoj općinskoj vijećnici, koja je ruskoj nauci sve do g. 1863 bila ostala nepoznata, pa čak i kasnije knezu Galicinu-Muravljinu, potomku jednoga od pitomaca Martinovićevih, koji uopće nije zašao u Perast na svome putovanju po dalmatinskom primorju i Crnoj Gori, opisanom g. 1898 u njegovom putopisu „U sinja morja”. Na istoj su slici sačuvana i imena te moskovske gospode. Desetorica su „Knježovi alliti Principi”: najprije već spomenuti **Boris** Ivanović **Kurakin**, **pašenog carev**, kasnije ruski poslanik u Rimu i Parizu i pretstavnik Rusije na utrehtskom kongresu; **Jakov** Ivanović **Loban**; zatim tri **Galicina**, **Jakov**, **Dmitrij**, već spomenuti učeni i ugledni državnik, koj je početkom 18 vijeka bio poslanik u Carigradu, i **Feodor**; onda tri **Iljkova**, **Juraj**, **Mihajlo** i **Andrija**, pak **Ivan Danilović** i **Andrija Ivanović Repnin**. Nato

dolaze „Vlasteli alliti Boiari”, njih sedmorica: Avram Feodorović (Lopuhin), **brat carice moskovske**, Vladimir Sarometov (Šeremetev), brat generalov, Ivan Reževski (Rževski), sin „Velikoga Blagodarxiteglia”, biva, velikoga blagajnika, Mihajlo Urlišev (Rtišev), Nikita Ivanović, Juraj Buturlin i Mihajlo Matuškin. Na dnu slike stoji oznaka velikim slovima: MARKO MARTINOVICH VCCECHI PRINCIPE I GOSPODV MOSKOVSKV TV IMENOVANV NA MORSKI NAVK I VLADAGNIE. Po srijedi sjedi učitelj, a kraj stola pet Rusa, trojica sjede, a dvojica su na nogama. Mladi su ljudi u ružičastim i plavim kaftanima i kapama s bijelim rubovima. Učitelj objašnjava kosmografiju. Na gornjem je dijelu slike ispisan cio vladarski naslov Petra Velikoga, jedini, koliko je poznato, na slavenskome jugu. Martinović je zadržao Ruse u Perastu za nekoliko vremena, poučavajući ih sad u svojoj kući, koja se zato do danas zove „nautika”. U gradu, gdje je sve odisalo pomorstvom, kraj bogatstva i sjaja, morali su se mladi ljudi dobro snaći, iza kako su se vježbali u kormilanju, upoznavanju luka i obala, manevrisanju i drugim pomorskim praktikama. P. A. Tolstoj provede nekoliko dana u kapetana Vicka Bujovića u sjajnoj palači, prodahnutoj motivima renesanse i lakog baroka, sagrađenoj nakon pada Novoga (1687). Tolstoj spominje kako je Vicko imao **svoju** ratnu korablju sa 160 mornara. Jedna vijest peraškog općinskog arhiva to potvrđuje: Vicko je o svome trošku bio ogradio brod i udario njime na gusare³⁾. Po jednoj vijesti kotorskog sudskog arhiva vašel je kapetana Vicka Bujovića, povjeren komandi Kristofora Martinovića, početkom morejskoga rata, u lipnju 1684, čuvao „opasni položaj” Rose. Ovi su se vašeli na straži svako nekoliko mjeseci mijenjali⁴⁾.

Još se u Perastu čuva predaja kako je Tolstoj sa svojim drugom bio ugošćen u kući Zmajevićevoj. Ova je na oko sitnica imala presudno značenje za kasniju rusku karjeru Matije Zmajevića, kad je ovaj našao zaštitu u plemenitom postupku svoga nekad gosta, kasnije ruskog poklisara u Carigradu. Svakako iz ovoga se daje zaključiti da je Tolstoj, boraveći u Bujovića, pohodio i druge uglednije peraške porodice. Sva je prilika, ni ostali Rusi nijesu živjeli zajednički na brodu, nego porazmješteni po boljim kućama, provodeći u učenju kod Martinovića i u prijatnoj zabavi u otmene i imućne gradske gospode.

Mađa je putovanje ovaj put svršilo Bokom, iz Perasta je lako bilo zaploviti i dalje, da se prokrstari Sredozemno more, kako je i zabilježeno u peraškim vijestima. Svakako učiteljeva djelatnost nije bila bez periodičkih prekida. Tako se Marko u

³⁾ Opć. zelena knjiga III, štampani iskaz peraških zasluga, na početku sveska.

⁴⁾ Svez. 118, f. 234.

srpnju 1705 nalazi sa svojim brodom ispod Drača, i tamošnji mletački konzul dolazi na brod, da tu proboravi neko vrijeme, vjerovatno od straha pred kužnom bolešću koja se bila pojavila u mjestu⁷). Znači da se u tim periodičkim pauzama bavio sa svojim brodom i trgovinom, kao i ostali peraški pomorci.

Ova su naučna školska putovanja dovršila jednim velikim kružnim, koje se produljilo iz Perasta u Sredozemno More i završilo u Civitavecchia, luci papinske države. Drago Martinović u jednoj svojoj biografiji slavnoga pomorca iz svoga roda pripovijeda, kako su Rusi s učiteljem za Mletke otišli kopnom preko papinske države. U Rimu su bili s pažnjom dočekani po naredbi pape Klementa XI (1700—1721). Društvo je bilo u audienciji kod pape, pa to zanimljivo opisuje Drago Martinović. Svakako je učitelj smatrao da su Rusi već dovoljno uvježbani, kad ih je iskrcao u papinoj luci, pa s njima suvim stigao u Mletke, gdje ih prikaže senatu. Ovaj ga bogato i doživotno nagradi, jer je sinjorija uprav njegovom suradnjom mogla da udovolji želji ruskoga cara, dok je nastojanjem drugoga Peraštanina, **Petra Smeće**, povela svoju trgovinu sa ruskom na Baltiku.

Rusi su, kako se već istaklo, dobivali pouku ne samo u pomorstvu uopće, nego i u predmetima što su u vezi sa pomorskom strategijom i ratovanjem. Marko⁸) je i onako neko vrijeme zapovijedao državnom ratnom korvetom „Sant' Antonio” (Sv. Antun). Ratnička je slava kojiput i ovoga sredjenoga pomorca zaniijela, kako se vidi i iz jedne njegove uspjele zbir-

⁷ Per. opć. arh., Docmu. scelti di stor. perast. (1441 — 1796).

⁸) O Martinoviću, osim podataka u per. opć. i žup. arhivu i slike u per. općini, sravni još: „Notizie di Marco Martinovich di Perasto”, našao sam ih u Balovićevu arhivu, i članak u „Gazzetta di Zara”, br. 45, 4. IX. 1832; A. Bassich, Festa dell' anno centenario secondo della riportata vittoria XV Maggio MDCLIV dai Perastini ecc. (Trieste 1857) 14—16, koji netočno piše da je senat g. 1708 povjerio Marku pouku Rusa; F. Viscovich, Storia di Perasto (Trieste 1898), 274—278, komu je poznata zanimljiva biografija Markova iz pera Draga Martinovića; S. Ljubić, Dizionario biografico degli uomini illustri d. Dalmazia (Viena 1856); Butorac, Zmajevići, (Zagreb 1928), 46—49; Gelcich, Cenni per la storia ecc., 11—13; nadasve zanimljiv članak ruskoga naučnika, sad profesora sveučilišta u Beogradu, A. V. Solovjeva, dotiskan na ruskom jeziku u pariskom tjedniku „Rossija i Slavjanstvo”, u broju 81. od 14 lipnja 1930; o tome je članku, gdje ima nekih detalja nepoznatih po našim domaćim vijestima, donio prikaz zagrebački „Obzor”, 27. VI 1930., br. 144., pod naslovom „Pitomci Petra Velikoga među Hrvatima”. Koli-ko je poznato, prvi put u ruskoj javnosti pozabavio se M. Martinovićem i slikom u peraškoj vijećnici g. 1863. K. Petković u Morskome Zborniku, br. 6. (tipogr. morskoga ministar.). Članku priložena litografija nije vje-ran otisak peraške slike.

ke bugarštica. Rusi htjedoše svakako da ide s njima u Rusiju, ali se on opriječi, pa ga oni bogato nagrade i obdare, i odu. Bilo je to oko g. 1711, jer je slika u peraškoj vijećnici izrađena u 48-oj godini njegova života, dakle upravo te godine, jamačno nakon dovršenog rada, a ne prije. Još g. 1717 susreće se u Mlecima jedan odio moskovske gospode, gdje ih uči talijanski Peraštanin Ivan Krušala, hraneći se s njima za istim stolom.

Marko Martinović preminu 28 listopada 1716, dakle još u svježoj snazi, ostavivši za sobom najsvjetliju uspomenu.

Don A. Mušura

SEDAMNAEST MESECI RUSKE VLADAVINE U BUDVI

Jadran, čarobna obala čarobnog mora, — bliska je i draga Rusiji. Na Jadranu — u Perastu — postavljene su osnove ruske flote. U Perastu ne samo što je izvanredni naučnik i moreplovac Marko Martinović učio prve ruske mladiće, od kojih mnogi dotle nisu ni videli more, veštini moreplovstva, već je sin Perasta bio i čuveni ruski admiral Zmajević.

I već posle sto godina ruska flota, primivši iskustvo bokeljskih pomoraca, ušla je kao pobedilac u Jadransko more i ovde u burno vremena početkom 19. stoleća učvrstila rusku vladavinu.

Ta vladavina, koja je došla posle turske, venecijanske, crnogorske i zamenjena docnije sa francuskom i austrijskom bila je kratkoga veka. Ali bez obzira na to, ona je ostavila duboke tragove u sećanju slovenskog stanovništva.

U arhivima gradova crnogorskog primorja, Boke Kotorske i Dalmacije nalaze se mnogi dragoceni dokumenti o toj „ruskoj vladavini“.

Uredništvo „Ruskog Arhiva“ smatra za svoju dužnost da otvori strane svog časopisa za izučavanje te epohe i tih dokumenata.

U ovom broju ona će dati mesto uspomenama savremenika te epohe Antuna Kojovića o „ruskoj vladavini u Budvi“.

Budva, čaroban gradić, koji se prostire po malom poluostrvu, okružen divnom starinskom tvrđavom, sada vrlo privlačan, kao jedan od centara turizma, — bio je u svoje vreme arena vrlo interesantnih događaja. O jednom od njih priča nam i Antun Kojović. Prijatno nam je da podvučemo u epskom pripovedaču katoličkog kanonika, njegovo odavanje priznanja lepom ponašanju ruske vojske i vlasti, njihovom veselom i prijatnom karakteru i njihovoj širokoj toleranciji.

Uredništvo „Ruskog Arhiva“.

* * *

Ovi historijski podaci o ruskoj vladi u Budvi izvadjeni su iz rukopisnog dela Dr. Antuna Kojovića iz Budve. On ga je napisao u Budvi pod vladom francuskom oko god. 1808, 1809, 1810.

Ovdje su izneseni po knjizi: „Prilozi za povjesnicu Boke-Kotorske“, od Riste Kovačića — Dubrovnik 1878. On ih je prenio iz talijanskog rukopisa koji se nalazi u zagrebačkom muzeju. Ja sam preveo sa talijanskog.

Dr. Anutn Kojović rođen je u Budvi. Svršio je nauke u Loretu, i tu je dobio stepen doktora. Svršivši nauke, vratio se u svoje rodno mjesto i tu je bio župnik a kasnije kanonik. I ove podatke i anale koji se nalaze u župnom uredu u Budvi, pisao je na talijanskom. U svom rodnom mjestu bio je ne samo duhovni pastir, nego se miješao i u političke poslove svog grada. Kako se iz njegovih rukopisa vidi on je bio jedno od najvažnijih ako ne i najvažnije lice u gradu. On je bio očevidac svih ovih događaja koje opisuje.

Don A. Mušura

„BUDVA POD VLADOM RUSKOM 1806 DO 1807“

Dne 7 marta 1806 u jedan i po po podne stigao je kopnenim putem ruski oficir, marinski poručnik Milosković, rodom iz Pipera (*) i s njim 9 mornara. Gradska kapija ostade zatvorena sve dok se nije pojavio pred njom spomenuti oficir, koji udje s golim mačem u ruci praćen s vojnicima, Savom Petrovićem, bratom crnogorskog mitropolita, i s njegovim sekretarom Jovanom Stefanovićem, porijeklom iz Podgorice, a rođenim u Budvi.

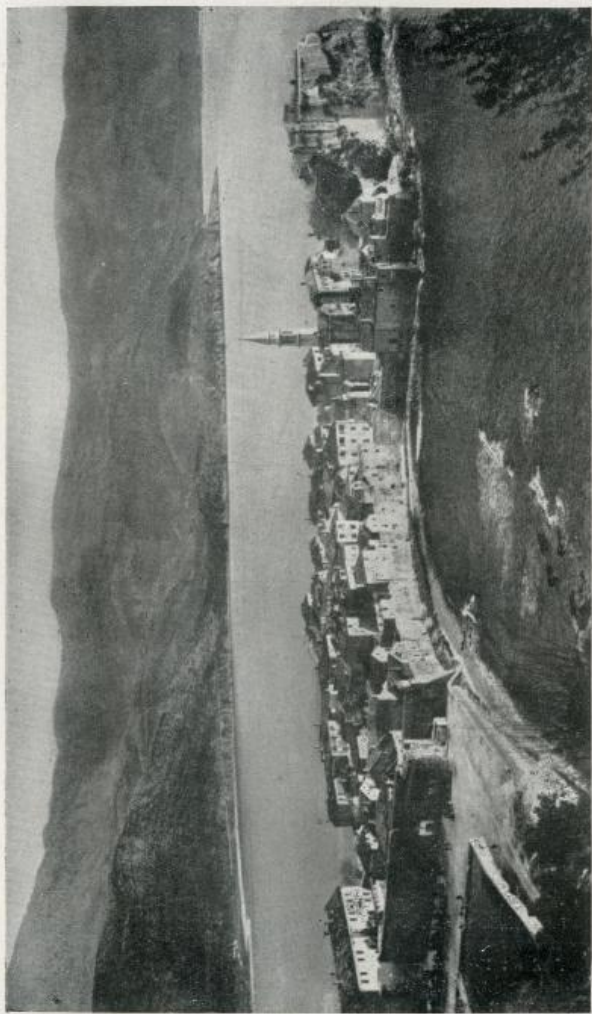
Budvani na čelu sa komandantom mjesta dočekaše ih i primiše unutra gradskih vrata i svi zajedno otidoše na trg, na kojem vojnici preuzeše stražu. Austriski komandant povede ruskog oficira i Petrovića u stan pretora (politički starešina), i tu dodjoše poglavice plemića. Austriski komandant htio je da preda odmah gradske ključeve ruskom oficiru, ali Rus nije htio ni pod kojim uslovom da ih primi od austriskog komandanta nego zahtijevaše da mu ključevi budu predani od poglavica gradskih plemića.

Dugo se vodila prepirka, toliko da je ruski oficir odlučio da se vrati natrag sa svojim vojnicima. Trebalo je napokon prihvatiti njegovo traženje, jer mu je tako bilo naredjeno, a niko nije mogao da posumnja da to čini po nagovoru Petrovića, koji je bio uz njega.

Kad se to obistinilo, odmah podigoše zastavu bijelu s plavim krstom. Izdato je naredjenje da se oko 4 sata po podne sakupe svi sa oružjem na trg pred crkvom. Naredjenje je bilo izvršeno i na urečeni čas razvila se ruska zastava uz slavljenje svih zvona i uz paljbu topova i pušaka mještana. Kako je bio nenadan prelaz iz našeg podanstva pod rusku vlast, tako se dugo nije ništa pripremilo, niti je bilo poklika „ŽIVIO“ niti javnog veselja, jer pravoslavni ne bijahu u stanju da prirede, a i katolici se ne pobrinuše.

Kad je stigao ruski oficir, bio je dan naoblacen i kišljiv, ali su ga ipak pratili mnogi Crnogorci i mnogi stanovnici iz okolice Budve. Mještanima bi dato naredjenje da zauzmu mje-

(*) Piperi, pleme u Crnoj Gori

Budva

sta i straže kao što su to činili pod austriskom upravom. To se naredjenje moralo izvršiti i tako se vršilo nekoliko dana. Ono malo ruskih vojnika čuvalo je samo gradska vrata i municiju.

Austriska vojska prestade da vrši ma koju funkciju, a zadržala se nekoliko dana čekajući podesnu ladju da otplovi. Stigao je kapetan Skaljarin iz Prčanja sa svojom ladjom da ih ukrca. Austrijanci izadjoše uz udaranje u doboš i uz propisan marš.

Još su bili Austrijanci u luci, kad je kopnenim putem iz Kotora stigla na zaštitu Budve brojna četa ruskih granadira. Ova je četa ostala malo dana, jer ju je smijenila druga potpuna četa muškatora, i ova četa ostade za čitavo vrijeme dok je Budva bila pod vlašću Cara Rusije. Smanjila se samo nešto kad Rusi pokušashe da zauzmu Dubrovnik.

Što se od nas nije niko nadao, Rusi su se ponašali baš pohvalno. Željeli su da se upoznaju i da se sprijatelje sa svakim. Nigda ne učiniše nikome ma šta na žao. Oficiri bijahu ljubazni, a vojnici učtivi. Sa svojim pjevanjem razveseljavahu sve, a za vrijeme zabava provodilo se s njima veoma veselo. Bijahu popustljivi i nimalo strogi; a to je dalo povoda u pojedinim slučajevima da su neki pravoslavni postali nasrtljivi i uvredljivi, tako da su neki katolici skoro odlučili da isele.

U pogledu bogoštovanja bilo je slobodno onako isto kao što je to bilo pod predjašnjim vladama (mletačkom, vladčinom i austriskom).

Na svako traženje da se uveliča služba božja ili svečana litija, komandant je davao jedan vod sa svojim potčinjenim oficirima i dobošem.

Prisustvovali su Rusi i zadržavali su se kod našeg bogoslužjenja, a čudjahu se da ne prisustvuje nijedan pravoslavni. Veoma su se čudili kad za litijom Velikog Petka vidješe da ne učestvuje nijedan od pravoslavnih, dok ranije običavahu prisustvovati nekoliko ljudi i žena. Oficiri su voljeli na osobiti način igru, te njom bavljahu više druge nego sebe. Osobito im je godilo da im se na poziv čini društvo kao gosti pri trpezi.

Jednom riječi: Ko bi se usudio da reče što zlo o Rusima, bar o onima koji su bili u Budvi, punim pravom bi zaslužio da se nazove zlobnim čovjekom.

Za vojnog i civilnog komandanta bio je imenovan major Jovan Miletić, neki avanturista, koji je izrabio zgodu da se unuče u komandu kod zauzeća Boke. Čovjek ograničenog znanja, a u zgodi dobar govornik. U društvenom pogledu bio je sebičnjak. U svojim poslovima oslanjao se na nekog Andriju Uglješića, iz sela Braića(*), sveštenika. Ovaj je bio intimni savjetnik komandanta Miletića. Veoma blizu bio mu je još i Ste-

(*) Braići, selo kod Budve.

fan Čuda, iz Paštrovića¹⁾. Interesi ove dvojice savjetnika komandanta bili su na taj način dobro situirani.

Jedanaestog septembra 1806 god. svečano se proslavila svečanost Aleksandra Nevskoga. U katedrali se pjevala svečana misa, a u isto doba kad je kod pravoslavnih bila liturgija. U obje crkve pjevalo se, „**Tebe Boga hvalimo**“ (Blagodarenje) popraćeno slavljenjem zvona. Završilo se prije u katoličkoj crkvi, a pravoslavni produžiše s molitvama izvan svoje crkve na trgu pod tvrdjavom. Uz sakupljeno mnoštvo pravoslavnih i katolika bijahu tri reda ruskih vojnika, koji su vršili paljbu.

Godine 1806 bio je proslavljen rođendan Aleksandra Cara Ruskog, a tada i našeg vladara. Ova se svečanost izvršila 24 decembra po novom, a 13 po starom kalendaru na ovaj način: Na slavljenje zvona sleglo se celokupno stanovništvo obojeg obreda svak u svoju crkvu. Što su činili pravoslavni, ne istraživah. Kad završiše službu božju uz paljbu topova komandant Miletić uputi se u katedralu a s njim i vojska. Pjevalo se je „**Tebe Boga hvalimo**“! uz zvonjavu zvona i uz paljbu topova. Služila se i misa.

Iza ovoga na poziv podjoše plemići, kler, činovnici i nekoliko drugih mještana komandantu na „**Rusku zakusku**“. Zatim moji učenici pred zgradom komandanta prikazivahu neku vrstu ratne igre nazvanu „moreska“.²⁾ Iza svršene igre svaki od njih deklamovao kratku pjesmu u svom jeziku (srpsko-hrvatskom). Kako je bio malen prostor gdje su izvodili ovu borbu, to se nije mogla razviti igra u punom opsegu, pa je komandant htio da se izvrši na trgu pod tvrdjavom; i tako bi učinjeno uz prisustvo komandanta, oficira i velikog mnoštva mještana.

Kad je francuska vojska stigla u Dubrovnik, bi izdano na redjenje da se ide u rat. Svi stanovnici grada morahu se prijaviti i niko nije smio da se usprotivi. Miletić je prijetio ne samo onima koji bi se usprotivili, nego i onima koji bi se nećkali, a posebno katolicima — i to svima kaznom strijeljanja. (Ovdje spominje Kojović kako je poginuo neki Puran Špadijer, Crnogorac).

Opisujući položaj pod ruskom vladom vrijedno je da se spomene što se dogodilo u mjesecu maju 1807, dok su se vodile borbe kod Dubrovnika. Oko jednog sata po ponoći čulo se da neko više sa vrh brda sv. Spasa³⁾ da se Francuzi iskrcavaju na plažu u Jazu.⁴⁾ Konte Zanović⁵⁾ i ja predložismo koman-

¹⁾ Paštrovići, susjedna opština do Budve.

²⁾ *Moreska*, neka vrst ratne igre. I danas se izvodi na Korčuli.

³⁾ Brdo *Spas* leži na sjeverozapadnoj strani Budve.

⁴⁾ Jaz plaža put zapadne strane Budve udaljena oko 4 km.

⁵⁾ *Konte Zanović* je čuvena porodica budvanska. Od nje potiče čuveni pustolov Stjepan Zanović. O njima je pisao Mirko Brajer: Antun Konte Zanović i njegovi sinovi.

dantu Miletiću, da otidemo s jednom ladjom do Jaza, da se vidi što se tamo događa. Kasnije je usvojio Miletić ovaj predlog, ali još se nije bilo na čisto što je u stvari, već je nastala još veća pometnja (Nakon tolike uzbune i neizvjesnosti što je prouzročila ova vijest, kasnije se ispostavilo da u stvari nije ništa bilo)....

Jedan oficir Rus i jedan vojnik oženiše se u Budvi....

(U drugom poglavlju: Budva pod vladom francuza (1807)—1808) opisuju Kojović, kad su Rusi napustili Budvu. Kojović kaže):

Kao što je rusko oružje nenadno zauzelo Budvu, tako je i nenadno ostavilo, a Budva dodje pod vlast pobjedonosne francuske nacije. Već 7 avgusta 1807 počeli su se pronositi glasovi da su Francuzi zaposjeli Boku, a posada ruske vojske u Budvi istog dana počela se pripremati na odlazak. Istog dana pod veče počese se ukrnavati u jednu bokešku ladju, koja je već nekoliko mjeseci stajala usidrena kao zaštita pomorskoj luci. Kapetan je bio Nikolić, Kotoranin. Ukrnavanje se vršilo preko cijele noci tako da je u osvitku dana 8 avgusta otplovila ladj a ruskom vojskom, a u Budvi ostade samo komandant Miletić vas zbunjen.

ПЕЧЕРИНОВО ВРАЋАЊЕ РУСИЈИ*

ПО НЕОБЈАВЉЕНИМ ПИСМИМА А. И. ХЕРЦЕНУ И Н. П. ОГАРЕВУ
(Грађа за историју руске културе)

Личност В. С. Печерина увек ће привлачити пажњу испитивача историје руске културе 19 века, иако је две трећине свог живота Печерин проживео далеко од отаџбине, заборављајући, чинило се, од ових, Пре годину дана изишле су у Москви његове „Загробне белешке“ у редакцији Л. Каменева (Кооперативно издавачко предузеће „Мир“, 1932 г.). Назив „Загробне белешке“ узет је из текста самог Печерина. Аутор објављене још 1910 године монографије о Печерину („Живот В. С. Печерина“, Издавачко предузеће „Пут“), М. О. Гершензон, који је стварно и обрадио „Загробне белешке“, а које је пронашао одмах после објављивања своје књиге, овако карактерише Печеринове белешке: „аутобиографија није уредно причање; то је низ епизода, често међу собом повезаних хронолошки и од тога су само добиле у својој уметничкој заокружености. Саопшавајући те епизоде у писмима (свом рођаку С. Ф. Печерину и Ф. Чижеву), Печерин је праћен причање размишљањима и саопштењима о дневним догађајима“. На жалост, Л. Каменев, узевши готов рад Гершензона, није се потрудио да заври у прелесту и дневнике Печериновог универзитетског друга и пријатеља Ф. В. Чижова, познатог славенофила, а при крају живота градитеља многих железничких пруга у Русији и организатора парне пловидбе на Белом мору. Хартје Чижова, из којих је Гершензон и наукао „Загробне белешке“ биле су још 1878 године предате Румјанцевској (сад Лењиновој) библиотеци. У 19 великих свезака дневника Чижова и обимној његовој прелестној посмљуби ће се наћи не мало материјала, који ће омогућити да се личност Печерина још дубље проучи.

Опис Печериновог живота у „Загробним белешкама“ прекида се на догађајима 1848 године. Гершензон у књизи „Живот Печерина“ покушао

*) Владимир Сергијевич Печерин, руски јединист, рођен се 1808 г. Овршивши петроградски универзитет, послан је у иностранство ради припреме за професорски положај. Год. 1836 добио је катедру грчке литературе на московском универзитету. По речима Ј. Самарина, знаменитог славенофила, Печеринова предавања одликовала су се потпуном новицом и уметничком заокруженостју. Политичке и социјалне прилике у Русији онога времена толико су притискивале да се одлучио да за навек напусти Русију и тако је одштовао у иностранство, где је доцније постао католички калуђер.

је да да потпулу биографију до саме Печеринине смрти 1885 год. Али има један период у животу Печерина, који ни најмање није осветљен овим материјалом којим је располагао Гершензон — то је прелом који се извршио у Печерину у 1860—62 г. Л. Камењев у биографији Печерина, коју је дао у прилозима к новом издању „Былое и думы“ тачно је указао на спољни оквир тог прелома. „У 1861 г., пише Камењев, Печерин напустио свој калуђерски ред, обнавља преписку с Херценом (на жалост, његова писма Херцену и Огареву из тог периода непозната су) и са својим пријатељима у Русији, поново се почиње бавити поезијом, редовно шаље прилоге у фонд „Колокола“ и најзад у „Листку“ кн. П. В. Долгорукова објављује писмо у којем заступа савез демократије с католицизмом“. („Былое и думы“, 3 том, 1932 г., стр. 105). Срећом, писма Печерина Херцену и Огареву из тога времена нису пропала. У оном делу архива М. П. Драгоманова, који је ушао у Прашки историјски архив, сачувана су, осим оригиналних трију писама Херцену 1853 г., написаних на француском (Херцен их је штампао на руском у глави „Былое и думы“ — Pater V. Petcherine, још три писма на француском из 1862 г., једно писмо из исте године на руском и четири писма такође писана на руском на 1863 године.

Користећи се овим писмима и текстом „Загробних бележака“, желео бих да опет проучим питање о оном прелому који се десно с Печерином у 1861 години и који би се, по мом мишљењу, могао назвати духовним повратком Печерина Русији. На жалост, не може се утврдити да ли је сачуван Печеринин дневник. Једну белешку из дневника он је цитирао у „Загробним белешкама“ (стр. 134). Међутим, у хартијама које су после Печеринине смрти ушле у библиотеку московског универзитета, дневници нису нађени. Да их нису сачували његови католички пријатељи, који су на самртној часу Печерина били крај њега у дубинској болници?

*
* *

Између појаве Гогољева „Ревизора“ и 15-ог броја часописа „Телескоп“ с философским писмом Чаадајева, 1836 године отпутовао је у иностранство млади професор московског универзитета за класичну филологију Владимир Сергејевич Печерин, који је давао много наде, отпутовао је с намером да се никад не врати у Русију. „Одлучио сам, графе. Судбина је моја непроменљиво одређена — натраг не могу... Заборавите да сам икад постојао, и опростите ми. Зар нисам довољно кажњен за своју погрешку раскидањем свог уговора са животом и срећом. Исцедио сам из свог намученог срца неколико капи крви и потписао сам коначан уговор са ђаволом, а тај ђаво је мисао“ — тако је писао Печерин у марту 1837 г. из Брисла старешини московског округа, грофу Строганову. Доцније, седамдесетих година, своје бекство из отаџбине Печерин је изразио у овим стиховима:

За снове небеске
Дао сам земаљски живот,

И тешки крст изгнанства Драговољно сам понео.

Данас после објављивања „Загробних бележака“ можемо одлучно рећи да је Печерина одвукао на Запад не апстрактни „сан о остварењу потенцијалне лепоте човека, о успостављању на земљи владе разума, праведљивости, радости и лепоте“, како је мислио Гершензон (стр. 135), већ одушевљена проповед Ламенеа. „Ламене-ова брошура „Paroles d'un croyant“ — Речи верујућег — нагнала ме је да напустим Русију и да се бацам у наручја католичке цркве“ — изрекао се једаред Печерин. Али католичкој цркви пришао је доцније, у 1840 години, пошто је прво пребродило занос „крајњим теоријама европских револуционара“ (речи И. Аксакова). „Дошао сам у Лијеж, сећао се сам Печерин, с учењем Бернацког у глави, затим сам се упознао са Бабефовим комунизмом, религијом Сен-Симона и Фурјеа“. Сен-Симонизам примљен кроз дела Жорж-Сандове, довео је Печерина у крило католичке цркве. У 1841 години био је примљен у ред редемпториста и до 1860 г. већи део свог монашког живота провео је у Енглеској и само 4 године у Белгији, носећи исправно све завете монаштва. Узгред треба напоменути да су Херцен и Огарев олако пустили глас да је Печерин постао језуит. То није тачно. Кад су Печерину саопштакани завети монаштва, његов духовни учитељ му је одиста предложио да ступи у ред језуита. „Ви волите да се бавите наукама: ево вам научничког реда — језуити. Хоћете ли да вам дам писмо за њиховог старешину. — Не! Не! — одговорио сам. Чак и само име „језуити“ било ми је одвратно, а при том помислио сам: шта ће бити кад у Русији чују да сам постао језуит, то би била неизмерна срамота.“ (Белешке, 139). Наравно, у овом случају Печерин је имао у виду онај не многобројан круг рођака и пријатеља који се интересовао његовом судбином. Сама Русија, као таква, слабо га је занимала. Доцније је сам рекао: „док је био жив Никола, никад ми ни на ум није падало да мислим о Русији. А и о чему се ту имало мислити. Што нема — нема. Неки војник донео ми је са Крима два листа петроградских новина. Осим највиших службених наређења, ту је био и бљутав опис некакве јавне игранке. То је било све што се могло сазнати о Русији“ (стр. 121). У писму грофу Строганову писао је: „примите ово писмо, као завет самртника, јер ја умирем за све што ми је некада било драго.“ Намерно не цитирам овде познате Печеринове стихове — „како је слатко мрзети отаџбину и жељно чекати њену пропаст“, зато, што су ови „безумни ретци“, по доцнијој дефиницији самог Печерина, били написани пре дефинитивног одласка из Русије, као подражавање Бајрону.

За двадесет година мали број земљака је прекорачио

праг монашке ћелије о. Печерина. У Белгији године 1844 два пута га је посетио Чижов, у 1846 г. пред лишењем поданства „због прелаза у католицизам“ Печерина је посетио руски консул у Лондону, у 1851 г. био је код њега његов брат од стрица Фадеј Печерин и добио је од настојатеља овакву карактеристику Печерина: „реците његовим родитељима да ево већ шест година откако га познајем, а он ме ниједаред ни за тренутак није наљутио.“ Могућно је да се Печерин неколико пута видео с кн. И. С. Гагарином, који је 1848 г. прешао у католицизам и ступио у ред језуита. Најзад у марту 1853 г. у редemptорском манастиру у Клапаму крај Лондона Печерина је посетио Херцен. Тај састанак је довољно познат: Херцен га је описао у 63-ој глави „Былое и думы“ — „Pater V. Petcherine“. Херцен није нашао додирних тачака с Печерином, као што се види из преписке, коју је објавио на поменутом месту.

Прво писмо Печериново од 4 априла било је реч католичког фратра. „Не могу да сакријем од вас ону симпатичку коју у мом срцу буди реч слобода, слобода за моју несрећну отаџбину. Не сумњајте ни за тренутак у искреност моје жеље за препород Русије. При свем том ја се ни приближно у свему не слажем с вашим програмом. Али то ништа не значи. Љубав католичког свештеника обухвата сва мишљења и све партије. Кад вас ваше најдрагоценије наде буду преварили, кад се снаге овога света буду дигле на вас, вама ће још остати сигурно склониште у срцу католичког свештеника: у њему ћете наћи пријатељство без притворства, слатке сузе и мир, који вам свет не може дати.“ Херцен је навалице оштро одговарао на Печеринова писма, наглашујући размимоилажења. „Судбина и убеђења ставили су вас у ликујуће редове победилаца, мене — у жалостан табор побеђених.“ У два своја писма Херцен је заступао право материјалног напретка, јер, по његовом мишљењу, само он доноси слободу. „Ја мислим, завршавао је друго писмо од 4 маја, да је неумесно бојати се побољшања живота маса, зато што стварање тог побољшања може узнемирити слух лица која не желе да чују ништа спољашње... Ако је на тржишту бучно, не треба премештати тржиште, већ се измаћи од њега.“

У познијим својим сећањима Печерин је покушао да оспори општи Херценов закључак о његовој судбини, као да „сиромаштина, нељубав, самоћа сломили су га.“ Ја сам много пута читао, пише Херцен, његов „Триумф смрти“ (Печеринова поема) и питао сам се, је ли могућно да овај човек може бити католик, језуит. Та он је већ отишао из царства у којем се историја прави под батином квартаљника и под надзором жандарма. Зашто му је тако брзо устребала друга власт, друго tutorство.“ — „Ланци добровољно узети на себе, одговарао је доцније Печерин, могу исто тако до-

бровољно бити и збачени. **Човек се у потпуности своје слободе може истрошити, може се опити до бесвести, али после са енергијом те исте слободне воље може се протрезнити и опет почети разуман живот. То није исто што и бити затворен у кавезу и бесплодно се грувати о његове гвоздене решетке.**"

Пре 1860 г. о Печерину знамо врло мало, сад су „Загробне белешке” осветлиле прелаз Печерина у католицизам и прве године сужбе католичкој цркви, али су прекинуте на догађајима 48 године, истина, бацајући светост и на следеће године. Али ипак време између 1848 и 1860 г. у биографији Печериновој остаје веома нејасно, изузимајући спаљивање протестантске библије у 1855 години. Користећи се стенограмом истражног судије у Дублину, Гершензон се подробно задржао на овој чињеници с намером да обори Херценово тврђење да је поступак Печерина дело крајњег занешењаштва. Потпуно је јасно да је Печерин ту био жртва англо-ирске националне и религиозне борбе.

Шта се догодило с Печерином у 1860 години? Гершензон одређено изјављује: „и уједаред с њим се догодило нешто што ми не знамо: око 1860 године у њему се извршио нов прелом, не мање чудан од онога који га је одвео у манастир.” И ту ће нам досад непозната писма Херцену и Огареву, а исто тако и објављене „Загробне белешке” помоћи да одговоримо на питање које је тад Гершензон поставио, а није га решио.

Мени се чини да се у Печериновој души вршио двојак процес: с једне стране, под утицајем кримског рата, који је Печерин пажљиво пратио и с наступањем нове владе у Русији, мисао Печеринова почела се опет враћати на отаџбину, а с друге стране, под утицајем путовања у Рим, 1895 г., у њему се појавило осећање које га је одбијало од папске власти, осећање слично ономе које је у своје време обузело Мартина Лутера. Како су текла оба ова процеса у души Печериновој нећемо сазнати све док не буду објављени његови дневници, ако су сачувани.

На другом процесу — раскид с Римом — задржаћемо се врло мало. У 1859 г. ред редемпториста послао је Печерина у Рим „хтели су, бележи он после, да се похвале мноме пред папом и кардиналима, а десило се сасвим супротно. Нашли су да нисам изграђен од онаквог материјала какав су они замишљали, а затим су похитали да ме врате у Енглеску, и за казну због мог упорства чак ме нису приказали папи; према овоме, никад у свом животу нисам пољубио ни папину папучу, ни ма шта друго. „Cela nuira sérieusement à votre canonisation” — то ће јако отежати вашу канонизацију — рекао ми је ђенерал реда редемпториста. Како! Мени су за живота наметали канонизацију, т.ј. убрајање у свеце, само да сам био мало савитљивији. Ха-ха-ха! Ха-Ха! Risum

teneatis, amici." Рим је учинио на Печерина страшан утисак. Он сам сачувао нам је одломак из свог дневника од 22 фебруара, очигледно, 1859 г. „Моје сузе не престају да теку. О, Риме, како те мрзим. Понављам речи св. Алфонса: „Време до мог одласка из Рима учинило ми се као хиљада година: толико дуго се развукло ослобођење од свих церемонија." О, Риме, милије су ми убоге колибе наших Ираца од свих твојих раскошних двораца. О, Риме. Мрзим те: ти си арена честољубља и подлих интрига. Ту заборављају старање о души и мисле само о дужностима и повећању доходака, живе само за себе — „створимо себи име (faciamus nobis nomen) — тру ћонове у претсобљима кардинала"*)

У своје време, окакве исте мисли имао је Печерин, кад је у 1836 г. напустио „мрску" Москву. И сад је схватио да из шпијунске Русије доспети у римски манастир, то је просто — са зла на горе. „Отишао сам из Рима на Цвети. т.ј. баш у време кад други нарочито долазе у Рим, да присуствују обредима страсне недеље" (ст. 134—5). И тек кад се брод отиснуо од обала Италије Печерин се осетио слободан. „Хвала Богу, први пут сам слободно дахнуо. Lagneus constrictus est, et nos liberati sumus. — Замка је скинута и ми смо слободни. Мрежа је раскинута, и птица је одлетела у слободу." Потпуно као при бекству из Русије: „бежао сам безобзирце, да бих у себи сачувао људско достојанство" (стр. 115).

На годину дана после путовања у Рим Печерин је почео схватати да ће му бити тешко да остане у реду редемпториста. Не знамо чиме се руководио, да ли жељом да своје испаштање учини још већим или тежњом да обиђе ону тачку редског устава, која одобрава иступање из реда само у случају ако је то очигледна воља Божја. У сваком случају на Божић 1861 г. Печерин се постригао под именом о. Андреје у једном од најсуровијих католичких редова — реду траписта, у којем се није допуштало ни говорити, ни читати, ни мислити, у којем је сав живот морао пролазити у певању псалама и у пољским радовима. У тешком подвигу траписта Печерину је било доста само шест недеља. Он је иступио из реда, јер се уверио, како је записано у манастирском регистру, да осам и ћутање веома рђаво утичу на њега. У фебруару 1862 г. архиепископ дублински кардинал Келен поставио га је за капелана у једној од главних дублинских болница — Mater misericordiae, у којој је прослужио последње 23 године свог живота.

*) Овај одломак из дневника штампан је у „Загроб. белешкама" на француском. Ми се користимо преводом руског издања. Св. Алфонс — реч је, зацело, о оснивачу реда редемпториста Алфонсу Де-Лигвори (1696—1787), који је створио овај ред у 1732 г. ради ширења католицизма у главном међу нижим слојевима друштва.

Своје иступање из реда траписта у познијим успоменама Печерин описује овим речима: „у 1861 г. носио сам белу одећу траписта, радио сам с њима на њивама у дубоком ћутању, хранио се њиховом кашом од хељде и млеком и ничим више, и они су се усхићавали мноме: „Та ви као да сте рођени за овакав живот. Како се он свему лако привикава.“ Али то је трајало неких шест недеља, док је имало чар новине и док случајно нисам чуо од једне руске даме о важним реформама у Русији. Тад више нисам могао издржати: „Ама како могу жив да се закопам у овом гробу и да у овако значајно време ништа не чујем о томе шта се чини у Русији?“ И тако 19 фебруар, који је ослободио 20 милиона сељака, ослободио је и мене“ (стр. 150). Тако је Печерин петнаест година доцније објаснио свој одлазак од траписта. Овде је, зацело, још увек реч о оној руској дами, о којој је написао писмо пријатељу тек после четири године, у 1865 г. „Једна мила, петроградска девојка удала се овде за једног ирског центлмена у Ватерфордској грофовији. Упознали су се на најромантичнији начин у Напуљу у *Hôtel de Russie*. Гостовао сам код њих неколико дана у 1861 г. Ту сам први пут сазнао како се брзо Русија кренула напред после 1855 г. *Mrs Joley* ми је много причала о Петрограду, показивала ми руске илустроване часописе, разне руске израђевине и певала ми руске песме... Можда бих заувек остао код тих добрих траписта, да није било певања госпође *Joley*. Необично јако сам желео да сазнам шта ће бити с Русијом.“

Печеринова мисао, управљена Русији, почела је радити још раније, од почетка новог царства. Јер он је сам после записивао: „Док је био жив Никола, ни напамет ми није долазило да мислим о Русији... Али чим је дошао на престо Александар II, уједаред је из тог немог руског гроба пирнуо јутарњи поветарац светлог ускрсућа. Зашто тражите живог међу мртвима? Руски народ је васкрсао! Тако је! Он је одиста васкрсао! Стога загрлимо се и изљубимо се узајамно и поздравимо се црвеним јајетом!“ Није ли ова оживљавајућа струја, што је долазила из Русије с почетком новог царства — била узрок духовног раскида с Римом?

Право пак буђење Печерина настало је у почетку 1862 г., кад је скинуо са себе обавезе реда и постао, по његовим речима, просто „независан члан католичког свештенства“. У том буђењу главну улогу је одиграла Херценова жива реч *vivos voco*. Само је чудно, да ни Печерин у својим познијим сећањима није рекао ни речи о својим писмима Херцену, нити је пак Херцен у својим списима говорио о писми-ма која му је Печерин упућивао, иако је на њих одговарао доста уредно. У хартијама Печериновим нема Херценових одговора. Где су они. Само концепт једног Херценовог писма успели смо да нађемо у несрећеној архиви „Колокола“.

Херцен није много веровао Печериновој искрености, што је и испољио у писму И. С. Тургеневу од 21 маја 1862 г. по пријему првог Печериновог писма (истога дана написан је и поменути концепт): „јуче сам примио дугачко писмо од Pater Печерина; уверава ме о некаквом мом признању за alerlei и manches (све и свашта), (15 том, стр. 137). Печерин је пак написао своје белешке, кад је дело Херценовог живота било већ завршено и јасно је схватао да је његов духовни повратак отаџбини остао бесплодан.

У 1861 г. у шестој књизи „Поларне звезде“ Херцен је објавио цео одломак из „Былое и думы“ — „Pater V. Petcherine“ и штампао неколико од првих песама Печеринових, а Огарев је у истој години издао Печеринову поему „Тријумф смрти“ у зборнику „Руска тајна литература“, рекавши о аутору веома оштре речи: на који је начин аутор ове поеме погинуо горе од свих смрти, оних смрти од којих су поmrли руски песници, погинуо подједнако и за науку и за живот, погинуо жив, оденувши се у мантију језуита и заступајући ствар мртву и непријатељску свакој друштвеној слободи и здравоме смислу? ... То остаје тајна; али ипак ми с тугом гледамо смрдљив гроб, у ком је он преступно себе укопао. Хоће ли он васкрснути у живо време, како би се то могло знати? Ако га је спољашње чудо могло гурнути живог у гроб, унутрашња сила га може и ишчупати из њега. Покајање није само хришћанска мисао, већ потреба за све што је човечански искрено“.

Не знамо да ли је Печерин у 1861 г. читао ове љутите редове. Пре би се могло мислити супротно, како се то види из његова другог писма Херцену. Али је, несумњиво, читао „Колокол“, о чему потпуно јасно говори у првом писму, написаном 17 маја 1862 године у дублинској болници.

„Ја сам један од ваших претплатника. Осећам да између Вас и мене постоји провалија, па ипак вам и преко те провалије пружам руку земљака и пријатеља. Ја поштујем Ваш геније и имам извесно предосећање да Вама претстоји велика улога у оним догађајима који се спремају у Русији. С необично великим интересовањем присуствујем издалека при првим покретима те циновске драме. Осећам сав значај Ваших речи у последњем броју: „цела Русија се диже из тешког сна и иде да изврши судбину, чије главне црте пробијају кроз згуснуте облаке“. — Je vais voir (чини ми се да видим) — „набујао поток који је захватио и понео све: феудализам, јерес, универзитет, сељаке, племство, судове, дворе, цара.“ Последњи цитати узети су из Херценовог чланка „Сенаторима и тајним саветницима журнализма“ („Колокол“, број 130), написаног против Каткова и „Руског весника“. О том чланку Тургенев је писао Херцену: „ако си ти изгрдио Каткова због његовог чланка у „Р. в.“, ја сам са задовољством прочитао твој чланак и пјескам ти“ (Писма-

147). Печерин завршује позивом „сједините се у вишем јединству. Покаткад, где престају препирке — настаје мир.”

Из Херценовог концепта сад знамо шта је Херцен одговорио Печерину 21 маја. Херцен је нашао за потребно да се отворено објасни, остављајући Печерину да још отвореније искаже своје мишљење. „Од 1853, кад сам имао задовољство да разговарам с Вама у St. Claram да Вам напишем два писма, изгубио сам Вас из вида и само узгред сам из новина сазнао о Вама, кад сте спаљивали књиге и Библију у Ирској. Од тада сам наштампао Ваше песме „Поликрат Самоски” и др. Многи су желели да знају нешто о Вама и ја сам у тој истој „Северној звезди” објавио одломак из својих Записа, у којем се говори о нашем виђењу и којем сам додао и Ваша два писма, у руском преводу. (Херцен је погрешно, штампана су три Печеринова писма). То је било у почетку 1861. Нема ниједне увредљиве речи за вас, али сав дух чланка је тако супротан по духу, да не знам нећете ли се покајати што сте ми написали писмо, пуно ласкавих израза о мојој делатности. Решите ли ово питање писмом или ћутањем — и ја сам готов да вам пишем о огромним надама Русије, о томе куда она иде — о њеној **световној** будућности. О **духовној** не знам ништа — и могу само да ћутим. Ако будете строго судили, што сам у својим записима приложио Ваша писма, ја ћу мирно примити Вашу замерку, и рећи ћу само толико да сам у својим записима штампао и писма Ига, Карлајла, Мишлеа. — Међу људима који отворено делају на свима путовима, не може бити чисто приватних општења.” На концепту има „пост скрипtum”; „Кад помислим колико смо се ми, Руси, покренули од онога времена кад сам говорио с Вама у Клапаму, груди ми се широко надимају.”

Изгледа да је писмо послано онакво како је написано у концепту, и оно је, несумњиво, учинило дубок утисак на Печерина. 23 маја, т.ј. на дан пријема Херценовог писма, он је у одговору писао: „Хтео бих да Вам одговорим на руском, али пошто је потребно да се изразим што одређеније, допустите ми да још једаред употребим туђ језик. Не, не жалим што сам Вам написао своје последње писмо од 17 маја. Али ћу Вам рећи с потпуном отвореношћу, која ми је у природи, да сам много пута жакалио, а и сад жалим, што сам Вам написао два писма у 1853 години (овде П. понавља Херценову грешку) — она су била диктована ревношћу без учешћа разума (*dictées par un zèle qui n'était pas selon la raison*). Писао сам као ученик. Од тада сам много научио, или сам бар научио да будем снисходљив. Немам ни најмању жељу да улазим с Вама у препирку. Мени само ласка част што могу истакнути руку истакнутом земљаку. Не љутим се што сте објавили моја писма. Немам шта да скривам и поздрављам Ваш принцип: „међу људима који отворено

делају на свима путовима, не може бити чисто приватних општења." „На крају писма Печерин признаје да никад није читао Херценове мемоаре и тек из „Колокола" је сазнао о Херценовим издањима. „Судите сами о мом дивљењу при пријему првог броја „Колокола". Тамо сам међу огласима видео да само од Вас има читава литература. Књиге које су објављене могу саставити добру руску библиотеку. Чим ми средства допусте, поручићу неку свеску... Завршићу руски. Видим, пуца зора великог дана; али рађање Вашег црвеног сунца ја нећу видети! Желим Вам успех у Вашем великом предузећу."

Херцен је, изгледа, одмах одговорио и послао највероватније своју књигу „За пет година", књ. 1: Чланци А. И. Херцена 1855—1860 г.

26 маја Печерин је већ поново писао Херцену: „Хитам да Вам захвалим за добро писмо и за књигу коју сте ми послали. Летимично сам већ прочитао неколико страница, и признајем да већ одавно нисам читао нешто с већом похлепношћу. Тако је. Са задовољством сам сазнао да ће „Колокол" излазити сваке недеље. То ће бити довољно да ме држите аи courant свега што се догађа у Русији". Очигледно, Херцен је писао о претњама које је добио од агената руске владе. „Не могу озбиљно да узмем, пише даље Печерин, претње непоштене руске полиције (како веле Енглези they bully You). Просто желе да Вас заплаше. Осем тога не заборављајте да сте већ на територији класичне слободе, и ниједна длака са главе неће Вам бити скинута, док се будете налазили под заштитом енглеског устава."

Херцен једва да је одговорио на ово писмо. За њега је отпочело тешко лето. Херценови су мењали стан. Време је било хладно и кишовито. У исто време догађаји у Русији и у Пољској непрекидно привлаче Херценову пажњу. У јуну је Херцен почео писати „Крајеви и почетци". Стога се има довољно основа за претпоставку да је 1 августа Печерин, не сачекавши Херценов одговор, сам написао Херцену писмо овај пут на руском.

„Допустите ми да Вам још једаред захвалим за Вашу занимљиву књигу („За пет година"?). Читао сам је неколико пута. Један чланак сам нарочито проучавао: тај је „Руски Немци и др." То је необично дубоко, јер је необично истинито. Примео сам „Северну звезду" за 1861 г. и прочитао сам Ваш чланак о мени. Једно ћу само приметити: са свога гледишта, Ви сте у праву; али у људском срцу има дубина које Ви, може бити, још нисте испитивали. Уосталом, Ваш чланак ни најмање није окрњио оно високо и искрено уважање према Вашем таленту и према Вашим радовима, које сам се старао да изразим у свом првом писму. Са живим учешћем читам Ваш часопис и потпуно делим Ваша и Вашег сарадника (Н. П. Огарева) мишљења о

ослобођењу сељака са земљом и благосиљам Ваше племените напоре у корист слободе савести. — Али, шта је Русија. Она, изгледа, као узет човек, чека покрет воде: кад ће сићи Анђео с неба и узмутити ову устојалу воду. Хиљадугодишњица се приближава. Време је да задивимо Европу.” Писмо се завршује „пост-скрипtum”-ом о издању писама Чаадајева, која је објавио кн. Гагарин — језуита. „Јесте ли видели „Oeuvres choisies de P. Tchaadaïef”? Издавач ми је послао један примерак. Жалим што је нашао за потребно да штампа писмо Бенкендорфу. Мени се чини да та белешка не чини част ни Чаадајеву ни нашем поколењу уопште.”*)

Отприлике у фебруару 1863 г. код „Колокола” је основан „Општи фонд” ради помоћи емигрантима. Овај фонд не треба мешати с фондом Бахметева, који је Херцену нанео толико горчина. Први прилог за „Општи фонд” била је пошиљка једне енглеске фунте од Печерина. Очигледно, Херцен је захвалио на тој пошиљци и нагласио да је она дошла „из другог табора.” Писмо с Печериновим одговором датирано је 10 марта без означене године, али је јасно да је из 1863 г. „Читајући Вас, — особито „Былое и Думы”, пише Печерин, ја сам поново научио руски језик, и стога пишем на матерњем језику (треба поменути, да је и претходно писмо било написано на руском). Може бити да се

*) Кнез И. С. Гагарин такође је оригинална фигура руског племића, који је дограђао своје дане у крилу католичке цркве. До јесени 1843 г. он је био у дипломатској служби и био је познат по томе што је имао блиске познанике у књижевним круговима — Вяземски, Жуковски, Тјутчев — и био у пријатељству са Чаадајевом. Једно време име кн. Гагарина помињано је у вези с анонимним писмима Пушкину, која су довеле до погибије песникове (подробније о томе у чланку В. А. Језреинова у 22—23 књизи нашег „Руског архива”. О Чаадајеву има, такође тамо, занимљив чланак проф. А. Којре). У 1838 г. Кн. Гагарин је био постављен за секретара посланства у Паризу. У јесен 1843 г. није се јавио после отсуства на службу и, прешавши у католицизам, ступио је у ред језуита. Разгорушањен, император Никола I, за казну, наредио је да се кн. Гагарин лиши огромних поседа и на свагда му забранио улазак у Русију. Одузет му је дипломатски пасош и издат му је други, у којем је било означено да „Ив. Серг. Гагарин (без ознаке титула) борави у иностранству без права повратка у Русију”. У 1861 г. у часопису „Кореспондент” Гагарин је штампао позната писма Чаадајева, због којег је Никола I наредио да се Чаадајев огласи за лудог. *Oeuvres choisies* Чаадајева, објављена у 1862 г., Гагарин је широко разишиљао. Добио их је и Херцен. У писму Огареву од 14 јуна он је саопштио: „Кн. Гагарин ми је послао писмо с великим симпатијама (узгред, и оно је сачувано заједно с писмима Печерина) и пише да ми је послао Чаадајевићева *одабрана дела*...” (Сабрана дела, т. XV, стр. 210). Одговор Херценов на ово писмо, а и подробности о Гагаринову архиву наштампани су у чланку Јак. Половског („Послед. Нов.” од 14 новембра 1929 г.).

варате, кад мислите да је мој прилог дошао из **другог** табора. Ах, заборавимо те разлике. Das Jahrhundert ist meinem Ideale nicht reif — век мог идеала још није сазрео. Остављајам Вам пуну слободу да објавите од кога сте добили ону фунту, и, признајем, поносим се што је моја пошиљка бр. 1. Ако ми прилике допусте, после месец дана послаћу опет толико". Друга половина писма говори о саучешћу које пољски устанак буди у Енглеској. „Не могу Вам описати, колико живо учешће узимају овде сви у херојском устанку Пољака. Ми знамо и радујемо се што је све свештенство на страни народа. Говори се да је папа врло добро одговорио руском посланику у Риму. Надам се, да у делу Пољака Пија IX неће обманути, као што су обманули несрећног Глигорија XVI. Без сумње, читам „Общее Вече" и потпуно сам убеђен да данас никакво државно уређење није могућно без неограничене слободе савести."

Последње речи о „Општем већу" гоне на помисао да је извештај о пријему прилога за „Општи фонд" написао не Херцен, већ Огарев. При том је Огарев, што је сасвим могућно, дирнуо највећма болно место Печерина, предложивши му да раскине с католицизмом и да узме учешће у оном политичком раду који је водила група „Колокол". Печерин је одговорио Огареву дугачким писмом од 13 марта. Судећи по почетку писма, Огарев се негде састао с Печерином. „Нисте ми сасвим непознати. Упознао сам се с вама пре неколико месеци. (Истина, није искључено, да овде Печерин има у виду не лично познанство). Врло добро се сећам оног плавокосог младића, кога деда Немац умало што није удавио у реци Москви. Ето видите да смо стари познаници. Ја сам с великом пажњом читао Ваше чланке у „Поларној звезди", „Колоколу" и „Општем већу", и, признајем, волим Вашу јасну искрену руску реч".

Даље иде дуго размишљање о могућности спајања католицизма и политичке слободе, — тема која је непрестано занимала Печерина. „Али реците, молим Вас, је ли могућно да Ви одиста мислите да се католичка вера и грађанска слобода узајамно искључују. Је ли могућно да и Ви верујете у ону стару предрасуду да католички свештеник неизбежно мора бити апсолутиста и непријатељ слободе? Овде бар ми не делимо то мишљење. Ја не припадам никаквој **државној** цркви, и рећи ћу Вам отворено да би у мојим очима то било највећа несрећа за католичку цркву, ако би она гдегод, у којој било држави, била државна. Најбоље је за њу како је у Енглеској и у Америци. Уосталом, приближава се време и оно, можда, није далеко, кад ће католичка црква бити принуђена да се баци у наручје демократије: тада ће за њу почети нов живот и она ће у снажном загрљају народа обновити своју орловску младост. А дотле останимо сваки при свом веровању и послужимо

отаџбини према својим силама. Запишите ме у старообрјатце, расколнике, духоворце, квекере — како год хоћете; и као што њима дајете потпуну слободу да остану при својим веровањима, дајте и мени исту слободу; и, зато што сам католички свештеник, не лишавајте ме права да се зовем Русом и да саосећам и, према својој снази, сарађујем с људима „Земље и Слободе”. „Земља и Слобода” су, у мојим очима, висок идеал друштвеног уређења; ја сам веома пажљиво читао Ваше изванредне чланке о том предмету, и, признајем, никако не разумем какве ту може бити противречности са догматима католичке вере. Зар се то земаљско благостање које Ви желите да постигнете, не може сложити с надом на будући живот. Мени се чини да је чак потребна нада на будућа блага, да се не би људи устојали у китајском благостању. Признајте бар да је у Пољској католичка вера главни извор херојских подвига народа”.

Други део писма је чисто аутобиографски и на многим местима подудара се с примедбама „Загробних бележака”. — „Ах, кад бисте знали историју мог живота, Ви би у њој видели чудно логичан пут Провиђења. Ваш пријатељ (Херцен?) у писму руској дами рекао је: „Како да се верује?” А ја ћу рећи: „Како да се не верује, кад Вас непобедива сила принуђава на то!” Од утробе своје матере ја сам веровао у Невидљиво, тражио сам га и волео сам га. Жудео сам за истином и правосуђем. Како да не верујем, кад сам, тако рећи, чуо брујање те невидљиве силе око себе... У степама Јужне Русије често сам посматрао залазак сунца, спуштао сам се на колена и дизао руке к небу: „тамо, тамо, на запад” — докиквао ми је унутрашњи глас... Све сам прочитао, кроз све сам прошао, све сам претрпео. Прочитао сам Штраусов „Das Leben Jesus” од прве до последње стране, проучавао сам Библију, на јеврејском језику с коментаром немачких рационалиста. Читао сам Мишлеа, Жорж Сандову, а и данас чувам, као драгоценост, писмо ове велике жене једној ирској калуђерици. Био сам савестан сенсимониста, фуриериста, комуниста и логичним путем, без икаквог спољашњег утицаја, дошао сам до католицизма.*)

Печерин завршава писмо описивањем свог буђења и

*) У писму кн. П. В. Долгорукову у истој, 1863, години Печерин је мало другачије говорио о свом преласку у католицизам: „неправосуђе и ужасна несавесност у свима гранама руског живота — то је прва проповед, која је јако утицала на мене. Жудња за иностранством обузела је моју душу још од самог детињства. На запад, на запад, викao ми је тајанствен глас, и пошао сам на запад по сваку цену. Католичка вера јавила се много доцније: она је била само un corollaire, неизбежан закључак дугог логичког процеса, или, боље рећи, она је била последње прибежиште после свеопштег слома европских нада у 1848 г.” („Листак” Кн. П. В. Долгорукова, № 12).

свешћу о његовој бесплодности за руску ствар. „Пре две године раскинуо сам све своје некадашње везе и јурнуо сам у картезианску пустињу у Француској, али нисам дуго остао тамо; затим сам провео неко време код траписта у Ирској: одлучно сам зажеleo да се жив сахраним, али нисам успео: живахност мог карактера је претегла. Ја нисам могао живети без службе човечанству — и сад служим страдајућем човечанству и радим заједнички са милосрдним сестрама у болници.

Излазим из гроба и видим свитање Руског дана. Али шта могу овде да радим. Сећам се Хорацијевих стихова *Vitae summa brevis spem nos vetut incoare longam*.

Не знам и зашто сам се уједаред сетио стихова Жуковског које сам читао пре 30 година, они ми често брује у глави.

„Кад јунак у боју побледи
И судни домовине куће час,
Прихватићеш моју заставу у руке,
У плач ћеш претворити тријумф”.

Боже мој, да страшна безумља. Мени је 55 година. Ово је, зацело, старачко бунцање, тепање подетињала старца. Како му драго, али ја верујем, по Светом писму, да Бог понекад бира најпрезреније и најништавије да би их употребио као оруђе за постизавање великих циљева; верујем да ће ме иста она рука која ме је досад водила, довести до жељеног краја, где ће се све решити, све објаснити, и све наградити. Где, кад, како — не знам; али макар какав био мој крај, Ви можете написати на мом гробу историју мог живота у овим последњим речима Глигорија VII: *Dilexi iustitiam et odivi iniquitatem, et propterea morior in exilio*. (Волео сам правду и мрзео безаконје и зато умирем у изгнанству).

Описујући своју младост, проведenu у касарни крај Одесе (отац П. је био официр), Печерин се сећао: „пуковски лекар Зомер (разуме се, Немац), који се бринуо о здрављу моје матере, рекао је једаред: „ово дете ће бити или песник или глумац”. Дobar пророк. Уосталом, он, може бити, и није потпуно погрешно. Ја сам одиста био песник — не у стиховима, већ стварно. Под утицајем вишег надахнућа, ја сам замислио и развио другу поему живота и, по свима правилима уметности, одржао сам у њој савршено јединство. И поред разноврсности догађаја, једна идеја влада над свим — то је непобедива вера у ону невидљиву силу која ме је одазвала на запад и сад ме невидљивим путем води неком вишем циљу, где ће све решити, све објаснити и све наградити” (Загробне белешке стр. 16—17).

Мисли о слободи религије и посебице католицизма у тој истој, 1863. години Печерин је морао изнети и јавно.

Повод за то иступање била је полемика између Каткова и Погодина. У августу, претресајући у ступцима „Московских ведомости“ питање о религиозној слободи и о пољском католицизму, Катков се топло изразио о Печерину и поставио питање о његовом повратку у Русију. Лако је могућно да су гледишта Печерина дошла до Каткова преко неког од Печеринових пријатеља. „Изграђен и развијен ум, писао је Катков, спасао је Печерина од занесењаштва, у које често падају новобраћени. Он тихо исповеда своју веру и моли се, служи у болници, тешећи паћенике и исповедајући оне који одлазе у вечност. Али, предан делу свог црквеног службовања, он се, може бити, не без туге сећа своје далеке отаџбине. Је ли могућно да некакав ксендз Мацкевич, који предводи чете бунтовника у Литви, има више права да живи и попује у Русији, него ли на пр. Печерин“.

На ове речи Катков је добио на страницама тих истих „Московских ведомости“ оштар одговор од Погодина, који се завршавао оваквом одлучном изјавом: „Печерина ни по коју цену нећу пустити да живи и свештеникује у Русији, јер би он привукао к себи још више прозелита, него ка грчком језику“.

Кн. П. В. Долгоруков, познати емигрант и издавач „Листка“, сву ову полемику упутио је у исечцима Печерину, иако се с њим није познавао раније. Печерин се одлучио да иступи јавно са дугим писмом, које је штампано у 12-ом броју „Листка“ од 23 септембра 1863 г. (— писмо је датирано 7 септембра и прештампано је у потпуности у Гершензоновој књизи, стр. 191—193). У том писму Печерин пре свега одговара Каткову и указује да би он желео наћи католичке свештенике, одане апсолутизму. О себи одлучно вели: „никад нисам био и нећу бити веран поданик. Ја живо симпатишем херојским подвизима и патњама католичког свештенства у Пољској: кад бих био на њиховом месту, ја бих деловао како они делују, само ако би ми Бог даровао њихову величину енергије и вере. Никад нисам мислио да би католичка религија, у којој било земљи, морала служити као ослонац апсолутизму и помагати Нерону да казни непослушне хришћане“. Одговарајући Погодину, Печерин иронично примећује да Погодин има потпуно право: ничега паметног не би било од његовог повратка. „Ако се, услед неког великог преврата, врата отаџбине отворе преда мном, ја још сад објављујем да се придружујем, не старој Русији, већ младој, и сад с пламеним учешћем пружам руку братства младом поколењу, драгој руској омладини, и хтео бих да их загрлим у име будућности, у име слободе савести и земаљског сабора“. Писмо се завршује напоменом да знање матерњег језика он подржава само читањем „Колокола“ и других дела Херцена, чији неупоредиви таленат он обожава, и поред разлике у мишљењу.

Може се мислити да је на писмо од 13 марта Огарев опет одговорио енергичним позивом да раскине с католицизмом и да узме учешће у револуционарном раду. И Печерину ништа није остајало да учини, него да одговори с потпуном отвореношћу, што је и учинио у писму од 6 априла. То писмо је, вероватно, било последње, које је послано Огареву. Оно се почиње причањем о томе како је он 1839 г. у Лијежу, кад је Печерин био поштен сен-симониста, пустио браду и носио дугу косу — срео на улици човека са дететом на рукама. Малишан се нагао к Печерину, али је отац гласно рекао: *Ne le regarde pas, mon enfant, c'est un fou* — не гледај га, душо, он је луд¹. Те речи су се утиснуле у моје сећање (уосталом, у „Загробним белешкама“ Печерин два пута прича ову сцену): оне су ласкале мојој таштини; чинило ми се да страдам за истину. А сад ми се чини да је тај грађанин (*bourgeois*) говорио истину. Стога сам мислио да ћете се и Ви, прочитавши моје писмо, сложити са оним грађанином и рећи: *Laissons le, c'est un fou* — оставите га, он је луд. Али преварио сам се, и сад морам двојно да Вам захвалим и за Ваше пријатељско писмо и за послату ми Вашу брошуру, коју ћу читати и проучавати с највећом пажњом². Даље долази одговор на питање Огарева. — „Коначно дело краси. Одавно никоме нисам писао с оваквим осећањем с каквим пишем Вама. Ви, изгледа, чекате од мене категоричан одговор. А зашто и да Вам га не дам? Да се враћам руском народу, о томе нема никакве сумње. Јер то је био један од узрока због којих сам побегао из пустиње. Чинило ми се да ме света дужност зове да узмем макар какво учешће у препороду своје отаџбине. Од свег срца сам готов да потпишем Ваш програм. Ја врло добро схватам, како католички свештеник руске крви може постати примиритељ завађених племена. То је лепо у теорији, али где је практична примена. Како, где и кад. Та ми још нисмо у Русији — ми смо од ње раздвојени китајским зидом. Е, кад би Русија била као што је Енглеска, где свако може слободно да шета, да говори и да ради што жели и да служи отаџбини на слободно изабраном пољу, ја бих се, може бити, одмах прихватио посла на свој начин. Али шта могу радити у Русији? Мени изгледа да Ви продајете медведову кожу, а медвед је још жив и здрав — погледајте, како ломе кости Пољацима. Уосталом, и ја сам скептик своје врсте. „Крајеви и почетци“ г. Херцена потсетили су ме на Дон-Кихота. Та ја сам целог свог живота био прави Дон-Кихот. Ја сам све примао као чисто злато, свуда сам видео врлину и лепоту, и где их никако није било, ја сам их стварао у својој уобразиљи и клањао сам се тим својим творевинама. Колико сам ветрењача ја сматрао за динове! Колико сам Дулчинеа обожавао као идеалне принцезе! Ето зашто ми је, после толиких искустава — тешко да се одлучим на какву

било делатност. Ја необично ценим свој садашњи положај: живим у потпуној осами и потпуно независан, — пола с науком, пола с хришћанском љубављу, ја живим у оном блаженству, које нам Данте приказује као суштину раја . . . Али ја се стварно враћам руском народу. Ето зашто сам се претплатио на „Колокол“ — то је **прво** прилог искреном уважењу према талентима његових издавача; а **друго** ја сам **с Ваше стране** очекивао спасење Израиља. Мени се чини да од свих студената што су били са мном у Берлину, **само** сам ја сачувао непромењена своја **политичка** убеђења. Што сам тада мислио, мислим и сад. Почетак мојих религиозних веровања припада тој истој епоси. — Ви ћете га наћи у *Paroles d'un croyant* од Ламенеа. Ма како Вам то изгледало необјашњиво, то је истина. Рекао сам што ми је било на срцу . . .”

За Печерина круг се затварао. „Речи верујућег”, које су га нагнале да бежи из Русије у 1836 г., после 28 година су биле она преграда која је зауставила његов духовни повратак отаџбини. Пут Херцена — Огарева показао се Печерину претежак. Огарев тешко да је одговорио на ово писмо, пошто је јасно схватио да је немогућно ишчупати Печерина „из смрдљивог гроба”.

После две недеље од овога писма Огареву Печерин је покушао да Херцена изазове на дописивање. Шаљући две фунте за „Општи фонд”, он је 20 априла писао Херцену: „Овај пут шаљем Вам две лепте (две фунте): то је некако у сагласности с јеванђељем. Молим Вас да их примите као **симбол** дубоког учествовања, које узимам у руском делу — у делу *Земље и слободе*. Није потребно да Вас питам, јесте ли читали Мишелову *La Pologne*. Да дубоког разумевања Русије! А ја сам је пре 30 година схватио у длаку овако како је Мишле сад схвата. Ваша дела су ме вратила Русији, али, признајем, понекад још избије старо осећање, особито кад гледам данашње догађаје. Уосталом, причекајмо: да видимо, шта ће рећи руски народ: време је да се и његов глас чује!” Херцен такође, као и Огарев, тешко да је одговорио на ово писмо.

На овоме су се прекинула писмена општења Печерина са уредницима „Колокола”. Печерин није могао прескочити натраг ону границу која га је довела у крило католичке цркве. Али, пробуђен догађајима и живом речи Херценовом, „туга за отаџбином” није га остављала у току последњих двадесет година његова живота.

Последњих дана августа 1865 г. И. С. Аксаков, који је у то време издавао новине „День”, добио је писмо из Дублина с прилогом дуге песме и посетнице — *Res-d Vladimir Petcherine*, на којој је било написано: „Поштовани господине. Племенити дух Вашег листа одавно привлачи моју пажњу, иако, нажалост, немам увек прилику да га читам.

Осем тога, тамо се често наилази на мени мило име Ф. В. Чижова. Неизбежна судбина — *inevitabile fatum* — раздваја ме од отаџбине, али приложена песма ће Вам показати да нисам заборавио руски језик и руске бриге. Ни сам себи не могу да објасним зашто Вам шаљем ове стихове. То је неко нејасно осећање — или просто жеља да пошљем у отаџбину макар један узгредан умирући звук . . .”

Песма без натписа, почињала се речима:

„Не погиб я средь крушенья,
Не пришел еще мой час.
И средь бурного волненья
Мой светильник не погас.“

Нисам погинуо у бродолому,
Још није дошао мој час,
И у бурним таласима
Мој светионик се није угасио.

Под видом скитнице песник Печерин слика цео свој живот и завршује овом тужном строфом:

„И теперь бездомным сиротою
По миру один брожу,
Сладкого ищу покою —
И нигде не нахожу.“

И сад к'о бескућник и сирота,
Сам лутам по свету,
Слатки тражим мир,
И нигда га не налазим.

Песма је штампана у 29 броју „Дня” од 2 септембра и праћена топлим речима Аксакова: „то наш брат тугује и пати, то се рођена наша душа удара, као птица у кавезу, чами, јечи и гине. Он је наш, наш, наш — чак под латинским фраком — он има пуно право на наше саучешће и самилост. Је ли могућно да за њега нема повратка? Да ли је доцкан, доцкан?... Русија ће опростити заблуде, којима је повод тако чист и узвишен, она ће оцениити страсну, некористољубиву жудњу за истином, она ће с љубављу раширити руке и примити у загрљај свога заведеног сина . . .

Ове речи Аксакова нису утицале на Печеринову судбину. Оне су само дале могућност његовом старом пријатељу Никитенку да обнови с њим дописивање. Живахнуло је и никад непрекидано дописивање са Чижовом и рођаком, по молби којих је Печерин и почео писати своју аутобиографију, надајући се да ће она бити штампана у Русији. Али Чижов је успео да штампа само један одломак — успомене о бароници Розенкамф („Руски архив”, 1870 г.). Даље објављивање наишло је на сметње од стране руске цензуре, што је изазвало жучан одзив Печерина, у којем је свом са-

ставу дао име „Загробне белешке Владимира Сергејева сина Печерина“. — „И тако, писао је, захваљујући цензури моје белешке добијају висок естетски карактер. Оне се пишу у правом уметничком духу, т.ј. потпуно незаинтересовано, без и најмање наде на награду у земаљском животу. Нико их неће прочитати, нико их неће ни похвалити, ни покудити . . . Сад упућујем своје белешке непосредно на име потомства; иако, истину да речем, писма на ту адресу не приспеју увек, — вероватно због нехата поште, особито у Русији . . . (стр. 165),

Последње 23 године свог живота Печерин је проживео у тишини дублинске болнице Mater Misericordine, занимајући се делом милосрђа и све слободно време посвећујући науци. Највише га је занимала историја религије: ради тога је учио санскритски, арапски и персиски језик (класичне језике и јеврејски знао је раније). Може се мислити да интересовање за Русију, које се онако необично разбуктало у почетку шездесетих година — није престајало, и он га је одржавао читањем руских писаца. У писмима Никитенку сваки час се наилази на одзив о прочитаним руским књигама. У последњих десет година живота код Печерина се испољило интересовање за материјалистичка учења: он је проучавао Бихнера, Фајербаха и др. Је ли ово интересовање било просто чежња за знањем или је обележавало нов духовни прелом — тешко је казати, због отсуства података о последњим годинама Печеринова живота.

Умро је 17 априла 1885 г., у 79 својој години, надживевши, изгледа, све своје кореспонденте. Печерин је укопан на Гласневинском гробљу у Дублину, недалеко од гроба вође ирског покрета Даниела О'Конела.

Mark Slonjim

(Prevela Ljudmila Mihajlović)

JEDAN LENJINOV PRETHODNIK

Ljennin je jedinstven i nenadmašan... On je osnivač nove religije... On je tvorac boljševičke države, teoretičar i praktičar ruske diktature... Učitelj i vodja, čije je ime sveto, čije reči rešavaju sve sporove... Tako misle, ili treba da misle one hiljade ljudi što prolaze pokraj Lenjinove mumije u staklenom sanduku, izloženom u moskovskom mauzoleju na poklonjenje.

Ali da li je zbilja Lenjin bio jedinstvena pojava u ruskoj revoluciji? Je li moguće da je njegova pojava među ruskim socijalistima neočekivana i čak neobjašnjiva pojava, koja u skoroj prošlosti nije imala nikakvih presedana niti analogije? Zar nisu i pre u revolucionarnom pokretu bili ukupno sjedinjeni lukavstvo, nepomirljivost, nemilosrdnost i doktrinarstvo, koje se danas naziva lenjinizmom?

Današnji učenici Lenjina njegov rod izvode tek od Marksa i Engelsa. Ali oni zaboravljaju jednog pretka, čije je ime manje poznato, ali po duhu i praktici mnogo bliže Lenjinu nego što je to pisac „Kapitala”. Pedeset godina pre nego što je Lenjin došao na vlast, jedan drugi čovek, koji je po svom karakteru bio mnogo istaknutiji nego li vodja boljševizma, formulisao je gledište i stavove, koje sad komunistička stranka sprovodi u život počev od 1918 god.

Život i učenje toga čoveka liče na roman. Ali zar i istorija Rusije u poslednje doba ne izgleda po nekad kao fantastični stvor neke strašne i tragične mašte? Da nema sličnosti među Lenjinovim delom i životom i mislima onoga koji je u istoriji ruskoga društvenoga pokreta nesumnjivi i očiti prethodnik Lenjina? Čitalac će sam umeti da izvede zaključke kad se upozna sa istorijom Sergija Nečajeva. Moj je zadatak ograničen: imam da dam objektivnu predstavu života i dela toga strašnoga i izvanrednoga čoveka, na osnovu onih dokumenata koji su u poslednje vreme objavljeni. Dovoljno će biti nepristrasno izlaganje pa da se reši da li Nečajev zaslužuje počasno mesto u onoj galeriji slika predaka, koju boljševici od nekog vremena stvaraju s većim ili manjim pravom.

*

Sergije Genadijevič Nečajev rodio se 20 septembra 1847 g. u fabričkom selu Ivanovu, koje se docnije pročulo kao Ivanovo Voznesensk, i zbog razvitka tkačke industrije nazvano

ruskim Mančestrom. Sergijeva mati bila je iz kmetskog staleža, švalja, a otac moler; otac mu je često menjao profesiju na druge zanate, naročito kad u kući nije bilo hleba. Tako se mali Sergije vaspitao u nemaštini, u 12 godini postao momak u gospodskoj pisarnici, okusio batine, prutove i samovolju nadzornika. Zatim je dospao u seosku školu, i tu se istakao kao pametan i sposoban djak. Učitelj Dementijev nije mogao dovoljno da ga se nahvali, a kad je u selo došao narodni književnik Nefedov, uzeo je na se da prosvetljuje molerovog sina i da ga upozna sa najboljim delima ruske književnosti, a naročito s „tajnim“ knjigama, zabranjenim delima Puškina, Hercena i Belinskoga.

Nečajev je imao 14 godina kad je 1861 godine prestalo seljačko ropstvo. Njegova je mladost protekla u doba velikog društvenog uznemirenja i nadanja. I Nečajev je imao svoje snove: učiti i postati čovek. U prkos nemaštini, teškim okolnostima za učenje, molerov sin je sa upornošću neobičnom i za svoje godine čitao, učio i svojom sredjenošću i upornošću iznenadjivao one koji su ga poznavali. On je svom cilju išao s čvrstinom i energijom u kojima je bilo nečega fanatičnog.

Pošto se bio odlučio da postane učitelj i položio odgovarajući ispit za učiteljski institut, Nečajev je 1865 gd. otišao gotovo bez pet para pravo u Moskvu, a zatim u Petrograd.

U prestonici je omah dopao u studentske krugove i bio tamo vrlo ljubazno primljen: ta on je bio iz naroda, a studentska omladina toga doba sanjala je o radu za narod, obuzeta opštim društvenim poletom ona rešava budućnost Rusije. U celoj zemlji vatreno se raspravlja. Ropstvo je ukinuto, dat je početak reforama; ali su tu carski savetnici i birokrate stali na pola puta. „Narod je oslobođen, ali da li je srećan“, pita pesnik, i na to pitanje radikalna omladina toga doba daje negativan odgovor: narod je ugnjeten kao i pre, on je go i bos. Posle proleća reforama nastaje opet doba reakcije. Kako se boriti sa njom? Da li putem stvaranja društvenoga mišljenja, kao što to savetuju liberali zemci, ili putem odlučne revolucionarne borbe, kao što to predlažu neke usijane glave u socijalističkim krugovima? Omladina zahteva rad, i u aprilu 1866 g. student Karakozov puca na Aleksandra II. To je bio prvi atentat na cara. Utisak koji je on učinio bio je ogroman. Na Nečajeva je izgleda još veći utisak učinila vest o sudbini Karakozova: on je bio bačen u Aleksijevski ravelin Petropavlovske tvrđave i podvrgnut strašnom mučenju nesanicom. Čim bi sedeći na stolici zaspao (bilo mu je zabranjeno da legne), odmah su mu ulazili u čeliju, drмали ga i budili, i tako čitave dane i noći. Nešto od saslušanja, nešto od straha, mučenja, i pretnja Karakozov pade gotovo u stanje poluludila; tako ga i obesiše u Petropavlovskoj tvrđavi, dok je vikao nerazumljive reči.

Nečajev je tad prvi put čuo za ravelin Petropavlovske tvr-

djave, kome je docnije bilo sudjeno da odigra ulogu i u njegovom ličnom životu.

Posle atentata Karakozova revolucionarno raspoloženje omladine postaje čvršće, svuda se obrazuju družine koje raspravljaju politička i socijalna pitanja. Nečajev postaje faktični vođa jedne družine i stiže u njoj izuzetan položaj. U ponašanju tog mladog dvadesetogodišnjeg učitelja ima nešto što hipnotiše. Silom volje i odlučnošću, gotovo surovošću on potčinjava i čini pritisak na svoje prijatelje. U doba kad je junak Černiševskoga, Rahmetov, koji je hladnom razumu i logici potčinio sva osećanja i strasti, bio ideal omladine, Nečajev je bio ovaploćenje tog novog čoveka, kod koga su um i volja bili u potpunosti u harmoniji.

1867 g. Nečajev ne samo da čita Babefa, nego među prijateljima bira one koji bi mu docnije mogli biti od koristi. On se jednako nalazi pod utiskom Karakozova: on sad zna da se u družini Karakozova nalazio Išutin, koji se izdavao za agenta tajne organizacije. Išutin je za samog sebe govorio da je „određen” i govorio da će doći čas koji je on zvao Felicinom, kad će „određeni” izaći na ulice. Grupu prijatelja, spremnih da deluju zvao je „paklom”. Išutinov „pakao” bio je poslednja omladinska organizacija početkom šezdesetih godina. Posle atentata Karakozova zbunjena i pometena omladina uzalud je sanjala o stvaranju revolucionarne organizacije. Baš tad kod Nečajeva je sazreo plan da se organizuje nešto slično Išutinovom paklu. On je samo čekao zgodan trenutak da predje na delo. Dogadjaji 1868—1869 omogućili su mu da ostvari svoje još nedovoljno zrele planove.

*

1868—69 buknuła je pobuna među studentima petrogradskih viših škola, koji su tražili pravo zbora, svoje fondove i izvesnu autonomiju univerziteta. U desetak raznih stanova na petrogradskoj strani i Vasiljevskom ostrvu, u zadimljenim studentskim sobama vodile se vatrene prepirke. Toliko je bilo sveta da su, kako priča Vera Zasulič, „governici morali da se penju na stolice da bi bili saslušani.

Odmah se među studentima pojavile dve struje. Jednu je vodio Jezerski, i ona je stajala na umerenoj tački gledišta, predlagala da se vladi podnese peticija s molbom da se odobre menze, fondovi uzajamne pomoći i pravo zbora. Druga, radikalnija, zahtevala je javno istupanje i skoro demonstracije po ulicama naročito posle vladine naredbe da se medicinsko-hirurška akademija militarizira, a studenti potčine vojnome ustavu.

Za vreme svih tih skupova, dosta neočekivano pojavila se ličnost nepoznata vodjama studentskog pokreta. To je bio Nečajev. Sve češće i češće pojavljivalo se na zborovima njegovo malo turobno lice, s malenim udubljenim očima i dobroljubovskom bradicom. On je govorio malo, ali vrlo otsečno i odre-

djeno. Iz njega je izbijala ona samosvesna snaga pomešana s nekom tajanstvenošću, koja je raspaljivala mladu maštu njegovih slušalaca. Nečajev je zahtevao radikalne mere: potrebno je, govorio je on, organizovati demonstracije na ulicama. Nas će uhapsiti i prognati, ali nama to samo i treba. Mi ćemo poći u narod, i u njegovj sredini razvijati revolucionarnu akciju, a zatim ćemo dići bunu.

Jezerski i „umereni“ su revoltirani predlozima Nečajeva, ali puno studenata iz družine novoga vodje stoje čvrsto uz njega i agituju medju studentima. Nečajev se postepeno ističe kao vodja „levoga krila“. „Nama je zabranjeno da oslobodimo narod putem nauke“, — ponavlja on reči Bakunjina, — „ostaje nam samo da podjemo putem revolucije.“

Najzad, početkom 1869 održan je jedan veoma posećeni zbor na kome Nečajev ponovo ističe svoj program i predlaže onima koji se slažu sa njim da ga potpišu. 97 ljudi ga potpisuju, Nečajev uzima list i stavlja ga u džep.

Odmah posle toga Nečajeva nestaje. Njegovi prijatelji i sestra, koja je baš tad došla u Petrograd, uznemireni njegovim nestankom, svud se raspituju o njemu, odlaze čak u policiju u strašno Treće Odeljenje, koje je tad vršilo funkciju bezbednosti. Ali i na svim tim zvaničnim mestima ništa se ne zna o Nečajevu, policija izjavljuje da on nije u spisku uhapšenih.

Ali baš u to doba stiže pisamce na ime Vere Zasulić, koja je vrlo dobro poznavala Nečajeva, on ga je tobož iz zatvoreničkih kola bacio na ulicu a jedan joj slučajni prolaznik poslao. U ceduljici se veli da se on, Nečajev nalazi u Petropavlovskoj tvrđavi pod najstrožim nadzorom i da ga sad proteruju u Sibir.

Ta se vest odmah pročula medju studentima i izazvala tim veće uzbuđenje što je policija ponovo dala odrećan odgovor na molbu rodjaka za obaveštenje o hapšeniku. Tajanstvenost hapšenja i surova kazna kojom je Nečajev kažnjen podigla je jako njegov prestiž u očima omladine. Studenti su se sve više bunili pod uticajem pretresa i hapšenja koji su u to vreme besneli u prestonici. Nema sumnje Nečajev je bio žrtva svoje sopstvene odvažnosti i radikalizma.

To se sve događalo početkom februara, u martu bliski Nečajevu ljudi dobiše od njega pismo iz inostranstva, u kom je javljao da je pobjegao i da se sad nalazi u Švajcarskoj. U vezi s tim pismom i zbog veze s emigrantima njegova sestra, sa kojom je on bio blizak i mnogi njegovi poznanici bili su uhapšeni i odvedeni u Litavski zamak.

Šta je to bilo s Nečajevom za kratko vreme od januara do marta 1869 god.?

Danas mi to tačno znamo jer se u našim rukama nalaze danas i dokumenta Trećega Odeljenja, i arhiva petrogradske policije i čitav niz istoriskih svedodžaba koji bacaju svetlost na tu prvu i tamnu glavu delatnosti Nečajeva.

Nečajev nije bio uhapšen, on nije bio u Petropavlovskoj tvrđavi, nije bacao pisamce iz zatvoreničkih kola, niti je bežao na putu za Sibir prosto zato što nije tamo ni poveden. Jedino što se može pretpostaviti, to je da je Nečajev bio zadržan nekoliko sati u nekom policijskom kvartu da se legitimise, jer se čuveni list sa 97 potpisa našao u Trećem Odeljenju, i studenti su hapšeni po tom spisku. To je, tako reći najpovoljnija hipoteza za Nečajeva. Može li čovek biti uveren da Nečajev sam nije dao taj list Trećem Odeljenju kako bi izazvao hapšenja i usuo masla u oganj studentskih pobuna.

Ta pretpostavka nije neverovatna. Jer je Nečajev, kako se sada dokazalo, izmislio istoriju sa hapšenjem, i sa Petropavlovskom tvrđavom i sa pisamcetom Veri Zasulić, kako bi sebe s jedne strane ovio legendom i time podigao svoj revolucionarni autoritet, a s druge kako bi i sam učestvovao u pobunama i opozicionom raspoloženju studenata. Kao što ćemo kasnije videti, bila je to obična njegova taktika. Neki njegovi prijatelji već su bili posumnjali u nju, na primer: Ametistov, koji mu je bio odan, pa i sama Vera Zasulić, kojoj je on jednom izjavio ljubav, a kad je mlada devojka posumnjala u osećanja Nečajeva i potrebu takvoga objašnjenja, on joj je otvoreno priznao da se tu ne tiče ljubavi nego mogućnosti da je tim putem jače veže za sebe i pomoću toga osposobi za izvršenje njegovih ličnih revolucionarnih namera.

U svakom slučaju, dok su se o Nečajevu pronosile najnemogućnije vesti i njegova ličnost dobijala legendarne mučeničke oblike za ideju, a on pošto je od svojih stvari uzeo sa sobom sve što mu je moglo biti od koristi za odavno namjeravani put u inostranstvo, čak i rečnike razgovora francuskih i nemačkih, otputovao je u Moskvu, a odande u Odesu. Iz Odesa nameravao je da predje u Tursku ili Austriju, ali taj mu pokušaj nije uspeo, morao se ponovo vratiti u Moskvu, dobiti tamo pasoš na ime Nikolajeva, koji mu je tajno nabavio jedan stari prijatelj što ga je obožavao. S tim pasošem Nečajev je legalnim putem prešao u inostranstvo.

Kad je u februaru 1869 godine njegova sestra obijala sve pragove policijskih kvartova da dozna što o nestalom bratu, činovnik Trećega Odeljenja razdražen dosadnom posetiteljkom napisao na obaveštajnom listu o učitelju Nečajevu: „njegova ličnost jedva da zaslužuje neku pažnju”. Da je on mogao predvideti kako će se docnije tom ličnosti interesovati imperator Aleksandar II, i kad bi znao kakvi planovi sazrevaju u glavi nestaloga učitelja teško da bi napisao svojim gušćim perom nepreznice reči na zvaničnom dokumentu.

*

A plan i program Nečajeva bio je potpuno odredjen i praktičan. On se bio odlučio da postane vodj revolucionarnoga pokreta u Rusiji, ili bolje reći vodj one revolucionarne organizacije, koju je hteo da osnuje. Zato je trebao da dobije potpo-

ru od emigranata, koji su među omladinom i inteligencijom uživali ogromno poštovanje i popularnost. To se naročito odnosilo na Bakunjinu, koji je postao slavan zbog svog begstva iz Sibira i svoje delatnosti za vreme revolucije 1848 god. u Nemačkoj i slovenskim zemljama i svoje propagande revolucionarnog socijalizma, koju je neprestano vodio iz Ženeve. Nečajev se pojavljuje u Ženevi. Za Bakunjinu njegov dolazak je čitav događaj. On je već čuo o Nečajevu kao vodji studenata. Njemu su već pisali pisma s preporukama koje je Nečajev ranije bio spremio. Stari revolucionar s oduševljenjem sluša svog mladog učenika, koji mu priča fantastičnu priču o hapšenju, begstvu i doživljajima. Još sa većim oduševljenjem saznaje da Nečajev stoji na čelu velike revolucionarne organizacije, koja očekuje od emigranata pomoć i koja je delegirala njega, Nečajeva u inostranstvo. Organizacija raspolaže snagom i vezama, ali joj nedostaje moralnoga autoriteta i tobož blagoslova od priznatih vođa. Ubrzo je postignut potpun sporazum: Bakunjin daje „tigriću“, kako on zove Nečajeva, mandat u ime Univerzalnog Revolucionarnog Saveza (Alliance Revolutionnaire Universelle) koji glasi: „Donosilac ovoga, N 2771 je jedan od poverljivih predstavnika ruskoga odeljenja Univerzalnog Revolucionarnog Saveza“. Ispod toga je stajao pečat i potpis Bakunjinov.

Onoga momenta kad je Bakunjin potpisivao tu hartiju, verujući duboko da time pomaže rusku revoluciju, Univerzalni Savez postojao je u stvari isto onako malo kao i zamišljena organizacija, o kojoj je Nečajev toliko pričao Bakunjinu. Ali ako se Bakunjin rešio na to, ako je on i u drugim stvarima potpuno pomagao Nečajeva, nije to bilo izazvano samo ličnim uticajem Nečajeva, niti njegovom magnetskom snagom, čije su dejstvo osećali svi koji su ga okružavali, nego time što je Nečajev za Bakunjinu bio živa vest iz Rusije, od koje je on, emigrant, ipak bio odeljen visokim zidom. Pored toga, Nečajev, dete naroda, potvrdio je Bakunjinovu teoriju da je dovoljno samo jedna iskra pa da bukne barut narodnoga gnjeva i osvetе. Kao i Bakunjin, i on je izjavljivao da će smela i odlučna manjina moći da izazove pokret mase i obori postojeći poredak. Pa kako da se ne poveruje u to što se želi verovati? I sa svom strašću svoga neuzdržljivoga temperamenta, i sa svom naivnošću svoje iskrenosti, Bakunjin, buntovnik, idealist i fantasta, baca se u novu avanturu.

On pomaže Nečajevu da napiše „Katihizis revolucionara“ da u Ženevi štampa prvi broj lista „Narodni sud“ i da izradi „Program revolucionarne akcije“. Uprkos mišljenju nekih istoričara, Bakunjinova uloga u svim tim pisarijama Nečajeva nije velika: Nečajev samostalno formuliše svoje gledište.

Posle pet meseci sve je bilo gotovo, i Nečajev rešava da se vrati u Rusiju da „dela“. I zaista avgusta 1869 Nečajev se pojavljuje u Moskvi. Prolog je svršen, sad počinje prvi čin Nečajevljeve drame.

*

Nečajev dolazi u Moskvu pod tuđim imenom i nastanjuje se kod tipičnog idealiste inteligenta Uspenskog, kome poverava svoju tajnu i pokazuje mu dokumenat potpisan od Bakunjinu. Nečajev daje Uspenskom da shvati da iza njega stoji jaka organizacija koja ima svoje ljude i u Rusiji i u inostranstvu. Uspenski je toliko potresen da je spreman bez pogovora da se potčinjava Nečajevu i da ga dovede u vezu sa studentskim krugovima, koji su postojali u to vreme u Moskvi. Naročitu pažnju poklanja Nečajev krugu samobrazovanja, koji su osnovali studenti poljoprivredne Petrovsko-Razumovske akademije. Pretstavljen pod imenom Pavlova, Nečajev im priča o jednom izvanrednom čoveku, pravom vodji, koji je prošle godine bio uhapšen u Petrogradu i proteran u Sibir, i po vestima koje kruže udavljen na putu. Taj junak kome je čak pesnik Ogarev posvetio jednu pesmu u „Narodnom Sudu“ zove se Nečajev. I Pavlov govori s velikim oduševljenjem o Nečajevu, pokazuje sakupljenima revolucionarne novine.

Ne gubeći ni jednoga trenutka, radeći po šesnaest sati na dan, pobudjujući sveopšte čudjenje svojim neumornim radom i izdržljivošću, Nečajev pristupa organizaciji društva „Sekira“ ili Narodni sud. On ne saziva zborove, sa svakim razgovara posebno, u tajnosti, i obaveštava ga o organizaciji. Za kratko vreme stvara nekoliko ćelija, od kojih svaka broji od pet do deset ljudi. Članovi petorke poznaju se samo uzajamno, i samo jedan od njih vezan je s predstavnikom druge petorke, a sve ukupno ujedinjuje jedan tajanstveni komitet čiji je delegat Nečajev. U ime tog svemoćnog, sveprisutnog komiteta Nečajev izdaje naredbe, rešava sporove i ustanovljava program akcije. Sve to ide kao podmazano, tim pre što Komitet postoji samo u mašti Nečajeva, a sve se odluke tajanstvene organizacije primaju u njegovoj malenoj sobici. On svu svoju delatnost obavlja neobičnom tajanstvenošću, i kontroliše članove petorke, ne prezajući od laži i zastrašivanja. Da bi povećao autoritet Komiteta, ponekad javlja o dolasku „revizora“. Revizorovu ulogu igrao je Nečajevu slepo odani malogradjanin Nikolajev, koji je s važnim izgledom posetio nekoliko skupova tih kružoka. Jednom drugom prilikom bio je to prijatelj Nečajeva Lihutin, pozvat iz Petrograda, koji je putem pretnji i prevare izmamio novac od nekoga trgovca, naravno po naredbi i uputstvima Nečajeva. Isti Nikolajev pod drugim okolnostima i pred drugim ličnostima bio je pretstavljen kao predstavnik radnika Tulske fabrike oružja, koji su tobož sanjali o pobuni.

Sve je to bilo odigrano za čudo tačno, svi su detalji bili predviđeni. Čak su i zamerke članovima petoraka činjene na naročitoj plavoj hartiji u ime Komiteta. Disciplina je bila besprekorna, a nekima od posvećenih pod pretnjom kazne bilo je povereno da je Pavlov sam Nečajev lično, koji je pobeo iz

Sibira i poslan od Univerzalnog Revolucionarnog Saveza da organizuje ustanak u Rusiji.

Ali zašto je bila potrebna Nečajevu sva ta komedija? Da nije njegov rad bio izazvan taštinom i ljubavlju prema avanturama? To bi objašnjenje bilo najprostije, ali ne bi odgovaralo stvarnosti: lukavstva, majstorije, prevare nisu kod Nečajeva bile „nadahnuta laž” ili slučajnost, one su poticale iz jednog dobro smišljenog plana, ulazili u čitav sistem njegovih ideja, bili su prirodna i neophodna posledica čitave njegove doktrine. Nečajev ih je primenjivao prosudjujući hladnokrvno kao što iskusan i pametan igrač pomiče šahovske figure po ranije pripremljenom planu.

Kakav je bio taj plan, i u čemu su se izražavale ideje i taktika tvorca i inspiratora društva „Narodni sud”?

*

Nečajev je bio praktičar revolucije. Njega su više interesovali putevi njenog ostvarenja i taktične zadaće, nego li teorijske prepirke. Njegov sektaški um nije znao za sumnje. On je bio ubedjen da on zna istinu, svu istinu i da ima prava da je propoveda drugima kao novo otkrovenje, i smatrao je za svoju dužnost da uništava one koji su bili protiv nje.

Nečajev je bio produkt Bakunjinove teze, po njemu je narod bio gotov na ustanak, jer mu je život bio težak, jer je neprestano bio ugnjetavan. U narodu postoji izvesna rasuta revolucionarna energija. Zato organizovana manjina može vrlo lako da organizuje prevrat, a mase će slepo poći za njima. Ta manjina, izjavljivao je Nečajev, treba da bude organizovana u tajno društvo, koje bazira na principu najstrože i neprikosnovene discipline. Ono mora biti centralizovano i vodjeno apsolutnom vlašću, diktaturom njegovih vodja. Putem straha, laži i pritiska vodje moraju držati u svojim rukama izvršiioce revolucionarnog programa. Tajno se društvo sastoji iz tri kruga, prvog, drugog i trećeg stepena, koji su uzajamno zakleti, povezanih izmedju sebe preko poverenih predstavnika i organizovani kao piramida koja se uzdiže ka svemoćnom Komitetu. Na praksi, osim Nečajeva drugih vodja nije bilo, u teoriji on je dopuštao mogućnost postojanja male grupice vodja, medju kojima je zadržavao za sebe mesto diktatora.

Od vodja Nečajev je zahtevao sasvim druge uslove, koje je on formulisao u „Katihizisu Revolucionara”.

„Revolucionar, piše Nečajev, ne sme imati nikakvih ličnih interesa ni poslova, ni osećanja, ni odanosti, ni imovine, pa čak ni svojih stvari. On je sav obuzet samo jednim interesom, samo jednom mislju, jednom strašću — revolucijom. On zna samo za jednu nauku — rušenje.” Zato se on bavi jedino onim što je potrebno znati za čisto fizički rušilački rad: mehanikom, fizikom, hemijom, i donekle medicinom. Nečajev naročito naginje izučavanju „žive nauke” ljudi, njihovih karaktera, njihovih nedostataka, njihovog položaja u savremenom društvu i

njihovih strasti. To je potrebno radi iskorišćenja ljudskoga materijala. Nečajev na sve gleda kao na orudje za postignuće svojih ciljeva. A pošto je revolucionaru „sve dopušteno“, pošto on ne sme da zna za sažaljenje ni milost, ni grižu savesti, on može da primeni sva sredstva, koje bude smatrao za zgodna. Revolucionar je raskinuo vezu sa zakonima, sa moralom i s predrasudama društva. Između njega i sredine u kojoj živi vodi se nemilosrdna borba na smrt. „On ne šteti državu uopšte, a sve obrazovane društvene klase posebice.“ On mrzi savremeni moral: „za njega je moralno sve ono što pomaže trijumf revolucije, a nemoralno i zločinačko ono što je ometa“. U ovoj kratkoj formuli Nečajev je potpuni prethodnik budućem „dvojnomo moralu boljševika“, koji opravdavaju osude, teror i ubistva koje su sami izvršili, ali se bune ako to rade njihovi neprijatelji.

Revolucionar, nastavlja dalje Nečajev, mora da se kloni osećajnosti, impulsivnosti i romantizma. Njegova strast treba da predje u naviku i hladni proračun. On treba da bude racionalan tvor, koji će se odreći predrasuda čovečnosti, blagosti i kolebanja. On sve odlučuje na osnovu računa. Na primer, ako je potrebno rešiti pitanje da se drug koji se nalazi u zatvoru, izbavi, onda treba izmeriti količinu energije koju valja utrošiti za to i stepen praktične koristi koju će to doneti drugovima, pa onda rešiti na odgovarajući način. Uopšte, piše diktator sedamdesetih godina, prijateljstvo jednoga revolucionara prema drugome određuje se „od kolike je koristi taj revolucionar u praktičnom delu sverušće revolucije.“ Ne treba se kolebati kad je potrebno žrtvovati čast i život druga u korist opšte stvari.

Osim revolucionara prve vrste postoje i članovi druge i treće vrste, koji nisu potpuno posvećeni u tajanstvenost revolucionarnog posla. „Na njih treba gledati kao na određeni kapital, koji se mora štedljivo trošiti“. Za iskusnog vođu ljudi su, uopšte, novac koji treba vešto puštati u obrt.

Revolucionar prodire u sve društvene krugove radi veza, i dužan je da podeli sve ljude u nekoliko kategorija prema zadatku.

Prvoj kategoriji pripadaju oni koje treba uništiti. Neophodno je potrebno sastaviti spiskove proskripcije onih neprijatelja koji se moraju odmah kazniti. Njima treba dodati i one koje treba „rashodovati“ sutra dan po revoluciji.

Licima druge kategorije život je poklonjen privremeno. Te ne treba dirati radi toga da njihova odvratna delatnost podigne narod na uzbunu. Ako neki činovnik izaziva sveopšti revolt, njega treba ostaviti na miru: što gore, tim bolje, misli Nečajev, ponekad čak je i potrebno podbadati carske satrape da što više muče narod: od toga će na kraju revolucija dobiti više. Treća kategorija se sastoji od ličnosti koje treba iskoristiti, saznati njihove tajne, i načiniti od njih robove revolucionara.

Četvrta kategorija su častoljubivi državnici i liberali. Njih

treba obmanjivati, praviti se solidaran s njima, pomagati im, a u stvari smetati im, trudeći se da ih kompromituješ i time izazoveš nered i destrukciju.

U petoj kategoriji nalaze se doktrinari i brbljivci, koje treba gurati na opasna dela prvo zato što ih ne treba žaliti, a drugo zato da se od njih stvore pravi revolucionari.

Šesta kategorija su žene: od jednih treba stvarati svoje orudje, potčinjavajući ih sebi ma i putem zaljublivanja, a druge gurati na rad.

Zadatak tajnog društva, kaže Nečajev, jeste „oslobodjenje i blagostanje naroda, to jest, običnih, prostih radnika“. Ali pošto tajno društvo smatra da je to jedino moguće uz pomoć narodne, sverušeće revolucije, ono mora da upotrebi svu snagu da uveliča nesreće i ugnjetavanja, koje će na kraju krajeva morati iscrpsti strpljenje mase i gurnuti je na ustanak. U isto vreme revolucionari moraju da dodju u dodir s onim elementima iz najnižih redova, koji su najaktivniji i najsposobniji da odmah pristupe revoluciji. Nečajev za takve smatra razbojnike, lopove, zločince, a takodje i prostitutke, uopšte sve one „koje je društvo odbacilo“ i koji radi toga osećaju prema njemu mržnju. Članovi „Narodnoga suda“ u Moskvi, po uputstvima Nečajeva, išli su čak po krčmama i raznim skrovištima pod rukovodstvom jednog od članova društva, Prižova, velikog specijaliste u tome, koji je čak napisao dragocenu knjigu: „Istorija ruskih krčmi“.

Mržnja i nasilje su poluge koje će dići Rusiju, tvrdio je Nečajev. A kad se narod podigne, treba ga povesti da razori i poruši ceo stari svet. Sledejući zavetima Bakunjinu, Nečajev je tražio revoluciju, koja će očistiti sve državne ustanove, iz temelja preokrenuti celu zemlju, njene klase, tradicije i način života. Oslanjajući se na stihije, na narodne strasti, na želju za osvetom, Nečajev propoveda „strašno, nemilosrdno i sveopšte rušenje“. Zato on i zove svoje društvo „Društvo Narodnoga suda“ a za svoj simbol uzima sekiru, koja će se šetati po glavama.

A šta će biti sutra dan, posle te nove eksplozije pugačovštine i razbojništva, šta će biti posle toga kad otupi sekira i ugasi plamen požara koji su seljaci i razbojnici potpalili, i utiša se razbešnjeno more osvete, raspojasanosti i rušenje?

Na to pitanje Nečajev ne daje odredjenog odgovora, on podvlači, da je njegov zadatak pre svega rušenje, a što se tiče pozitivnoga, izgradivačkoga rada, o njemu ima predstavu samo u opštim konturama. Ali dovoljno je samo nekoliko primera pa da se dobije pretstava o komunističkom idealu Nečajeva: on govori o radničkim zadrugama, koje će obrazovati buduće čelije vlasti („sovjeti“?), o zavodjenju prinudnoga i obavezno-ga rada, o gradjanima-bespravnicima, kojima će radi njihovog klasnog porekla biti ne samo zatvoren pristup u javna nadležstva, nego čak i zabranjeno da putuju željeznicom. (Nečajev se o

tome ovako izražava: Da upotrebljuju javne, saobraćajne puteve). Što se tiče budućega društva, ono će bazirati na prinudnoj jednakosti i spartanskoj strogoj pravičnosti.

To su bile osnove „nečajevštine”, koja je za pedeset godina pre boljševizma iznela princip neočekivan za ruski oslobodilački pokret: cilj opravdava sredstva. Iz toga principa poticalo je sve ostalo: preziranje čovekove ličnosti, beskontrolno i cinično raspolaganje „revoluciskim mesom”, najstroža centralizacija, koja ide čak do diktature grupa i pojedinaca, duboko ubedjenje da su raskol, laž, prevara, mistifikacija, mito, pritisak potpuno dopušteni jednom revolucionaru. U kratko, Nečajev je proklamovao i hteo da ostvari u revoluciji pravilo koje su s tolikim uspehom primenjivali jezuiti: „nasilje za telo, laž za dušu”.¹⁾

*

Za kratko vreme od dva meseca, Nečajev je u jesen 1869 g. uspeo da stvori nekoliko družina različitih „stepena” i da uhvati veze sa Petrogradom, odakle su mu dolazili njegovi predjašnji prijatelji. Oko sto ljudi bilo je uvučeno u mreže Nečajeva. On je nekima od njih priznao svoju tajnu: da oni rade zajedno s Nečajevom, i, naravno, pokazao im svoj dokumenat s potpisom Bakunjinu. Pravila zavere bila su strogo čuvana, i često ljudi koji su stanovali u jednom istom stanu nisu znali jedan za drugoga da je član „Društva Narodnog suda”. Nečajev je vrlo vešto to iskorišćavao: on se raspitivao, naročito kod žena, za sitne detalje iz života neofita i iznenada im ih je saopštavao. „Juče niste bili na sednici, a imali ste vremena da idete da se kartate kod Petrova” — rekao bi iznenada nekom mladom studentu, a iznenadjeni student osećao je kako njegov svaki pokret prati budno oko tajanstvenoga i sveznajućega Komiteta. Svim članovima društva činilo se da žive u nekom naročitoj ambijentu, i da iza njihovih vodja stoje moćne i organizovane sile.

Uostalom, nisu se svi članovi „Društva Narodnoga suda” lako potčinjavali režimu neme poslušnosti i slepe odanosti koji je Nečajev želeo da stvori. Jedan student poljoprivredne akademije, po imenu Ivanov, mirnog temperamenta, počeo je otvoreno da pokazuje svoje nezadovoljstvo. On se naročito bunio što je u svim sporovima, koje je Nečajev predlagao da se iznesu pred sud tajanstvenog Komiteta, ovaj Komitet stao na gledište . . . Nečajeva. Naravno, Ivanov nije znao da se to događalo prosto zato što je Nečajev i bio sam Komitet. Ipak na nekoliko skupova Ivanov istupa u opoziciju prema Nečajevu, izrazi sumnju da su radnici fabrike oružja zbilja spremni na pobunu kao što je to tvrdio Nečajev, čak je i kritikovao

¹⁾ Kao što je poznato, Dostojevski je u romanu „Zli duši” opisao „nečajevštinu” a samoga Nečajeva izneo pod imenom Petra Verhovenskoga.

metode organizacije, preteći da će da istupi i da će obrazovati svoju ličnu grupu, koja će stajati na „demokratskim načelima”. To se događalo u novembru, kad se Nečajev spremio da otputuje u Petrograd i da tamo pokuša organizovati osek „Narodnog suda”. On odloži svoje putovanje, sazva družinu prvog stepena, u koji su ulazili njegovi najbliži pomagači i predloži im da reše pitanje ubistva Ivanova. Da bi stvar ubrzao, Nečajev objavi da on ima podatke da je Ivanov izdajnik, da se sprema da „Društvo” izda policiji. Iako se nekolicina kolebala, na primer i sam Prišov, kome je bilo povereno da održava veze s lopovima i predstavnicima „dna”, Nečajev je ipak uspeo pretnjama i moralnim pritiskom da ubedi svoje drugove da je ubistvo neophodno.

Ivanovu bi upućeno pismo u kom su ga zvali da dodje na jedan važan sastanak u pećinu Petrovskoga parka, na kraju Moskve. Čim je Ivanov, koji ništa nije sumnjao ušao u pećinu, nekolicina se baci na njega i poče da ga davi. Ivanov se ote i poče da beži, ali ga Nečajev stiže i jednim metkom iz revolvera dotuče. Skoro unakaženo u borbi telo Ivanova bilo je bačeno u jezero. To se dogodilo 21 novembra 1869 god., dan kome je bilo sudjeno da odigra kobnu ulogu u životu diktatora „Narodnoga suda”.

Pošto je postigao što je hteo, Nečajev se krenuo u Petrograd. Ali nije uspeo tamo da se prihvati posla, kad mu stiže alarmantne vesti iz Moskve. Telo Ivanova bilo je izvadjeno i policija je uspela da utvrdi ličnost ubijenoga. Iz hartija nadjenih u stanu Ivanova, policija je uspela da nadje one koji su sudelovali u ubistvu i da postepeno uhapsi gotovo sve članove društva „Narodnoga suda”. Organizacija koja je s tolikom mukom i sa takvim konspirativnim dovijanjem stvarana, bila je gotovo za jednu nedelju uništena. Pretstojala su neminovna hapšenja i u Petrogradu. U štampi su se pojavili užasni podaci o ubistvu u Petrovskom parku. Bilo je pominjano i ime Nečajeva. Trebalo je bežati i spasavati se. Ovoga puta ilegalno, s velikom teškoćom Nečajev predje granicu i decembra meseca nadje se u Švajcarskoj. Naravno, opet se uputio svome učitelju i negdašnjem štićeniku, Bakunjinu.

Kad se početkom 1870 god. Nečajev pojavio u Ženevi, iako mu je organizacija bila uništena, bio je pun snage i novih planova. On se bio odlučio da zavlada emigrantskim pokretom i da ga potčini svojim ciljevima. Ali je u Ženevi bio dočekan više no hladno. Vest o metodama Nečajeva i o ubistvu nevinnog Ivanova izazvala je kod starih revolucionara i socijalista duboku odvratnost. Počeo je da spore s Nečajevom, njegovi predlozi nisu nalazili potporu, iako je bio uspeo da potčini svom uticaju neke manje važne članove ruske kolonije. U Ženevi su tad postojale dve vidjene revolucionarne emigrantske grupacije: jedna na čelu koje je stojao Bakunjin, Ogarev, El-

pidin i njihovi prijatelji. Pamteći svoj raniji odnos, nisu kitali s njm konačno nego su se trudili da utiču na njega. Druga grupa, Utin, Levaševa i drugi, sačinjavali su „Slavensku sekciju” Internacionale. Oni su se prema Nečajevu držali oštro i negativno i uvek ga grdili. Nisu ni podozrevali da je sekretar sekcije, prijatelj Utina, Serebrenikov pao u ruke Nečajevu i potajno ga obaveštavao o svemu što se u sekciji događa, čak je putovao po njegovoj poruci na račun sekcije tobož radi njenih ciljeva. Kad je video da mu vodje emigracije ne odobravaju, Nečajev odluči da dela na „svoju ruku”. On predloži Bakunjinu da osnuju revolucionarni list novcem koji se nadao da će dobiti putem šantaže: bio je nabavio intimna pisma i pretio da ih objavi u javnosti ako mu ličnost, koja je bila umešana u tu stvar ne dađe sredstava za revolucionarnu propagandu.

Glas o Nečajevu i vest da ruska vlada traži njegovu ekstradiciju, kao i legenda o njegovim doživljajima u Rusiji zainteresovali su i evropske revolucionarne borce, koji se obratiše Bakunjinu za podatke. Evo šta je Bakunjin u junu 1870 god. pisao Talandjeu (pismo br. 95): Istina je da je Nečajev čovek koji se izlaže veoma velikom gonjenju ruske vlade, koja je isposlala po svoj Evropi gomile špiuna da ga pronadju i koja traži njegovu ekstradiciju i od Švajcarske i od Nemačke. Isto tako je tačno da je Nečajev jedan od najaktivnijih i najenergичnijih ljudi, koje sam ja dosad sreo. Kad je pitanje o službenju onome što on naziva glavna stvar, on se ne koleba, ne staje ni pred čim i isto je toliko nemilosrdan prema samome sebi kao i prema drugima. Ta važna osobina privukla me je njemu i primoravala me da već duže vreme tražim savez sa njim. On je fanatik, vrlo odan stvari, i u isti mah fanatik opasan tako da savez s njim može imati opasne posledice. Istina, po njegovom mišljenju, uzajamno poverenje, ozbiljna i stroga solidarnost može da postoji samo za jedan mali broj ljudi, koji su svjataja svjatih „Društva”. Svi ostali treba da služe kao slepo orudje, kao materijal radi korišćenja toga malog broja uistini solidarnih izmedju sebe ljudi. Ne samo da je dopušteno, nego njih treba lagati, kompromitovati, potkradati i u slučaju potrebe ubijati.

U ime „stvari” on mora da zavlada vama potpuno i bez vašega znanja. U tu svrhu on će vas špijunisati, postaraće se da dozna sve vaše tajne, radi toga, kad ostane sam u vašoj sobi, on će otvoriti sve vaše firoke i pročitati svu vašu korespondenciju, i ako mu se koje pismo učini interesantno on će ga ukrasti i marljivo čuvati kao dokumenat protiv vas ili vašega prijatelja. Na opštem skupu on će se usuditi da kaže: „Pa šta? Jest, to je naš sistem! Mi smatramo za neprijatelje sve one koji nisu potpuno sa nama i naša je dužnost da ih lažemo i kompromitujemo”. On je toliko daleko otišao da me je molio da tu teoriju razvijem u listu koji mi je predlagao da osnujemo. I pored svega toga, Nečajev je sila. Ja sam se s du-

bokim željenjem rastao s njim, jer služenje našoj stvari zahteva veliku energiju, i retko je možete sresti razvijenu do toga stepena”.

Bakunjin se rastao s Nečajevom iz moralnih razloga: on je bio ubedjen da se stvari oslobodjenja ne može služiti prevarama, lažima i šantažom. Kad se nešto docnije Nečajev sprijateljio s poznatim revolucionarom Armanom Rossom, Bakunjin napisao ovome poslednjem: „ako se vežeš s Nečajevom, tim samim kidaš sa mnom, a tvoja čast i čestitost revolucionara obavezuje te da mi to otvoreno i iskreno kažeš.”

Nečajev je bio oličeni tip „demonškoga revolucionara” onako kako ga je zamišljala bulevarska štampa Zapada. Zato je on na neke strance učinio jak utisak, i kad je bio primoran da se krije, talijanski revolucionari ga pomogloše. On je tad stanovao u brdima u blizini Sen Morisa, teško je bilo doći do njega, trebalo je ići dvanaest sati ladjom i kolima, pomoću lozinki, tajnim stazama i svakojakim tajnama koje su bile omiljene talijanskim revolucionarima.

Pošto je neko vreme proveo u potpunoj samoći, Nečajev ode u London i tamo uspe da izda drugi broj lista „Zajednica” (prvi je uspeo da izda u Ženevi). Ali list nije našao čitalaca, a izdavači koji su dali Nečajevu novaca, zgranuše se kad je broj izašao i spaliliše ga.

Do kraja 1870 god. Nečajev je živio u Parizu i tek je januara 1871 napustio Pariz. To bavljenje u Parizu, koji je bio opsednut pruskom vojskom, dalo je povoda boljševičkim biografima Nečajeva da stvore legendu kao da je on učestvovao u pariskoj Komuni. Ta legenda ne može da izdrži kritiku vrlo prosto zato što se ne slaže hronološki. Komuna je vladala u martu, Nečajev već u januaru nije bio u Parizu. Vratio se u Švajcarsku i nastanio u Cirihi, radeći kao moler i slikar. Imao je srpski pasoš, koji mu je bio nabavljen preko prijatelja Bakunjinovih, Srba (možda preko Pašića?), i da zaradi parče hleba radio je od jutra do mraka. Ali ni tad ga nije napuštala gvozdena energija i neumorna radinost. On je uveče pisao, nalazio se s ljudima od kojih se nadao da stvori svoje privrženike i marljivo pripremao za buduću svoju delatnost. Na primer, sastavio je bio celu kartoteku od imena svih poznatih ruskih revolucionara, unoseći na fiše svakojake tajne podatke o njima, koje bi docnije mogao da iskoristi za borbu, za šantaže ili za neke druge ciljeve.

U leto 1872 god. Nečajev se upoznao s Poljakom Stempkovskim, koji mu obeća da nabavi nov pasoš. Stempkovski je bio dosta sumnjiva ličnost, ali se Nečajev nije libio takvih poznanstava, nadajući se da obrazuje čitavu grupicu ljudi „gotovih na sve”. A Stempkovski je zaista bio gotov na sve. Suma koju je ruska vlada obećala u slučaju da joj se izda Nečajev, veoma ga je primamila. On je čvrsto utuvio reči Nečajeva da cilj opravdava sredstva.

Jedne vrele avgustovske večeri, u jednoj ciriškoj kafani Nečajev je ugovorio sastanak sa Stempšovskim. Tek što je Nečajev ušao u kafanu, baciše se na njega policijski agenti u civilu. Švajcarska vlada pristade da izda zločinca, koji je bio okrivljen za krivično delo: ubistvo Ivanova, tako su pretstavile ruske vlasti. Posle nekog vremena Nečajev je faktično bio predan i pod strogom stražom prevezen na rusku granicu, i oktobra 1872 s okovanim rukama i nogama prešao prag one iste Petropavloske tvrdjave, o kojoj je toliko slušao u prvo doba svoga studentskog života u Petrogradu.

Nečajevu je trebalo da se sudi u Moskvi, gde ga uskoro prevedoše. Na saslušanju on nije priznao krivicu i naročito je protestovao protiv toga što je ekstradiran kao krivični krivac. Akt o svojoj krivici nije hteo da primi nego da je bacio na pod, i u opšte pred vlastima se ponašao toliko grubo i izazivački, da su mu udvostručili stražu i sud je preduzeo naročite mere predostrožnosti. Vladi se činilo da Nečajev ima mnogo tajnih prijatelja, koji neće stati ni pred čim da oslobode svoga vodju. Oholo ponašanje okrivljenoga kao da je potvrdjivalo taj strah. Na sudjenje ga dovezoše noću, a prevoženje je bilo povereno ljudima na višem državnom položaju.

Nečajev se na procesu držao vrlo nezavisno. On je ruskom sudu odbijao pravo da pretresa njegovu stvar, izjavljujući da je on politički radnik, koji negira carsko pravosuđe, a ne krivični zločinac. Sudjenje je bilo javno, i Nečajev je pravio razne demonstracije, radi kojih je više puta bio udaljavan iz sudske dvorane, a jedan put su ga i tukli. Nečajev je odmah podneo žalbu prokuratoru, tražeći da se taj fakat ispita. Tako njegovo držanje još jednom uveri policiju i sudije, da se pred njima nalazi najopasniji ruski revolucionar. Kad su za vreme pretresa izišle na videlo metode Nečajeva i tajanstvenost kojom se okružavao, to učini još veći utisak. Svi detalji sudjenja saopštavani su caru.

Kad je Nečajev osuđen na dvadeset godina robije, podneo je žalbu grofu Levašovu, ministru unutrašnjih dela. 24 januara trebala je da se izvrši „javna kazna“ ili javno lišavanje krivca svih građanskih prava kraj sramnoga stuba na gradskom trgu.

Vlast se plašila da za vreme te ceremonije ne bude bune. Nečajev je ponovo bio noću prevezen iz jedne tamnice u drugu bliže trgu, koji okružiše konjicom i pešadijom. Nečajev nikako nije prestajao da viče: „Živela sloboda, dole car“. A kad su ga izložili kraj stuba viknuo je: „Na ovom mestu će uskoro biti giljotina, ovde će pasti glave onih koji su me doveli amo“.

Sve je to telegrafski bilo saopšteno caru Aleksandru II. Pod uticajem tih izveštaja on je doneo odluku: „da se on za uvek sa svom oprežnošću zatvori u tvrdjavu.“ Tim rečima je samodržac poništio odluku suda: u mesto krivične tamnice

na odredjeno vreme, Nečajeva je očekivala večita samoća u tamnici.

Tim se započela druga i najtragičnija glava njegova života.

*
* *

Iz Moskve Nečajeva prevedoše u Petrograd s najvećom pažnjom noću i okolišnim putevima, tako da je prevoz trajao četiri dana. Tek 28. januara 1873. g. Nečajev je najzad doveden u Petropavlovsku tvrđavu i zatvoren u Aleksejevski ravelin.

Aleksejevski ravelin se nalazi u omalenoj zgradi, koja stoji u unutrašnjem dvorištu tvrđave i sa svih strana je okružena rovovima punim vode. U toj zgradi koja je sa spoljašnjim svetom vezana jednim malim mostom, nalaze se nekoliko ćelija, podruma u koje nadire voda, i odaje tamničara. Naročita straža od četrdeset žandarmerijskih podoficira, koji se menjaju svakog meseca, sačinjavaju osnovni živalj ovoga robijaškog ostrvceta, koje uživa strašan glas. Ćelija broj pet, ili Aleksejevski ravelin bio je po predanju zatvor carevića Alekseja, sina Petra Velikoga. Ovamo je dolazio prvi ruski car, i, kako veli legenda, svojeručno mučio svoga buntovnog sina. Tu je umro smrtno izmučeni Aleksej, dajući tamnici koja mu je postala grob svoje ime. Od tog doba, od početka osamnaestog stoleća, Aleksejevski ravelin postaje mesto u koje se zatvaraju naročiti važni i tajanstveni krivci. U njemu su umirali oni koje su carevi ili carice želeli da isključe iz živoga sveta. U jednoj od ćelija Aleksejevskog ravelina dugo godina nalazio se jedan tajanstveni sužanj, koga su zvali „ruskom gvozdenom maskom“.

Režim u Aleksejevskom ravelinu, toj dvostrukoj ruskoj Bastilji, bio je savršeno izuzetan. Oni koji su bili zatvoreni u njemu nosili su brojeve, imena im se nikad nisu pominjala, niti zapisivala. Ključ od ravelina nalazio se kod nadzornika tamnice, koji je bio dužan da lično prisustvuje pri čišćenju, davanju hrane i dr. Po uredbi samo su četiri čoveka imali pravo ulaza u Aleksejevski ravelin: šef žandarmerije, komandant tvrđave, sveštenik i lekar. Ova dva poslednja puštana su samo u krajnjim slučajevima. O svakom sužnju vodio se naročiti dnevnik u koji su brižljivo unošene sve dostave tamničara o ponašanju i zdravlju osudjenikovom. Kad je Nečajev doveden u Aleksejevski ravelin, u njemu se nalazio samo jedan tajanstveni sužanj, tek pre nekog vremena uspelo je da se sazna njegovo ime: bio je to bivši gardijski oficir Bejdeman, koji je posle dugogodišnje samoće u zatvoru poludeo i s vremena na vreme bezumnim kricima ispunjavao pustu i nemu zgradu. To su bili jedini ljudski zvuci, koji su narušavali grobno ćutanje ravelina. Stražarima je bilo zabranjeno da razgovaraju sa zatvorenicima, ćelija se otvarala samo jednom dnevno da se iznese sud, koji je kažnjeniku služio za prirodne potrebe. Hrana je

sužnju davana kroz maleni prozorić na vratina, koji se otvarao s polja. Kroz taj prozorić tamničar je mogao uvek da posmatra sužnja, čije su jedino živo društvo bili mnogobrojni pacovi, porumski crvi i pauci.

U arhivi Petropavlovske tvrđave, koja se sad nalazi u Muzeju revolucije u Lenjingradu, nalazi se ovaj zapis od 20 januara 1873 g.: „Bivšeg žitelja grada Šui, Sergeja Nečajeva, koji je sinoć zatvoren po najvišoj naredbi u Aleksejevski ravelin i lišen svih prava, propisujem da se drži u odelitoj ćeliji pod brojem 5, da se strogo bdi nad njim u najvećoj tajnosti, da se ni u kom slučaju ne sme zvati po prezimenu, nego prosto brojem ćelije u kojoj se drži i da se na njegovo izdržavanje troši po 50 kopjeaka na dan”.

Od tog vremena Nečajev je isključen iz spiska živih: na mesto njega pojavio se broj pet ili „onaj robijaš”, kako su ga zvali u nedeljnim raportima, koje je o njemu slao šef žandarmerije.

Kad je 1869 Nečajev izmislio priču o svom hapšenju i zatvaranju u Petropavlovsku tvrđavu, nije ni sumnjao da će život ostvariti sve što je njegova mašta naslikala.

Nečajevu je bila poklonjena izuzetna pažnja: naročiti raporti slati su samome caru. Čak kad je Aleksandar II odlazio u inostranstvo slati su mu bilteni, u kojima se govorilo da je „onaj robijaš” miran i da se u njegovom životu nije desila nikakva promena. Očevidno je ruska vlada smatrala za dosta opasnog toga čoveka, čija volja, smelost i fanatizam učiniše utisak čak i na samoga cara.

Bilteni i nedeljni raporti, čije su se kopije sačuvale u dnevniku i arhivi tvrđave, daju nam potanko istoriju jednolikog života stanovnika Aleksejevskog ravelina. U toku dve godine, sa svojstvenom mu upornošću on se bori za to da mu dadu knjige, hartiju i mastilo. On te molbe upućuje nadzorniku i tamničarima, on o tome piše krvlju po zidovima svoje ćelije, i na kraju krajeva njemu daju knjige, isprva isključivo religiozne, a zatim naučne i strane. Kad je Nečajev dobio pero i hartiju, između njega i administracije tvrđave vaspostavlja se izvesna veza. On neprestano iziskuje čas jedne čas druge knjige, strane časopise i rečnike. Svaki njegov zahtev dugo se pretresa, o njemu se vodi prepiska sa šefom žandarmerije, a po nekad dolazi čak i do samoga cara. Većina Nečajevljevih molbi bila je ispunjena i njemu je omogućeno da piše i uči. 1874 i početkom 1875 on ispisuje čitavu gomilu hartije, piše roman, naučna dela, sastav iz sociologije. Bibliografija njegovih dela iznosi nekoliko listova. Mi možemo da sudimo o njima samo po naslovima: jer je tekst sistematski uništavan, žandarmi su postepeno čitali, a zatim spaljivali sve što je izlazilo ispod pera Nečajeva. On je vrlo dobro znao sudbinu svojih dela, ali mu to nije smetalo da piše o svemu s istim žarom i upornošću. Taj ga je posao držao u životu i on ga je spasavao od ludila i od očajanja.

Uostalom, čak i ovako živ saranjen, zazidan u zidove Aleksejevskog ravelina Nečajev nije prestajao da stvara planove. On nije gubio nadu na pomoć spolja, ma da ni jedan zvuk, ni jedna vest iz spoljašnjega sveta nisu prelazili zidine Petropavlovske tvrđjave.

A međjutim revolucionarni pokret u zemlji uzimao je sve više maha. Baš u to doba kad se Nečajev nalazio u nemoj samoci svoje ćelije, u Rusiji se digao pokret poznat pod imenom „idenje u narod“ — hiljadama mladih ljudi i devojaka ostavljalo je svoje porodice i osigurana mesta, i odlazili u fabrike i sela i tamo propovedali seljacima i radnicima novo socijalističko jevandjelje. Agitacija je medju studentima dostigla nečuvene razmere, jedan za drugim sledovali su politički procesi, u svim društvenim redovima pojavljivala se opozicija vladi, društvo je bilo nezadovoljno time što car nije „krunisao zgradu reformi“ i posle lepih 1861—1869 gg. ponovo se okružio reacionarima. Vlada se ozbiljno zabrinula zbog ovog novog rata što se dizao i najzad je odlučila da se ozbiljno bori. Ali za borbu trebalo je imati tačnu pretstavu o karakteru samog pokreta i o raspoloženju omladine. I tad šefovima političke policije pada na um jedna neočekivana misao: predložiti „onom robijašu“ da ukratko izloži revolucionarni pokret u Rusiji, i da se taj tekst uputi caru. Tad uprava žandarmerije izmišlja novi plan: da li bi se mogla od Nečajeva doznati imena njegovih drugova koji su još ostali u slobodi i u svoje vreme nisu pali policiji u ruke? Šefu žandarmerije se čini da je i sadašnji pokret opet „nečajevština“, da drugovi i prijatelji sužnjevi nastavljaju njegov posao i da je on odlično o tome obavešten. Treba dodati i to da je ruska policija u to vreme bila vrlo rdjavo upoznata s ideologijom revolucionara i nije ni pomišljala da „narodni socijalisti“ odlučno osudjuju metode Nečajeva i da nemaju s njim ničeg zajedničkog. Oni nisu znali ni to da je nečajevština kao fakt ostala izolovana u ruskom pokretu, i da posle hapšenja Nečajeva on više nije imao pristalica. U svakom slučaju bilo je naredjeno da se režim osuđenikov poboljša, i on u to doba piše novu molbu i traži da se njegov proces obnovi i protestuje zbog nezakonitog samotnog zatvaranja u tvrđjavu.

Jednog lepog dana 1875 godine u Petropavlovsku tvrđjavu dolazi žandarmerijski general Potapov s porukom da poseti Aleksejevski ravelin. Vrata od ćelije se otvaraju i general ulazi kod Nečajeva. Započinje se razgovor, koji vojnici na straži koji su stajali u hodniku tek mogu da nagadjaju. I odjednom, pošto je general Potapov nešto izustio, „onaj robijaš“ poleti na njega i opali mu takav šamar da je general pao na pod.

Tek se docnije doznalo zašto se Nečajev bio razljutio: general mu je predložio da izda imena revolucionara koje poznaje a zato mu je obećavao poboljšanje njegovog položaja.

Odmah zatim kao represija za šamar, Nečajevu oduzeše

knjige i pisači materijal. On je počeo da se buni, udara glavom o zidove, lomi klupu i krevet, tad mu obukoše ludačku košulju i 1876 godinu on je dočekao sa okovima i na rukama i na nogama. U to vreme, njegov sused Bejdeman, koji se nalazio u ćeliji broj tri, potpuno je pomerio pameću, i njegovi krici počеше da se razležu po zatvoru. Tek krajem godine skidoše mu okove s nogu, okovi na rukama pričinjavali su Nečajevu tako strašne muke, na rukama je imao tako strašne rane da je 1877 god. morao biti raskovan.

Te dve godine tamnice bile su za Nečajeva najteže i on je bio više puta blizak samoubistvu. Pa ipak nije prestajao da se bori: odbijao je da prima hranu, nije hteo da se diže sa svojih nogara, svojom sopstvenom krvlju pisao je po zidovima molbe i zahteve. 1879 godine vlada odluči da mu se da tablica i pisaljka: tad za Nečajeva otpoče nova, sizifova muka, pisati i odmah brisati napisano, neprestano uništavati bez traga ono što je uradjeno, stvoreno.

Nečajev je ušao u sedmu godinu bavljenja u Aleksejevskom ravelinu. Svake nedelje bilteni su izveštavali da njegovo zdravlje nije sjajno, ali je „onaj robijaš” donekle mirniji i da se pomirio sa sudbinom. Izgledalo je da je najzad bio slomljen. Njegovi su neprijatelji mogli da triumfuju: zatvorenik Aleksejevskog ravelina postepeno se pretvarao u živi leš. Naravno oni nisu mogli ni da pomisle da je baš u to doba, kad je pobeda nad Nečajevim bila svršen fakat, da se taj robijaš sa dečjom tablicom, sa koga tek što behu skinuti okovi sistematski priprema na begstvo i bavi organizacijom atentata na Aleksandra II.

Skoro od samog početka svoga prebivanja u Aleksejevskom ravelinu Nečajev je imao jednu drsku misao: da propagandom utiče na stražu u ravelinu, koja se sastojala od 35 ljudi. Teškoća je bila u tome što je straži bilo zabranjeno da razgovara sa zatvorenicima. Tad Nečajev izmisli sledeći trik: kad se vojnik na straži približavao njegovoj ćeliji, on bi počinjao glasno da govori sam sa sobom. Vojnik je i nehotice osluškivao zvuk žive ljudske reči, koja je narušavala ćutanje i jednolikost njegove službe, postepeno razne reči i izrazi zapečatili bi se u njegovom pamćenju. I onako je radoznalost straže bila pobudjena izuzetnim merama predostrožnosti koje su se preduzimale prema Nečajevu. Ko je bio taj tajanstveni sužanj čije ni ime nisu znali? U dugim zimskim večerima privatno se raspravljalo o tome u stražarnici. Iz Nečajevljevih monologa moglo se razumeti da je on „važna ličnost”, da ima veze na dvoru, da se za njega interesuje i sam car. Nečajev je pokušavao da podejstvuje na maštu stražara pa je govorio o nekoj „partiji carevića naslednika”, koja se tobož bori s ministrima i koja se zauzima za njega nevinog sužnja, koji želi dobra prostome narodu. Postepeno se stvorila čitava legenda, koju je on upor-

no i vešto, iz dana u dan, iz meseca u mesec, iz godine u godinu pleo. Prelom je nastao odmah posle afere Potapova: fakat da Nečajev nije streljan posle onoga šamara generalu, učinio je veliki utisak na stražare. Od tog doba počеше oni da razgovaraju s Nečajevom, da mu plašljivim šapatom postavljaju pitanja. U toku dana pred vratima ćelije Nečajeva smenjivalo se nekoliko stražara. On je brižljivo proučio karakter svakoga od njih, doznavao bi po svojoj običnoj sistemi sve tajne od jednoga za drugoga, pa ih je zatim iznenadjivao svojim znanjem najsitnijih okolnosti iz njihovog života, dajući na znanje svakome da on ima veze sa spoljnim slobodnim svetom, jedne je varao, druge ubedjivao, i za sve vreme neumorno sprovodio svoju liniju o tome kako je on osuđen zato što se na dvoru umešao u korist prostoga naroda, i da će uskoro „njegov ljudi” početi akciju.

Za taj je posao Nečajev upotrebio skoro tri godine. I kad je 1878—1879 g. Rusiju zahvatio talas terorističkih atentata, u prosto seljačkoj pameti vojnika vest o revolucionarnim delima vezala se za Nečajeva, i tim još više podigla njegov autoritet.

1879 g. svi stražari ne samo da su podlegli propagandi Nečajeva nego su bili potpuno potčinjeni njegovoj volji. Baš ta okolnost na koju je vlada najviše računala, to jest da za dugo vreme za Aleksejevski ravelin veže jedne iste ljude iz vojničkoga kadra, i pomogla je Nečajevu. Imajući sve vreme posla s jednim istim ljudima on ih je dobro proučio i potpuno potčinio svome uticaju. Bilo je čak nešto zagonetno u vlasti koju je on stekao nad svih trideset i pet vojnika straže: ni jedan od njih nije izbegao svoju sudbinu, pre ili posle pretvarao se u nemo orudje u rukama sužnjevim. Oni su mu donosili u ćeliju novine, jelo, hartiju, olovku.

1880 god. u Aleksejevski ravelin dovedoše Širjaeva, člana izvršnog komiteta stranke narodne volje, koja je bila prešla u terorističku revolucionarnu borbu i organizovala atentat na imperatora. Zatim dovedoše i mladog revolucionara Mirskog. Nečajev je za to doznao od odanih mu stražara, i na svoje veliko čudjenje Širjaev je dobio mogućnost da redovno pismeno opšti, pa čak i razgovara sa Nečajevom, koji na taj način doznade sve što se događalo izvan zidina Petropavlovске tvrđave. Sad je Nečajev dobio mogućnost da pristupi drugoj polovini svoga plana. Širjaev mu dade adrese svojih prijatelja, i Nečajev preko vojnika, koji su u slobodne dane imali prava izlaska, posla pismo izvršnom komitetu narodne volje.

Utisak koje je to pismo učinilo na „narodovoljce”, po pričanju Vere Figner, bio je potresan. Ta Nečajev je bio nestao bez vesti posle sudjenja 1873 godine. Svi pokušaji njegovih rodjaka da što doznadu o njegovoj sudbini razbijali su se o tajanstvenost vlade! Njega su odavno smatrali za nestalog. I odjednom, posle sedam godina, iz groba Aleksejevskog rave-

lina on daje vest o sebi, i to kakvu vest! On se pokazuje da je pun energije, sile, volje za borbu, i čak nudi svoje usluge Izvršnom komitetu.

Narodovoljci, ljudi visokoga morala, nisu odobravali aferu društva „Narodnoga suda“, a kod sebe nisu dopuštali ni traga „nečaještine“. Ali posle sedam godina od procesa Nečajeva, nije bilo više pitanje o teorskoj saglasnosti ili nesaglasnosti, nego o spasenju toga čoveka koji nije znao za strah.

Između Aleksejevskog ravelina i revolucionara koji su bili van zakona i bavili se potkopavanjem i dizanjem u vazduh Zimskoga dvorca, kao i pripremanjem bombi, započe se živa, šifrovana prepiska. Nekih deset vojnika sistematski su služili kao pismošeo između Nečajeva i narodovoljaca. Nečajev je u svojim pismima izvršnom komitetu postavio dva predloga na izbor: ili da organizuju begstvo njemu Nečajevu, ili da mu pomognu da izvrši sledeći plan: jedan put godišnje dolazili su car i njegova porodica na bogoslužje u Petropavlovsku crkvu, Nečajev je uzimao na sebe da pomoću odanih mu ljudi zavlada tvrđavom, ubije Aleksandra II, ovlada njegovom porodicom i zatim pristupi revolucionarnoj akciji u zemlji. Tu akciju je Nečajev kao i pre slikao sebi u fantastičnim bojama: on je izvršnom komitetu predlagao da jednovremeno izdadu tri manifesta u raznim krajevima Rusije. Jedan je trebao da proglasi vraćanje kreposnoga prava, da bi pobudio seljake na uzbunu protiv vlade, drugi je trebao da objavi da je car poludeo, a treći da u ime oblasne skupštine objavi revoluciju i početak slobodne ere.

Izvršni Komitet odbi ove fantastične projekte Nečajeva i čak mu je odgovorio da je nemoguće stvarati revoluciju na prevari i laži. Ostalo je samo da se vidi da li je moguće pripremiti begstvo Nečajeva. Član izvršnog komiteta, Željabov, počeo je čak da izrađuje praktički plan, ali su narodovoljci imali malo ljudi, a njihov glavni cilj, atentat na cara, još nije bio ostvaren. Baš u to vreme pripreman je sedmi atentat na Aleksandra II. To je bilo javljeno i Nečajevu: trebalo je birati: ili organizovati begstvo, ili udesiti atentat. Nečajev odgovori da nema šta da se razmišlja, prvo treba naravno izvršiti atentat. On je to govorio u svoje ime i u ime Širjaeva: ali su obojica vrlo dobro znali da je odgađanje begstva ravno odricanju od njega, drukčije pak nisu mogli da postupe.

Pošto je car ubijen 1 marta 1881 god. pisma Nečajeva bila su nadjena i kod Željabova, i kod Perovske, ali prokuratura nije umela da ih dešifruje niti je obratila na njih potrebnu pažnju. Režim se u Aleksejevskom ravelinu pogoršao, tad Nečajev noktom umoenim u svoju sopstvenu krv napisao na zidu pismo Aleksandru III tražeći da se njegov proces obnovi. **Fakat** da je car ubijen još je jače pojačao kod vojnika sujeverni strah od Nečajeva. U to vreme on postaje pravi gospodar Aleksejevskog ravelina. Među vojnicima je zaveo strogu disci-

plinu, za njihove usluge plaćao im je novcem, koji je dobijao blagodareći pošiljkama narodovoljaca, i tražio od njih priznanice. U stražari se živo raspravljalo o proklamaciji, koja se dobijala s polja sa slobode. Nečajev i Širjajev su čak organizovali časove na kojima su tumačili vojnicima osnove revolucionarnoga gledišta. Nečajev je izdavao naredbe koje su se odmah izvršavale. Samo zahvaljujući takvom režimu uspjeli su da produže dane Širjajevu, koji je umirao od tuberkuloze. Ali u avgustu 1881 Širjajev umre, i Nečajev opet ostade sam. Možda baš u to vreme se zbližio više nego što je trebalo sa drugim zatvorenikom, Mirskim. To je bio mlad čovek, koji se plašio smrti, žudno hrlio na slobodu, gde je ostavio mladu, lepu verenicu. U revolucionarni pokret zapao je bio slučajno, njegovo mesto u niemu bilo je malo, nije imao rutine i snage, kojom su se odlikovali stari radnici „Narodne volje“. Da li su na njega podejstvovala pretnje? Da li se bio odlučio da sramnom cenom kupi sebi slobodu? Mi ne znamo ništa određeno o radu Mirskog, ali razni dokumenti gotovo očigledno slikaju njegovu ulogu. Mirski je izdao Nečajeva i vojnike. I baš u onom trenutku kad je izgledalo da Nečajev ima najviše prava da se smatra gospodarem Aleksejevskog ravelina, jedan od odanih mu vojnika bi slučajno uhapšen. Hapšenje se proširiše, sad je bilo očigledno da je Mirski svoje učinio, jer je iznenada bila uhvaćena sva straža, svi podoficiri Petropavlovske tvrđave pa čak i neki oficiri. Decembra 1881 godine cela stvar Nečajeva se srušila: svi njegovi prijatelji i pomagači bili su uhapšeni i odmah predani sudu, koji nekoliko desetina ljudi iz straže posla u Sibir na robiju.

Nečajeva premestiše u najstrašniju i najvlažniju ćeliju broj jedan. Tamo, u robijaškom odelu, na naročitoj hrani, u kojoj su glavni bili hleb i voda, sa Biblijom kao jedinom knjigom koju je mogao da čita, pod neumornim nadzorom uvek novih tamničara, koji su se neprestano menjali, on je s gorčinom morao da razmišlja o strašnom neuspehu koji je doživeo, i to baš onda kad se nalazio pred ispunjenjem svojih najdražih zamisli o begstvu.

Ovoga puta njegova je snaga bila skrhana. Režim Aleksejevskog ravelina nije se mogao dugo podnositi. Pre ili posle od njega su propadali i ljudi najjači fizički i duševno. Zbog hrane, zbog vlage, zbog mraka, zbog neme samoće koja je gušila, Nečajev počeo da poboljeva od svakojakih bolesti. Od skorbuta poispadaše mu zubi, on dobi vodenu bolest. Prag Aleksejevskog ravelina predje tamnički lekar, ali njegova pomoć nije mogla da koristi Nečajevu.

U dnevniku Aleksejevskog ravelina postojale su dve rubrike. jedna je govorila o datumu kad je zatvorenik, koga su nazivali „došlo je jedno lice“ stupio, a druga je govorila o tome kad je otišao i iz kog uzroka. Ispod datuma 21 novembra 1882 godine stoji ovaj zapis: „otišao zatvorenik broj šest, mrtav.“

Pod tim brojem vodio se tada u Alekesejevskom ravelinu Sergej Nečajev. A 21 novembar bio je dan kada je pre dvanaest godina Nečajev ubio studenta Ivanova.

Dugo vremena je u ruskim revolucionarnim krugovima kružila legenda da je vlast otrovala Nečajeva, jer se plašila od kakvih god novih akcija od strane toga neumornoga sužnja.

ВЕЛИКИ МАЈСТОРИ РУСКЕ КЊИ- ЖЕВНЕ КРИТИКЕ И СОЦИЈАЛНЕ МИСЛИ XIX СТОЛЕЋА

III. Н. А. ДОБРОЉУБОВ
(1836—1861)

20 новембра године 1861 на Волковом гробљу у Петрограду група руских напредних писаца и омладинаца (свега је дошло око двеста људи) сахранила је уз самог великог Белинског једног од његових најјачих наследника и настављача његове традиције, сасвим младог критичара Доброљубова. Том приликом је велики песник Некрасов, на странама чијег је „Савременика“ покојник за кратко време стекао неумрлу славу, одржао говор, у којем је између осталог рекао: „Сиромашно детињство у кући сиромашног сeosког свештеника; јадно, полугладно учење; онда четири године грозничавог неуморног рада, и најзад година проведена у иностранству у очекивању смрти — ево свег живота писа Доброљубова.“ Ако исправимо намерну грешку Некрасова (Доброљубов није био син баш сиромашног свештеника), овај кратки преглед живота знаменитог писца потпуно је тачан. Заиста Доброљубов је живео мало, ујасно мало, али тим више је ипак успео да уради.

Као и Чернишевски, његов старији савременик и друг, Доброљубов се родио у свештеничкој кући. Отац његов био је парох једне од споредних цркава у Нижњем Новгороду на Волги. По свему судећи, свештеник Александар Ивановић Доброљубов био је човек карактеран и паметан. Никола је био прво дете једног хармоничног и срећног брачног пара (рођен 24 јануара 1836 г.). Касније, кад је породица нарасла, кад су се јавила мрогобројна деца, прилике су постале тешке, тако да је мали Никола доживео пуно неугодних тренутака у родитељској кући. Као и Чернишевски, Доброљубов се школовао у богословији (1848—1853). И већ су се у богословији дале запазити његове велике способно-

N. A. Dobroljubov
(1836—1861 g.)

сти. Владика је упућивао Доброљубова на свештеничку каријеру, на високу теолошку школу. Али је млади Доброљубов изабрао световну школу. Године 1857 он се уписао на вишу педагошку школу у Петрограду, т. зв. Главни педагошки институт. То је била доста озбиљна школа, са неколико одличних професора. Као студент Доброљубов се ванредно истакао. Али је дошао у сукоб са својим директором, лошим човеком, корумпираним и реакционарним Давидовом. Тек чудом он није грдно настрадао и напокон је свршио са одликом Институт, добивши звање „вишег учитеља”. Педагошким радом у школи он се није никад бавио, него је давао приватне часове, а извесно време водио се као помоћни наставник на списку војне гимназије (у војним школама онда је владао много слободнији дух него у школама Министарства просвете). Ово је било неопходно потребно Доброљубову због обавеза, предузетих на се као стипендисте. Рано изгубивши родитеље, Доброљубов је морао да води бригу о браћи и сестрама, да им замењује оца и мајку. Он је могао да донекле реши овај тешки задатак, пошто му је литерарни рад убрзо донео релативно велику зараду. Први свој чланак Доброљубов је објавио без потписа у петој књизи „Савременика” год. 1854. То беше приказ познате комедије Островског „Сиромаштво није грех”. Али систематски рад Доброљубова почиње у „Савременику” год. 1857, када је, на позив директора-власника овог часописа, Њекрысова и Панајева, и главног уредника, Чернишевског, преузео отсек критике и библиографије, који је дотле водио Чернишевски. До саме своје преране смрти, од туберкулозе, проузроковане неповољним материјалним приликама, лошом климом и прекомерним, управо лудим радом и сувише напрегнутим, нервним животом, Доброљубов је радио у „Савременику”, зауевши место вође ондашњих руских интелектуалаца. Ретко је кад један толико млад човек имао толики уплив на књижевност и на духовно развиће својих савременика. Он је био управо генијалан публициста, мислилац и књижевни критичар. Год. 1860, када је његова болест узела већег маха, пријатељи из „Савременика” су га послали у иностранство на одмор и лечење. Али ово путовање, за време којег је он наставио рад на „Савременику”, није му донело спаса. Након повратка кући и кратког уређивања (у отсуности Чернишевског) целог часописа, болест је добила катастрофалан обрт. 17 новембра год. 1861 Доброљубов је у мукама издахнуо, а три дана касније њега су сахранили под околностима споменутим на почетку ове расправе. Неколико година касније Некрасов му је посветио дивну песму, у којој су били ови знаменити стихови:

Какој светильник разума угао!
 Какое сердце битися перестало!*)

Кратак је био живот Доброљубова, али је он повукао дубоку бразду у руској књижевности и у историји руске мисли. Његова дела су више пута објављивана, што показује његов значај и утицај. Издање, којим се ми овде служимо, дао је у четири дебеле свеске великог формата познати руски историчар књижевности **Михајло Лемке**. Издање ово садржи у главном целокупну литерарну заоставштину Доброљубова, а сваки чланак или друго дело знаменитог критичара снабдевано је одличним и исцрпним коментаром уредника. Прелазимо на карактеристику литерарне делатности, стварања и идеја Доброљубова.²⁾

Критички чланак „Када ће најзад доћи прави дан?“, написан поводом Тургеневљевог романа „У очи новог дана“ (Накануне) сматра се као ремек дело Доброљубова и као један од најјачих примера руске критике. На почетку се Доброљубов обрачунава са т. зв. „естетском критиком“. „Естетска критика сада спада у делокруг сентименталних госпођица. Из разговора са њима слуге чисте уметности могу да поцрпу многобројне танке и дубоке мисли и затим да напишу критику, која ће овако изгледати . . .“ И Доброљубов духовито пародира „естетску“ критику, која је управо беспредметна и бескорисна. На супрот њој он износи своја критичка начела . . . „Малом познавању сентименталних госпођица дугујемо нашу неспособност да пишемо пријатне и неопасне критике. Отворено признајући ово и одричући се улоге „васпитача естетског укуса публике“, ми узимамо други задатак, скромнији и који више одговара нашим снагама. Ми хоћемо да једноставно сумирамо оне податке, који су разбацани у пишчевом делу и које ми узимамо као постојећи факат, као животну појаву, која се налази пред нама. Рад овај није додуше тежак, али је потребан, јер због мноштва послова и одмарања ретко ко има времена да сам пажљиво загледа у све подробности књижевног дела; да рашчлани, проконтролише и постави на своје место све цифре, од којих је састављен овај комплицирани извештај о једној страни нашег јавног живота и онда да помисли о коначном збиру и о томе што нам он управо обећава и на шта нас обвезује. А оваква контрола и размишљање веома су корисни у вези са новом приповетком Тургенјева. . . . Шта пада, шта побеђује шта се утврђује и превлађује у морал-

*) Како се свешто разума угаило!

Како је срце купати престало!

2) Первое полное собрание сочинений Добролюбова въ четырехъ томахъ, Спбурѣ, 1912.

ном животу друштва — о томе ми немамо другог сведочанства сем књижевности; и то поглавито њених уметничких дела. Писац-уметник, не бринући се ни за какве опште закључке о стању друштвене мисли и морала, ипак увек уме да опази њихове најбитније црте, да их јако осветли и да их изнесе пред очи људи који размишљају. Ево зато ми и држимо да уколико признајемо код писца уметника таленат, т.ј. способност да осећа и приказује животну истину појава, ми већ према овом добијамо оправдани повод да у вези са његовим делима говоримо о оној животној средини, о оној епоси, која је изазвала код дотичног писца извесно дело...³⁾ Доброљубов на тај начин истиче, објашњава и правда свој начин и принцип критике: „тумачити животне појаве на основу књижевних дела.“ У томе је он прави настављач Белинског и сарадник и друг Чернишевског. Али то не значи да је Доброљубов био хладан и равнодушан према лепом и уметности, као таквој, и да код њега нећемо наћи елемената чисто естетске критике.

Баш напротив: он је и сам био лиричар и понеке његове оригиналне песме (лирске елегije и сатиричке), као и преводи из његова најомиљенијег песника, Хајнеа, вреде да буду споменуте. И о песницима он је знао да да низ финих и лепих опажања која сведоче о танком укусу и топлој осећању (види између осталог и повећи приказ украјинског песника Шевченка; овај приказ ваља споменути још и с тога што понеки украјински писци сасвим криво тврде како Шевченко није нашао повољног одзива у руској критици). Исто тако говорећи о делима уметничке прозе Доброљубов није пропуштао прилику да скрене пажњу читалаца и на чисто естетске моменте и да подвуче стилски и психолошки интересантно. Тако на пример и у чланку поводом „Накануне“, на којем смо се сада задржали, Доброљубов ванредно лепо приказује развој љубавних осећања код јунакиње романа Јелене, искоришћујући и истичући све богатство Тургеневљева приповедања у том погледу. Али ми се нећемо задржавати на елементима чисто естетске критике код Доброљубова. Хтели смо само да их споменемо и кратко подвучемо. Нас занима основна идеолошка линија Доброљубовљева критичког стварања. Треба споменути да је у чланку „Када ће најзад доћи прави дан?“ Доброљубов дао своју идејну аутобиографију. Он је приказао у општим потезима развој једног младића, који је био васпитан у строго конзервативном духу и навикнут на строгу послушност према старијим, према наставницима и властима, али постепено се ослободио обожавања рутине и поставио себи идеал, изражен у следећим речима: „и ево ја сам учинио последњи ко-

³⁾ Целокупна дела, IV, стр. 37 и сл.

рак: од апстрактног закона правде ја сам прешао на реалнији захтев људског добра; ја сам све своје сумње и умованња довео најзад до једне формуле: човек и његова срећа⁴⁾). Издавач и критичар Доброљубова Лемке тачно тумачи у напомени да под овом формулом треба разумевати социјализам. Из низа података његове биографије, из различитих прикривених мисли, разасутих по његовим делима, најзад из његове велике расправе о Кавуру и једног сјајног дописа из Турина, који је тој расправи претходно, излази посве сигурно да је Доброљубов, као и Чернишевски, као и остали напредни мислиоци ондашње Русије, пришао социјализму. Само што овај социјализам код Доброљубова, који се није бавио стручним економским питањима, није добио толиког израза као код Чернишевског. Иначе Доброљубов је био револуционар и као такав васпитач ондашње и касније интелигенције и омладине, нарочито њеног револуционарног крила, а по систему својих погледа још и народњак и западњак, али ово са великом резервом, јер је умео да уочи велике недостатке Запада, мане буржоаске и уставне Европе и није тражио да се њени закони, методе и обичаји једноставно преседе у Русију. Западњаштво Доброљубовљево највише се огледало у његовим чланцима поводом дела из руске историје, нарочито у великој расправи, изазваној опширним делом Устрјалова о Петру Великом, на коју ћемо се вратити. Али да се осврнемо сад на основне мисли чувеног чланка поводом „Накануне“.

У овом чланку Доброљубов је морао да има нарочитих обзира према цензури, која је и иначе сакатила његове чланке. Овог пута он је био опрезан, али је чланак ипак изашао у осакаћеном облику. И није чудо, јер су у њему, често прикривено и чак у донекле алегоричком облику исказане сурове истине о руском животу у очи ослобођења сељака. „Упоредите, вели Доброљубов, прилике под којим почиње и развија се живот Инсарова (Бугарина — јунака „Накануне“) са приликама, које прате живот сваког Руса. Бугарска је подјармљена, она се мучи под турским јармом. Ми, Богу хвала, нисмо ни од кога подјармљени, ми смо слободни, ми смо велики народ, који је већ више пута одлучивао о судбини народа и царства; то смо МИ, који владамо над другима, а над нама нема господара... У Бугарској нема јавних права и гаранција... Русија је напротив уређена држава, у њој постоје закони, који заштићују права грађана и одређују њихове дужности, у њој влада правда, и благотворна слобода јавног мњења. Цркве се ни од кога не одузимају и веру не ограничавају, него напротив потпомажу ревност проповедника; права и земље се никоме не одузимају, него напротив

⁴⁾ На истом месту, стр. 80.

дарују их онима ко их није имао досада...⁵⁾". И онда Доброљубов говори тобож подругливо о руским „Дон Кихотима“⁶⁾, т. ј. о борцима против неправде, против „ветрењака“, насиља спахија, злоупотреба полиције и судова итд., па прича једну истинску причу о жалосној судбини једног таквог „Дон Кихота“, који је напoкон завршио живот самоубиством. То је једна заиста потресна прича, коју је цензура пустила, истина у нешто ублаженом облику само за то што ју је Доброљубов успео да завије у форму танке и тобожње недужне ироније.

Поред ових „Дон Кихота“ било је још много т.зв. „сувишних људи“ (израз и појам, који је створио опет Тургенев у својем „Дневнику сувишног човека“). У ову категорију људи Доброљубов је уврстио и Руђина, јунака истоименог романа, и целу генерацију т.зв. „људи четрдесетих година“, који нису били активни, борбени, него су се највише посвећивали разговорима. Додуше Доброљубов признаје да су у извесном смислу и разговори били нека врста посла и да нису били посве празни и бескорисни, али ипак он хоће да дођу прави борци, прави „људи дела“ и то не оваки, као Јеленин вереник из „Накануње“ — Курнатовски, бездушни бирократа, него прави борци за узвишене идеале и за народна права. Русија тражи свога Инсарова. Али зашто је он потребан, пита Доброљубов. „Ми смо већ говорили да нам нису потребни јунаци — ослободиоци, јер смо ми народ владајући, а не подјармљени... Да, споља смо заштићени, те, ако би се десила спољашња борба, ми можемо да будемо мирни... Али зар ми имамо мало унутарњих непријатеља? Зар није потребна борба против њих и зар није потребно јунаштво за борбу? А где су нам људи, способни за посао? Где су људи јаки, од детињства обузати једном идејом, који су се у њу уживели у толикој мери да им је потребно или да остваре победу те идеје или да сами погину?... Нема таквих људи, јер наша друштвена средина није досад била повољна за њихов развитак. И ево од ње, од ове средине, од њене тривијалности и ситничарства и треба да нас ослободе нови људи, чију појаву очекује са таквим нестрпљењем и страху све најбоље, све непоковарено, што постоји у нашем друштву. Тешко је јавити се таквом јунаку, услови за његов развој и нарочито за прву манифестацију његовог делања ванредно су неповољни, а његов задатак је много сложенији и тежи него Инсарова. Непријатељ спољашњи, повлашћени тлачитељ може да буде много лакше уваћен и побеђен, него непријатељ унутарњи, расејан свуда у хиљаду и хиљаду разних облика, који се не да

⁵⁾ На истом месту, стр. 70.

⁶⁾ Ту се очигледно мисли на револуционаре.

ухватити и погодити, а међутим нас на сваком кораку узнемирава, трује цео наш живот и не да нам да се одморимо, ни да се снађемо у борби. Са овим унутарњим непријатељем нећемо моћи да изађемо на крај помоћу обичног оружја; од њега се можемо ослободити само променивши влажну и магловиту атмосферу нашег живота, у којој се он родио, израстао и ојачао, па створивши око себе такав ваздух којим не може да дише тај непријатељ..." И Доброљубов поставља питање о могућности борбе, о могућности појаве бораца и о могућности победе над унутарњим непријатељем. И долази до позитивног закључка. Зашто? Баш на основу грађе, поцрпене из „Накануње". Јелена му је разлог и повод да верује у бољу будућност. „... Стара друштвена рутина већ је преживела себе: још нешто колебања, још неколико јаких речи и повољних факата, па ће се јавити посленици". Горе смо споменули да одлучност и енергију јаке природе убија код нас већ на почетку оно идилично усхићење пред свачим на свету, она склоност ка лењом самодопадању и дремљивом мировању, на коју наилази сваки од нас још као дете и на коју се труде да га науче свакојаким саветима и упутствима. Али у последње време и овај се услов знатно променио. Свуда и у свему запажа се самопознавање, свуда је добро уочена неспособност старог реда ствари, свуда се чека на реформе и поправке, и нико више не успављује своју децу песмом о томе како недостиживо сабршенство претставља садашњи поредак у сваком кутићу Русије. Напротив сада сваки чека, сваки се нада, и деца сада расту засићена надама и маштама о бољој будућности а не везана насилно за мртво тело прошлости. Када буде дошао њихов ред да се лате посла, она ће унети у њ ону енергију, доследност и хармонију срца и мисли, о којој ми једва да смо могли стећи бар теориски појам". Тиме се свршавао знаменити чланак у часопису „Савременик". Тек касније је објављен прави завршетак, онда избрисан од стране цензуре:

„И у књижевности ће се јавити ... руски Инсаров. И нећемо дуго да чекамо на њега: за ово нам јамчи ова грозничава, мучна нестрпљивост, са којом очекујемо његову појаву у животу. Он је неопходан за нас, без њега... сваки дан ништа не значи сам за се, него је само предвечерје следећег дана. Доћи ће најзад тај дан. И свакако предвечерје није далеко од следећег дана: само некаква ноћ дели га од њега..."⁷⁾.

Ту се Доброљубов попео на огромну висину лирског одушевљења. Његов чланак постао је као нека исповест вере ондашње и каснијих генерација руске интелигенције, ко-

7) Цитирали чланак стр. 87—90.

ја је често са чезнућем и нестрпљењем постављала управо класично питање: „Када ће најзад осванути прави дан?”

Али генерације су пролазиле у надама и очекивању, а тај толико очекивани „прави дан” није још био ту. Само што су вођене тешке борбе и међу онима који су храбрили и упућивали на те борбе био је и Доброљубов са својим расправама и чланцима, утицајним и моћним и у доба кратког његовог живота и после његове преране смрти, када је ушао у пантеон идеолога, вођа и васпитача руског друштва.

Проучавајући природу, особине и судбину тог друштва у својом чланцима социјално-филозофске садржине „поводом” различитих књижевних дела, Доброљубов се нарочито задржао на ондашњим писцима Гончарову и Островском, и његови чланци „Шта је то Обломовштина?” (поводом романа Гончарова „Обломов”), „Тамно царство” (поводом дела драмског писца Островског у две свеске, Петроград 1859) и „Зрачак светлости у тамном царству” (поводом драме „Олуја-Гроза” од истог писца, Петроград 1860) заузимају ванредно важно место у стварању не само Доброљубова, него у целој руској књижевности.

Чланак о „Обломову”, или тачније *поводом „Обломова”*, садржи и чисто књижевно-критичка, естетска опажања. Ево, на пример, карактеристике талента и манира Гончарова: „при почетку читања изгледа као да многе ствари не можемо да примимо као неопходно нужне, нити да одговарају вечитим захтевима уметности. Али ускоро ми се уживљујемо у свет који он приказује, невољно признајемо законитост и природност свију појава које он износи, сами се стављамо на место јунака и као да осећамо да на њиховом месту и у њиховом положају друкчије се и не може, а можда и не треба друкчије радити. Ситне подробности, које аутор беспрекидно уноси и оцртава са таквом љубављу и изванредном мајсторијом, чине на нас најзад чаробан утисак. Ви се потпуно креносите у онај свет у који вас води аутор: ви налазите у њему нешто блиско, пред вама се јавља не само спољашња форма, него и унутрашњост, сама душа сваког лица, сваког предмета. И пошто сте прочитали цео роман, ви осећате да се у сфери ваше мисли појавило нешто ново, да су у вашу душу дубоко ушле нове слике, нови типови. Они вас дуго прате, ви осећате потребу да мислите о њима, ви хоћете да утврдите њихов значај и однос према вашем властитом животу, карактеру, склоностима. Где су сад ваша лењост и умор; ведрина мисли и свежина осећања буде се у вама. Ви сте спремни да поново читате многе стране, да мислите о њима и да дискутујете о њима...”). Из ових (и других) разматрања произлази суд Доброљубова о Гончарову, који

је примљен у руској књижевној критици: „Гончаров се јавља пред нама као уметник, који пре свега уме да изрази сву пуноћу животних појава“. Али да пређемо на идеолошку садржину чланка о „Обломову“, чланка веома значајног још и с тога што је због њега дошло до очигледног прекида двеју генерација — Херценове и „људи шездесетих година“, чији су пророци прво били Доброљубов и Чернишевски, а касније Писарев.

„Изгледа да је Гончаров изабрао доста уску сферу за своје приказе“ — вели Доброљубов: „историја о томе како лежи и спава добричина — лењивац Обломов, и како не могу пробудити и подићи ни пријатељство ни љубав — није Бог зна каква значајна историја. Али се у њој огледа руски живот, у њој се јавио живи, савремени руски тип, извајан са суровом строгошћу и тачношћу; у њој је исказана нова реч нашег друштвеног развића, изговорена јасно и чврсто, без очајања и без детињастих нада, али са пуном свешћу о истини. Ова је реч *обломовштина*; она служи као кључ за разгонетање многих појава руског живота, и она даје његовом роману... велики значај“⁹⁾.

Доброљубов даје преглед оних типова руске књижевности (а према томе и руског живота), које он сматра као браћу Обломова. То су у првом реду Оњегин Пушкинов, Печорин — „Јунак наших дана“ Љермонтова, Руџин из истоименог романа Тургенјева и Тентетников из другог (незавршеног) дела „Мртвих душа“ Гогоља и најзад, у мањој мери, Бељтов из Херценовог романа „Ко је кривац?“. У свима овим типовима види се, уз сву разлику темперамента и карактера, уз шаренило животних ситуација, ипак дубоко сличне и одлучно значајне једнаке црте: а то је лењост, незапосленост, аморално (у различитом смислу) расположење и поступање са женама и необуздана тежња ка празним речима. Од реалног посла, од нормалног рада, од животне борбе и живчаног напора ти се људи клоне и беже. Социолошки то се даде као и код Обломова објаснити у првом реду тиме да сви ови људи спадају у категорију *барина*, т.ј. да су господа и бадавације. Ово на примеру њиховог присног рођака — Обломова ванредно лепо, убедљиво и пластично приказује Доброљубов и онда прелази на приказ тога шта је то управо „обломовштина“. „Заједничка црта свих ових људи (претставника *обломовштине*) у томе је што у животу они не налазе посла који би за њих био истинска потреба, светиња срца, вера, нешто што би се органски спојило с њиме... Најискренија, најинтимнија њихова тежња јесте тежња ка мировању, ка шлафроку, и сама њихова делатност није ништа друго него *почасни шлафрок*, којим

⁹⁾ На истом месту, стр. 162.

они прикривају своју празноћу и апатију. Чак и најобразованији људи, уз то људи са живом природом, са топлим срцем, веома лако отступају у практичном животу од својих идеја и планова, врло лако се измирују са стварношћу, коју ипак у речима и даље карактеришу као тривијалну („пошлу“) и гадну. Ово значи да је све о чему они говоре и маштају, код њих туђе и донето са стране; у дубини пак њихове душе укорјењен је један идеал, један сан — по могућности непомућено мировање, квијетизам, *обломовштина*...

Да сви ови *обломовци* никада нису претварали у месо и крв своју она начела на која су их упућивали, никада их нису спроводили до последњих резултата, нису никад долазили до оне границе где се реч претвара у дело, рад, где се принцип стапа са унутарњом потребом душе, губи се у њој и постаје једина снага која креће човека напред. Зато ови људи и лажу беспрекидно, зато се показују ништавни у својој делатности..." Дакле, *обломовци* нису само лењивци по природи, нису само доброћудне бадавације, него су то претставници категорије „сувишних људи“ — брбљиваца, тобожњих пропагандиста напретка и идеализма, које Доброљубов одлучно и безобзирно проглашује друштвеним штеточинама...

„... Ако видим, вели Доброљубов, једног спахију, који говори о правима човека и о потреби развића личности — ја закључујем већ по првим речима да је он *Обломов*... Када у часописима читам либералне изјаве против злоупотреба и радост због тога што је најзад урађено оно што смо одавна очекивали и чему смо се надали —, ја мислим да се све ово пише из *Обломовке*. Када се налазим у кругу образованих људи, који су одушевљени симпатијом према потребама човечанства и у току многих година причају све те исте анегдоте (а понекад и нове) о злоупотребама чиновника и о свакојаким незаконитостима — ја нехотице осећам да се пренет у стару *Обломовку*..."¹⁰).

Ова и оваква интерпретација *обломовштине* била је ружавица, бачена у лице претходној генерацији. Сав њен идеалистички занос, њена критика, уперена на недостатке руског живота, њене наде и сањарије биле су изједначене по своме друштвеном значењу и етичкој вредности са бескорисним и сањивим брбљањем *Обломова*, који вечито лежи на своме отоману, без снаге и воље, без правих мисли и осећања, једна жива и одвратна лешина, уз сву своју доброћудност. На овај проглас младе генерације, која тиме као да је изазивала на бој старо поколење, одговорио је његов највећи претставник, Херцен, одговорио је жучно, злобно и неправично, ма да је старо поколење у многоме имало право и Добро-

¹⁰) На истом месту, стр. 186 и сл.

љубов претеривао можда у својим захтевима и у изједначењу старих либерала идеалиста са живом лешином Обломовом. Одговор Херцена изашао је у његовом „Звону“ у чланку под енглеским насловом „Very dangerous“, тј. „Веома опасно“. Херцен је у својој сриби оптуживао млађу генерацију (због чланка Доброљубова) да је, ваљда нехотице, у служби царске владе и да помаже реакцију... Утисак овог чланка Херценовог био је ванредно јак и деловао је катастрофално на самог Доброљубова. Чернишевски је у тајности путовао у Лондон да се објасни са Херценом, али раскид двеју генерација либерала и револуционара био је ту и остао надаље.

Пошто је у чланку „Шта је то обломовштина?“ Доброљубов дао сасвим оригиналну и неочекивану интерпретацију Гончаровљевом роману, прогласивши либерале и умерењаке Обломовима, он је у расправи о стварању великог драмског писца Островског дао далекосежно тумачење целокупне старе Русије, назвавши је „Тамним царством“ и проширивши готово у недоглед значај ових типова поглавито из трговачког сталежа старе Москве, чији је песник Островски. „Комедија Островског, вели Доброљубов не дотиче се виших слојева нашег друштва, већ је ограничена само на средње слојеве, и зато она не може да да кључ за разумевање многих горких појава које су у њој приказане. Али она ипак лако може да нас упути на многа размишљања које се односе и на онај живот, који се ње непосредно не тиче; ово је зато што типови Островскога често садрже у себи не само црте трговачког или чиновничког сталежа, него и црте целог народа“¹¹). Ту још није исказана сва мисао Доброљубова: за њега типови и атмосфера комедија Островског јесу у првом реду још и симбол. Цео пак чланак о њима, према одличној оцени покојног историчара књижевности Венгерова „није потчињена анализа, него сасвим самостална, чисто стваралачка синтеза, која је из разбацаних црта створила логичку конструкцију, која задивљује својом заокруженошћу“¹²). Ја бих додао овоме да чланак Доброљубова задивљује не само логичном заокруженошћу и систематичком синтезом, него и чисто уметничком својом страњом. У њему се види оно што сам Доброљубов каже о науци и уметности: и строга логика дискурсивног мишљења, и стваралачки елан праве уметничке интуиције. А онда тај пламен револуционарног духа, социјалног и пре свега етичког протеста, који је чинио најдрагоценији део Доброљубовљевог талента, ону његову дивну особину, која је привукла генијалном критичару толике симпатије савременика

¹¹) III, стр. 321.

¹²) У реџнику Брокхауза, XX, стр. 826.

и потомака и начинила је специјално од чланка о „Тамном царству” један програм и један манифест...

Са чисто литерарног гледишта тај чланак је опет занимљив својом у кратко али језгровито изложеном теоријом критике, коју Доброљубов овде обележава као *реалну*. Она тумачи унутарњи смисао и значај, а пре свега друштвени и мисаони значај уметничких дела и, не натурајући аутору идеје које су му стране, утврђује извесне закључке већег и трајнијег значења о битним проблемима живота. Овом приликом Доброљубов износи веома духовита и занимљива опажања, која ми овде испуштамо. Што се тиче самог приказаног аутора, Доброљубов је дао готово исцрпно и управо класично тумачење Островског. Као што је Белински утврдио за дуже времена један поглед на Гогоља, исто то је учинио Доброљубов за Островског, писца који је онда изазивао разноврсна тумачења и много полемике, и којег је једно крило славенофила узело као своју заставу, по све криво тумачећи смисао његових комада, истичући његове „патриархалне” типове чак као неку врсту народног идеала.

Али какво је то „тамно царство”, које је драматизовао Островски, а синтетички приказао уметничким тумачењем његових позоришних комада и анализом његових типова Доброљубов? Да чујемо самог Доброљубва. „Пред нама су тужно покорна лица наше млађе браће, осуђене од стране судбине на живот пасиван и зависан од других... (Јунаци Островског) стоје пред нама ћутљиво — послушни судбини, бесконачно тужни... То је свет притајене туге, која тихо уздише, свет тупог, неизмерног, али тихог бола, свет тамног ћутања као на гробљу, које се понекад једва прекида глумим и немоћним гунђањем, које готово одмах умире чим се родило. Нема ни светлости, ни топлоте, ни простора; трулежи и влагом засићена је мрачна и тесна апсана. Ни један глас из слободе, ни један зрачак светлога дана не улази у њу. Али и у њој се с времена на време јавља и тиња варница оног светог пламена који пламти у грудима сваког човека, док га не угаси муљ животног блата. Једва тиња ова варница у влази и смраду апсане, али понекад она запламти и обасја светлошћу истине и добра мрачне фигуре измучених затвореника. Уз помоћ овог тренутног осветљења ми видимо да се овде муче браћа, да у овим подивљалим, прљавим бићима, која су поготово изгубила способност речи, можемо препознати црте човечјег лица — и наше се срце стискава од бола и ужаса. Они ћуте — ови несрећни хапсеници, они седе као у летаргиској укочености, чак не мичу своје ланце... И немају ни откуда да чекају неку радост или неку олакшицу: над њима бурно и не полажући никоме рачуна влада бесмислено и насилничко тврдоглавство и глупост (*самодурство*) које не признаје никаквих права, никаквих

захтева правде и разума. Само његова дивља и безобразна вика прекида ову мрачну тишину и изазива уплашену трку на овом тужном гробљу људске мисли и воље..." Али ипак настаје и борба, али она се води у облику неизбежне подмуклости и не може да добије право етичког смисла; баш напротив: "... спољашња послушност и тупа, у себе повучена туга, која доводи до најпотпунијег идиотизма и најжалоснијег губитка људске личности, испреплетене су у тамном царству, како га приказује Островски, с ропским лукавством, најгнуснијим преварама и најодвратнијим неверством..."¹²).

Приказавши ванредно један од типичних комада Островског, Доброљубов поставља питање: а зашто ипак побеђује „самодурство“ сваку тежњу ка слободи, сваки протест људске личности, која има поноса и хоће бар мало среће по својој вољи. Најинтересантије објашњење те појаве налази Доброљубов у „осећању законитости“, којем он даје једно оригинално тумачење. Има две врсте законитости, односно осећања законитости: *пасивно и активно*. У „тамном царству“ Островског постоји само оно пасивно; ту влада вечити мрак, вечита укоченост, покораване мртвој традицији, мртвим законима, који гњече и ниште душу, живот, људску личност, људска права и срећу... Али и друго, *активно* схватање законитости, а то је оно које приказује Доброљубов, и које су, о! како ватрено и свим срцем! схватили руски интелектуалци, његови савременици и следбеници. „... Закони имају само условно значење у односу према нама. Али то није још све: они и сами по себи нису вечни и апсолутни. Примајући их, као творевине прошлог живота, ми зато никако не преузимамо на се обавезу да их сматрамо за најсавршеније и да одбијамо све друге. Напротив у мој природни уговор са друштвом улази, по самој његовој суштини, и обавеза да се старам о проналаску по могућности бољих закона. Са гледишта општег, природног људског права сваком члану друштва поверава се брига о сталном усавршавању постојећих установа и о укидању оних које су постале непотребне и штетне. Треба само да промене у установама, пошто треба да служе општем добру, буду примљене од стране целог друштва и наиђу на општи пристанак. Ако пак тај пристанак не уследи, онда појединац има права да дискутује, да доказује своје предлоге и, најзад, да се одрекне сваког учешћа у послу чија су основна правила за њега постала лажна... На тај се начин, баш на темељу самог осећања законитости отстрањује застој и непомичност у друштвеној организацији, мисли и вољи даје се простор и посао; мењање формалног status quo често се

¹²) III стр. 322 и след.

тражи самим осећањем законитости...¹⁴⁾. Руско напредно друштво разумело је добро свог омиљеног гласника, схватало је шта је он управо мислио под „мењањем формалног status quo...“

Завршавајући своју опширну расправу о Островском, која се донекле претворила у филозофију старог руског живота, Доброљубов се изражавао овако: „Много шта ми нисмо рекли до краја, о многим чему, напротив, говорили смо преопширно; али нека нам опросте читаоци, који су имали стрпљење да до краја прочитају чланак. Томе је највише крив донекле метафорички начин писања, који смо морали узети... Ево зашто је понекад општи смисао изнете идеје захтевао већег понављања једног те истог у различном облику да би био разумљив, а у исто време би се дао унети у фигуралну форму, коју смо морали изабрати за наш чланак... У осталом многи изводи и закључци које нисмо овде изнели посве јасно, морају сами доћи напамет читаоцу који је имао доста стрпљења да до краја прочита овај чланак“¹⁵⁾. И Доброљубов се није преварио...

Као природна допуна и наставак „Тамног царства“ јавио се чланак „Зрачак светлости у тамном царству“, на који сада прелазимо. Ту је била реч о једном комаду опет Островског, наиме о „Олуји“ (Гроза). И у овој расправи Доброљубов износи своје погледе на задатак критичара. „Ми групишемо податке, ми излажемо наша размисљања о општем смислу књижевног дела, оцртавамо његов однос према стварности, у којој живимо, изводимо свој закључак и трудимо се да га образложимо најбоље, али при том се старамо увек да се тако понашамо да читалац потпуно има могућност да изрекне свој суд између нас и аутора. Ми смо више пута морали примати прекоре због неких наших ироничних критика..., али признајемо да нам ови прекори нису чинили на жао: читалац, истина, није себи стварао баш најбоље мишљење о нашој критичарској способности; али је ипак главни циљ био постигнут — рђава књига, коју нисмо могли директно осудити, јављала се пред читаоцем заиста као нешто што није ваљало, захваљујући фактима које смо изнели“¹⁶⁾. И ми смо увек били мишљења да само фактичка, реална критика и може имати смисао за читаоца...“¹⁷⁾.

¹⁴⁾ III, стр. 404 и сл.

¹⁵⁾ III, стр. 442.

¹⁶⁾ Овде Д. мисли на књиге, које он није могао отворено купити из обзира према захтевима владе и њеног експонента, цензуре. Међутим његова вештина цитирања свакојаким смешних и глупих изрека, мисли и тврдњи разних реакционарних или биготних аутора, због којих су они постали смешни у очима друштва, била је заиста напредна.

¹⁷⁾ „Лучь свѣта въ темномъ арстѣ.“ III, 351—442.

У драми Островског „Олуја” ради се о сукобу једне обдарене јаким темпераментом и тежњом ка извесној слободи и свешћу својег људског достојанства, младе жене Катарине са породицом њеног мужа, пре свега са свекрвом, старом „Кабанихом” и са целом средином старог „тамног царства”. Катарина ступа у неку врсту борбе са том трулом и одвратном средином и, ако и пада као жртва, ако њој и не преостаје други излаз него да се баци у таласе Волге и у њима нађе прерану насилну смрт, ипак њена борба, није пропала узалуд, она је, по мишљењу критичара тај „зрачак светлости у тамном царству” (наслов целог чланка). Друштвени пак значаја драме, њен симболизам, Доброљубов види у следећем: „... Чудновата ствар, у својем неоспореном ни од кога, неодговорном, мрачном владању, дајући потпуну слободу своме ћефу, презирући све законе и логику, самодури руског живота почињу ипак да осећају некакво незадовољство и страх, сами не знајући пред чим и зашто. Све као да иде добро, као и пре, ... а међутим они немају мира, њима није добро. Упркос њима, не питајући њих, нарастао је нов живот, са другим начелима, и мада је он далеко, мада се још и не види јасно, али већ се даје предосећати и шаље рђава привиђења тамном царству самодура...¹⁸⁾ И даље, на другом месту: „Руски живот дошао је најзад дотле да пуна врлине и поштена, али слаба и неодређена бића не задовољавају више друштвену савест; на њих гледају као да она нису ни зашта. Осећа се потреба у људима мање лепим, али активнијим и борбенијим...” Истина, код Островског борбена нова личност не може да друкчије да одушке своме протесту него извршивши самоубиство, али то је ипак моћан и страشان протест, и он сведочи о томе да се приближује ипак крај „тамнога царства”. Можда би ми извели нешто други закључак из комада Островског и из самог чланка Доброљубова, али свака епоха има своје назоре и свака ситуација има своја решења... Примимо, дакле, ово што је ту казао и још више хтео да каже Доброљубов. Заиста, тешко је било дисати у „тамном царству”, када сте морали поздрављати излазе и решења, налик на оно јадне Катарине.

А сада морамо поставити питање о јакој и стваралачкој личности, које се стално намеће и поставља у критичким разматрањима Доброљубова, који често тражи ту моћну личност, предвиђа и поздравља њен долазак. Народњак, народољубац, који је и у чланку о „Олуји” ванредно духовито (као и увек и неизбежно у завијеном облику) говорио о идеалу опште народног добра, као о највишем друштвеном идеалу и постулату, очигледно нагињући ка социјализму, Добро-

¹⁸⁾ Стр. 394 и сл.

„Љубов је очекивао веома много од борбе и стварања те активне личности. Проблем пак њене улоге он је теориски посматрао у расправи о Петру Великом поводом великог дела Устрјалова о том цару. У овој расправи Доброљубов је показао у пуном сјају своју историјску ерудицију и критички дар у вези са приказом чисто научних дела, у овом случају из историске науке. Занимљиве су и његове историско-филозофске и методолошке белешке о сврси и садржини историске знаности, о односима између историје народа и спољно-политичке историје, историје културе и историје догађаја. „Ми не можемо да не споменемо један услов, без којег нема историје, која има и претензију да буде историја са неким научним значењем. Ова је идеја о односу историских догађаја према карактеру, положају и ступњу развића народа. Свако историско излагање које није надахнуто овом идејом, биће збир случајних факата, можда и везаних међусобно, али одвојених од свега околног, од свега прошлог и будућег. На тај начин историја чак и најлепше написана неће бити ништа више него одлично груписан материјал, ако у њен темељ не буде метнута идеја о учешћу у догађајима целог народа који сачињава државу. Ово учешће може да буде активно или пасивно, позитивно или негативно, али њега не сме да заборави историја...“¹⁹⁾. Кад се пише историја (не и биографија) великог човека, онда треба да се обрати највећа пажња на везе великог човека с његовим добом и његовим народом. „Историја се бави људима, чак и великима, само зато што су они имали важан значај за народ или човечанство. Дакле, главни се задатак историје великог човека састоји у томе да се покаже како је он умео да искористи средства која су му стајала на расположењу, како су у њему дошли до израза они елементи живог развића које је он могао наћи у своме народу... Значај великих историских радника може да се упореди са значајем кише, која благотворно освежује земљу, али која се ипак састоји од испарења, која се дижу из исте земље. Простом човеку допуштено је мислити да се киша чува на небу у неком нарочитом суду, из којег се онда просипа у извесно време и према неким нарочитим намерама; али такво једино објашњење не сме да има претензије на некакво научно или филозофско значење.“

Оваква веома духовито формулисана теорија о великим људима (која се у осталом мало коси са надама у некакве стваралачке личности, које ће најзад дићи барјак слободе) онда се примењује на Петра Великог. Доброљубов по-
 дробном анализом богате грађе, коју је скупио Устрјалов, долази до закључка да је Петар Велики био баш оваква лич-

¹⁹⁾ II, стр. 12 и сл.

ност која се да упоредити са кишом, створеном ипак од испаравања самога тла. Доброљубов пажљиво проучава ово „тло“ старе московске Русије и тражи у њему оне елементе незадовољства, тражења новог и бољег, који су дошли до правог израза у деловању Петра Великог. У томе је он претходник великог руског историчара Соловјова, према којем се, узгред буди речено, Доброљубов држао прилично резервисано и чак донекле и скептично. Други моменат, који ваља нарочито истаћи, јесте сјајно разлагање Доброљубова о томе како је Петар долазио често пута до сасвим супротних резултата него они на које је он циљао, и нарочито, како се код Петра често посао развијао сасвим ван неког плана и без обзира на неку свесну замисао. Ово се могло теоретски претпоставити (сада је ово образложено сасвим документално, позитивним строго научним доказима. Али Доброљубов је био ту вођен својом генијалном интуицијом, док у тврдњи о томе, како су се резултати толиких, у овом случају Петрових акција разликовали од постављених циљева можемо видети предвиђање сада изнетог историско-филозофског и социолошког закона „хетерогеније циљева“. Али ово само узгред. Човек великог уметничког укуса, генијалан стилиста, Доброљубов је био велики мислилац и у области саме науке...

Гледајући у Петру народног, националног јунака, месо и кост руског народа, Доброљубов је пристајао уз западњаке и неизбежно долазио у контрадикцију са славенофилима (ми смо већ у многим приликама говорили да су се на питању оцне и разумевања Петрове реформе баш и разлики славенофили и западњаци). И још једном у расправи о Петру Великом иступа Доброљубов као противник славенофила, а то је у питању приказа и оцне Русије пре Петра Великог, у којој су славенофили тражили и видели неку врсту идеала (донекле су тај идеал поједини писци блиски славенофилима налазили и у „таином царству“ Островског). Устрјалов није био прави славенофил, али им је био близак (он је више спадао, скупа са академицима Шевирјовом, Михајлом Погодином и другима, које је нешtedимце исмејавао Доброљубов због њихове надуване псеудоучености, у правац т.зв. „званичне народности“, т.ј. апологета режима цара Николе). Према томе је он (у уводу своје „Историје Петра Великог“) дао једну слику стања Русије пре Петра, која је испала доста повољно, или, тачније речено, Устрјалов је хтео да прикаже московску Русију у некој благој, ружичастој светлости. Баш то није му дао Доброљубов. Са ванредном мајсторијом он је на основу саме грађе, поцрпене код Устрјалова, изнео сву погрешност и извештаченост ове ружичасте карактеристике.

Најјачи обрачун са славенофилима и нарочито са теоре-

тичарима „званичне народности“ извео је Доброљубов у свом приказу француски писане „Историје цивилизације у Русији“ од Николе Жеребцова. Овај приказ, управо читава расправа под насловом „Руска цивилизација приказана од г. Жеребцова“ спада у најдуховитије и најоштрије чланке Доброљубова. Имао је право Тургенев када је једном приликом рекао Чернишевском да је Доброљубов не само отровна змија него баш „наочарка“. Бич његовог сарказма је ужасан; није поштедео он ни аутора, ни његове дивље идеје и чудновате измишљотине и илузије о старој Русији, том рају славенофила. Али било је у чланку Доброљубова и сасвим актуелних момената у вези са сељачком реформом, која се онда спремала, и у вези са владом Николе I, која се тек завршила. Доброљубов је дао прву критику чувеног тројства руске званичне идеологије, а то су православље, апсолутна владавина и национализам, показавши до каквих је жалосних резултата довела Русију владавина ових принципа под царем Николом. Разуме се да је ово учињено као увек у завијеном облику, али руска публика је разумела свога најбољег публицисту.

Ми смо изнели у главном основне линије идеологије Доброљубова, служећи се, према методи, коју смо изабрали, поглавито његовим властитим речима.

У развићу руске критике и друштвене мисли заузима Доброљубов велико и почасно место. Претставник публицистичке критике, који је највише писао *поводом* неког књижевног дела, он се није либио ни чисто естетске оцене и био је ванредно јак и у њој. Али, свакако, главно у његовом стварању — јесте његова друштвена филозофија. Остављајући сада на завршетку по страни његове мисли, уско везане за његову епоху, хоћемо да истакнемо његово западњаштво у народњачком и правом демократском духу, његов култ личности и њене слободе, у првом реду слободе мисли, и најзад његов хуманизам, који га је одвео у правцу социјализма.

A. Re

(Preveo Tr. J.)

ČESI U RUSKOM MUZIČKOM ŽIVOTU XVIII VEKA

Pre XVIII veka, ili tačnije pre kraja XVII veka, ruska muzika i posebno ruski muzički život izgradjivali su se i tekli van svakog dodira sa zapadnoevropskom muzičkom kulturom. Crkvena, i uopšte duhovna ruska muzika, nikla iz semena vizantijske muzike i utrkujući se s pravoslavnom muzikom drugih zemalja (jug i istok) — porasla je oko početka XVIII veka u samostalnu, samoniklu pojavu, potpuno različnu od zapadne, ali ne manje vrednosti i ne manje jaku od nje. Odista od XVI veka u nju probijaju zapadnoevropski uticaji i taj proces se obavlja prvi put u Ukrajini pod uticajem Poljske, a zatim preko ruskih teoretičara i kompozitora kao Dilecki, koji je u Poljskoj dobio neobično temeljnu muzičku pripremu. U toku sveg ovog vremena ne vidimo nikakve ozbiljne okolnosti koje bi zadržavale razvitak duhovne muzike u Rusiji. Svetska muzika ni izbliza nije stajala tako srećno. Odista tamo je postojala bogata narodna pesma i moguće je da ni instrumentalna muzika ne bi izostala iza nje, da joj istorija nije istavila krupne, a često i neodoljive prepreke. Otuda i činjenica da u svetskoj muzici u početku XVIII veka gotovo ne nalazimo u Rusiji profesionalne kompozitore i interpreatore, dok je u isto vreme u crkvenoj muzici niz imena ovakvih majstora veoma dug. Epizodično pak pojavljuju se i zapisi narodnih pesama (prvi u 1619), a potpuno odsustvuju zapisi instrumentalnih; i jedno i drugo postojalo je samo u usmenoj tradiciji. Obilje vrsta muzičkih instrumenata u staroj Rusiji, dokumenti o delatnosti svetskih profesionalnih muzičara, poznatih pod imenom „skomoroh“, jasno pokazuju da je ruski narod uvek težio ka instrumentalnoj muzici; pri tom je, prirodno, vokalna umetnost stajala na prvom mestu. Sa skomorosima — ovim trubadurima, žonglerima, majsterzengerima, u toku mnogih vekova vodjena je borba od strane duhovne vlasti, koju je često u ovom poslu podupirala i država. U svest naroda crkva je neprekidno unosila pretstavu o radu skomoroha kao o radu bogu mrskom, grešnom. Još u 1068 godini Nestor letopisac govori o skomorosima kao o đavoljim slugama, koji nas svakojakim lukavstvima utržu od Boga, od

crkve. Takvo gledište na skoromohe nalazimo u toku mnogih stoleća sve do XVII veka, kad već iščezava i samo ime skomoroh.

Uloga skomoroha u ruskom životu nije ni približno konačno proučena, ali ipak postoji čitav niz dokumenata koji ocrtaju karakter delatnosti skomoroha. Na prvom mestu oni se javljaju kao profesionalni predstavnici narodnog pesmotvorstva, a zatim instrumentalnog kakvim ga i obeležava narodno predanje o skoromosima guslarima¹⁾ Sadku, Vasiliju Buslajevu (koji su stvarno postojali) i o skomoroštvu viteza Dobrinje Nikitiča. Dalji dokumenti su optužbe, pouke upravljene protiv skomoroha, ukazi, hronike predstavnika crkve, a isto tako i svedočanstva inostranih putnika. Po ovim podacima vidi se koliko je velika bila njihova uloga u društvenom životu naroda. Praznici, gozbe, šetnje, obredi ništa nije prolazilo bez učešća skomoroha. Učešće u obredima, u pravoslavnim obredima koji su se u Rusiji dugo prepletali sa ostacima jeretičkih obreda, izgleda da je sve više i više bilo neprimljivo za crkvu i sve jače i sve jače je pobudjivalo na gonjenje i iskorenjavanje skoromoške delatnosti. Zanimljivo je da je osuda skoromohe uvek išla uporedo sa osudom orudja njihovog zanata — muzičkih instrumenata; tako je u knjizi „Zlataja čep“ 1400 godine napisano: „Ovo je suština zla i opakog delanja djavoljih: pevanje, igranje, bubnjevi, šupeljke, gusle, piskovi, neprikladne igre, vilinske...“ Sličnih dokumenata koji osudjuju grešnost skomoroštva i instrumente ima mnogo, ali ne ostaje se samo na osudi. Crkva često izdaje, u raznim mestima, ukaze koji ograničavaju ili čak potpuno zabranjuju skomoroštvo. I dok u XV i XVI veku imamo podataka da su čitavi zaseoci bili nastanjeni skoromosima, dotle u drugoj polovini XVII veka, kao što sam već pomenuo, nestaje i samog naziva „skomoroh“. Dva najteža udara naneli su im prvi carevi iz roda Romanova: Mihail Fjodorovič, koji je zabranio skomoroštvo na ulicama i tržištima, i Aleksej Mihailovič, koji je naredio da se skomoroštvo potpuno uništi. Ali i pored svih slučajeva gonjenja skomoroha, carski dvor ne samo što se koristio njihovim uslugama, nego ih je čak štutio od sudbine njihovih drugova; tako ukaz Alekseja Mihailoviča ni najmanje nije zahvatio dvorske skomorohe, a isto tako ni skomorohe bojara i spahija. Pri svima gore pomenutim uslovima, instrumentalna muzika u Rusiji nije se mogla razviti u potrebnoj meri, i kao rezultat toga u početku XVIII veka vidimo potpuno odsustvo svetskih profesionalnih muzičara, izuzimajući ono što se sačuvalo kod carskog dvora i u vojsci. Vojnički orkestri i njihova delatnost u toku cele ove epohe još

¹⁾ Ruske gusle — za razliku od srpskih — su instrument sličan citri, gde se žice dodiruju prstima, a ne gudalom. Služile su u glavnom da prate pevanje.

manje su ispitani nego skomoroštvo, ali nesumnjivo je da je njihova uloga u životu dvora i vojske morala biti dosta raznovrsna i značajna. Ali sve to nije bilo dovoljno za pravi razvoj instrumentalne muzike, i kad je krajem XVII veka otpočelo široko opštenje sa Zapadnom Evropom, počinje i dovodjenje inostranih muzičara.

Prvo upoznavanje sa zapadnoevropskom muzikom i muzičkim instrumentima dešava se preko carskog dvora; u instrumente se počinju postupno uvlačiti dotle nepoznate orgulje, klavikordi, a uz njih se postupno pojavljuju i inostrani svirači. Tako je u 1470 godini u Moskvi, zajedno sa drugim „veštaci-ma“ bio pozvan i „orguljaš kaludjer avgustinac Johan Salvator“, a 1586 godine engleski poslanik Gorsej piše: „Caricu su neobično začudile orgulje i klavikordi... Ona se divila njihovim jakim muzičkim zvucima. Narod se (veli) hiljadama tiskao oko dvorca. Oni koji su umeli svirati na instrumentima puštani su često i u takvo društvo u koje ja sam nisam mogao ući“. I što dalje sve više se dvor i careva okolina upoznaju sa inostranom muzikom. Mada pojedinačno, ali neprekidno, pozivaju se razni inostrani muzikanti. I najviše ima svedočanstava o orguljašima. Dimitrije Lažni I dovodi iz Poljske čitave orkestre koji daju „koncerte ne samo u dvoru, već i na trgovima Moskve“. Još bliže i neposredno upoznaju se sa inostranom muzikom činovnici ruskih poslanstava kod evropskih dvorova, odakle u svojim izveštajima pišu kitnjasto i sa ushićenjem o koncertima, operama i baletima koje su posetili. Interesovanje dvora za inostranu muziku raste i za vlade Alekseja Mihailoviča, kad se u dvoru počinju davati pozorišni komadi, u pozorište se uvodi i muzika, te pukovnik Stadan dobija naređenje da iz inostranstva dovede „najbolje trubače i najspretnije“. S tom prvom partijom koju je doveo Stadan udaren je temelj onome postupnom, ali stalnom pritanju inostranih muzikanata u Rusiju, koji su već u grupama počeli dolaziti ili po svojem vlastitom nahodjenju ili, ponajčešće, po zahtevu dvora.

Zanimljivo je da je u 1673 godini već davan balet Tjutca „Orfej i Evridika“ uz učešće, dakako, inostranih glumaca i muzikanata, kako dovedenih iz inostranstva, tako i od stanovnika nemačke kolonije u Moskvi.

Za vlade Petra Velikog muzika i pozorište počinju igrati još veću ulogu, i njihova delatnost ne ograničava se samo na opsluživanje dvora, već počinje ulaziti i u život društva. Drže se posela i uporedo s njima — igre. Počinju se davati pozorišni komadi, i ne samo u Moskvi, nego i u drugim gradovima. Crkvena vlast sve više gubi uticaj u građanskim stvarima, i gojenje muzike u nekadašnjem obliku prestaju.

Prirodno, dobavljanje inostranih muzikanata nije izazvano interesovanjem za tuđu muziku, no i time što se u Rusiji ne nalazi dovoljno spremnih instrumentalista koji bi mogli konku-

risati sa zapadnima. I od tada priliv inostranih muzičara (kompozitora, dirigenata, teoretičara, instrumentalista itd.) neprekidno raste, i njihova uloga pre epohe Aleksandra I jača do Glinke, s kojim ruska muzička umetnost staje na svoje vlastite noge, i uloga stranaca prestaje biti pretežna. Oni ostaju samo kao interpretatori i pedagozi. Osobito veliki broj inostranaca u ruskoj muzici nalazi se od vremena vlade Katarine I do kraja vlade Katarine II, kad se tudjinski uticaji počinju ispoljavati i na duhovnoj ruskoj muzici. Ako u početku javljanja stranih muzikanata u Rusiji vidimo pretežan broj Poljaka, a zatim Nemaca, posle njih se javljaju Talijani, čiji je muzički stil u to doba vladao u celoj Evropi. Među Talijanima je bilo mnogo krupnih imena, slavnih još u Evropi, kao na pr. Martini, Sarti, Pergolezi i dr. I baš su oni, tj. Talijani, bili glavni učitelji ruskih majstora XVIII veka. U vreme tog talijanskog perioda u Rusiji su radili i češki muzikanti, o kojima ćemo govoriti dalje. Vrlo je moguće da je broj čeških muzičara bio znatno veći no što ga beleže istoriski radovi i dokumenti, pošto su osem dvorskih pozorišta, osem pozorišta i orkestara prestoničkih — inostrani muzičari bili rasejani po celoj Rusiji, po gradovima i po spahijskim dvorovima, u toliko pre što su velikaši smatrali za svoju dužnost da ne izostaju od prestoničkih magnata, te su držali domaće orkestre i pozorišta za čije su rukovodje dobavljali strance. Inostrance je privlačilo u Rusiju bogatstvo dvora, velikodostojnika — tj. mogućnost dobre zarade, i treba reći da se u tom pogledu retko ko od njih prevario u računu. Već i sami spiskovi dvorskih muzičara XVIII veka pokazuju koliko su honorari inostranaca bili visoki i znatno viši od honorara ruskih muzičara.

*

*

*

Prelazeći na češke muzičare, mi ćemo se pre svega zaustaviti na sviračima kao prvima koji su se pojavili u Rusiji. Podaci o njihovoj delatnosti su veoma oskudni. To su obično bili orkestarski muzikanti, koji su se obretno (već krajem XVIII veka) pojavljivali na samostalnim koncertima. Za rusku muziku njihov rad je bio bezuslovno od koristi, pošto su oni bili i pedagozi koji su spremali kadrove ruskih muzikanata. Kao prvog češkog muzičara instrumentalistu moramo pomenuti hobošistu **Fedora Goptu** (da nije Kopta?), o kojem se zna samo toliko da je služio za vlade Petra u Moskvi još pre 1702 godine.

Dalji podaci o češkim interpretatorima su već detaljniji i nalaze se u spiskovima dvorskog pozorišnog orkestra u Petrogradu iz kojeg ćemo dati spisak Čeha instrumentalista:

Johan Pokorni, dvorski valtornist umro u 1741 g. Služio

je od 1720—30 godine, po uredbi od 1741 g. dobijao je 250 rubalja godišnje¹⁾).

Fr. Vejdlíč, služio je u dvorskom orkestru od 1762 godine i dobijao 420 rubalja godišnje.

Johan Mareš²⁾, violončelist u dvorskom orkestru, godine službovanja nepoznate, plata 700 rubalja godišnje.

Turek — hoboist dvorskog balkskog orkestra, služio od 1786 g. za 500 rubalja godišnje.

Aleksej Zelenka, fagotist u istom orkestru kao i prethodni, služio je od 1789 godine sa godišnjom platom od 300 rubalja.

Fr. Drobíš — violinista dvorskog orkestra. U 1797 g. učestvovao je u Petrogradu na koncertu, na kojem je svirao i svoje kompozicije.

Osem ovih Čeha koji su stalno radili u Rusiji, pokatkad su nailazili na gostovanje u Petrogradu i Moskvi na kratko vreme: violinista **Zelenka**, koji je u Petrogradu svirao u 1795 g.; harfista **Nemeček** koji je u Moskvi dao jedan koncert; **Fiala** virtuoz na viola-da-gamba, koji je sa ovim još „nečuvenim instrumentom“ upoznao Moskovljane na koncertu krajem osamdesetih godina.

U 1741 godini na dvoru za Elizavete Petrovne bio je primljen u službu neki **Franc Tuma**, kompozitor i kapelnik — o njegovim delima ništa nam nije poznato, a i o njegovoj delatnosti i njegovom životu ima malo podataka; poznato je da se rodio 1701 g. u Kosteletcu, umro u Beču 1774.

Svi gore imenovani ničim se naročitim nisu istakli i bili su, po svima podacima, redovi u muzici. Ovde su pomenuti samo zbog toga, da bi naš članak potpunije iscrpao pitanje, a sad ćemo preći na one koji su u ruskom muzičkom životu onoga vremena igrali značajnu ulogu, tj. govorićemo o radovima Johana Mareša, Lau, Blime, Vanžure i Prača.

*

*

*

Johan³⁾ Anton Mareš (1719—94) rodio se u Hotiborcu u Češkoj. U Drezdi je dugo radio pod rukovodstvom poznatog valturniste Gampela, a u Berlinu kod čuvenog Cika učio je violončelo. Tu u Berlinu davao je časove grafu A. A. Bestuževu-Rjuminu, koji je Mareša preporučio svom ocu kao valturnista virtuozu; po ovoj preporuci Bestužev je pozvao Mareša u služ-

¹⁾ Osem ovoga svi dvorski muzikanti dobijali su besplatan stan, imali su razne povlastice, a ponekad su imali i hranu.

²⁾ Ne mešati ga s Johanom Marešom organizatorom duvačkog orkestra blehmuzike o kojem će biti govora u daljem izlaganju.

³⁾ Sva imena i prezimena uzimamo ovde kako su imenovana u Rusiji — tako i u ovom slučaju „Johan“ umesto češkog „Jan“.

bu i ovaj je u 1748 godini doputovao u Petrograd. Tu je odmah privukao pažnju na sebe, pošto je na valtorni odista svirao kao virtuoz, vladao mekim, pevajućim tonom. Kad je čula kako Mareš svira, carica Jelisaveta ga je pozvala za valtornistu u dvorskoj kapeli¹⁾; stupanjem u dvorsku kapelu Mareš očigledno nije napustio posao u kapeli Bestuževa. Uskoro je jegermajster i direktor dvorskog pozorišta S. K. Nariškin pozvao Mareša da dovede u red „Lovačku muziku“ (tj. duvački orkestar) i postavio ga za njenog kapelnika. Od 1751 do 1757 g. Mareš je radio na usavršavanju Nariškinove duvačke muzike i u tom periodu predložio je Nariškinu da reformiše orkestar s tim da u njega budu uvedene samo trube. Nariškin je odbio, ali Mareš je krijomice od svog principala stvorio ono što je hteo i o čemu se docnije govorilo ne samo u Rusiji, već i u inostranstvu. Nariškin, čuvši prvi put orkestar koji je izmislio Mareš, bio je ushićen i pokazao ga je carici i dvoru. Duvačka muzika Nariškina brzo je ušla u modu, i Lomonosov je jedan od prvih napisao odu „Pronalasku duvačke muzike“.

„Što je bilo grubo u lovačkim trubama
 „Nariškin je umekšao na našim obalama.
 „Od čega su i divlje životinje bežale
 „U tome je nežno uvo prijatnost našlo“.

U čemu se sastojala reforma Mareša? U tome što je on valtorne (na kojima učenje zahteva dosta vremena i neobičnije sposobnosti) u orkestru zamenio jednocevnim trubama razne veličine, u dužini $8\frac{1}{4}$ aršina do $6\frac{1}{4}$ veršoka i širine trube od 9 palaca do $5\frac{1}{2}$ linija. Pri tom svaka truba je mogla pustiti samo jednu notu. Tako su za svirača četiriju nota bile potrebne četiri trube, a to znači i četiri svirača. Ceo obim orkestra sadržao je u sebi $4\frac{1}{2}$ oktave, od La kontraoktave do Mi trocrtne — svega 56 nota, i prema tome potpun sastav je morao imati 56 svirača. Od muzikanata se pri tom nikako nije tražilo znanje nota, oni su samo morali tačno odbrajati pauze, da bi na vreme otisvirali svoju notu. Lako je zamisliti koliko je truda trebalo uložiti, koliko je vremena trebalo utrošiti, da bi se u brzom tempu otisvirala obična gama, a poznato nam je da su duvački orkestri izvodili i najsloženije kompozicije, kao na pr. simfonije, uvertire.

Karl Lau²⁾, Čeh po rođenju kao i Mareš, usavršio je mnogo štošta u duvačkoj muzici, zamenio je mesingane trube drvenim lakovanim — umekšavši time oštru zvučnost mesinga, tako da je u 1775 godini data cela opera Raupaha „Alcesta“.

¹⁾ U dvorskoj kapeli imao je platu od 400 do 700 rubalja godišnje.

²⁾ Od 1770 g. služio kod gr. K. G. Razumovskog, od 1784 kod Potemkina.

a za njom opere „Henrih IV” od Martinia, „Zemira i Azor” od Gretria i dr. uz pratnju duvačkog orkestra. Lau je od 1789 godine zamenio onesposobljenog paralizom Mareša u dvorskom duvačkom orkestru, za koji je sam komponovao dosta složene stvari. Od 1790 g. Lau je služio i kao pukovski kapelnik. Osem kompozicija za duvački orkestar, Lau je izradio nekoliko koncerata za valtorne, koji su, po tvrdjenju Fetisa, imali veliki uspeh.

Posle dvora duvačke orkestre su počeli dobavljati i bogati velikodostojnici. Poznato je da se najveći broj takvih orkestara nalazio u Petrogradu; u Moskvi i u provinciji redje. Tako Henrihs beleži u Petrogradu za četrdeset godina 9 duvačkih orkestara, ne računajući tu dvorski. Ovi orkestri su najveću ulogu igrali pri prestoničkim festivalima, koji su se često priredjivali na otvorenom vazduhu, kad je duvački orkestar zvučao kao „nekoliko orgulja”. Za duvački orkestar komponovali su i priredjivali, osem Mareša i Lau, Gumnenhuber, Teves, Karehin, Kašin, Sarti i dr. Poznato je, da je repertoar duvačkog orkestra bio veoma opširan i složen; tako ovakvi orkestri su izvodili simfonije i uvertire Mocarta, Hajdna, uvertire Boaldjea, Rosinija, Menola, Kerubinija, Snopitija i dr. Sarti u svom delu „Slava vo višnih Bogu” za hor i dva simfonička orkestra uveo je i duvački orkestar kao nezavisnu grupu. Na jednoj svečanosti u Tavričeskom dvorcu, koju je priredio Potemkin, učestvovao je duvački orkestar od 300 ljudi, kojim je upravljao Sarti. Jedva se može zamisliti, da su svih 300 svirača sačinjavali jedan orkestar; lako je moguće da označena cifra daje samo sumu 3, 4, 5 orkestara koji su svirali naizmenice.

Naravno, sadržina ovakvog orkestra, a i rad s njim bili su dosta složeni i jasno je da takva vrsta orkestra, gde muzikant u suštini kao individualnost ne igra nikakvu ulogu, nije mogla dugo ni da postoji ni da se razvija, pa ipak je ostala više od 60 godina, i još i u dvadesetim godinama XIX veka kod Nariškina su priredjivani koncerti sa duvačkim instrumentima, ali već poslednji. U naše vreme kao demonstracija ili prilikom kakvog jubileja priredjuju se koncerti sa učešćem tih truba, koje su, kao i note za njih, sačuvane u Muzičkom muzeju u Petrogradu. Osem samostalnog značaja ovih orkestara, oni su, razume se, uticali i na stvaranje normalnih duvačkih orkestara, a osnivači Mareš i Lau, baveći se pedagoškom delatnošću, vaspitali su mnoge ruske duvačke muzikante.

U muzičkom pozorišnom životu Moskve i Petrograda značajnu ulogu igrao je baron **Ernest Vanžura** ili Vanžur (1750—1801) (Wanzura de Rehuít), Čeh iz Vamberga. Diletant-kompozitor, izdao je još nekoliko komada u stilu za igru. Iz Beča Vanžura se seli u Rusiju, gde ostaje do same smrti. Zna se da

je u 1783 godini učestvovao u preuredjenju velikog Kamenog pozorišta u Petrogradu. U ovoj istoj godini on predaje Petrogradskom starateljskom savetu projekte „O zavodjenju pozorišnog pansiona (tj. škole) pri Moskovskom vaspitnom domu“. Ovaj brižljivo izradjen projekt je usvojen i Vanžura je upućen u Moskvu s postavljenjem za direktora pozorišta (1200 rubalja godišnje i besplatan stan) pri Vaspitnom domu i inspektora svih sličnih moskovskih ustanova. Prispevši u Moskvu Vanžura, pored odredjenih mu dužnosti još postaje nastavnik u muzičkim razredima moskovskog antrprenera Medoksa, u čiju su trupu potom primljeni nekoliko muzikanata iz Vanžurine škole. Vanžura ostaje u Moskvi samo dve godine, a zatim se vraća u Petrograd. Tu stupa u službu direkcije dvorskih pozorišta, prosluživši tu od 1786 do 1796 (s platom 2800 rubalja i 36 hvati drva godišnje). Kod Ermitaškog (dvorskog) pozorišta radi i kao organizator uzimajući učešće u priredjivanju predstava i kao klavikordist. Tu se pojavljuje i u malom orkestru koji svira koncerte, serenade itd. U 1790 godini Vanžura je počeo izdavati notni časopis pod imenom „Journal de musique pour le clavecin ou pianoforte, dédié aux dames par B. W. amateur“. Na žalost ovaj časopis, izgleda, nije imao uspeha, pošto je Vanžura u toku naredne tri godine izdao još samo tri broja, pa je potom obustavio izdavanje. Posle smrti Katarine Velike 1796 godine Vanžura je penzionisan „zbog nepotrebnosti njegove dužnosti“ s penzijom od 500 rubalja. Šta je Vanžura radio posle te godine ne zna se. Njegov uticaj za vlade Katarinine bio je dosta značajan, jer mu je carica bila veoma naklonjena. Ima svedočanstava da su mu na pregled i ispravljanje davana dela ruskih kompozitora. Sam pak on, talentovan, ali tehnički slab, naivan, s težnjom da u svojoj muzici ispolji intonaciju ruske narodne muzike — nije predstavljao ništa osobito značajno. Najznačajnije njegovo delo je opera u pet činova po tekstu Katarine Velike „Neustrašivi i hrabri vitez Ahridjeič“. Predmet za nju je uzet iz ruske narodne bajke i obrađen je dosta živo za pozornicu. Ukratko njena sadržina je u ovome. Nenadan vihor odnosi kćeri cara Ahrideja, Lunu (mesec) i Zvezdu. Njegov sin Ivan odlazi da ih traži. Usput uzme od šumskih duhova čarobnu kapu koja ga čini nevidljivim, čizme „samohotke“ i čaršav hranodavac. Baba Jaga saopštava Ivanu, da su mu sestre kod čarobnika „Medveda-junaka“ i „Morskog čuda-deliže“. On nalazi sestre, združi se sa čarobnicima i po njihovom savetu ubija dvanaestoglavog zmaja i dobija sebi za ženu Car-devojku. Povratak kući sa sestrama i ostalo završuje se sa svadbom. Opera je prvi put davana 1789 godine u Ermitažu, a zatim je od 1789 do 1796 davana još četiri puta u Petrogradskom kamenom pozorištu. Uzevši u obzir da je u ono doba svaka opera davana vrlo malo puta, može se reći da je opera „Ahridjeič“ imala izvestan uspeh. Druga njegova opera „Le tuteur trompe“, komična, nije poznata. I ako je prva ostala

u obliku izdane partiture, iz „Le tuteur“ došla je do nas samo uvertira, u vidu prerade za fortepijano, koju je objavio sam Vanžura u svom pomenutom časopisu. Zanimljiva je istorija njegovog trećeg dela, koje je radio zajedno sa talijanskim kompozitorom Martini-em, o kojem Aranov, u „Letopisu ruskog pozorišta“, piše, da „na godinu dana pre davanja opere Hranovickom je bilo povereno da potraži skasku o vitez u Fufliču. Iz nje je uzet siže za operu „Nevolja vitez — Kosmetovič“; muzika za nju poručena je Martiniu i Vanžuri. Libreto je bio štampan, ali carica je naredila da se egzemplari ne izdaju i da se opera ne daje pre dolaska kneza Potemkina¹⁾. Prvi put ta opera je davana u 1789 godini i posle treće pretstave odlučeno je da se ne daje u javnom pozorištu u Petrogradu, ali je bilo odobreno da se daje u varoškim pozorištima u Moskvi, gde nije bilo inostranih ministara“, čije je prisustvo u Petrogradu i smetalo javnom prikazivanju. Ta opera je, kako piše Aranov, stekla toliki glas da su je veliki kneževi Aleksandar i Konstantin naučili napamet. Osem ovih opera poznato je da je Vanžura napisao 6 simfonija; poziv na pretplatu za ove simfonije bio je objavljen 1798—99 godine. U „Journal de musique“ Vanžura je osem toga štampao „Polonez“, „Kazačok“ i „Mazurku“, svoja dela, napisana veoma primitivno i tehnički nezrelo. Ispitivač F. Findajzen iznosi pretpostavku da je Vanžura jedva umeo sam da orkestruje i da je po svoj prilici davao svoje partiture radi redigovanja i prerade nekom spremnijem muzičaru. I činjenica da je njemu poveravan pregled kompozicija ruskih autora može se prosto objasniti njegovim uticajem na dvoru.

Zanimljiviji i darovitiji izgleda nam **Franc Ksaverij Blima** (Blyma), kompozitor, dirigent i violinista. U Rusiju je Blima došao u početku devedesetih godina. Umro je 1822 godine. Od 1799 do 1800 bio je dirigent Petrovskog pozorišta u Moskvi. Zatim je služio kao dirigent orkestra kod grafa Kamburleja. To je sve što se zasad zna iz njegove biografije. Najveći uspeh je imala njegova opera u tri čina „Satarinnyje svjatki“ izradjena 1799 godine po tekstu A. Malinovskog. Godine 1800 prvi put je prikazana u Moskvi, a zatim u Petrogradu. Čak i 1813 godine prilikom novog prikazivanja, uz učešće tada čuvene Sandulove, njen uspeh je bio veoma veliki. Osem ove opere, jedine nama poznate od njega, Blima je komponovao koncerte, komade za violinu i simfonije. Njegove simfonije izdate su 1799 godine, i to su prve simfonije objavljene u Rusiji. Blima se često pojavljivao i kao dirigent i violinista, i tad je, izgleda, prikazivao svoje kompozicije. Tako je zabeležen njegov koncert 1799 godine.

Njegova muzika je zanimljiva prvo po tome što su u njoj

¹⁾ Zbog toga što je njen siže bio satira na neuspešne pohode švedskog kralja Avgunta III na Rusiju.

više no u kompozicijama ma kog drugog stranca — ispoljene intonacije ruske narodne muzike, a zatim što ona, suprotno Vanžuri, tehnički stoji na potrebnoj visini. Pronalaženje melodija, arhitektonska logičnost, organičnost forme, gipkost ritma — to su osobine Blimine muzike. Zanimljivo je da je uvertira njegove opere napisana u formi sonate, što je za ono vreme u Rusiji bilo bezmalo izuzetak. Orkestracija njegove opere pokazuje veliko poznavanje posla i osećanja orkestra.

Sasvim u drugoj sferi dragoceni su radovi Ivana Prača pedagoga, kompozitora i skupljača ruskih narodnih pesama. Njegov rad u oblasti narodne pesme i danas predstavlja krupan interes za ispitivača narodnih tvorevna.

Johan Gotfrid Prač, Čeh, rođen u Šleziji, bio je, kao i Blima, profesionalni muzičar. U Petrogradu se pojavljuje 1770 godine i služi tu kao predavač, ali je po profesiji poznat i kao „klavikordni majstor“. Od 1780 godine do 1791 i od 1791 do 1795 bio je učitelj muzike u Smolenskom institutu plemićkih devojaka. Od 1784 g. dobija službu (godišnja plata 400 rubalja) u direkciji dvorskih pozorišta, gde je u pozorišnoj školi obučavao „maloletne devojčice i dečake klavikordima, a bolje među njima i pisanju nota“.

Osem ovoga bavio se davanjem privatnih časova i komponovanjem. Radi kraćeg izlaganja, dajemo spisak njegovih dosad poznatih radova.

1) Allemande favorite de Mr Martini avec 6 variation p. le clav. de Mr Pratch, 1794 g. — 2) Fandango (španska igra), prerada s varijacijama sa izradjenom violinskom pratnjom, 1795 g. — 3) Dve ruske pesme za klavesen, 1796 g. — 4) Grande sonate pour clavier v. cello op. 6, 7. — 5) 12 varijacija za fi, 1802 g. — 6) Velika sonata iz ruskih pesama za fi, 1806 g. — 7) Zalosni marš za pogreb feldmaršala Mih. Lar. Goleniščeva — Kutuzova za fi, 1813 g. — 8) 8 variation sur l'Aire Russe „Ty podi, moja korovuška, domoj“ pour le P. F., 1815 g.

Sve ove kompozicije ne predstavljaju ništa osobito u smislu originalnosti. U njima je zanimljivo iskorišćavanje ruskih narodnih pesama kao materijala na pr. u sonati iz ruskih pesama. Od veće vrednosti su njegovi sledeći radovi: 1) prerada za klavir opere Martinia „Nevolja-vitez Kosmerovič“ i 2) opere „Fevej“ od V. Paskeviča — obe prikazivane 1789 godine, 3) prerada za dva klavena dvojnog(?) kvarteta Mocarta (prerada je obeležena kao četvrti opus Prača), najzad „Potpuna škola za fortepijano od I. Prača, ili nov i najlakši način po kojem se može temeljno naučiti svirati na forte-pijanu sa objašnjenjem o notama, o italijanskim terminima i svima potrebnim pravilima za ovaj instrument propisanim. Sa dodatkom raznih primera koji se sastoje iz Sonata, Polki, Rondoa, Ekoseza, Valsova, Kadрила i nekih narodnih pesama“, izdana u 1816 g. Ovo poslednje delo, iako je brzo zastarelo i potisnuto inostranim iz-

danjima — bilo je veoma rasprostranjeno i pripadalo prvim ruskim udžbenicima za fortepijano. 1790 g. izlazi u dva dela „Zbirka narodnih ruskih pesama s njihovim glasovima; muziku za fortepijano izradio Ivan Prač“. Ovaj Pračev rad je jedan od prvih na skupljanju i harmonizaciji narodne muzike u Rusiji. Pre njega znamo još dva zbornika M. Čulkova i V. Trutovskog. Prvo izdanje zbirke sadrži 100 pesama, i jedan deo od njih uzet je iz zbornika ili Trutovskog ili Čalkova, ali, razume se, harmonizacija je bila Pračeva. U drugo i treće izdanje (1806 i 1815 g.) uneseno je još 50 pesama¹⁾. Njihova harmonizacija često nije izradjena u duhu ruske narodne pesme, već u stilu nemačke harmonizacije, i u tom pogledu neke pesme su po obradi gore od Trutovskovih, koje, iako tehnički manje savršene od obrade Pračeve, ipak su više sačuvala stil narodnih pesama. Zanimljivo je da među pravim narodnim pesmama u zbirci Prača nailazi se i na varoška podražavanja narodnoj pesmi.

S Pračem, čije zbirke i danas predstavljaju veliki interes — završavamo pregled čeških majstora u Rusiji pre XIX veka. Kao što smo videli, svi oni, osem Blime i donekle Vanžure, imali su vrednost za Rusiju kao nastavnici, koji su ruskim muzičarima doneli vrednosti evropske nauke o muzici. S nastavkom XIX veka, kad Rusija sve više počinje sticati svoje profesionalne muzičare, kad Glinka svojim genijem naglo pokazuje i utvrđuje lice nacionalne ruske muzičke škole, značaj stranaca u ruskoj muzici opada i od prvostepene njihova uloga postaje drugostepena, službena. I još dugo se Rusija koristi uslugama stranih nastavnika-muzičara, učeći se kod njih tehnici i svima mudrostima muzičke umetnosti. Do poslednjeg vremena nije prestajalo priticanje u Rusiju i čeških muzičara-učitelja, orkestranata, horovodja, dirigenata itd. Ali nijedan kompozitor iz njihove sredine nije mogao više dati ništa što bi moglo služiti kao obrazac stila ruske muzike.

U XVIII veku primeri obrade intonacija ruske narodne muzike od strane kompozitora tudjinaca igrali su, dakako, veliku ulogu u stvaranju ruskog stila i, razume se, prvi ruski kompozitori pre Glinkinog perioda bili su pod neposrednim uticajem evropskih uzora. U to isto vreme inostrani kompozitori, prisluškujući ruske narodne tvorevine, u svojim delima pisanim u Rusiji svi bez izuzetka su se starali da stvore rusku muziku. Pod takvim uticajima sazrevala su zrna ruske muzikalne škole, u čijem formuliranju su uzimali učešća i pobrojani češki majstori.

Interesatno je pitanje u koliko su u XVIII veku u Rusiju dospevala dela čeških kompozitora. Prvo, svi Česi koji su došli u Rusiju donosili su sa sobom po svoj prilici i češku narodnu pesmu i radove čeških muzičara. Po dokumentalnim pak sve-

¹⁾ Poslednje izdanje dao je A. Suvorin 1896 g.

dočanstvima nama je poznato da su u Petrogradu izvodjene kompozicije poznatog češkog osnivača stila melodrame Jurija Bende. Tako je 1794 godine u Moskvi prikazivana njegova melodrama „Pigmalion“, koja je do 1801 g. davana tri puta. U 1779 godini u Petrogradu je prikazivana duodrama od istog autora „Ariadna u Naksosu“ i u 1781 g. „Medeja“. U drugoj polovini XVIII veka Josif Staruer na dvorskim koncertima izvodio je orkestarske kompozicije Jurija Bende (ne zna se koje). U biblioteci oca ruskog kompozitora Verstovskog sačuvano je delo Vranickog — opera „Oberon“, koja je u Petrogradu od 1798 do 1800 g. prikazana 12 puta. U biblioteci grofa Šeremeteva nalazio se rukopis opere Mislivečeka „Niteti“ — ova opera je, zacelo, izvodjena u njegovom domaćem pozorištu. Poznata su bila, po svoj prilici, i dela Leona Koželuha, pošto je inače nerazumljivo zašto je u „Džepnoj knjižici za ljubitelje muzike“ za 1795 i 96 godinu bila štampana biografska beleška o ovom češkom majstoru drugostepene veličine.

Proučavanje svetske muzike u Rusiji pre XIX veka u suštini je još u začetku, još nisu dovoljno proučeni arhivi koji verovatno mogu sadržati dragocen materijal po ovom pitanju. I ako je moguće da će u toku vremena istoričari ruske muzike iščepkati nove podatke o delatnosti čeških muzikanata i kompozitora koja je ovde opisana, a moguće da će naći i tragove o delatnosti novih, dosad još nepoznatih.

Mark Slonjim
(Prev. Lj. Mih.)

PJATILJETKA U LITERATURI

Kad je 1928 godine Staljinova vlada počela da sprovodi u život petogodišnji plan, predstavnici komunističke kritike a naročito glavni organi Udruženja proleterskih pisaca (RAPP) postavili su pitanje o potrebi izrade jednoga plana za umetnost, posebice za literaturu. Njihov je predlog bio prihvaćen, naročito je uprava partije simpatično primila projekat „Racionalnog izgradjivanja“ umetnosti, i posle nekog vremena svi časopisi, listovi, profesionalne organizacije i izdavačka preduzeća dobili su naredbu da sleduju novim lozinkama „levičarskog književnog pravca“.

Te su se lozinke svodile na nekoliko odredaba, koje su se više puta ponavljale kako u rapovskim rezolucijama, tako u člancima glavnog ideologa literarne pjatiljetke, stvarnog „diktatora“ sovjetske kritike — Averbaha.

Sovjetski Savez, pisao je Averbah, i njegovi mnogobrojni pomoćnici i učenici, stupili su u period socijalnog izgradjivanja po jednom odredjenom planu i napreduju strahovitim tempom. Literatura zaostaje iza sveopšteg privrednog razvitka. Treba da i ona uzme novi tempo, da pomogne veliki stvaralački zadatak našega doba, da dobije svoje pravo mesto u petogodišnjem planu. Rukovodeći partijski organi mogu ga odrediti i oni će odrediti koju ulogu treba da ima književnost u izgradjivanju. Svako novo delo treba da odražava industrijalizaciju zemlje i kolektivizaciju sela, da u čitaocu pobudjuje bodrost i entuzijazam, da u ime partijskih lozinki poziva na borbu. „Jedini zadatak sovjetske umetnosti je slikanje pjatiljetke i klasne borbe u njenim granicama“ — pisao je časopis Rapa 1930 godine. Po mišljenju toga organa književnost je trebala da se pretvori u nešto što bi ličilo na biro umetničke propagande pri VKP.

Sve što ne služi osnovnom cilju, što ne pomaže pjatiljetku, jeste „proboj književnog fronta“ pisao je Averbah. Umetničko delo treba ceniti samo s jedne tačke gledišta: da li njegov duh škodi ili pomaže izvođenje toga plana. Pisac ne može da ostane neutralan pred događajima koji se razvijaju: on je dužan da odredi sebi mesto. On je ili neprijatelj komunizma i petogodišnjeg plana, ili je radnik, koji se pokorava opštoj disciplini i na svom književnom položaju ispunjuje borbenu zadaću.

Osnovni cilj „književne pjatiteljke“ bio je „izgradjivanje Magnitororska naše književnosti“, to jest jednog sveopšteg dela koje bi obuhvatilo celu našu epohu i čitaocu ulivalo isto toliko vere i oduševljenja koliko Magnitogorsk na Uralu, taj privredni kolos, može da proizvede električne energije. Kao uzgredna zadaća dozvoljeno je bilo odmereno slikanje stvarnosti u njenim socijalno ekonomskim i političkim manifestacijama. Potrebni su romani koji bi govorili o odbrani zemlje, o skupljanju hrane, o borbi „srednjaka“ i „kulaka“ na selu, o potrebi teške industrije, o ulozi kooperacije.

Da taj plan sprovede u delo Rapp i drugi rukovodioci sovjetskih izdanja i organizacija preduzeli su opštu ofanzivu. Prvo, oni su zavlada li svim časopisima, izdavačkim preduzećima, cenzurama i uopšte svim nadležstvima koja su vodila računa o literaturi. Objavljen je rat bez milosti svima onima koji su se usudili da ne pišu o temama vezanim za dani momenat.

O tome su u Moskvi u svoje vreme kružile mnoge anegdote i pričice. Jednom je autoru bio vraćen rukopis s napomenom: „nepogodan za izdavačko preduzeće jer je najveća pažnja poklonjena 1929 godini, dok je problemima 1931 dato svega 12% mesta“. Drugog su pisca osumnjičili zato što je u njegovoj priči imućni seljak bio pretstavljen kao dobar čovek. Trećem je očitano zato što se u njegovom romanu osećao elemenat tuge, koji se nije smeo dozvoliti u našem badrom vremenu. A jedan pesnik stradao je zato što je napisao u pesmi: „neće se vratiti više 20-ta godina sa ustima skorbuta“. Po kritičarevom mišljenju takav izraz je potkopavao u masama svetlu uspomenu na herojski period gradjanskog rata. Uzalud je siromah pisac dokazivao da on nije protivnik heroizma, nego skorbuta, gladi i tifusa, koji su ipak 1920 godine vladali u Rusiji.

Pored tih mera čisto spoljašnjega karatera: cenzure, proganjanja književnika koji nisu bili u volji, ganjanja književnika kao što je na primer: Pilnjak, Zamjatin i dr. zbog njihove nezavisnosti, — bilo je odlučeno da se s jedne strane učini pritisak na književnike, a s druge organizuje novi književnički kadar, koji će biti potpuno pogodan za izvođenje toga plana.

U tu svrhu Rapp i njegovi glavni rukovodjači počehše jaku agitaciju da svi pisci „pregnu u službi javnim ciljevima i da se na praksi upoznaju sa izgradjivanjem“. Bilo je stvoreno specijalno Literarno udruženje crvene armije i flote (LOKAF), u koje su morali ući stotine književnika. Njima je bilo ponudjeno da uzmu udela u manevrima i logorskom životu, da se uče jahanju, gadjanju i rukovanju sabljom. Sve je to trebalo da privede stvaranju dela o crvenoj armiji. Kad je stari boljševik Feliks Kon, revoltiran tim planom izjavio da za opis rata piscu nije potrebno da ume da vlada puškom i bajonetom, jer je njegov oružje pero, — preko njegovih reči prešlo se ćutke.

Osim vojnog treninga bile su obrazovane specijalne bri-

gade književnika, koje su slate ili na podizanje fabrika, ili u selo — opet radi opisivanja stvarnosti. Jedan deo pisaca je stalno „dodeljen” fabrikama: oni su morali da se na praksi nadahnjuju privrednim izgradjivanjem i da opisuju ne fabriku nego to konkretno preduzeće, kome su bili pismeno pridodati. Osim toga oni su morali da pišu „istoriju fabrike” i da poučavaju mlade pisce radnike. Zatim otpočeše često praktcirana u sovjetskoj privredi „pozivanja” na dobrovoljne konkurse: na pr., list je nekome od pesnika bacao „izazov” da za dve nedelje napiše pesmu o dobijanju nafte, a proznome piscu da za mesec dana da članak o volžkom kolhozu. Osim toga književničke grupe davale su javna obećanja „da za toliko i toliko meseci izvrše glavnu zadaću: da opišu izgradjivanje” na Uralu, ili kom drugom mestu.

Uzimajući u obzir da je većina književnika bila partijski neopredeljena i nije pokazivala naročito oduševljenje prema brigadama, vojničkim udruženjima i „književnoj utakmici” i pored toga izražavala sumnju u celishodnost sličnih mera, odlučeno je bilo da se organizuje grandiozno regrutovanje mladih književnika iz proletarijata, kojima je bilo ponudjeno da iznesu u borbenom raspoloženju svoje utiske i misli o dnevnim događajima i da pripreme književni Magnitogorsk. Apel o stupanju novih kadrova u književnost dobio je naziv „apel udarnika”, a bio je sproveden 1930 i 1931 god.; broj novo regrutovanih na književni rad dostizao je desetinu hiljada. Udarnička su se dela žurno izdavala u velikom broju primeraka, nikako manje od 25 hiljada. U ponekim zbornicima ozbiljno se pretrsallo pitanje o novom stilu „udarnika”, odbacivalo se buržoasko opisivanje prirode a predlagalo, na primer, da se piše ne kako kako šuši ševar i kako oivičuje rečicu, nego kakav je njegov značaj za industriju i korist koju donosi nomadima. Na taj način bila je napisana čitava jedna knjiga jednoga udarnika „Fabrika mesa” čija se radnja razvijala u fabrici konzerve u Kaspijskom kraju. Beskrajan broj brošura bio je posvećen priči koja je iznosila kako zahvaljujući entuzijazmu neimara Sovjetski savez dostiže i čak „prestiže” Ameriku. Majakovskova stipendija bila je dodeljena udarniku-radniku Taraseviću za njegovu knjigu „Stići ćemo” u kojoj su pored vere u privredni genij ruskoga proletarijata svi inženjeri pretstavljeni kao „klasni neprijatelji” i „štetočine”. Druga jedna knjiga, izdata u nekoliko desetina hiljada primeraka, „200.000 volti”, bila je posvećena elektrifikaciji SSSR. Poznati književnik Leonov na javnom skupu u Moskvi izjavio je da „on nikad nije sreo većeg izrugivanja nad radničkim čitaocima nego što je ta knjiga. Sve je to lažan novac književnosti”.

Baš u tom pozivu upućenom udarnicima, pažljivo biranim medju radnicima koji su pokazali izvesnu sklonost za književnost, kampanja koja je radila u korist pjatiljetke u književnosti pretrpela je prvi ozbiljni poraz.

Rezultat poziva, regrutovanja, pojačanog rada cenzure i proganjanja onih koji drukčije misle, čitav red književnika, tako zvanih „saputnika” to jest onih koji su ne budući u komunističkoj partiji prihvatili revoluciju i saosećali joj, morao je da učiti ili da se ograniči na beznačajne sitnice.

Na prvo mesto su istupili netaleantovani stipendisti raznih profesionalnih organizacija, članovi radničkih kružoka, polupismeni diletanti iz fabrika i preduzeća i preduzeća, i mnoštvo okretnih mladih ljudi, koji su bili ubedjeni da uspeh u književnosti zavisi od smelosti, jakih veza, partijske legitimacije u džepu i zvučnih fraza u ustima. Njihova je produkcija ispala ispod svake kritike.

Bez obzira na očajničke napore Selivanskoga, Averbaha i drugih vodja Rapa, čitaoci, naročito narodski, nisu nikako hteli da čitaju dela „udarnika” i „stoprocentnih komunista”. Kritika, pa i ona marksistička, govorila je o njima samo po naredbi odozgo. U to vreme, po ironiji sudbine najbolja dela, koja su zbilja odražavala epohu, napisali su „saputnici”, oni koji su po koji put izražavali i jeretčke misli. Takvi su bili najvidniji romani za vreme pjatiteljke: „Soća” Leonova slikala je ne samo podizanje fabrike celuloida u zabačenim šumama Severa, nego i religiozne raspre između kaludjera i komunista, lične drame i ljubavi izgradjivača. U „Prologu” od Kaverina na suprot zvaničnom optimizmu rapovaca iznosilo se istinsko slikanje života kolhoznika, sa njihovim svetlim i tamnim stranama. U pripovetci „Pustinja” od Pavlenka, koja govori o kultiviranju i navodnjavanju turkestarske pustoši Kara Kum, vidno mesto zauzima rad baš one inteligencije, o kojima se po pravilima nije smelo govoriti u delima posvećenim pjatiljetki; koja je u delima udarnika obično slikana kao sabotažna i štetna.

Glavno je to da se docnije pokazalo kako većina književnika Sovjetskog Saveza deli veru i entuzijazam izgradjivača i iskreno želi da Rusija postane moćna industrijska zemlja, ali ni u kom slučaju ne želi niti može da stvara po uputstvu odozgo i da slika oduševljenje po naredbi vlade, pa još u oblicima unapred odredjenim od komunističke kritike i Rapa.

Potmul pokret u ime protesta, koji se začeo među književnicima, nije se ograničio samo na saputnike nego je zahvatio i čitav niz proleterskih pisaca pa čak i članova Rapa, koji nisu odobravali politiku svojih drugova i vodja. Oni su vrlo dobro razumeli da se nikojim nasiljem i „društvenim merama” ne može stvoriti proleterska literatura i sprovesti mitski plan pjatiljetke u umetnosti. Oni su razumeli takodje da socijalno poreklo književnika nije dokaz njegove darovitosti, i da uvlačenje pretstavnika proletarijata i seljaštva u umetnički rad ne treba da bude vezano sa opadanjem umetničkih kvaliteta književne radnje.

To se raspoloženje neobično oštro ispoljilo na konferen-

ciji Sveruskog Saveza Sovjetskih pisaca u jesen 1931 godine. Tu je došlo do boja zbog pitanja o udarnicima i podele saputnika na „saveznike” i „neprijatelje”, što su predložili rapovci da bi ponovo razbili književnike.

Književnik Jevdokimov, jedan od vidnih pretstavnika bezbožnika, izjavio je oštro da „pokret udarnika nije doveo ni do čega. Ništa neće biti ako se literatura izgrađuje kao neka organizacija, zasnovana na disciplini i besprekornoj odanosti političkom programu. Rapovci očekuju od nas da književni plan izvršujemo odeljak po odeljak kao finansijski plan. Ali umetnost nije pripremanje rezervne hrane. Književnost se ne sme izgrađivati kao Dnjeprstroj ili Magnitogorsk”.

Izjave drugih književnika bile su još oštrije. Zaključak im je izvela poznata književnica Sejfulina, komunistkinja po ubeđenju: „Vaš tempo umetničkog izgrađivanja je štetan”, kazala je ona Rapovcima: „svaki rad, svako delo ima svoje zakonite stvaranja, tako postoji zakon i umetničkog stvaranja. Tu je naprosto opasno žuriti se. Imajte u vidu da taj crveni badavdiluk o kome svi trube, javno pada u oči. A šta se dešava s onim udarnicima koje smo uvukli u literaturu? Uvukli smo ih bez potrebne kontrole, darovali im zvanje književnika samo zato što pripremaju neka svoja dela a druga su već izdali. Kao rukovodstvo za rad dali smo im prosta uputstva, da se roman ili pripovedka radi ovako: „izgrađivanje, pjatiljetka, proletarijat”. To je sve! To je dosta! Ali to je kastriranje literature!” Pesnik Pasternak, kad mu je prebačeno da njegova dela nisu posvećena tekućoj stvarnosti, koja se odlikuje brzim tempom, odgovorio je: „u doba brzoga tempa treba misliti sporo”.

Isto su se tako oštro izrazili protiv pokušaja Rapa da satire „saputnike” i obrazuje novu kategoriju „saveznika” u koju bi ušli najpouzdaniji dok bi se ostali stavili pod nadzor. Tim su se putem rapovci nadali da konačno potčine „saputnike”.

Isti Jevdokimov izjavio je povodom toga da su „saputnici bili jaki i da će ostati jaki. I ako se poezija i proza još nisu presušili to je jedino zahvaljujući saputnicima. To je vodeći odred naše književnosti”.

Jevdokimov je u suštini samo konstatovao fakat koji je pri svem tom imao ogroman značaj. Sovjetsku književnost ne predvodi proleterski sektor nego baš saputnici, i to se ne opredeljuje političkim gledištem, niti komunističkom tabelom o rangovima, već prema odnosu koji se ima prema umetnosti. Saputnici koji su najbliži partiji, brane nezavisnost stvaranja i ne žele da se potčinjavaju veštačkim planovima, koje im činovnici i fanatičari umetnosti silom nameću. Oni zahtevaju da im se dozvoli ma i ona malena sloboda koju su imali između 1925—1928 god. kad im je sam CK kompartije priznao pravo postojanja: to je bio najveći period cvetanja sovjetske književnosti. U tom pogledu saputnici: Leonov, Babelj, Fedjin, Kaverin, Tihonov,

Pasternak, a delom proleterski pisci kao: Glatkov, Fadjejev, Li-bedinski, Sletov i drugi sačinjavaju jedan jedinstveni front.

Pokret nezadovoljstva koji je dobio tako oštre forme, s jedne strane, i potpun neuspeh pjatiteljke u umetnosti, koji je dao žalosne i ništavne rezultate, s druge, i najzad neprestana borba u samim književnim organizacijama i časopisima primorali su i sam CK VKP da se umeša u stvar. Tvrdi se da se to dogodilo pod uticajem Staljina, koji je dobro zapamtio kako je 1925 godine sledejući Lenjinovim idejama partija sabrala čitavu konferenciju koja je raspravljala pitanja umetnosti i izradila plan dokle su saputnici mogli samovoljno ići i kao rezultat svega toga dobio se visok umetnički uspon.

Kad je delatnost rapovaca bila u najvećem jeku, kad su oni u nedostatku drugoga posla ljuto ganjali komunističke kritičare koji se nisu s njima slagali (jedan od njih, daroviti Vjač. Polonski propao je u tom gonjenju) grunu neočekivani udarac.

23 aprila 1932 god. CK kompartije doneo je odluku da se Rapp likvidira, jer se njegova delatnost smatra kao „kočnica ozbiljnog zamaha umetničkog stvaranja, koja kultivira i zatvara sve u kružoke”. U rezoluciji ukazivalo se dalje na to da je Rapp odbijao od sebe velike grupe književnika i umetnika „koji su simpatizali socijalnom izgradjivanju”. Predlagalo se da se svi sovjetski književnici ujedine u jedan opšti profesionalni savez, u kome bi komunisti obrazovali svoju ličnu frakciju.

Teško je zamisliti utsak koji je učinio ovaj novi dekret. Faktično on je značio „**Pad diktature Rapa** u umetnosti”. On je bio znamenje svršetka pjatiteljke u literaturi i početak nove liberalnije politike u oblasti kulture. Njegov značaj za opšte kulturni front može se uporediti sa značenjem nove ekonomske politike u privrednom životu SSSR, koju je Lenjin proglasio 1921 god. To je prvo odstupanje komunističke vlasti od nepomirljivoga „levičarskog” pravca.

Rezultati dekreta dešavali su se s onom brzišom sa kojom se u Rusiji dešavaju sve promene i prevrati.

Nije prošlo ni dva, tri meseca a izvršila se korenita izmena u sastavu redakcija sviju književnih časopisa. „Literarne novine”, koje su bile organ Rapa i bavile se ludim proganjanjem saputnika, pretvoriše se u zvanični organ Svesaveza udruženih književnika. U Ispolkom saveza na mesto Averbaha i njegovih suratnika ušli su svi istaknuti saputnici: Leonov, Sejfulina, Tihonov, Pavlenko i dr. Sam Averbah je pao u nemilost i bio prinudjen da se udalji u dobrovoljno izgnanstvo na Ural, gde radi u jednom malom provincijskom listu.

Čišćenje se dotaklo i izdavačkih preduzeća, koja su iznenada objavila izlaženje romana, koje pre za vreme diktature levičarskoga pravca nisu smeli da izdadu.

Neki autori, koji se već nekoliko godina nisu sretali u sovjetskoj štampi, kao na pr. Babelj, počеше opet da se pojavljuju

u časopisima. U profesionalnim organizacijama ponovo se zapodenuše čisto literarne prepirke. Književni život se obnovio i živahnuo ogromno. Za kratko vreme od tri, četiri meseca književni život je jako osnažio.

Ali pored praktičnih posledica nove politike bilo je važno i njihovo psihološko dejstvo. Većina književnika osećala se do tle u položaju „ganjanih” građana drugoga reda, koji su lišeni svih prava i koji se neprestano nalaze pod nadzorom i sumnjom. Sad su se oni obodрили i bili spremni da razviju široku delatnost. Nije bilo potrebno ponavljati naučene formule i izbegavati lične izraze. Na protiv sad se rapovska nepomirljivost smatrala kao „vulgarno levičarstvo” kao opasno skretanje u stranu. Jučerašnji pobednici okrivljavani su da „nisu shvatili pravi zadatak socijalnoga izgradjivanja”.

Istina, rapovci još neće da polože oružje. Oni tvrde da će talas „oportunizma proći” i trude se da dokažu, kao na pr. Kiršon, da je rapovska politika u odnosu prema inteligenciji i saputnicima bila pravilna i da je odgovarala partijskoj „generalnoj liniji”.

Neki književni saputnici starijeg pokolenja s nepoverenjem gledaju na novo „proleće”. Njima izgleda da je to samo zamka ili privremena linija liberalizma, posle koje će ponovo da nastupe represalije i nasilno podizanje književnosti po obrascu privrednog petogodišnjeg plana. Oni pamte kako je posle literarnih „sloboda” iz 1925 god. nastupio triumf „levičarskoga pravca” i diktatura Rapa. Zar se istorija ne može ponoviti.

Ipak treba reći da njihove opaske nisu potpuno opravdane. Likvidiranje Rapa znači ne samo krah čitave literarne politike, čiji početak datira još od 1920 god., nego pokazuje da je vlast bila prinudjena da čini ustupke zbog nezadovoljstva određene društvene grupe koje je sve više raslo a čije simpatije ona nije želela da izgubi. Ta popuštanja za kojim su s jeseni 1932 godine došle i krupne reforme o srednjoj i višoj školi, svedoče o velikom pomeranju kulturne politike boljševika. Ona su simptomatična jer se javljaju kao predznaci mnogo opštijih i dubljih promena, koje sad sazrevaju u Rusiji i koje će se ispoljiti prilikom petnaestogodišnjice oktobarske revolucije.

В. Архангелсни

(Превела Бранка Ковачевић)

НАКО ЖИВИ РАДНИК У СОВЈЕТСКОЈ РУСИЈИ

У совјетским новинама „За индустријализацију“ од 1 маја текуће године објављени су одломци из чланка чувеног америчког књижевника Теодора Драјзера „Шта сам видео у Совјетској Русији?“ Износећи своје утиске о стању радника у рудницима Сибира и Донецког базена, Драјзер, између осталог, пише и ово:

„Сви рудари а скоро и сви индустријски радници живе у недавно саграђеним вилама са по 3 или 4 собе са купатилом, верандом и малим вртом. А за одмор и разоноду постоји заиста изванредни раднички клуб. Исто тако крај рудника или у близини фабрике или канцеларије увек се налази болница, санаторијум, библиотека, забавиште и обданиште, једном речју све могуће културне установе за раднике и њихову децу. А преко лета сви радници и службеници имају отсуство с платом и проводе месец дана или две недеље у неком летовалишту на обали Црног мора, Волге или где хоће”.

Вила са вртом, болнице, санаторијуми, библиотеке, клубови, забавишта, летовалишта за одмор!... И за читаоце — странце, који мало познају реалне услове живота руског радника, поново звони чаробна бајка о „совјетском рају“, поново оживљавају слике, избледеле последњих година, необичног елана, радничког благостања у поређењу са капиталистичким земљама, и поново се враћа нада да ће Совјетска Русија једним гигантским скоком не само стићи и престићи Европу и Америку, већ да их је стигла и престигла. А и како би другачије могло бити? Светска економска криза бацила је напредне земље света далеко уназад, изазвала је колосалну беспослицу и тешке патње радничких класа. Али у Совјетској Русији нема беспослице, нема кризе, нема чудовишне оскудице: већ десет година су сви напори владе уперени на то да изгради планску привреду, а у рукама совјетске државе је целокупна власт, њој је са поверењем дата револуционарна енергија широких радничких маса, у њеним је рукама занос омладине, која верује да они изграђују „прву раднич-

ку државу". У рукама совјетске „радничке владе” — напослетку, јесу и неограничени новчани извори и неисцрпна природна богатства земље. Како онда да човек не верује у оно што о руском раднику говоре Теодор Драјзер и остали страни посматрачи? Како онда да се не помисли да су стари проблеми радничког и социјалног покрета у Совјетској Русији коначно решени, да су путеви изградње једне радничке државе без погрешке одређени, да су методе решавања свих социјалних ракова старог друштвеног поретка изграђене са безусловном тачношћу?... И поново искрсава пред очи саблажњива фата-моргана земље којом руководи „радничко-сељачка” влада.

Приликом разматрања животних услова радничких маса у Совјетској Русији треба имати у виду да се последње године у совјетској штампи налази само на оскудне извештаје о животу совјетских радника. На странама совјетске штампе некадашње песме о Дњепростроју, Магнитогорску, о „успесима” у индустријској области који запрепашћују, о нечуеном „темпу” рада, „произвођачком полету код радника” и о осталом индустријском епу — сва та обавештења уступила су место вестима о колхозима, совхозима, сељачком орању, усевима, жетви итд. Совјетска штампа, не казујући расположење владе, опет се окренула „лицем према селу”. Радничка класа се сад повукла на задњи план совјетског живота, остављајући предњи руском сељаку, али ипак на основу постојећих у совјетској штампи вести за ову годину као и за прошле године, човек може да стекне доста јасну и тачну претставу о животу совјетског радника. Зауставимо се пре свега на станбеним приликама таквог великог центра, као што је Доњецки базен.

Пред нама је огроман реон угља — Горловка и ево шта нам саопштава совјетски лист „Труд” (2 нов. 1931 год.). „Уместо 24.000 кв. метара Домбасжилострој*) пустио је у експлоатацију само 4.460 кв. метара. Реон бр. 2, који је требао да спреми за продају 642 кв. мет. станбене површине, до данас није још ништа предао. Нарочито је незадовољавајући темпо станбене изградње на окну „Стаљин”. Овде су сви рокови предаје кућа у експлоатацију били пропуштени... Каква стандардни кућа које се дају за експлоатацију врло је рђава. Скоро све куће предају радницима условно, без нуспросторија, без спољњег лепа и стакла у прозорима. Кровови многих кућа пропуштају воду... Још је горе стање у Шчербиновки: од 16 стандардних кућа предвиђених планом још ниједна није предата. Септембарски план изграђивања изведен је само за 36%. За цело време дато је за експлоатацију само 14 кућа. Каква тих кућа захтева неизоставно интервенцију државног тужиоца, у 7 кућа кровови

*) Селатња за грађење станова у Доњецком базену.

пропуштају воду, унутарњи леп је отпао и радници су приморани да се селе из тих кућа. У Караганди није дата за експлоатацију ниједна нова кућа. Подигнути су само зидови." Тако стоји ствар са Доњецким базеном. Како је далеко та неугледна слика од оних идиличних кућица са верандама, купатилима и малим вртovima, које су, без сумње показали Драјзеру као типичне станове за раднике Доњецког базена! Рђаве станбене прилике владају и у другим фабрикама ван Доњецког базена. „Данас немају станове 1200 радника, а задовољено је само 38 породица — писао је „Труд" о врло великој фабрици „Динамо": довољно је само ући у макоју од постојећих барака, па да се човек увери да овде не постоји никакав рад културног и социјално-животног сектора. Прљавштина, неред, картање, пијанке, псовке." („Труд" 11 нов. 1931 год.). Чак и у фабрици, која ужива нарочите бенефиције власти, у фабрици самога Стаљина, радничка бригада која је испитивала станбене прилике радника, морала је да констатује да „цела фабрика зна да се код нас баракe за становање граде још од марта а нису готове ни до данас. А оне три баракe, које су већ готове и у које су се радници већ уселили, — зар је то за становање? У њима не постоје гри ствари потребне за културан човечији живот: светлост, вода и клозети".

Али можда је ствар тако стојала прошлих година? Можда је последње године станбено и културно изграђивање кренуло толико напред да је Теодор Драјзер имао основа да нацрта своју идиличну слику? На жалост, и у текућој години, као што се види из чланка „Извршне комисије о току станбено-комуналног и културно-животног изграђивања у Магнитогорску, Стаљинску (Кузбас) и Горковској фабрици". „Без обзира на то што је Савет Рада и Одбране указао 20 авг. и 17 септ. 1932 год. на недопуштену заосталост станбено-комуналног и културно-животног изграђивања у Магнитогорску, Стаљинску и Горковској ауто-фабрици, задаци владе 1932 год. изведени су апсолутно незадовољавајуће.... Каквоћа изведених грађевинских радова не задовољава, услед чега се читав низ новосазиданих кућа неравномерно слегао и појавиле су се пукотине, у неким кућама одваљује се леп, кровови пропуштају, а понеке куће у Магнитогорску и Стаљинску због рђаве каквоће захтевају капиталне правке."

Ту скоро је био извршен преглед радничких станова у скоро 20 највећих фабрика. Ево шта поводом тога пише „Труд" од 2 априла 1933 године.

„Већи део заједничких станова не задовољава ни најосновније захтеве санитета и хигијене. Тако у Љуберецкој фабрици у заједничком стану бр. 8 на површини од 468 кв-метара у једној соби станује 148 душа, од тога око 40 деце до десет година. Људи са породицом и самци живе заједно.

У соби је лупа, дрека, ларма. Радници заузети у ноћним и вечерњим сменама немају дању мира. Сличних примера има безброј”.

Да видимо како стоји ствар са снабдевањем радника производима за ширу употребу.

То питање је доста јасно решио народни комесар радничко-сељачке инспекције на конференцији професионалних савеза: „Зашто код нас тако рђаво стоји питање радничког снабдевања” — пита он и одговара: „пре свега зато што ми сувише мало пажње посвећујемо тој страни рада. Ми смо били заузети гигантским градњама, питањима капиталног изграђивања, питањима машинског и електричног изграђивања, организацијом колхоза, а на таквим „тричаријама” као што су државна трговина, кооперативни дућани, кооперативне градине, фарме за свиње и млекарска газдинства нисмо обраћали довољно пажње. (Економич. живот, 24 апр. 1932 год.).

Бавили смо се гигантским грађењем, а живот човека смо заборавили! И заиста бројни подаци о радничкој потрошњи за последње три године дају врло невеселу слику. Из извештаја листа „Плановое Хозяйство”, органа Госплана, радничка потрошња за последње три године налазила се у оваквом стању (на једну душу у килограмима):

	1927	1928-29	1929-30
кромпир	94,9	114,7	154,1
поврће	43,2	53,6	62,0
месо и сланина	52,8	51,0	40,7
млеко	83,8	77,7	79,5
јаја	4,5	4,3	3,4
шећер	16,1	15,6	12,8

Из наведене таблице лако је извести потребне закључке: из године у годину снабдевање храном совјетског радника стално се погоршавало, порасла је само потрошња кромпира и поврћа, нарочито купуса, али је зато опала потрошња меса, сланине, млека и шећера. Ако узмемо у обзир да је наведена таблица била састављена пре оног истребљивања стоке и живине у масама под утицајем принудне колективизације, онда стање радничког снабдевања у овој години морамо да сматрамо за још горе. 1930 год. совјетски државник Кагановић изјавио је на седамнаестој комунистичкој конференцији, да 1932 год. сваки радник може бити тврдо убеђен да ћемо ми дати становништву доста сланине, масла и других продуката” („За индустријализацију” № 21 1930 год.). Међутим, прошла је 1931 и 1932 год. и наступила 1933 год., али где је та „сланина и масло”, и где су остали за раднике неопходни продукти?

Не може се рећи да комунистичка влада Совјетске Русије не схвата целокупну озбиљност питања о снабдевању радника. За исхрану се сваке године дају велике суме, напр. за 1932 год. било је додељено 341 милион рубаља. За тај новац било је предвиђено да се организује заједничка исхрана за 25 милиона људи, тј. за 75% свих радника запослених у индустрији. Само, планови су једно — а живот је друго. У совјетским новинама подигла се велика галама о правилној организацији фабричких трпезарија, оцртавала се грандиозна слика заједничке исхране, наводиле се цифре, изграђивали програми. Тако је било и ранијих година. Али прљав и неуређен живот совјетског радника мало се изменио на боље. У неким фабрикама постоје добро организоване кујне са светлим, пространим трпезаријама и свежеом и здравом храном. Али такве трпезарије су ретки изузеци и поглавито служе истакнутим ударницима и другим привилегисаним групама и служе као предмет за усхићавање наивних странаца. А радник у маси обично нема приступа у те трпезарије и приморан је да се храни у трпезаријама без столњака, умиваоника, машина за сецкање mesa, лонаца за кување хране, неопходне количине кашика, виљушака, ножева и тањира. „Зашто радничке трпезарије не узимају за пример најбоље ресторане, већ најгоре крчме?“ — питају се радници најбоље радничке трпезарије града Москве. И заиста у „трпезаријама је прљавштина и смрад. Вентилације нема. По зидовима миле стенице и бубашвабе. Гомила мува покривају храну. Из кујне и оставе долази смрад поварених намирница“. (Правда № 202, 230). Ручкови су оскудни и једнолики. Развлачење, крађе и проневере добијају масовни карактер. („Труд“ бр. 154). У читавом низу цехова радници за време подневног прекида морају да губе време стојећи у редовима. У ред се мора стати за чорбу, за руску салату, за чај, за сандвич, за кашу, виљушку итд. Већи део радника који желе да добију ручак приморани су да, пошто изгубе у реду цео подневни прекид, да се врате на посао без јела. („Труд“ бр. 154).

Што се тиче осталих предмета потребних раднику и његовом животу, то њихов недостатак није тајна ни за совјетску штампу. „Пораст предмета за широку употребу — читамо у часопису „Плановое Хозяйство“ 1932 год. за јуни стр. 159 — ако посматрамо потрошњу продуката исхране и предмета за широку употребу, онда за пет година нема великог напретка“. Та мала количина предмета за широку употребу“ оптерећена је великим наметима. 1928 год. све порезе посредне и непосредне, при општем детаљном промету од 22,8 милијарди руб. износе суму од 2.783 милиона руб. 1933 г. целокупна маса пореза на обрт, према финансиском плану, повишена је на 21,7 милијарди рубаља, и то 19,9 милијарди тј. више од 90% пада на опорезивање предмета за шири

употребу. Такво опорезивање повишава из године у годину цену неопходних предмета и тешко пада на буџет радника. Али ако се обрати пажња на каквоћу продукције предмета за широку употребу онда ће „не баш велика размера“ продукције постати још мања. Ствар је у томе што се из многих узрока, у совјетским фабрикама производња ткањина, обуће, одела, каљача итд. толико погоршала, да се добијени неопходни предмети за невероватно кратко време цепају или долазе у продају у врло рђавом стању. Узмимо за пример производњу шибица. 1928 год. производило се 5.500 хиљада сандука, а 1931 год. — 7.220 хиљада, т. ј. продукција шибица повећала се за 31%. Али по изјави совјетског часописа „Легкая индустрия (1932 год. авг.), „1930 и 1931 год. 50—70% шибица није се могло упалити“. На тај начин, поред општег повећавања у земљи количине сандука са шибицама, у самој ствари избацивање шибица смањило се минимум за 50% и радник за своју тешко стечену рубљу, добија два пута мање шибица него раније.

Пре рата половина целокупне потрошње у земљи покривала се увозом из иностранства, велики део предмета за широку употребу израђивале су занатлије и кућевна индустрија, а село је велики део својих потреба задовољавало својим средствима. После рата и револуције у производњи неопходних предмета наступило је нагло погоршавање. Монопол спољне трговине, који су завели бољшевици, поставио је препреке придолажењу фабричких творевина из иностранства; домаћа радиност и занатлије су преласком индустрије у државне руке прекратиле свој рад, а село је било упропашћено колективизацијом. Робна оскудица јавила се као неизбежна последица политике совјетске владе. 1931 године у целом Совјетском Савезу било је произведено напр. само 76,8 милиона пари ципела, тј. мање од једног пара годишње на становника. Зато није ништа чудновато што цене неопходних предмета стално скачу. Напр. 1927 год. килограм брашна стајао је 20 коп., кромпир 10 коп., десет јаја 4 коп. 1932 год. килограм брашна долазио је већ до 5 рубаља, кромпир — до 2 р. 50 к., 10 јаја — 9 руб. У државно-кооперативној трговини комад тоалетног сапуна стајао је 1928 г. 25 коп., а сад 2 р. 50 к., сатинска кошуља стајала је 1 р. 75 к. а сад 5 р. 50коп. итд. На јануарском пленуму ЦК и ЦКК ВКП Стаљин, а за њим и Молотов и остали совјетски државници потпуно убеђени да им нико неће смети да опонира, говорили су о побољшању материјалног стања радника, о нестајању беспослице и повишавању плате. Свзки руски радник и сељак из искуства свог гладног живота зна да су разговори о материјалном положају радничке класе — чиста измишљотина. Исто таква измишљотина је и Стаљиново хваљење повећавања плате.

1931 год. управљачи привредног живота Совјетског Савеза јасно су уочили заостајање од одређеног плана двеју главних грана индустрије, металургиске и угљене. Непосредна опасност да цео привредни план подбаци, натерала је руководиоце индустрије да траже макакв излаз из тешког положаја. 20 септембра 1931 год. влада је издала уредбу „о преиначавању система плате у металургији и индустрији каменог угља“. Поводећи се за првим утиском могло би се помислити да ће руководићи органи економске и радничке политике, да би уништили заостајање од плана у двама важним областима у индустрији прибећи повишењу нивоа радничке плате као и већем задовољавању животних потреба широких маса. Међутим, преиначавање система плате имало је, у ствари, сасвим други циљ, и тај је циљ био јасно формулисан у следећим речима уредбе: „повишавање производњачког замаха и проширавање базе социјалистичког нагомилавања богатства“. За остварење тог циља уредба предвиђа, прво, велико проширавање акорда и широку примену прогресивних система акордног плаћања рада, које би могло да потстакне енергију радника, а друго, максимално диференцирање плате, што би могло да повећа разлику у награђивању рада квалификованих и неквалификованих радника, и, треће, да повиси зараду. Смисао одредбе од 20 септембра потпуно је тачно разјаснио лист „Труд“, схватајући акорд и диференцирање радничке наднице као снажне покретаче за извршење и превазилажење плана текуће године и гигантских задатака социјалистичке пјатиљетке“. Основа целокупне радничке политике под знаком „генералне линије“ постаје притисак на радничку снагу како би се из радника исцедила максимална количина радне енергије, а истовремено и притисак на животни ниво радничких маса. Проширавање система акордно-премијалног плаћања, форсирање утакмице и полета, апеловање на револуционарно-социјалистички идеализам омладине и, напоследку, отворено приморавање изазвало је чудовишно напрезање радне енергије радника. Ево како је профсавезни „Труд“ (од 7 нов. 1932 г.) описивао рад у Магнитогорску: „Људи су заборавили на то да морају спавати. Бригада бетонских радника Гаврикова пред завршетак посла двадесет и девет сати није напуштала рад. Бригада Орлова последњих дана радила је на чишћењу парног казана непрекидно три дана и три ноћи. Бригаде монтера Банова и Дењисова радиле су узастопце три смене без прекида. Десетине и стотине бригада показивале су примере незаборавног револуционарног самопожртвовања. Ноћи су се претварале у дан. 24 сата се проширило и раздвојило: у њих су почели да рачунају два дана и једну ноћ“. И то нису изузетци. На „кутеллагерима“ и у Москви комсомолци монтери радили су по 24 сати узастопце. У московској фабрици „Амо“ истакнути ударници инструменталци нису излазили

из цехова по две смене („За индустријализацију“, од 7 нов.) и тако даље.

Необично напрезање радне енергије било је могуће упоредо са повећањем плате. Заиста за четири године пјатиљетке плата се у тешкој индустрији повећала, по речима резолуције ЦК, за 67%, од 72 руб. 1928 год., на 120 руб. 1932 г. Само треба имати у виду да радничка плата од 120 руб. није реална зарада совјетског радника већ номинална. Треба узети у обзир страшно напредовање скупоће. У листу „Плановое Хозяйство“ недавно су били објављени подаци Госплана о порасту скупоће: с јесени 1928 год. до јесени 1929 год. скупоћа се попела за 15,5%, а од јесени 1929 г. до јесени 1930 год. већ за 63,4%. Данас су проценти повећавања скупоће нагло скочили, совјетска рубља је пала и стварна радничка плата се снизила: ако се узме да је 1928 год. стварна радничка плата износила 72 руб., то 1932 г. при номиналној заради од 120 руб. радник је добијао реалних само 38 рубаља. На тај начин је, поред скока номиналне плате за 67%, стварна плата пала за 47%. Стара пјатиљетка, израђена 1928 год. обећавала је повећање реалне зараде за 59% а не њено смањење, и тек с тим условом је тежила да повиси произвођачки замаха рада и да створи уштеду. Данас не само што су та обећања заборављена, већ се појачао притисак и на постојећу реалну плату совјетског радника. За четири године пјатиљетке произвођачки замаха рада, по резолуцији ЦК порастао је само за 38%. Незаконито сравњујући повишење номиналне радничке плате од 67% са реалним повишењем продукције за 48%, руководиоци радничке економске политике изјављују да производња недозвољено заостаје иза зараде. „Ми смо немилосрдни и остаћемо немилосрдни према свакоме ко покуша да поколеба нашу дисциплину. Стога су мере против лутајућих радника, бадавација и готована апсолутно потребне. („Правда“ 29-XII-1932 год.) Као што смо већ видели све те луталице, бадавације и готовани нису баш тако криви: за четири године пјатиљетке они су подигли свој рад за 38%, а реална плата тих готована опала је за 47%. Али руководиоци совјетске политике рада одавно су већ навикли да сва питања рада разматрају искључиво кроз производњу и „социјалистичко нагомилавање богатстава“. Зато је „Труд“ (од 18 фебр. 1932 г.) затражио да се предузму „најенергичније мере како би се трошење фондова зараде ставило у потпуну зависност од испуњавања задатака произвођачког програма“. Пошто су у читавом низу машинских фабрика пронашли „доста велико исцрпљивање фондова за зараду док потребна продукција по плану није била извршена“, ЦК радника машинске индустрије одлучио је „да се обрати државном тужиоцу и да кривце руководиоце, окривљене за тај преступ позове на кривичну одговорност“.

Борба против повишавања наднице сачињава карактеристичну црту совјетске политике рада. Нагло опадање реалне плате, што утиче на снижавање целокупног животног нивоа последњих година, изазвало је нарочиту појаву у животу совјетског радништва — необичну несталност радничког састава чак и у гранама индустрије о којима се води нарочити рачун: радници долазе и преварени у својим очекивањима, одлазе да траже зараду са бољим животним приликама из једне фабрике у другу, из једног рудника у други. „Никад још у уралским окнима угља није било такве несталности као сад, — пише лист „За индустријализацију“ од 12 јуна 1931 год. — У рудник је за пет месеци дошло 12 хиљада радника, а отишло 11 хиљада. Цифре за мај још су више узнемиравајуће: одлазак радника не попуњава се свежим допунама“. Страшно велико одлажење радника „Правда“ од 9 маја 1931 год. потпуно тачно објашњава тиме што „у фабрикама нису на време били створени предуслови за везивање долазећих кадрова“.

У борби са несталношћу, тим „бичем индустрије“ влада је почела да употребљава сурове мере: забранила је примане оних радника на нову службу који су својевољно напустили предузеће, издала је декрет о везивању радника за предузећа, о лишавању радника који су отпуштени због скитања, намирница, станова итд. Али све те мере које су претвориле радника у роба, и ако су унеле многе оскудице, патње и жалости у свакодневни живот радника, ипак нису пресекле са несталношћу. Крајем 1932 г. увидело се да су се фабрике и рудници претворили у пролазна преноћишта. У Стаљинградској фабрици раднички кадар се потпуно мења сваких седам месеци. У рударским окнима сваког месеца обнавља се четвртина радне снаге. Несталност обухвата не само неквалификоване, већ и квалификоване раднике па и технички персонал. Нова мера радничке политике большевика — лишавање радника од хлеба и стана ако оду са предузећа, показује само да „радничко-сељачка“ влада последње године прве пјатиљетке у Совјетској Русији прибегава начинима каквим је прибегавао грабљиви капитализам у епохи првобитног нагомилавања богатства. И какву иронију на данашње стање руског радника претстављају речи „Правде“, да је „индустријализација свуда у свету била заснована на бестидном пљачкању колонија и на нечувеној експлоатацији сопствених народних маса. Пут СССР је потпуно супротан. У Совјетском Савезу експлоатација је уништена“. („Правда“ од 29-ХИ-1932 год.).

У својој тежњи да путем експлоатисања снаге и здравља радника подигне продукцију рада, руководиоци радничке политике у последње време приступили су „борби са боловањем радника“. Да би могли терорисати лекаре и јаче притиснути раднике, у Московском рејону, по вестима „Тру-

да" (од 6 маја 1933 год.) изабране су нарочите бригаде које ће пазити на уредно издавање болничких упута. Боловање је сада уведено у нарочите границе: сваки радник у току године може бити неспособан за рад због болести само 7 дана. Искоришћавање разних санаторијума и летовалишта за обичног радника је данас постало скоро неприступачно. По вестима „Труда" од 8 апр. 1933 год. предвиђено је да се упуту у летовалишта, санаторијуме и домове за одмарање разделе поглавито између најбољих, макар и здравих ударника, најбољих руковаца машинама и бораца за угаљ.

Па у Совјетској Русији постоје професионални савези радника? Зашто онда они не испуњавају своје обавезе према радничкој класи?

Тезе о задацима професионалних савеза које је комунистичка странка донела 1922 год., заиста су признавале да „у односу према социјализованим предузећима профсавези имају безусловну дужност да штите интересе радника и да по могућству потпомажу побољшање њиховог материјалног живота. Да, али то је било пре десет година, а данас само нека се помене да је потребно да се заштите материјални и културни интереси радничких маса, то се сматра скоро као државни преступ. Професионални савези постепено су се претварали у просто оруђе комунистичке диктатуре, и они веома слабо показују могућност радничке саморадње. У лето 1929 год. влада је коначно одузела профсавезима и последње остатке самосталности и претворила их у просте органе произвођачке политике у области рада. Профсавези су се „окренули лицем према производњи", започели упорну борбу против повишавања наднице, претворили су се у оруђе угушивања и најмањих покушаја противљења радничке класе, у оруђе за подизање „радне дисциплине", повећавање интензивности рада и експлоатацију радничких маса. На тај начин је од професионалних савеза, као масовних радничких организација, у Совјетској Русији остало само име. А сама помисао да су радничкој класи у Совјетској Русији потребни органи који би претстављали и штитили интересе радника, била је оглашена као опортунистичка и контра-револуционарна.

Усред наглог опадања реалне плате и повећавања скупоће радничке масе нашле су се пред лицем државе као предузимача потпуно обезоружане, разбијене и лишене елементарне организације за заштиту својих интереса.

Русни поморац

(Превео Тр. Ј.)

ОСВАЈАЊЕ СЕВЕРНОГ ЛЕДЕНОГ ОКЕАНА

(ВЕЛИКИ СЕВЕРНИ ПУТ)

Руски народ је увек био народ колониста. Он је створио руску империју, која чини шести део света, али та чињеница није плод његова ратничког карактера, колико резултат његових чисто колонизаторских полета. И сама руска историја и руска географија некако су нарочито помагале овим колонизаторским наклоностима Руса. Татарско ропство, зерска гоњења, посебице гоњење старообредаца, везаност сељака за земљу — све то гонило је Русе у оне непрегледне просторе који су лежали слободни и на истоку, и на југу, и на северу од језгра Русије. А сем тога, Руси, по својим особинама, не боје се промене, од природе су радознали и увек су склони истраживању новог, бољег, не задовољавајући се оним што му је већ у власти.

Руско колонизаторство појављивало се у најразличнијим облицима. Тако звано козаштво у разним својим облицима, које је као талас заплуснуло ка Дону, ка Уралу и пут Кавказа, северни поморци разних занимања, који су се настанили у северном делу Русије, углавном у Архангелској губернији; градитељи манастира, гоњени у време религиозних нетрпељивости или утекли у дубину шума од светских послова и брига, доцније сеобе у свима својим облицима и друго — све је то временом добијало најизразитији облик. Разни узроци, који често немају ничега заједничког са економиком, уједаред су појачавали то „скитништво” у неком делу руског народа и гонили га у нове крајеве, ма како ти крајеви били непривлачни. То стремљење у нове земље врло често било је везано с највећим опасностима, али ни оне нису могле бити препрека избијању испитивачког духа смелих и предузимљивих људи. Ово последње посебице важи за испитиваче северних поларних крајева, на којима ћу зауставити своју пажњу, кад говорим о великом северном путу.

Опасности не плаше увек, оне често и привлаче. Северно море са својим белим ноћима, које Европљанин не може ни

да замисли, северна поларна светлост, коју човекова машта такође не може да претстави — увек су привлачили својом необичношћу. И тако међу поморцима на северу поступно се израђивао тип пустолова, човека, који је одлазио у далеке непознате области не само ради тражења обилног риболова и дивљачи, већ и ради задовољења своје жудње за новим, невиђеним.

Такви авантуристи били су први ловци Лошкин и Јушков, познати по својој пловидби у другој половини 18 века на Нову земљу. Али још раније, у 17 веку, Козак Дежњев, кога нико није познавао, извршио је одиста херојски подвиг, пропловивши мореуз који раздваја Азију од Америке, и не помишљајући, какво је сјајно географско дело извршио. Та географска тековина је правилно оцењена тек после много година. Дежњев је, 1647 године, на своје три „коче“, изишавши из реке Колиме у северо-источном Сибиру, кроз ледени океан — први ушао у мореуз између Азије и Америке. Доцније је тај мореуз назван Берингов мореуз. Даље је Дежњев кроз Берингово море ушао у реку Андир. Читавих десет година провео је Дежњев у дивљем, хладном пределу око ове реке, извиђајући, трагајући. Много времена после тога, у наше доба, иницијативом испитивача странца Норденшелда и по предлогу руског географског друштва, предгорје, које је обишао Дежњев и које се звало Источно, добило је ново име — предгорје Дежњева. После Дежњева, Беринг, Данац, који је био у руској служби, по наређењу Петра Великог, морао је поново утврдити јесу ли обале Америке и Азије везане земљоузом или су раздвојене мореузом. Беринг, са својом огромном експедицијом, која је имала око стотину људи, кренуо се на пут. Доспевши до Охотска, он је изишао из ушћа Камчатке у море и дошавши до мореуза названог после његовим именом — Берингов мореуз — он је тачно утврдио да између Старог и Новог света постоји мореуз, иако услед тешкоћа на путу није успео да нацрта обалску разграну ни Азије, ни Америке. Овај пут Беринг је извршио у 1728 г., али већ 1732 г., за владе царице Ане, Беринг је поднео нов предлог о географском проучавању свих северних обала Русије, од Белог мора па до Камчатке. Предлог је претресен у Сенату, усвојен, па је онда израђен опширан план за испитивање. Десетогодишњим напорима читаве плејаде храбрих и даровитих путника, велике северне експедиције, разбијене у неколико група, први пут су били утврђени разгранатост обале и климатски услови северног приморја. Имена Беринга, Чирикова, Малигина, Прончишевих, Овцина, браће Лапцев, Чељускина и др. за навек ће остати везани за дело проучавања и освајања поларне области.

Али рад на изучавању севера није се зауставио на томе: у деветнаестом веку почето је упоредно проучавање Но-

ве земље. Истраживач П. К. Пахтусов, кога шведски научник Норденшелд сматра за једног од знаменитих испитивача севера свих држава и народа, први је проучио источне обале Нове Земље и уопште дао опис њених обала. У то исто време други руски испитивачи успостављају саобраћај морем к рекама Об и Јенисеј. Искушење да се нађе приступ Сибиру преко Карског мора, које је због свог леда дотада било безмало неприступачно — било је толико велико, да је у току читавих деценија један за другим било покушаја да се по сваку цену нађе пролаз кроз лед. Сад је то питање готово добило своје успешно решење. Уопште, освајање севера у двадесетом веку је постало упорније и успешније. Довољно је споменути експедицију Седова на северни пол; експедицију Русанова и експедицију Брусилова, који су погинули у северном леду; даље покушај барона Тола да проучи тајанствену земљу Саникова, а тако исто и друге пределе северно од Новосибирских острва, безумно неустрашиву експедицију поручника Колчака ка острву Гордона Бенета у оквиру експедиције поменутог барона Тола и, најзад, успешан пролаз двају ледоломаца „Тајмир” и „Вајгач”, под руководством Вилицког, из Владивостока у Архангелск. Све то казује да напрегнуто испитивање Руса на северу не слаби.

И одиста било би чудно кад се и у наше време испитивачка и колонизаторска црта руског народа не би испољила у којем било облику. Јер историја руског народа наставља се, независно од ма каквих експеримената који се врше над њим. А осем тога познато нам је да су колонизаторске тежње руског народа у тражењу нових места, новог живота, са особитом снагом избијале у тешким историским тренуцима. У таквим тренуцима, кад човек осећа сву узалудност и безуспешност борбе са злом на месту, он храбро иде напред ради освајања природе... Ту он полже наду у своју снагу, храброст, издржљивост, пред чим уступа и најсуровија природа, и с чим понекад не рачуна грубост људске власти.

За последњих десет година видимо сјајан замах Руса да освоје Северни Ледени Океан. Наша обала у овом океану дугачка је тридесет хиљада (30.000) километара, не рачунајући велики број острва. Руси свима средствима се старају да освоје ове површине. Из историје овог периода неустрашивих испитивача и предузимљивих излаза могу се причати праве бајке. Експедиција на ледоломцу „Красин” за спасавање Нобилеовог дирижабла „Италија”, о којој се говорило у целом свету — показује каквим крупним корацима иде освајање Леденог Океана и какву улогу играју у том послу руски ледоборци. Али, и осем овога, разне експедиције на ледоломцима и простим бродовима, летови на аеропланима и хидропланима на даљини од много хиљада километара

у области вечног леда, стварање нових насеља преко поларног круга, чак и нових пословних предузећа, сведоче колико се огроман посао изводи у правцу освајања арктичких предела.

Велики Северни Ледени Океан осваја се са три стране. Са запада из Архангелска и Мурмана Руси освајају Баренцово и Карско Море. Читав низ хидрометеоролошких станица и многобројна планска научна испитивања омогућавају сад да се сваког лета пробију у Карско море, ка ушћу Оба и Јенисеја, инострани и руски пароброди са грађом и другом робом.

Арктички предели сад не само гутају материјална средства и човекову енергију, него, како говори познати испитивач севера, проф. О. Ј. Шмит, и уносе свој удео у народну привреду. Карске експедиције ка ушћу Оба и Јенисеја, које се изводе већ читав низ година, дају знатан економски ефект.

У овој години су први пут учињени покушаји да се пароброди проведу даље на исток, све до ушћа Лене.

Са истока океан се осваја са стране Владивостока. Тако, у лето 1923 г. ледоломац „Литке” ушао је с целом ескадром пароброда и једрилица из Владивостока и довео до предгорја Медвед у Поларном мору стотине људи и велику количину разноврсне робе ради освајања овог потпуно ненасељеног краја. Пут је био тежак. Поларно море је дочекало ескадру код самог предгорја Дежњев тешко проходним ледом. Али бродови експедиције су се упорно пробијали од предгорја Дежњев ка предгорју Срце-Камен. Поларно море је враћало те лађе леденим путем к предгорју Дежњев. Ипак се, захваљујући истрајности и упорности команде, ескадра пробијала ка обележеној мети, заузимајући предгорје за предгорјем, идући кроз непроходан ледени строј. Код предгорја „Северног” ескадра је наишла у леду на пароброде „Колима” и „Поручник Шмит”. Ови бродови, презимивши у Поларном мору, изгорели су у борби с ледом сву резерву угља и опет били осуђени на друго зимовање, да није у последњем тренутку дошла дуго чекана помоћ. На пароброду „Поручник Шмит” већ су горели брашно, замењено минералним уљем, да би загрејали казане. Чудна храброст није остављала ове људе. Поморци, уморни од другог живота у царству леда, од непроспаваних ноћи, од гледања у лед, ипак нису напуштали покушаје да се пробију кроз ледену препреку. Најзад, бродови из Владивостока приближили су се бродовима који су беспомоћно стајали у леду и снабдели их угљем, храном и свежом водом. Тиме су им омогућили да наставе пут к Тихом океану, тј. онај исти пут који они сами тек што су били с муком прешли.

Даље се ескадра „Литке” кроз маглу и лед кретала на запад. У то време им је врло много помагала ваздушна из-

видница, показујући слободне пролазе у леду. Ускоро код самог предгорја „Медвед“ десио се други, занимљивији сусрет. „Литке“ је ишао из Владивостока, како је већ речено, а у сусрет му је долазио ледоломац „Сибирјаков“, који је пошао из Архангелска. Први пут у историји поларне пловидбе овде, код предгорја „Медвед“, састали су се бродови из супротних крајева северне Арктике. Запад је пружао руку Истоку.

Овај сусрет је, одиста, био празник руске поморске предузимљивости у арктичким пределима.

„Сибирјаков“ је пошао даље, да оствари давнашњи сан испитивача Арктике — проћи велики северни пут у једној пловидби. Али о томе ћемо говорити даље. А ледоломац „Литке“ већ близу саме мете запао је у такву струју да је потом једва окупио своју шарену ескадру. У сваком случају он је успео да доведе за реку Колиму читаву флотилу парних товарних бродова, моторних чамаца, једрилица и др. А „Сибирјаков“ је успут опет у исту реку вукао собом из реке Лене два речна пароброда. Тако се Руси упињу да пробуде ледени мир Арктике. Одреди људи, приспелих са ескадром, разбили су се у дрводеље, геологе, метеорологе, трактористе и пошли су у освајање поларних обала реке Колиме. Брзо су увучени у нову делатност и месни становници Чукчи. За кратко време придошлице су обучили Чукче да управљају моторном крмом и чак да врше оправке, у случају поремећаја мотора на путу. Овај мотор је причвршћен за чамац од надуване коже морског пса. И тако је најновија тековина технике — мотор за крму — била здружена са древним, прастарим чамцем од надуване коже морског пса.

Најзад, поред западних и источних испитивачких експедиција, Руси нападају обале океана са самог сибирског копна. По огромним рекама што се уливају у океан, по Обу, Јенисеју, Лени, храбри ловци прелазе поларни круг и тамо насељавају и освајају нове територије, чинећи права чуда. У том погледу је особито упадљиво стварање за поларним кругом, на ушћу реке Јенисеја, осамдесет километара од леденог Карског мора и две хиљаде километара од Краснојарска — читаве пристанишне вароши Игарке.

У Игарку долазе и насељавају се у њој људи из разних крајева. Многи долазе овде из средњег Сибира, спуштају се низ Јенисеј по десет, двадесет дана. Овде су радници врло добро плаћени, пошто све треба припремити на време за иностране бродове, који из Карског мора долазе по дрвену грађу. Један од арктичких совјетских дописника, Маркс Зингер, који је и сам био неколико пута у поларним пределима, прича о Игарки овако: „као бујан поток придолазе наши људи-селице из Бурјатије, средњег Сибира и чак из Украјин-

не. Сви се они упињу да зараде и да поживе у новим местима. У канцеларијама Игарке раде девојке, које су тишину сибирских провинцијалних градова замениле хуком леденог мора. Привлачна даљина и непознат крај привлаче омладину овом чуду на северу, морском унутрашњем пристаништу, које лежи на осамдесет километара од Леденог Мора.

За последње две три године Игарка је порасла у читаву осредњу варош. Некада је то био мали поларни рибарски заселак, који је још у 1929 години имао не више од три стотине људи. Сад тамо има око петнаест хиљада становника. Варош има три велике стругаре, које прерађују хиљаде стандарта дрвета за извоз у иностранство. Руски и инострани пароброди преносе ту грађу преко Карског и Баренцовог мора у Данциг, Хамбург, Лондон и др. европска пристаништа.

Игарка има електричну централу, телефонску станицу, пошту, школе, добро опремљену метеоролошку и хидролошку станицу и разне административне установе. С Краснојарском, који се налази узводно на Јенисеју на растојању од две хиљаде километара, Игарка је у вези ваздухопловном линијом. Аероплани прелазе овај пут за једанаест до дванаест сати.

Тако се на далеком хладном северу граде гњезда културе, и поред свих тешкоћа живота. У децембру тамо температура сиђе на 50 до 55 степена под нулом. Још у почетку августа појављују се магле, и температура се држи око један-два степена над нулом. Пролећне страшне поплаве, које често поруше људске творевине, тромесечна поларна ноћ — зима, кад људи никако не виде сунце, отсуство поврха и воћа и услед тога појава скорбута и других болести — све то чини живот незгодним и тешким. Стога у Игарки могу дуже живети само људи храбри и енергични.

Има много занимљивих књига, које описују прави аскетски живот руских рибара и других посленика, т. зв. зимовалаца, у другим засецима поларне области, али у поређењу с њима Игарка је постала културни, привлачни центар".

Потребно је још рећи о освајању Арктике и из ваздуха. Не морем и рекама, не на паробродима и ледоломцима, већ аеропланима, ваздушним путем, то освајање врши се озго. Летови Чухновског приликом спасавања Нобиле-ове експедиције изазвале су не мање дивљења и усхићења пред његовом храброшћу, него напори морске команде ледоломца „Красин“, који је пожртвовио тражио изгубљене Талијане. Руски пилоти у својој храбрости и издржљивости не изостају иза помораца и овима указују такву помоћ о којој поморци некада нису могли ни сањати. Ето, ради примера, тај исти ледоломац „Литке“ на свом путу к предгорју „Медвед“ са-

стао се не само са „Сибирјаковом”, сад познатим целом свету, већ и с јаком морском ваздушном машином „Комсеверпут”, под командом геолога С. В. Обручева. Овај аероплан је извршио историско летење из Краснојарска у Хабаровск преко планина, тајге и океана. Он је од „Литке”-а затражио бензина. Морала се пружити помоћ зимоваоцима на Врангеловом острву, куда никако није могао продрети пароброд „Совјет”, који је отуда морао узети трогодишње зимоваоце, одвести нове сараднике, а и дотурити резерве горива и хране. Геолог Обручев, решавајући научне задатке експедиције — изучавање рудног богатства и снимање обала Охотског, Беренцовог и др. мора — узгред спасава зимоваоце од хладноће и смрти од глади. Експедиција Обручева, која се састојала од седам људи, провела је у Арктици више од сто дана, свршивши обилан и озбиљан испитивачки посао. Лет је извршен од Краснојарска до Врангеловог острва и на траг до Нагајева. У суштини овај изузетан, рекордан лет је први у историји руске авијатике, како говори о њему Обручев. Пре тога ниједан аероплан није прелетео овај пут у потпуности. Било је и пре њега арктичких ваздухопловних експедиција, али су оне могле прећи само поједине делове ове маршруте, али не цео пут. Ако се пак запази да су се сви крупни летови на северо-истоку Арктике, близу чукотских обала, досада завршавали или пропашћу или кваром аероплана, онда успели лет Обручева избија на прво место. Треба прочитати само један хладан, миран фељтон Обручева о том лету, да би се осетило какве се необичне тешкоће и опасности морају савлађивати за време летења по Арктици. Снежне буре, магле, отсуство помоћи при крају, честе неповољне струје, немогућност спуштања и остало — све то вреба арктичке авијатичаре на целом њиховом путу.

Али аероплан је у Арктици данас постао сталан и неопходан сарадник помораца. И само спасавање чланова талијанске Нобилеове експедиције ледоломцем „Красин” било је извршено само уз припомоћ летова Чухновског. Сад сваком ледоломцу и пароброду аероплан помаже у прелажењу залеђених мора и океана, показујући или кретање леда и површине слободне од леда. Нису ретки случајеви помоћи аероплана зимоваоцима риболовцима, потпуно отсечењем од целог света. Радиостанице и аероплани битно су изменили живот ових људи, који раде северно од поларног круга.

Најзад, најновије вести из Петрограда саопштавају да је у поларне области упућено шеснаест специјалних аероплана, који ће обављати извидничку службу од Мурманска до Беринговог мореуза. Међу осталим задацима, ови аероплани морају у току целе године пратити кретање леда дуж обале океана. Радиус делатности сваког од ових аероплана износи 500 километара, и у своме реону он мора опслуживати пренос лица која раде у северним метеоролошким и

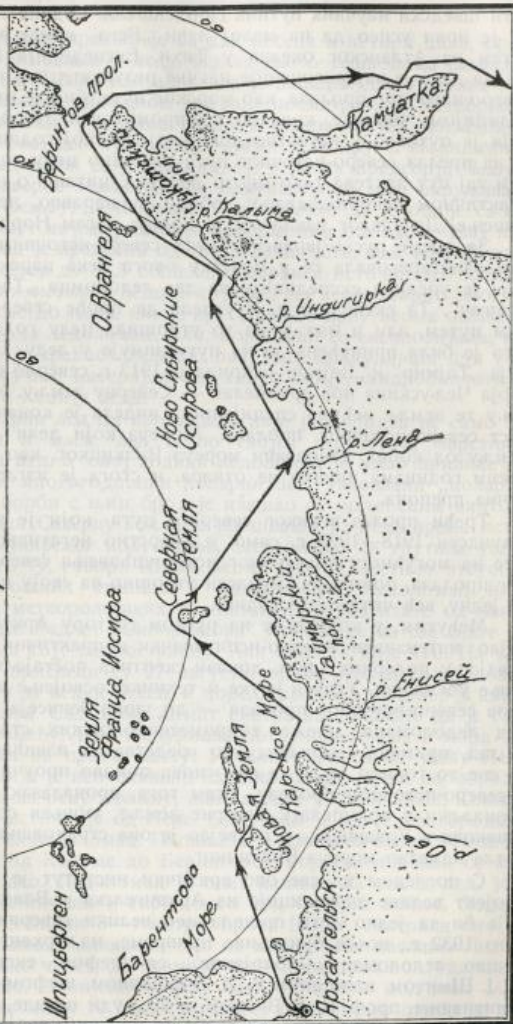
другим испитивачким станицама, а тако исто и пренос потребних им средстава. Осем тога аероплани ће слати редовне извештаје о правцу ветрова, о топлоти, влажности, атмосферском притиску итд. Свака машина има отпремни и пријемни радиоапарат, што им омогућава сталну везу и међу собом и с Петроградом. База арктичких аероплана налази се на обали океана, пошто је раније искуство показало, да је заједнички рад аероплана с ледоломцима и уопште с паробродима веома отежан незгодом спуштања у области пловених брда. Најзад, један од даљих задатака ових ваздухопловних извиђача биће установљивање најпогодније и најбоље ваздушне линије за „велики поларни ваздушни пут Европа—Америка“.

Али, као што смо рекли, сан свих испитивача Арктике јесте да велики северни пут, од Мурмана до Владивостока, пређу у једној пловидби. И тај пут је извршио за три месеца руски ледоломац „Сибирјак“. Да би оценио сав значај „Сибирјака“—љегог успеха, проф. В. Ј. Визе, познати руски научник за поларна питања, вели да ради тога треба бацити поглед у прошлост.

Проблем северо-источног пролаза одавно занима људе; он је настављен још у петнаестом веку. У 1483 години папа Александар Шести издао је булу по којој је западна земљина полукугла прелазила у сферу утицаја Шпаније, а источна у сферу Португалије. Та була је уједно забранила да се друге државе не могу користити јужним морским путевима у Китај и Индију без посебног одобрења (за сваки поједини случај) Шпаније и Португалије. На тај начин две велике поморске државе онога времена — Енглеска и Холандија — стварно су биле лишене оне огромне добити коју је доносила поморска трговина са Далеким Истоком. Тада је, ето, никло питање о новом — северном — путу у Китај. Претставе географа онога времена о Далеком Северу биле су веома нејасне, али је већина географа претпостављала да се на северу Евразиског копна налази море које је у вези с Тихим Океаном. Руски посланик у Риму указивао је у 1525 г., да Русија са севера има безгранично море и да би се поред десне обале тог мора могло доспети у Китај.

Први покушај да се северо-источним пролазом дође из Европе у Китај и Јапан учинио је Енглез Вилоуби у 1553 године. Вилоуби није успео; он је могао доћи само до острва Колгујева. После тога, са циљем тражења северо-источног пролаза, у шеснаестом веку било је послано неких двадесет експедиција. Потрошено је много новца и много је људи изгинуло у леденим пустињама, али без икаквог резултата. Затим су на северо-источни пролаз заборавили, и тек после 200 година то питање је поново поставио знаме-

1932 г. Великий Северный Путь "Сибирякова"

нити шведски научник путник Норденшелд. Године 1878—79 он је први успео да на малој лађи „Вега” прође морским путем из Атланског океана у Тихи. Експедиција Норденшелда дала је најдрагоценије научне резултате, али проблем северо-источног пролаза, као морског пута, био је овом експедицијом, чини се, коначно компромитован. Норденшелд, који је путовао у изузетно повољној леденој години, ипак је на прелаз северо-источног пута утрошио целу годину. А чим тај пут захтева тако много времена, питање о његовом практичном искоришћавању добило је, наравно, негативно решење. До таквог закључка је дошао и сам Норденшелд.

За време руско-јапанског рата северо-источним пролазом заинтересовала се у почетку овога века царска влада која је уредила експедицију на два ледоломца „Тајмир” и „Вејгач”. Та експедиција је успела да прође северо-источним путем, али и она је на то утрошила целу годину, пошто је била принуђена да на путу зимује у леду. Експедиција „Тајмир” и „Вејгач” открила је 1913 г. северно од предгорја Челускина нов архипелаг — Северну земљу. У постојању те земље већина специјалиста видела је коначну пропаст северо-источног пролаза. Мореуз који дели Северну Земљу од копна, такозвани мореуз Вилкичког, као да се у неким годинама никако не отвара, и стога је изгледао одлучна препона.

Трећи пролаз великог северног пута, који је извршио Амундсен 1918—1920 г. само је учврстио негативно гледиште на могућност практичног искоришћавања северо-источног пролаза, пошто је Амундсен утрошио на своју пловидбу не једну, већ читаве две године.

Међутим, у колико се на руском сектору Арктике развијао интензиван научно-испитивачки и практични рад на освајању поларних мора, докази скептика постајали су све мање убедљиви. Успеси науке и технике, освојење западног дела северо-источног пролаза — до ушћа Јенисеја, појачан рад ледоломаца, мрежа хидрометеоролошких станица и, најзад, примена аероплана као средства за извиђање леда — све то гонило је да се из основа поново проучи питање о северо-источном пролазу. Осем тога, проналазак мореуза Шокаљски у архипелагу Северне земље, учињен од стране Ушакова и Урванцева — развејао је она страховања која је дотле наметао мореуз Вилкичког.

С погледом на све ово арктички институт је израдио пројект велике експедиције из Архангелска у Владивосток, која би за једно лето прошла цео велики северни пут. У лето 1932 г., после брижљиве припреме, из Архангелска је пошао ледоломац „Сибирјак”, са шефом експедиције О. Ј. Шмитом, капетаном В. И. Вороњином, шефом научних испитивања, проф. В. Ј. Визе-ом, и 70 људи посаде, научних радника и др. „Сибирјак” је сјајно извршио свој задатак:

обележен пут прешао је за два месеца и четири дана, први пут без зимовања у леду. Причајући о тешкоћама експедиције, проф. Шмит напомиње да је западни део Арктике сад већ обезбеђен значајном мрежом посматрачких метеоролошких станица, у којима се врше разни научни послови, и стога је овај део пута лакше прећи него друге. Најопаснији део пута налази се у средини, тј. у реону предгорја Челјускин и Северне земље. Да би проучио мора што окружавају Северну земљу, „Сибирјаков” се одлучио да је обиђе са севера — пут којим још није прошла ниједна лађа. Овај пут ледоломац је превалио од 15 до 23 августа, при чему је отишао на север до 81,5 степена. Северни и источни део нађени су чврсто оковани ледом, који се, изгледа, ширио неограничено све до пола. Он је претстављао прву веома озбиљну препреку за ледоломац. Али, користећи се експлозијама, ледоломац је срећно савладао овај део, прикупивши при том богат научни материјал за хидрологију, хидробиологију, физику и хемију леда.

Поларни лед ни приближно није једнородан не само по дебљини и маси, већ и по својој структури, чврстини, старости итд. У овој години ледоломац је имао прилике да наиђе на многогодишњи поларни лед, такозвани „поларни пак”. У борби с њим брод је изашао са оштећеним винтом. Обишавши Северну земљу и изишавши из леда према истоку од Тајмирског полуострва, експедиција се упутила ушћу Лене. Ето ту, говори Шмит, веома јако се осетило одсуство метеоролошких станица и радиомреже. Ледоломац није имао ни метеоролошких саопштења, ни резултате од извиђања леда. Радист „Сибирјакова” упињао се из све снаге да дозове ма коју радиостаницу. Али нико га није чуо. На ушће Лене приспели су 27 августа, тј. од Архангелска догде стигли су за непун месец, и поред скретања на север у циљу испитивања. Сад проф. Шмит сматра за доказано да је саобраћај између Лене и Мурмана потпуно могућан и мора бити уређен на првом месту. У заливу Тикси на ушћу Лене експедиција је неочекивано наишла на два речна пароброда, одређена за реку Колиму, али застала у ушћу Лене. Колима протиче источније од Лене. Одлучено је да се ови бродови прикаче за ледоломац. Пловидба је изведена веома успешно.

Пут од Колиме до Беринговог мореуза показао се као најтежи део. Ледоломац је опет наишао на тежак лед, још у већој количини и тврђи него код Северне земље. Ледена поља у дебљини 3—4 метра, прича Шмит, сматрали смо за подношљива. Наилазили смо на много веће насlage. Лед је био толико чврст, да безмало није попуштао под ударцима ледоломца. Одбијени комади леда, дошавши под винт „Сибирјакова” нису се ситнили, већ су показивали отпор не мањи од камења. Једна за другом ломиле се лопате винта. Десетог септембра сломила се и последња лопата.

Књижевник Сергеј Семјонов, који је пратио експедицију, живо и изразито описује борбу ледоломца с ледом на овом најтежем делу пута. Наш Саша (тако је команда од милоште звала ледоломац — „Александар Сибирјаков”), пише Семјонов, напрезао је сву снагу, сву умешност, коју су му дали његови творци. Прво је грудима налетао на ивицу ледене препоне која нам је затварала пут. Близу за четврт корпуса допузио би на крај препоне. Крај препоне се логано спуштао под његовом тежином. „Саша” је пузио све навише и навише, крај препоне се спуштао све ниже — и уједаред уске, црне линије обележавале су комад одбијене препоне, новорођену ледену санту.

Тада се „Саша” одмицао на растојање од три-четири своја корпуса. И опет, прикупивши снагу, залетао се на препону. Овај пут се залетао у узак црн канал, широк два три палца, који је раздвајао одбијену санту од масива препоне. „Саша” се свом снагом утискивао у тај канал и гурао одбијене санте улево и удесно.

Али бивало је и овако: „Саша” је много пута узастопце, понекад сатима, упорно ударао у једну исту тачку леденог масива, али узалудно. Тада је капетан давао команду, и ми смо усакашли на лед, наоружани метцима амонала, лопатама, динамитом, бикфордовим гаџаном и др. Наилазило се на препоне на којима се радило по три-четири сата, производећи до десетак експлозија, наспајући сваки пут десетке килограма змонала. „Саша” се за то време одмарао на неколико метара од нас.

Кад би одјекнула експлозија и светлуцави комадићи леда полетели к сунцу, к нежно-модром поларном небу, команда, склоњена иза неког zgodног грудобрана, наслађавала се чаролиском сликом експлозије, тако чудном и неочекиваном у овој широкој модрој леденој пустињи, испуњеној неподношљивом светлошћу поларног дана...

Тако је ишао пробијајући се кроз лед Сибирјаков. Али десетог септембра позно увече догодило се нешто необично. После трећег удараца о лед, ваљак, на којем је усађен винт, уједаред се почео обртати огромном брзином; упоредо с тим кретање брода стаде. То је значило да машине раде упразно, нестало је отпора винту, отпора који даје вода. Али воде није могло нестати. Значи, нестало је винт. Испитивање је показало, да „Александар Сибирјаков” није имао ниједне целе лопате. Положај је био безмало очајан. Са сломљеним винтом ледоломац је могао пловити по чистој води брзином од две миље на сат и докотурати се до Владивостока за четрдесет дана. Али требало је још да се бори с ледом, а против леда „Сибирјаков” је био сад немоћан. Остајало је једино да се измене лопате. Ради тога било је потребно, путем претовара угљена из просторије крај крме

у просторију код кљуна, подићи крму за десет стопа. Стварно посао се сводио на ово: прво — истоварити из прве просторије храну и опрему експедиције, срачунату за целу годину за 70 људи; друго — истоварену храну и опрему натоварити на бак; треће — претоварити из треће просторије у ослобођену прву четири стотине тона угљена. Као последица овог напора, крма ледоломца зароњеног у воду двадесет и неколико стопа морала се подићи из воде за девет стопа, кљун пак ледоломца заронио би за исто толико стопа у воду. Па и у таквом положају лопате су се морале мењати радећи на стопу и по у ледено ладној води. По општем плану на утовар се одобравало четири дана, затим у току четири дана морала се извршити измена лопата. Затим обратан утовар у прву просторију бр. 2. Све то по плану морало је одузети десет дана и десет ноћи. Да би се извршио овај план, физичари, техничари, биолози, геолози, хидролози, магнетолози, писци, дописници, сликари, кинематографисти морали су радити по норми професионалних радника на утовару. Другог излаза није било. Око двадесетог септембра на овој географској ширини могли су настати мразеви. То би значило зимовање. И уз такмичење две бригаде план је извршен за седам дана и седам ноћи.

Петнаестог септембра ледоломац је кренуо даље. Али навала леда није попустила, и 18 септембра од судара са сантом сломила се главна осовина и сав винт отишао на дно. Изгледало је, да је зимовање неизбежно. И при том само на 90 километара од мете — Беринговог мореуза.

„Следећих дванаест дана, — пише Шмит, — остаће за навек у успомени по оном напору, с којим се сав екипаж и даље борио с ледом и струјом, која је ледоломац час носила напред, час гонила натраг. Ледоломац је ишао тамо куда су му заповедали ветар и лед. Скрпарили смо нека једра и користили смо се и најслабијим ветрићем, да пођемо напред тамо где је слобода, где је чиста вода. По цео дан и по целу ноћ ваздух се тресао од експлозија — то је посада разбијала ледене масе што су наваљивале на немоћни ледоломац. Људи су излазили на лед, вукли на леђима котве, привезане за брод, закачивали их за лед и помицали лађу. И кад је изгледало да нема спасења, кад се особље почело спремати на зимовање, у помоћ је неочекивано дошао ветар, који је растерао лед и ледоломац изнео на отворену воду Беринговог мореуза. И тако је руска арктичка експедиција први пут прешла велики северни пут без зимовања.

Али поларна пловидба „Сибирјакова“ није само од практичног значаја — решење чисто пловидбеног питања, пролаз северним морским путем у току једног лета. Иако је и то огромна тековина. Уопште, за будућност Русије освајање Леденог Океана има и привредни, и стратегијски и чисто морални значај. Поводом тога треба се сетити речи

великог руског научника Менделеејева, који је у својој чувеној књизи „К познанију Русије“ рекао: „Да је макар и десети део онога што је изгубљено код Цушима, било потрошено на освајање северног пола, наша ескадра би, вероватно, приспела у Владивосток, избежавши Немачко море и Цушиму, а главно је, имали бисмо много искусних помораца, свиклих да разбијају ледене препоне, да плове под водом и да воде борбу с природом и људима са обазривим предвиђањем. Укратко, по мом мишљењу, у нашој морској политици, — ради њеног успешног и поузданог развоја — најбоље је ставити на једно од првих места освајања Леденог океана“.

Царска влада није била глупа за ова питања свог времена. Већина данашњих ледоломаца изграђена је још у њено време. Још пре револуције извршене су тешке и смеле експедиције. Али и сад Руси упорно раде на овом историјском задатку, при чему у погледу арктичког питања није било раскида с прошлошћу. Као што су у пређашња времена северни поморци освајали Ледени Океан, тако и данас настављају свој посао. Руски научници при свима владама подједнако се жртвују и прате тешке арктичке експедиције. И није од ока биран штаб руковалаца ледоломца „Сибирјаков“. Капетан Вороњин је стари северни поморац, од раног детињства везан с хладним морем. Цело племе Вороњина су рибари или испитивачи мора, све петоро његове браће су капетани, а стриц Фјодор Вороњин на шкуни „Николај“ спасао је аустриске испитиваче пола Пајера и Вајпрехта, који су открили Земљу Фрање Јосифа. Сам капетан Вороњин у мају 1918 г. умало није погинуо кад су Немци потопили пароброд „Фјодор Чижов“, на којем је Вороњин пловио као старији штурман. Последњих година био је капетан на броду „Седов“, на којем је пропловио цео западни део поларног мора. Стога је природно било постављање Вороњина за капетана „Сибирјакова“, на Великом северном путу.

Научни рад на „Сибирјакову“ био је поверен професору В. Ј. Визе-у. Визе има за дећима много година тешких искушења и оскудице: поход с познатим „Седов“-ом на северном полу, зимовање на Новој земљи, на Земљи Фрање Јосифа итд. Отуда је он стекао огромно искуство, обимно познавање Арктике, поткрепљено веома богатом научном спремом. Најзад, главни шеф експедиције, професор О. Ј. Шмит, који је на овом тешком путу „Сибирјакова“ испољио изузетну храброст, административну издржљивост и необичан дар за вођу поларне експедиције, био је и раније такође познат са својих експедиција: он је био на „Земљи Фрање Јосифа“, на „Северној земљи“ и др.

Али иако је експедиција „Сибирјакова“ имала за свој задатак чисто практичну сврху, она је упоредо с тим обавила и велики научни посао. Проф. Визе напомиње да су

научни радници пре свега усретсредили своју пажњу на проучавање и кретање северног леда. У том правцу је учињено много. На целој дужини од Беренцовог мора до Беринговог мореуза положај леда, са описом свих његових особина, уцртан је у карте. Таква карта помаже проучавању оних закона који управљају ледом, на први поглед толико несталних и ћудљивих. Важан чинилац који одређује распоређивање и стање поларног леда, јесу морске струје. Стога је проучавање струја било један од научних задатака експедиције. Много је учињено и за побољшање морских карата. Мерење дубине вршено је на сваких десет миља. Први пут је посећено и снимљено острво Свердруп. У Карском мору откривена је нова група острва. Изузетно занимљиве резултате у погледу проучавања система струја дало је тринаестодневно скретање „Сибирјакова“ у залеђено Чукотско море. У колико поларна мора буду освојена за пловидбу, утолико ће настајати питање о искоришћавању њихових природних богатстава. Том питању су на „Сибирјакову“ указивали своју пажњу хидробиолози и зоолози. Они су испитивали не само морске сисаре, већ су још више обраћали пажњу на проучавање фауне морског дна и најситнијих организама, јер тим врстама фауне одређује се могућност опстанка виших организама у поларним крајевима.

Али ако је „Сибирјаков“ учинио много у практичном и научном погледу, он је још више поставио питања која морају бити решена. Стога, да би се наставило испитивање и да би се коначно обезбедио северни морски пут, у 1933 г. ће бити поновљен правац „Сибирјакова“, али овај пут ће поћи други пароброд, типа ледоломца „Чељускин“, који ће поћи из Лењинграда крајем јула. Руководство ове експедиције опет је поверено професору О. Ј. Шмиту. У поређењу с прошлогодишњом пловидбом, у овогодишњој експедицији биће новост то што ће она имати сталну помоћ аероплана, који се већ пребацију на одређена места.

Овде смо се морали дотаћи само у најопштијим цртама оног грандиозног рада, који изводе Руси у области освајања Арктике. Ширу и подробнију слику о том раду дају недавно објављене књиге проф. Самојловича, проф. Визе-а, дописника Макса Зингера и др. Ми намеравамо да се још вратимо на ове књиге.

Е. Сталински

ПУТЕВИ СОВЈЕТСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ*)

За последњих неколико месеца спољна политика СССР изложила се једној коренитој промени. Потписивање пакта о ненападању са Француском, изјаве совјетског комесара за иностране послове Литвинова у Женеви, позиција коју је Москва заузела у питањима наоружања, а нарочито у питању ревизије уговора о миру, њени оштри протести против четворног пакта — све ово јасно сведочи о крупној промени курса бољшевичке дипломатије, коју свет није навикао да види до сада у оваквој улози.

У конкретном случају није реч ни о привременом маневру, ни о неком кривудању.

Реч је о стварној и радикалној промени целокупне оријентације спољне политике Кремља, под несавладивим притиском дубоко преображене међународне политичке ситуације. Овај притисак показао се јачи од апстрактних теорија и идеја. И у име реалних захтева новог стања ствари које се створило, у име борбе са новим опасностима за Совјетски савез, морале су да буду без колебања жртвоване ове идеје и да се „промени фронт“.

У исти мах, и донекле из наведеног разлога, можемо да посматрамо данас веома интересантан завршетак дугогодишње еволуције спољне политике Совјета, која је прошла кроз читав низ карактеристичних етапа.

*

*

*

У првим данима своје владавине бољшевизам је, као што је познато, рачунао на светку револуцију, која би се одмах догодила, и понео се изазивачки према целој својој „капиталистичкој околини“.

Совјетска Русија је углавном стога, ако и не изузетно захваљујући томе, била потпуно изолована, окружена „бод-

*) Овај чланак написан је пре потписивања Лондонског пакта од 3 јула 1933 године. — *Напомена Редакције.*

љикавом жицом" и санитарним кордоном, изложена бојкоту и блокади. Она се фактички налазила у стању рата с целим осталим светом. У оваквој ситуацији никакве друге спољне политике сем политике убрзања револуционарних експлозија у капиталистичким државама, Москва није имала и није ни могла да има. Овај задатак био је поверен бојном, специјално за овај циљ створеном оружју руског бољшевизма — Комунистичкој интернационали, чија је делатност из тог периода још свима свежа у сећању.

Совјетска дипломатија као таква није тада имала нарочите задатке, који би се у суштини разликовали од задатака Коминтерна.

Јер за СССР нису могла да се појављују питања о споразумима и савезима са овим или оним капиталистичким државама, или о учествовању у неким међународним комбинацијама ради побољшања свог међународног положаја.

Промена односа снага у корист Совјета под таквим условима могла се постићи само порастом комунистичког покрета у другим државама. У овоме и само у овоме налазило се тада исто тако главно, са гледишта Москве, јемство за сигурност СССР, обезбеђење од опасности директног војног напада на њу.

Задатак совјетске дипломатије био је стога садржан само у помагању свим силама рада Коминтерна, у стварању што повољнијих услова за тај рад. Сви још памте оно доба, када се свако испољавање активности совјетске дипломатије сводило на публикување, с времена на време, нота Чичерина, који је из своје московске удаљености претио и демаскирао „вероломност и незајажљивост" капиталистичких држава.

У првом периоду бољшевизма спољна политика СССР била је изузетно отворено револуционарна. Ово је било инаугурисано дубоким уверењем Лењина, који се тада налазио на врхунцу своје диктаторске моћи, да претстоји блиски и неизбежни револуционарни слом целог буржоаског света.

Диктатору, заслепљеном догмом, изгледало је да види како лижу пламенови из поцрнеле фасаде капитализма.

О версаљском уговору Лењин 1920 године пише:

„Крах капиталистичких влада је неминован, пошто сви виде да је нови, такав исти рат такође неизбежан, ако на власти буду остали империалисти и буржоазија. Између Јапана и Америке искрсавају нови спорови и конфликти. Рат је неизбежан на бази приватне својне. Рат између Енглеске, која је освојила колоније, и Француске, која сматра да је запостављена, неизбежан је. Нико не зна где ће он, када и како букнути, али сви знају, виде и говоре да се рат неизбежно спрема понова."

А ако је неизбежан рат, неизбежан је и слом целог поретка. Бољшевизам инспирисан од Лењина води фронталан напад на светски капитализам.

Помоћу коминтерна, прибегавајући заверама, пучевима, устанцима, чинећи, где је то могуће, употребу и од Црвене војске, Москва покушава да наноси директне ударе непријатељском фронту, желећи да га пробије и бирајући за ову сврху његова најслабија места. Њени главни напори упућени су према балтичким државама, Немачкој. Рат против Пољске тежи истим циљевима.

„Треба напипати Пољску бајонетом!“ — вели Лењин.

„Дођи до Рајне и дати на овој историјској реци генералну битку свим војскама капитализма... —“ изјављује Троцки.

А кад је фронтални напад завршен поразом, Лењин се ипак не предаје. Он измишља план заобилазног напада, да би бацио у ваздух противникову позадину. Он проглашава теорију „пролетерско колонијалног блока“. Ову теорију совјетска штампа поздравља као „светско историску лозинку“.

„Успоравање темпа социјалистичке револуције, — доказује Лењин, — налаже потребу да се обрати нарочита пажња на Исток, где се налазе колоније, које претстављају један од главних темеља моћи светског капитализма“. У томе циљу бољшевизам је хтео да искористи „револуционарно националне покрете“ источних народа.

Циљ је био у томе да се револуционизира Исток, да се стане на чело Истока и да се он поведе против капиталистичког Запада.

Тактика се пак састојала у томе да се у национални покрет, који обухвата разне слојеве, а међу њима и буржоазију, убацују комунистички елементи, да би се овај покрет на тај начин потчинио бољшевичком вођству.

Али и заобилазни маневар није дао резултате, који су од њега очекивали. Москва је успела донекле чак и да револуционизира националне покрете на Истоку, а нарочито у Кини, али ови покрети (ускоро, у осталом, угушени) нису још претстављали непосредну претњу тврђави капиталистичког света и нису могли да униште његову позадину, о чему је сањао Лењин.

Заобилазни маневар, углавном, завршен је у истој мери неуспехом као и фронтални напад. Прво револуционарно бољшевичко иступање у светским димензијама губи виталност, издише.

* * *

Не освојивши жељену брзу победу, бољшевизам се ипак није тада одрекао свог основног циља — светске револуци-

је. Али да би наставио своју борбу у овом правцу, он је осећао потребу „да одахне”. После првог неуспеха желео је да нагомила нове снаге, да би се омогућило ново наступање. „Темпо револуције” услед тога успорава се још више. И баш ту питање безбедности СССР искрсава пред Москвом већ као самосталан проблем, одвојен од рада и задатака Коминтерна. Ово се питање намеће толиком снагом да бољшевици, који необично преувеличавају опасност интервенције и који се плаше овог фантома — што су га сами створили — показују огроман страх да светски капитализам, одбацивши њихову офанзиву, не искористи повољан моменат за прелаз у противнапад.

И измењеној ситуацији нису могле све наде у овом смислу да се заснивају само на порасту комунистичког покрета у другим државама.

Да би се решио проблем сопствене сигурности, ваљало је поступати, слично свакој другој држави у овом случају, помоћу дипломатског оружја. Тада се совјетска дипломатија појављује на позорници, и то са нарочитим задатком.

Ово појављивање совјетске дипломатије олакшано је још и тиме што стање рата између СССР и Запада фактички престаје. Санитарни кордон је срушен, блокада је скинута, бојкот је укинут. Совјетском савезу постаје приступачна међународна арена и он долази у директан додир са низом држава.

*
* *
*

Специјални задатак совјетске дипломатије у томе је да се осигура безбедност совјетске државе путем споразума и савеза са другим државама. Али ова дипломатија мора, у исти мах, да води рачуна о међународним револуционарним циљевима, којима ова држава тежи. Стога дипломатија Совјета може да склапа само уговоре, који у томе погледу не би Кремљу везивали руке. Овим је опредељена одмах оријентација совјетске дипломатије. Она почиње првенствено да тражи зближење са државама побеђеним у светском рату.

Пре свега стога што су ове државе, слабије и изоловане, у већој мери упућене на подршку СССР за своју међународну игру и спремне да се помире са свим нелагодностима сарадње са комунистичком Москвом. Оне су спремне, услед свог положаја, да прихвате ризик овакве сарадње и да приме услове који би били потпуно неприхватљиви за победнике.

Сем тога, Москву приближава овим државама и околност што оне виде, заједно са њом, у победиоцима заједничког непријатеља. Јер бољшевици, плашећи се напада са Запада, чекају удар не од стране побеђених и слабих, већ од

стране победилаца и јаких, који су уз то, помагали борбу белих армија против њих.

Али постоји још једна веома важна околност, која утиче на карактер међународне оријентације СССР. Лењин и његови ученици у својој политици према западном свету полазе од две руководне идеје, које сматрају за необориве истине.

Они су уверени у неизбежност заоштравања антагонизма и конфликта капиталистичких држава, у то да је западни капитализам осуђен на све веће проширивање његових унутрашњих размирица.

Напоредо с тим, они сматрају удруживање капиталистичког света највећом опасношћу за СССР. Удружени светски капитализам способан је да изврши напад на земљу Совјета. Напротив, капитализам, који се у своме језгру цепа, није у стању да образује против њих јединствени фронт, а не располажући оваквим фронтом он неће да проба своје снаге у борби против бољшевизма. Из ове чињенице потицала је неопходност за бољшевичку власт да ради на повећавању антагонизма у капиталистичком свету, ради осигурања безбедности СССР.

Оваква политика диктована интересима безбедности СССР, како су их вођи бољшевизма схватили, у исти мах потпуно се поклапала са интересима Коминтерна.

Овај је рачунао на побуну, на опасност новог хаоса, на пораст несигурности везане за сутрашњицу, на приближавање нове катастрофе. Унутрашњи конфликти европског света, изазивајући колебање темеља капиталистичке тврђаве, имали су да допринесу свему томе и да на тај начин изазову неотклоњиви пораст револуционарног таласа, који би на себи носио бојну авангарду револуције — комунизам. Совјетска дипломатија у своме специјалном задатку и Комунистичка интернационала у својим специјалним циљевима показале су се стога удружене на бази непријатељског става према стабилизацији новог поретка, који се у Европи створио после рата, на бази своје доследне тежње да се против ове стабилизације боре.

Стабилизација је значила снажење мира, сагласност између капиталистичких држава и на тај начин, са гледишта Кремља, истовремено и претњу упућену сигурности Совјетског савеза, и смањење изгледа на светску револуцију.

Не само у почетку већ и у току низа година, совјетска спољна политика надахнута овим водећим принципом покушава гдегод је то могућно да ојача препреке овој стабилизацији.

Али шта је могло допринети остварењу овог циља боље од тесног зближења СССР са побеђеним државама, које не признају правичност европског реда ствари, утврђеног по-

сле рата, и које теже, отворено или прикривено, да тај ред ствари оборе.

Снажећи својом подршком факторе непријатељски расположене према овом реду, Москва је рачунала да их на тај начин упућује на већу непомирљивост према државама — победницама, на истицање оштријих захтева, на повећање у њима ратоборних тенденција и реваншарских расположења. Све ово уједно имало је, по мишљењу московских стратега, да распирује антагонизме и конфликте међу појединим групама капиталистичких држава, да их раздваја међусобно све дубљом провалијом, да отстрањује могућност њиховог измирења — овог сталног кошмара Кремља.

Савез са Турском, купљен по веома скупу цену, био је прво испостављање ове политике. Али је тежина Турске на међународним таразијама и сувише мала да би се за овакав савез могле везивати велике наде. Он је био намењен једном одређеном, ограниченом циљу: да загарантује сигурност граница Совјетског савеза на Блиском Истоку.

За остварење сличног циља на Западу било је потребно зближење са великом државом, са државом од знатне специфичне тежине, а у исти мах довољно моћном у финансијском и индустријском погледу, тако да би она била у стању допринети економском препорођају СССР. Према току догађаја, према целокупном развоју међународне ситуације, Москва је морала да се оријентише према Немачкој.

Чувеним руско немачким уговором склопљеним у Рапалу освећен је прави, тесни савез између ове две земље. За Рапало Москва није везивала само сјајне политичке перспективе, већ и велике наде на широку немачко-совјетску економску сарадњу. Тада је писала совјетска званична штампа да „захваљујући удруживању огромних техничких извора Немачке са неизбројним природним богатствима Русије“, обе земље имају да се погну на висину нечувене моћи. Али већ неколико година касније, за време Локарнске конференције, када су у Кремљу почели озбиљно да се плаше „неверства“ Немачке, која је одједном окренула лице Западу, совјетска штампа нашла је за сходно да отворено објасни суштину Рапала.

„У Немачкој се на власти, писала је совјетска „Правда“, налази силна буржоазија на челу са рајхс-канцеларом Виртом. Она је прогласила политику извршења обавеза Версаљског уговора и по могућству извршила је ове обавезе, али склапајући уговор у Рапалу канцелар Вирт је у исти мах доказивао да неће капитулирати, да тежи нагомилању снага, које ће у будућности омогућити Немачкој да се одупире наредбама Антанте“.

Исти лист није се устручавао да призна тада да су први носиоци идеје совјетско немачког зближења били тада

најреакционарнији претставници великог немачког капитала и пруски поседници, који су сањали о реваншу.

„Што се тиче става према СССР, писала је „Правда“, конзервативци, и поред њихове мржње према болшевизму, били су носиоци немачко совјетског зближења. Њихов је рачун био једноставан: без Русије не може се водити борба против Версаља. Наравно, ово је била тачка гледишта најдалековиднијих јункерских елемената”.

„Изгледало је извесно време, додавала је „Правда“, да ће се у борби за ослобођење Немачке од версаљског јарма срести они који протестују против Версаља у име прошлог немачког империјализма и они који се против Версаља боре у име општег ослобођења”. А Карл Радек је тада изражавао, на странама „Правде”, своје уверење да у Немачкој не постоји ниједан озбиљан државник, који би веровао да она може изићи из стања у коме се налази, без употребе оружја”.

Немачка је извлачила, са много политичке умешности, из Рапала велику корист за себе. Али Рапало је био у исти мах и велики политички успех совјетске дипломатије.

Савез са Немачком је осигуравао безбедност СССР на Западу, као што ју је на Блиском Истоку осигуравао савез са Турском. Рапало је за Москву имао вредност у толико већу што јој је пружао огромну гаранцију сигурности, а у исти мах није ничим везивао слободу њеног револуционарног рада у целој Централној Европи.

Баш после склапања уговора у Рапалу Берлин се претворио у главни центар делатности Коминтерна на Западу. Баш после Рапала Москва отворено проглашава да комунизам рачуна на немачку револуцију као пролог светској револуцији и да сви напади Коминтерна имају за циљ претварање Немачке у арену револуционарних борби, које имају да одлуче о судбини света.

Москва води своју комунистичку акцију у Немачкој утолико одлучније и отвореније што је уверена у потпуну некажњивост. Она са разлогом рачуна да од стране Немачке, која своју политичку судбину везује за Совјетску Русију и која заснива целу своју велику дипломатску игру на овом савезу, не могу да дођу никакве репресије способне да претстављају стварну опасност за Совјете.

*

* *

Исту политику, ма да у другом облику, водећи рачуна о локалним моментима, спроводи Москва и на Далеком Истоку. После првих неуспеха Москва се не збуњује и отвара на азиском Истоку велику игру, овог пута заиста у огромним размерама.

Она се тесно везује за кинески револуционарно национални покрет, на челу са Гоминданом, већ готово долази у њему до водећег утицаја и улоге. Кинеска револуција, која се понова буди, отвара, изгледа бољшевицима, вртоглаво огромне перспективе. Реч је, ни мање ни више, о бољшевицирању целе Кине. Совјетска штампа већ наговештава додиравање револуционарног комунистичког фронта од Јанг-не до Неве.

Али овде опасност СССР претила је од стране Јапана — једине велике војне снаге у Азији. Земље СССР на Далеком истоку налазе се у непосредној близини Јапана, који тежи, у шта нико не може да сумња, широкој експансији.

Јапан је могао сваког тренутка да нападне совјетске границе, баш под лозинком одбране Кине од продирања комунистичке заразе. Овде опасност почиње да се оцртава у веома конкретном облику. И стога, да би ову опасност парирала, Москва предлаже Јапану споразум, који је толико повољан да га овај без колебања прима. Совјетско-јапански уговор буквално обасипа Јапан највећим политичким и економским даровима. Тајни део овог уговора, као што су то касније чињенице посведочиле, признаје, по свему судећи, Јапану потпуну слободу акције у северној Кини. Сем тога, СССР, према уговору, фактички обећава Јапану, у случају ако он зарати са Сједињеним Америчким Државама, да ће му бити пријатељска позадина и извор снабдевања јапанске војске.

Смисао овог уговора за Москву садржан је у томе што јој је уговор пружао гаранцију да неће бити нападнута од Јапана и стога огромна цена плаћена за овај уговор није изгледала одвећ скупа.

Москва је била уверена да ће захваљујући овом уговору добити могућност да несметано води револуционарну акцију у јужној Кини и у делу централне Кине, који нису улазили у зону јапанског утицаја, не ризикујући да ће тиме изазвати интервенцију Токиа.

Рапалски совјетско-немачки уговор осигуравао је безбедност СССР на Западу. Јапанско-совјетски уговор од 1925 године осигуравао ју је на Далеком Истоку.

На ова два уговора, на споразуму и пријатељству са Немачком и Јапаном био је, у главном, заснован цео систем сигурности Совјетске Русије. Није то био систем који је зајемчавао сигурност СССР, већ систем који би за Москву имао да буде наслон при настављању њене револуционарне акције у другим државама, настављању без ризика да се тиме изазове напад на границе Совјетског савеза. Овим системом била је загарантована спољна сигурност совјетске власти, која је ван граница своје државе остваривала ре-

волуционарне задатке. Овај систем гарантовао је Совјетима могућност да ради на тим задацима.

Јер у овом другом периоду совјетске спољне политике, напоре са порастом значаја питања безбедности државе, идеја светске револуције и даље игра у целој овој политици огромну, доминантну улогу.

* * *

Трећи период совјетске спољне политике поклапа се са слабљењем нада на светску револуцију, која одлази све више и више у магловиту даљину.

Светска револуција постаје толико проблематична да су бољшевици у циљу оправдања свога постојања и своје диктатуре приморани да прогласе нову теорију, теорију „социјализма у једној држави“. Она гласи да је при диктаторској власти комунизма у Русији могућна успешна изградња социјалистичког друштва, чак и ако је у целом осталом свету на власти капиталистички поредак.

Паралелно с тим, бољшевичка странка покушава да да практично остварење своје нове теорије „социјализма у једној држави“ и приступа спровођењу свог чувеног петогодишњег плана, Победа социјализма у СССР није стављена више у зависност од победе комунистичког пролетаријата у интернационалним размерама. Напротив, вођи бољшевизма проглашавају да ће само успешан завршетак комунистичке изградње у Совјетској Русији створити повољне услове за борбу у духу комунизма на Западу.

Друкчије речено, цела ранија Лењинова теорија бољшевизма је преокренута. На тај начин и у спољној политици Совјета долази до одговорајућих промена.

За успешно остварење петогодишњег плана, коме је намењена мобилизација свих снага, свих извора државе, Совјетској Русији потребан је трајан мир и сигурност. Да би успео у овом правцу, да би добио ову огромну игру, Кремљ не тражи револуције и ратове, већ капитале, кредите, техничко снабдевање и помоћ — а све ово могу да пружи само капиталистичке државе. У вези с тим, специјално револуционарни задаци почињу да губе свој ранији значај у спољној политици СССР и, обратно, интереси сигурности државе постепено их потискују и појављују се на првом плану. Коминтерн, наравно, наставља свој ранији рад, али овај рад није више у центру пажње совјетске власти.

* * *

У овом периоду, када у иностраној политици СССР питање сигурности почиње да доминира над свим осталим по-

будама, совјетска дипломатија ипак не мења своју оријентацију. Она је, на против, појачава. Њена идеја — водиља је у томе да је потребно свим силама радити на учвршћивању постојећег система, на коме је заснована сигурност СССР.

Стога совјетска дипломатија тежи, не обазирајући се ни на шта, да сачува своје споразуме са Јапаном и Немачком, да побољша, уз то, у колико је то могуће своје односе са овим суседима.

Кад Јапан продире у Манџурију и фактички заузима ову огромну, најбогатију провинцију Кине, стварајући тиме непосредну претњу за области Русије на Далеком Истоку, Москва ћуги. СССР је једина држава која у Токију није протествовала против овог насиља, иако се акција Јапана највише ње тицала.

Шта више, Москва ставља Јапану на расположење, на његов захтев, источно кинеску железничку пругу за превоз јапанских трупа у Манџурију. На Западу оваква необично мирољубива политика многима је изгледала несхватљива. Она се објашњавала једноставно — жељом да се Јапану не пружи никакав повод за раскид јапанско-совјетског споразума, који је претстављао један од темеља безбедности СССР.

Према Немачкој, ова политика Москве изражена је шумном, дречеће рекламском подршком свих иступања немачке дипломатије на међународној арени. На свим међународним конференцијама, на које је позиван Савез ССР, совјетски делегати ватрено бране предлоге и захтеве Берлина, иду раме уз раме са Немцима као њихови највернији савезници.

У своје време Москва се придружила, уз веома гласно добовање, ревизионистичкој кампањи, коју је пре три године повела Немачка и која је одмах била помогнута од Мусолинија. Совјетска штампа такмичила се са немачком у ватреном пропагирању ревизионизма.

Бољшевици су у овом погледу били отишли толико далеко да је, шта више, пројектовано стварање ревизионистичког блока: Немачка, Италија, Русија. Овај блок имао би да изазове крупну промену у односу снага у међународној области. Међутим, не говорећи већ о најдубљој унутрашњој контрадикторности постојања оваквог блока, који би значео савез немачког национализма, италијанског фашизма и руског бољшевизма, Москва, у суштини, није ни у колико била заинтересована у триумфу ревизионистичке кампање. Ревизија уговора о миру, са оштрином упереном углавном против словенских држава, није могла да одговара основним интересима Русије и за бољшевичку власт као такву није се везивала ни за какве користи.

Али Москва се приближила ревизионистичком логору не само у име старе идеје: да допринесе јачању сукоба између капиталистичких држава. Она је направила овај корак највише ради тога да би учинила по вољи Немачкој, да би се везала са њом и да би, напореда с тим, освојила расположење фашистичке Италије. Ово расположење било је у стању исто тако да појача међународни значај СССР и да на тај начин појача систем њене сигурности.

Антикапиталистичка пропаганда совјетске власти у овом времену, пропаганда коју су наметали њени унутрашњи политички интереси, уперена је готово искључиво против Француске, коју бољшевици приказују као тврђаву светске реакције, као центар у коме се израђују беоцузи ланца што има да обухвати и да угуши Совјетски савез. Француској се приписују планови нове интервенције и војног напада.

Она се проглашава за главног непријатеља СССР. Чувени егземпларни процеси Рамзина и мењшевика првенствено су тежили циљевима ове пропаганде. Они су били у овом погледу заиста карактеристични.

У толико замашнији био је садашњи преокрет у спољној политици Москве. Ово је преокрет за свих 180 степени.

*
* *
*

Ствар је у томе што се у току последње године одиграо на међународном подручју низ догађаја, који се непосредно тичу СССР, а који су потпуно срушили цео претходни рад совјетске дипломатије.

Пре свега Јапан. У циљу остварења својих планова продирања у Азији, Јапан није искористио само повољну међународну ситуацију, већ, у још јачој мери, слабост Русије на Далеком Истоку.

Он је искористио ту околност да је Москва, после неуспеха својих комунистичких опита у Кини, дошла у оштар конфликт са овом огромном државом и изгубила у њој све своје тачке за наslaњање.

Јапанска експанзија у стању је да ставља себи баш због тога такве најближе циљеве, који претстављају непосредну претњу целом руском Далеком истоку. Читав план акције јапанског генералштаба у Манџурији сведочи о томе да се суседне руске провинције налазе под непосредним ударцем.

Бољшевици су свесни тога у толикој мери да сами нуде Јапану источно кинеску железницу, због које су водили рат против Кине и која је од огромног значаја за животне интересе Русије. Они добровољно уступају ову железницу у нади да ће тиме одложити сукоб са Јапаном, сукоб, који је у сазревању и у чију неизбежност Москва не сумња.

Сва прошлогодишња попуштања совјетске дипломатије, сва понижавања пред Токиом показала су се узалудна у перспективи неумољиве лонгке догађаја, који се одигравају на Далеком Истоку и која су претворила у парче хартије поменути совјетско-јапански споразум.

И сама Москва више не придаје никаква значаја овом споразуму и, можда чак преувеличавајући размере реалне опасности, чека најгоре од свог дојучерашњег „савезника“. У сваком случају, категорично одбијање Јапана да са Москвом склопи пакт о ненападању, оцртава у правој светлости данашње совјетско-јапанске односе и уништава последње илузије у овом правцу.

Совјетска штампа у тону вапаја пише данас о „разбојничкој акцији Јапана на Далеком истоку“ и напомиње да се ова акција може тицати и СССР. „Империалистичке противречности, писала је „Правда“, достигле су угрожавајуће размере. На Далеком Истоку наставља се рат. Манџурија, Жехе, Чахар-Хебеј, то су основни путокази овог рата обухваћени пламеном... Јапански империјализам највише се боји одмора. Он жури да искористи моменат и да добије што више простора. (курзив „Правде“). У исти мах добро је познато да би своје противречности на Далеком истоку и у Европи империалисти хтели срушити на рачун Совјетског савеза, велике државе трудбеника, која се упорно бори за мир. Енглески тврди мозгови, немачки фашисти и јапански империалисти говоре о томе са довољном отвореношћу.“

Факат је да је у вези са акцијом Јапана у Манџурији положај на Далеком Истоку оштро промењен. И резултати ове промене изражени су за СССР тиме што совјетска граница на Далеком истоку није више осигурана од напада; тамо се, напротив, сада припрема бура, која код болшевика изазива нарочити страх.

И баш у оно време када су се на Далеком Истоку догодиле промене, када је, у вези с тим, сигурност западних граница добила за Москву нарочито важан и капиталан значај, долазак хитлеризма на власт у Немачкој своди на нулу совјетско-немачки савез, којим је углавном била осигурана безбедност ових граница.

*
* *
*

Хитлерова победа у Немачкој изазвала је у Кремљу готово панично расположење. Болшевици није уплашило то што је Хитлер почео на најодлучнији начин да уништава немачке комунисте, већ то да образовање „Треће империје“ ствара, по мишљењу болшевика, непосредну опасност војног напада на СССР.

У водећим круговима руског болшевизма влада дубо-

ко уверење да Хитлерова Немачка спрема нови рат. О томе из дана у дан пише совјетска штампа.

„Немачка контра-револуција, читамо, на пример у „Правди“ (од 27 маја), која није у стању да да радним масама посла и хлеба, која је потпуно претворила највећу државу Европе у тамницу и дозива у живот најмрачније слике средњег века, чезне за инострано политичким авантурама и интензивно се спрема за ново међународно клање...”

„Истина, немачки фашизам био је принуђен, под претњом потпуне међународне изолације, привидно да умери своју агресивност и да, преко Хитлера, изјави да у његове намере спада рад на остварењу ревизије „мирним средствима“. Немачки фашизам осећа потребу да одахне. Фашисти теже да добију у времену, уверени да ће њихов час доћи”.

„Они се нису одрекли, а неће се ни одрећи инострано политичких авантура, које претстављају саставни део њихова програма заробљавања радних маса... Вођи немачког фашизма и сам Хитлер изјављивали су усмено и у штампи да сматрају рат јединим средством за решење међународних проблема“ (курзив „Правде“).

У другом чланку такође посвећеном Хитлеровој Немачкој иста „Правда“ не само што у још категоричнијем облику приписује Хитлеру ратоборне планове, већ тврди и да рат претставља за немачки национал-социјализам једини начин остварења његова програма.

„Немачки фашизам тежи инострано политичким ефектима да би помоћу њих прикрио своју потпуну неспособност да пружи радним масама немачког народа бар сношљиве услове за опстанак. Немачки фашизам означава нечувени терор против немачког радног света, он му носи још веће сиромаштво, најсвирепије форме експлоатације и заробљавања. Терор немачког фашизма против радничке класе претставља у исти мах једну од основних метода припремања новог клања за реконструкцију Европе, за нови Версаљ.”

Уверени да целокупна политика хитлеризма има основни задатак да Немачку припреми за нови рат, кругови Кремља, у исти мах, сматрају да би овај рат, ако он букне, био уперен против СССР. По њиховом мишљењу, Хитлер, веома реалан политичар, апсолутно не намерава да ступи у борбу, у пламену ратног пожара који је изазвао, са западним државама, пошто би у том случају његови изгледи на победу били минимални. Напротив, они су уверени да је задатак, који је Хитлер себи ставио, у томе да осигура помоћ западних држава за напад на Совјетски савез.

Хитлер, тврди бољшевичка штампа, тежиће споразуму са Западом на рачун Русије, на рачун руских територија. Он ће пристати на сва попуштања Западу да би добио *carte*

blanche и материјалну помоћ у циљу заузимања туђих земаља и области на Истоку, под заставом „крсташког рата“ против бољшевика. И стога су у Кремљу дубоко уверени да је цео агресивни програм спољне политике хитлеризма уперен својом оштрицом према СССР.

Ово уверење водећих бољшевичких кругова засновано је на томе што је сам Хитлер писао и говорио још пре свога доласка на власт, на његовим честим изјавама већ у својству канцелара. Он је истицао да је судбина Немачке, која се одрекла колонијалног проширења „везана за њене границе на Истоку“, упућујући агресивне речи Москви. Исто тако заснива се ово уверење на Хитлеровом отвореном и демонстративном пријатељству са фашистичком Италијом, пријатељству, које подвлачи да Немачка мења своју оријентацију. Али највише је допринело формирању поменутог уверења код бољшевика ангажовање од стране Хитлера, одмах после доласка на власт, Алфреда Розенберга за свог главног саветника по питањима спољне политике.

Кроз низ година Алфред Розенберг пропагирао је у Немачкој идеју најрадикалније антируске политике, доказујући да се обнова старе моћи немачке империје може остварити само путем поделе Русије.

У књизи „Будући пут немачке спољне политике“ издајој још 1927 године Розенберг је доказивао потребу уништења... Пољске и окупације Украјине.

„Чим будемо схватили, писао је он у овој књизи, да уништење пољске државе преставља прву потребу Немачке, савез између Кијева и Берлина, стварање опште границе постаће народна и државна потреба за будућу немачку политику“.

Уништење пољске државе и совјетске Украјине, њихово апсорбовање од стране немачког фашизма — таква је била основна тачка плана ревизије версаљског уговора, плана чији су аутори били теоретичари спољне политике хитлеризма.

Али Украјина није их задовољавала. У истој књизи предвиђа Розенберг одвајање од СССР свих „неруских области“. И тек после тога не би било, по мишљењу аутора, „од стране Немачке никаквих препрека за успостављање добрих односа са Москвом“.

Данас Розенберг сигурно не тражи уништење Пољске државе, али његови антируски планови, за које је он везао своју политичку каријеру, нису се, наравно, променили.

Његов скорашњи пут у Лондон, несумњиво, имао је за циљ да испита терен у овом правцу. Према писању лондонских листова, Розенберг је нудио план немачко-пољског из-

мирења на рачун СССР, али под условом да се Пољска одрекне Пољског коридора.

Ова обавештења потврђивала је и пољска штампа. Шта више, варшавски лист „АБЦ“, орган народних демократа саопштавао је да је Розенберг донео пројект, који се сводио на то „да се Пољској такође даду велике територије совјетске Украјине, у замену за Поморје, које ће добити Немачка“.

„Известија“ су опет тврдила да је Розенберг наводно истакао, после краха његове прве варијанте антисовјетских планова, један већ потпуно фантастичан пројекат.

У излагању „Известија“ овај се пројект сводио на следеће:

- 1) Немачка апсорбује Аустрију;
- 2) Уједињене Немачка и Аустрија или потпуно апсорбују Чехословачку, или одвајају од ње Моравију, Словачку и Карпатску Русију;
- 3) Пољској се узима западна Украјина и истовремено „врши се корекција пољских западних граница, а при томе Немачка добија не само Пољски коридор, већ и Познањско војводство, а такође и део Пољског и Калишког војводства;
- 4) Уз то, Немачка апсорбује балтичке државе — Литванију, Летонију и Естонију;
- 5) Реорганизована на овај начин Немачка биће „притиснута“ између Русије и Француске и повешће борбу за одвајање Украјине од Совјетског савеза.

Да ли је ово саопштење „Известија“ тачно или не, тешко је, наравно, рећи.

Али у сваком случају већ сама по себи чињеница доношења оваквих саопштења у ступцима званичног органа совјетске владе веома је важна за карактеристику данашњих односа између СССР и Немачке.

„У Немачкој, пише „Правда“, понова су се пробудиле империјалистичке наде генерала Хофмана, понова се пробудила „славна“ политика Брест-Литовска“.

Долазак хитлеризма на власт обележава буђење немачког ратоборног национализма и тиме, по сили логичке неизбежности, обнову империјалистичких планова старе Немачке који су увек били упућивани правцем ширења на Истоку. Долазак хитлеризма значи да Русија бољшевика мора према Немачкој Хитлера да заузме исти став као и царска Русија према Кајзеровој Немачкој.

Ово утолико пре што „Трећа империја“ претставља за Москву двоструку опасност: опасност за руску територију, опасност за опстанак бољшевичке власти.

Декларисање Москве против Четворног пакта, које је снажно и многе изненадило чим се за ово декларисање чуло, објашњава се наведеном променом у совјетско немачким односима. Изјавивши пристанак да у Пакту учествује без Русије, Немачка је тиме демонстрирала свој фактички раскид са бившим савезником — СССР.

У Москви је стога пројект Четворног пакта био одмах оцењен као кристализација нове антируске политике Берлина.

У Пакту, у коме учествује Хитлерова Немачка и фашистичка Италија, а коме није пуштена Совјетска Русија, болшевичка Москва угледала је за себе директну претњу. Она је одмах прогласила да Четворни пакт, којим се ствара „савез фашиста“, није ништа друго него оруђе рата против СССР.

У очима болшевичке Москве, Пакт је омогућавао Хитлеру да добије од Италије и Енглеске помоћ за остварење својих агресивних антируских планова. Највише је уплашио Москву принцип ревизионизма, на коме се заснивао првобитни пројект Пакта.

Још ту скоро, као што смо видели, Москва је покушала да одигра улогу барјактара ревизионистичке кампање, али је сада ситуација постала за њу и сувише озбиљна да би она и даље спроводила демагошку игру.

Ревизија уговора о миру без учешћа Русије, реконструкција Европе под вођством групе држава удружених на бази Пакта, групе у којој Енглеска, Немачка и Италија претстављају већину, не може, према уверењу Москве, да се обави друкчије него на штету СССР.

И стога је резултат појаве пројекта Четворног пакта био хитни и отворени прелаз Москве у логор антиревизиониста.

Совјетска штампа данас проглашава да је ревизионизам „најстрашнија опасност, која угрожава опстанак Совјетског савеза.“ Она у низу чланака доказује да ће при оваквом односу међународних снага свака политика ревизије уговора о миру значити, у првом реду, покушај поделе Русије, и према томе, војни поход против ње.

Болшевици данас проглашују ревизионизам за синоним интервенције и рата.

Совјетска Русија данас је најодлучнији и најогорченији противник идеје ревизионизма и борба против њега, борба свим средствима, постаје један од главних задатака дипломатије Совјета. У основном питању, на коме се заснива

цела данашња политика Немачке, Москва заузима непомирљиво непријатељски став.

Као резултат доласка хитлеризма на власт, између Немачке и СССР, које је ту скоро везивало тесно пријатељство, пукао је јаз.

И тиме, у вези с догађајима на Далеком Истоку, са погоршањем односа са Јапаном, срушио се цео систем сигурности СССР, систем, који је раније постојао.

И као неотклоњива последица ове отсутне чињенице, морала је да се радикално промени и основна оријентација целокупне спољне политике Совјетског савеза.

*
* *
*

Ова промена оријентације сасвим природно, по сили ситуације која се створила, изразила се у тежњи Москве да одмах ступи на терен зближења са државама са којима је она одржавала непријатељске односе у доба свога пријатељства са Немачком. Друкчије речено, то су државе које припадају капиталистичком логору. Совјетска дипломатија тражи ово зближење путем склапања са овим државама уговора о ненападању, уговора на којима она покушава данас да гради нови систем сигурности СССР.

Уговори о ненападању са државама које је раније званична бољшевичка штампа обасипала муњама и громовима, имају да замене оне гаранције које је Москви пружила њена ранија сарадња са Берлином.

„Совјетска спољна политика, писала је ту скоро „Правда“, тежи само једном циљу — заштити мирног рада радног света наше државе. Других циљева наша политика нема, пошто Совјетском савезу за његов развој нису потребна освајања и приграбљивање туђих територија. Совјетска инострана политика мира налази свој јасан и недвосмислен израз у пактовима о ненападању склопљеним између СССР и оних држава с којима се она налази у нормалним дипломатским односима. Само за њих претседник ЦИК СССР Калињин у своме одговору на посланицу америчког претседника Рузвелта понова је потсетио на ову основну линију спољне политике Москве“.

Најкрупнији и најодлучнији факат у њеној новој оријентацији јесте, наравно, закључење уговора о ненападању са Француском. Овај договор има да послужи као централни беочуг у оном ланцу уговора о ненападању, којим совјетска дипломатија покушава да окружи Русију, склапајући ове пактове са свим државама што граниче са СССР. Овог пута бољшевичка штампа није преувеличавала пишући да је „француско-совјетски пакт, једногласно одобрен од

француског парламента једно од великих постигнућа наше политике мира у односу на све народе" и да „у низу пактова које је склопио Совјетски савез, најкрупније место има да заузме совјетско-француски пакт”.

Совјетски листови донели су на видном месту, крупним словима, речи Ериоа, изговорене у парламенту: „Француско-совјетски пакт означава крај легенде о Француској, која жели да дигне руку на независност и суверенитет руског народа”. Они се, шта више, нису уплашили речи „легенда”, која је уперена против целокупне њихове раније пропаганде.

Ови листови, са своје стране, објавили су да почиње нова глава у историји француско-совјетских односа.

„То је глава о реалној политици, коју Француска жели да спроводи према СССР, писала је „Правда”. — Природно је да од стране Совјетског савеза неће бити чињене никакве препреке томе да ова политика постане стожер француско-совјетских односа”.

Као што је познато, Москва је још раније склопила пакт о ненападању са Пољском, а затим са Летонијом и Естонијом. А сада она чини све напоре да би нашла компромис, који ће јој омогућити да закључи сличан пакт са Румунијом, и поред постојања овакве препреке као што је питање Бесарабије, која раздваја ове државе.

*

Склапајући ове пактове о ненападању са државама које бране постојећи ред ствари у Европи, прогласивши себе за непоколебивог противника сваке политике ревизије уговора о миру и изишавши фактички из орбите Немачке, Москва се тиме оријентише у правцу стабилизације међународног положаја.

Оваква политика у противречности је са свим ранијим догмама и канонима бољшевизма. Она се разлика од интереса револуционарног рада Коминтерна.

Али интереси овог рада данас су од веома незнатног значаја за спољну политику Совјета, док јој промене у међународној ситуацији императивно налажу потребу да се границе и неприкосновеност СССР ограде од реалне опасности.

Иностранци комунизам, нарочито после слома комунистичког покрета у Немачкој, данас је потпуно немоћан и није у стању да послужи као озбиљна сметња за агресивне потхвате против бољшевичке Русије.

Москва не може стога ради тог комунизма да се одриче тражења реалних гаранција, које су јој данас потребне више него икад.

Из овог разлога она се без икаква колебања оријентише према стабилизацији европског положаја, у колико јој она даје такве гаранције. Овај нови курс значи одрицање од основне линије совјетске спољне политике за цело време постојања **бољшевиизма**.

Али баш зато и јесте данашњи преокрет ове политике толико радикалан и значајан.

С. Верешчан, инж. агр.

КРАТАК ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД РАЗВИЈАЊА РУСКОГ АГРАРА ПРЕ РАТА

I

1. Предратни аграрни односи у Русији. 2. Територија и становништво Русије пре рата. 3. Категорије власника земље. 4. Мобилност земље. 5. Утицај климе и каквоће земље на пољопривреду Русије. 6. Продукција пољопривреде у предратној Русији. 7. Продукција зрнастог биља и кромпира. 8. Материјално стање села. 9. Потрошња житних продуката и кромпира.

Русија је претежно аграрна земља. Таква је била пре рата и таква ће још дуго остати. Питање аграра у Русији значи питање опстанка више од 100 милиона људи, који се баве обрађивањем земље. У томе се Русија увек разликовала, а разликује се и сада од многих привредних земаља. Њена економска и социјално-политичка снага, и слабост, била је увек у аграру. Баш зато питање историјског развијања аграра у Русији мора бити од интереса за свакога ко се бави економским и социјално-политичким проблемима. Како је радила и од чега је живела стомилионска маса сељака, наиме какав је био животни стандарт тих људи који се стално баве обрађивањем земље у једној великој држави, то је питање којим ћемо се овде позабавити, у колико то допуштају техничке могућности.

Нема сумње да је пре рата руско село, иако је показивало знаке напретка, ипак у великој маси живело испод просечног културног нивоа. Пренасељеност, недостатак живе теглеће снаге, одсуство механичке енергије, оскудица расне стоке, слаба жетва, просечно бедни приходи, то су непобитне чињенице које карактеришу предратно руско село. Шта је био узрок, наиме који су то били узроци што је руско село остало ван економског и техничког напретка, у време када је аграр готово у целом свету напредовао. Многи ми-

сле да је ниска култура руског села карактеристична особина руског сељака, који више спава него ради. Додуше, пре рата сељак је просечно годишње радио мање но што би требало. Али то је било не услед специфичне расне или националне његове особине, већ због тога што он није знао шта да ради. Његов рад му је доносио врло мало. Прави узроци заосталости руског села и његовог полунатуралног типа, леже дубоко у историји развијања аграрних односа, који су пре рата историски створени и који су утицали на заосталост целокупног аграра.

ПРЕДРАТНИ АГРАРНИ ОДНОСИ У РУСИЈИ

Аграрни односи састоје се из економских, социјалних, правних, културних, политичких и других чињеница, који укупно одређују нарочити аграрни поредак. Тај аграрни поредак оснива се у главном на праву владања, располагања и коришћења имовином (у овом случају — земљом). Ма да је готово у свима организованим државама аграрни поредак у основи сличан, ипак у појединостима постоје нарочите важне разлике аграрног поретка појединих држава. Има држава где водећу улогу у економији играју велика имања, док напротив има више држава где се земља налази у рукама ситних и просечно имућних ратара. А и сам појам: „велика“, „просечна“ и „ситна“ имања у различитим земљама различно се схватају. Оно што се, на пример, у једној земљи сматра као велико, ситно или просечно имање, у другој је другачије. То зависи од густине становништва, величине експлоатационе површине и од начина експлоатације земље. У вези с тим свака земља има своје специфично законодавство, по коме се владање земљом оснива на неограниченом или ограниченом праву коришћења приватном својином.

Постојећи аграрни поредак у свакој земљи је резултат дугог историског процеса, односно резултат вековне еволуције аграра. Наравно, и руски предратни аграр преживео је своју еволуцију пре него се у њему створио одређени поредак. Како се створио тај аграрни поредак, шта је преживео народ који живи од аграра, то је баш оно питање којим се бави историја аграра. До 1861 г. у руском аграру је владао феудални поредак. Већи део територије Европске Русије, која је у то време износила око 400 милиона десјатина (1 десјатина износи 1.093 хектара), био је својина државе, и називао се државна земља. Остали део био је својина спахија, цркве и манастира, а само је мали део припадао слободним сељацима. На земљи је сељак могао радити, под различитим условима, према томе за чију је земљу био везан. Чitava села заједно са свом својом земљом била су својина појединих спахија, односно појединих сопственика, којима

су по закону земља и села били дати у неограничену власт. Начин коришћења земље оснивао се на експлоатацији живих људи и стоке, везаних законом за земљу сопственика. Тај феудални поредак трајао је све до 1861 г.

Од овога датума, т. ј. од датума ослобођења сељака од феудалног ропства, почиње у руском аграру нова ера.

После велике аграрне реформе 1861 г., т. ј. после ослобођења сељака, одређени део државне, спахиске, манастирске и црквене земље био је додељен сеоским општинама уз дугорочну отплату. Ова се земља називала „надељнаја” (то јест: додељена). Сеоске општине којима се земља додељивала биле су земљишне заједнице, и у исти мах правно-административне сеоске јединице.

О томе кад се појавила „земљишна општина” постоји велика литература, у којој су мишљења подељена. Једни сматрају да та општина потиче још од прастарог породичног начина коришћења земљом, кад је земља била својина породице или савеза чланова породице. Против таквог гледишта иступили су стари руски славенофили К. Аксаков, Бељајев, Лешков и др. Они тврде да се општина која је била везана породичним крвним везама, распала много раније од појаве територијалне земљишне општине. По њиховом мишљењу, земљишна општина се створила не на породичним везама, већ на основи једнакости интереса оних који су живели и радили на једноме месту, односно на једном комплексу земље. Славенофили су сматрали земљишну општину као тип заједнице словенског карактера. Чим су Словени прешли из номадског начина живота на живот сталне настањености, одмах се почела стварати територијална земљишна заједница, „општина” односно савез (заједница) за експлоатацију земље. Тај је савез везао Словене у етнографску целину и одмах ограничио значај и појам индивидуалне приватне својине на земљу.

Сваки члан општине добио је земљу од земљишне заједнице, али са обавезом, да додељену земљу не може никоме продати (уступити), без дозволе заједнице. Земља се додељивала свакоме ко је био способан да је обрађује и сноси све обавезе према општини. Општина је била организована на начелима самоуправе. Старешину су бирали чланови и он је био претставник, односно заступник правних и економских интереса општине.

Члан општине могао је бити свако кога је општина примила у своју заједницу и ко се населио на територији општине. После је ова природно-примитивна општина еволуирала у села, где су се ипак извике „општине” чувале.

После реформе 1861 г. земља се додељивала сељацима, односно селима која су располагала земљом на основи старинских „општинских” навика. Држава се против општине

није борила, у колико то није противуречило административним и економским интересима.

Држава је по закону увек пазила да општине ову земљу не продају несељацима, ради тога да би се отплата дуга за земљу вршила нормалним током.

Пошто су земље већином биле додељиване општинама, створио се нарочити тип друштвеног располагања земљом, који је у историји руског аграра одиграо велику улогу и имао велики утицај на форму коришћења земљом.

Тако су у руском аграру владала два система: један на основи приватне индивидуалне својине и други на основи приватне колективне својине. По првом систему, земља се обрађивала претежно најамним радом, по другом земљу су обрађивали они којима је припадала, т.ј. сељаци. Наравно, експлоатација сељачке земље била је заосталија од експлоатације приватне земље. До последњег времена, општина је обрађивала земљу по „тропољном“ систему¹⁾ тако да је тај систем постао типичан за већи део руског села. Све до 1905 год. у систему располагања и коришћења земљом није било готово никаквих промена, ма да се утицај пијаце на пољопривреду јако осећао. Сваке године је пијаца захтевала повећавање продукције, али реакција на тај захтев се осећала више на земљама приватних имања. Ове су земље јаче реагирале на захтев пијаце и сваке године повећавале пијачну продукцију. Напротив, општина сељака је била конзервативнија и врло је слабо одговарала захтевима пијаце. Узрок том конзерватизму био је у неспособности већег дела села да због ограничене земљишне површине и слабе техничке спреме производи пијачну робу. Читалац ће доцније видети каква је била диференцијација у руском аграру, и по томе ће судити зашто руско село није било у стању да производи пијачну робу.

Од 1905 г. питање повећавања пољопривредне робне продукције претворило се у велики проблем аграра. Видело се да без основних промена у аграрном поретку није могуће повећати принос пољопривреде и подигнути материјални ниво велике масе сеоског становништва. Од 1861 г. па све до 1905 г. аграрни поредак се није мењао. И тек 1906 г., после великих побуна сељака, законом од 9. новембра, покушало се да се промени тај поредак на основи увођења у целокупан аграр једног система располагања и коришћења земљом на основи приватне индивидуалне својине. Циљ тог закона је био да поруши општину и да створи што више приватних сељачких поседа, како би на тај начин убрзао процес капитализације пољопривреде. Закон од 9. новембра

¹⁾ По тропољном систему се сваке године оставља једна трећина земље на одмор.

1906 г. био је после допуњен новим законом од 14. јуна 1910 г. и опет поново допуњен законом од 29. маја 1911 г. То су били закони за реорганизацију пољопривреде на основи приватних индивидуалних сељачких поседа. Ти су закони давали сељаку право да напусти општину, односно да створи засебан индивидуални посед и да га експлоатише на индивидуалан начин. Сељацима који су напустили општину, влада је ишла на сусрет материјалном помоћу. Треба нарочито подвући да су закони уперени против земљишних општина имали за циљ не само капитализацију аграра, већ и социјално-политички циљ, како би се општина као социјално-политичка друштвена организација села што више ослабила. Овај последњи циљ у аграрном законодавству после 1905 г. имао је већу улогу од економских циљева. Мислило се да ће издвајање појединаца из општинске организације уништити земљишну општину и на њено место довести нову велику класу приватних сељака, који ће подићи производњу пољопривреде. То је био основни мотив закона од 9. новембра 1906 г. Међутим, искуство је показало да је општина као економска и социјално-политичка организација била много јача него што се мислило. Свега је од 1906 г. до 1913 г. напустило општину око 1,5 милион сељачких кућа, које су прешле на индивидуалан начин експлоатације земље, чија је укупна површина износила око 15 милиона „десјатина“. Нова реформа, дакле, није имала очекивани утицај на развијање пољопривреде. Осиромашење села и смањивање робне продукције ишло је истим темпом и даље. Популација сеоског становништва се из године у годину повећавала; међутим, експлоатациона површина сељачке земље врло се мало повећавала. Пренасељеност сељака се све више и осетније осећала на селу. Број сељачких кућа без алата и теглеће снаге и без земље сваке године је растао, што је, по свој прилици, само повећавало унутрашњу потрошњу и смањивало пијачни део пољопривредне продукције.

ТЕРИТОРИЈА И СТАНОВНИШТВО РУСИЈЕ ПРЕ РАТА

Целокупна територија предратне Русије износила је 19,2 милиона квадратних врста (1 врста одговара — 1,1/15 километра, т.ј. 1.066,8 метара) или око 1.995, милиона „десјатина“ (1 десјатина одговара — 1,093 хектара).

Целокупан број становништва до 1. јануара 1915 г. износио је од прилике 182,8 милиона душа.

Да величина територије и пораста становништва предратне Русије и у њеним бившим покрајинама буду што јаснији, поделићемо целу територију на поједине саставне делове.

Територија и становништво Русије до 1 јануара 1915 године

	Територија у милион. десјатина	Становништва у милион. душа
Европска Русија	442,7	131,8
Пољска	10,4	12,2
Финска	30,0	3,3
Кавказ	43,0	13,2
Средња Азија	324,0	11,3
Сибир	1.145,5	10,4

Из ових бројева се види да је највећи територијални део Русије био Сибир, али са врло малим бројем становништва. Други по величини део била је Средња Азија, где је број становништва као и у Сибиру био врло мали. Најмањи по територији саставни делови су биле покрајине: Пољска, Финска и Кавказ.

Густина становништва у појединим деловима била је оваква: У Европској Русији на 1 квадратну врсту долазило је 31,0 становника (26,4 сеоских становника); у Сибиру 0,9 (0,8 сеоских становника); у Средњој Азији 3,6 (3,1 сеоских становника); у Финској 11,3 (9,6 сеоских становника); у Пољској 123,0 (92,5 сеоских становника); на Кавказу 32,1 (27,3 сеоских становника).

Као што се види, највећа густина становништва била је у Пољској. Пољска је била на петом месту по густини становништва између европских земаља. Белгија је имала на 1 хектару око 295 становника, Холандија око 210, Велика Британија око 208, Италија око 140,5 и т. д.

Наравно, густина становништва и у појединим губернијама је била различита. Наиме, у Сибиру и у Средњој Азији већи део територије није уопште био насељен. Међутим, у појединим губернијама Европске Русије густина становништва била је чак и већа од Пољске. На пример у Московској губернији на 1 десјатину долазило је више од 125 становника, у Подољској, Кијевској и Полтавској губернији (Украјина) више од 100 становника; у централном делу Русије од прилике око 80 становника. Међутим у северним губернијама као што су: Архангелска, Вологодска, Олонецка итд. било је на 1 десјатину не више од 1—3 становника.

До 1. јануара 1915 г. варошког становништва је било свега 28 милиона, а сеоског 154,8 милиона, тако да је варошана било свега 15,3 од сто целокупног броја становништва, остало су били сеоски становници.

После свих спољних ратова и после унутрашњег грађанског рата територија Русије се редуцирала за 18,4 милиона квадратних врста са укупним бројем становништва од око 49 милиона душа, тако да је број целокупног становни-

штва на преосталој територији Русији 1923 год. износио свега 133,5 милиона.

Горњи подаци заслужују нарочиту пажњу, јер у питању историског развијања пољопривреде све наведене чињенице: општа територија, број становништва, густина становништва, бројни однос сеоског становништва према варошком и т. д., имају нарочити значај.

КАТЕГОРИЈЕ ВЛАСНИКА ЗЕМЉЕ

Предратна статистика за Европску Русију бележи да је у рукама појединих категорија власника (државни попис 1905 године) било регистровано 395 милиона десјатина земљишне површине. Међутим, цела територија овог дела Русије износи 442 милиона десјатина. Такво непклапање објашњава се тиме што предратна статистика није узимала у обзир комплексе земље незгодне за експлоатацију (рит, каменита брда, пешчане површине и т. д.).

Власништво земље делило се у три основне категорије:

У прву категорију власника спадала је држава и разне државне установе. У ову категорију су спадале и земље царске породице. Ове су се земље називале „удељније имјенија“, — дворска имања — а њима је управљало нарочито надлештво које се називало „Удељноје вједомство“. Овој првој категорији припадало је око 154,7 милиона десјатина земље, т.ј. 39,1 од сто целе површине Европске Русије. Од овог дворска имања су располагала од прилике са 7,5 милиона десјатина.

У другу категорију власника улазила су разна приватна лица: племство, грађани, трговци и сељаци-сопственици. Ова категорија располагала је површином од 101,7 милиона десјатина (25,8 од сто целе површине Европске Русије).

У трећу категорију су спадали сељаци који су располагали земљом подељеном после велике реформе 1861 г. Овом земљом сељаци су располагали као што је горе наведено, под условом заједничке отплате дугорочних дугова држави. Земља ове категорије називала се „надјељнаја“ и износила је 138,8 милиона десјатина. Остала маса земље спадала је у категорију незгодну за експлоатацију.

Из ових података излази да се највећи комплекс земље налазио у рукама прве категорије власника, односно у рукама државе, разних усанова и т. д. Ове земље су биле слабо експлоатисане. Већином су те земље спадале у такозвани земљишни фонд за унутрашњу колонизацију.

Најбоље су се земље налазиле у рукама друге категорије, на име у рукама приватних власника: племства, трговаца, спахија и приватних сељака који су располагали већим имањима.

Трећу категорију сачињавали су сељаци ситне и просечне, имућности, тако да се 138,8 милиона десјатина земље која је припадала овој категорији, делило на 12,3 милиона кућа. Од ових 12,3 милиона кућа треба одвојити 300.000 козачких кућа, које су имале 14 милиона десјатина земље, што показује да је просечно на сваку козачку кућу долазило око 46 десјатина земље.

Према томе, осталих 12 милиона сељачких кућа имало је 124,8 милиона десјатина земље, што је просечно износило од прилике 10 десјатина земље на 1 кућу.

Земље друге категорије (101,7 милиона десјатина), које су биле приватна својина разних сталежа делиле су се међу сопственике на следећи начин:

Племство	107,3	53,2	496
Сељаци индив. имања	490,4	13,2	26,9
Трговци и почасни грађани	22,9	13,0	563,7
Варошани	84,9	3,8	44,3
Свештенство	9,8	0,3	34,3
Странци	0,9	0,4	406
Остали	36,7	2,1	57

Из овога следује да су главну масу индивидуалних приватних имања (земља друге категорије власника) сачињавали сељаци сопственици, а главна маса приватне земље налазила се у рукама племства (62 од сто целокупне површине приватне земље). Међутим, крупна имања су се налазила у рукама трговаца. Просечна величина ових имања износила је око 564 десјатина. Међутим, просечна величина племићског имања била је нешто мања, т.ј. 494 десјатина.

Сем поменутих физичких лица у категорију сопственика спадала су и такозвана правна лица. Она су имала око 16 милиона десјатина земље. Од ове масе су различита сељачка друштва (не земљишне општине) имала 11,2 милиона десјатина. Остала маса земље била је својина различитих удружених сталежских елемената. Ово показује да је друштвени начин располагања земљом био више развијен код сељака него у којој другој класи.

МОБИЛНОСТ ЗЕМЉЕ

Од целокупне површине коју је забележила 1905 г. статистика у европском делу Русије (395 милиона десјатина), само мањи део могао је бити објекат трговине, т.ј. могао бити продаван и купљен. Државна „удељна“ земља и земља различитих државних установа по закону била је имобилна, т.ј. није била објекат слободне куповине и продаје. Од ове земље 1906 г. било је само 12 милиона десјатина за продају

сељацима преко нарочите аграрне банке за сељаке — („Крестјански поземељни банк“).

„Надељнаја“ (сељачка) земља (138 милиона десјатина) исто тако већином је била имобилна, јер до 1907 г. та земља још није била откупљена. Њену је мобилност спречавао прво, закон од 1893 г., по коме се забрањивало „надељну“ земљу продавати несељацима, и друго, поцепаност земље на ситна парчета, тако да је већином сваки сељак своју земљу имао не у повезаним, већ у ситним комадима прилично удаљеним један од другог.

По закону потпуно мобилне су биле само приватне земље (101,7 милиона десјатина) ма да су хипотекарни дугови опет спречавали слободно продавање и имања ове категорије.

Земље приватних физичких и јуридикских лица биле су ломбардоване у „крестјанској банци“ и у приватним банкама; а земље племићских имања биле су задужене већином у нарочитој „Дворјанској банци“ и у приватним банкама.

До 1 јануара 1915 г. дуг приватне земље (друга категорија) у Европској Русији различитим банкама износио је 3,7 милиона златних рубаља. Величина приватне земље која је била оптерећена овим дугом износила је 62 милиона десјатина. Од ове суме дуг приватним банкама износио је 40 од сто, „Дворјанској банци“ 23 од сто, и „Крестјанској банци“ 37 од сто. У „Крестјанској банци“ су биле задужене приватне сељачке земље, а у „Дворјанској банци“ племићска имања.

УТИЦАЈ КЛИМЕ И КАКВОЋЕ ЗЕМЉЕ НА ПОЉОПРИВРЕДУ РУСИЈЕ

У пољопривреди увек играју одређену улогу три чињенице: земљиште, температура и влага. Познато је да су најбољи услови за земљорадњу увек тамо где је добро и плодно земљиште и где се држи оптималан капацитет влаге, а просечна годишња температура допушта прилично дуг вегетативни период. Ови фактори дају могућност култивисања различите пољске културе.

Пошто је у руској пољопривреди најважнију улогу играла Европска Русија (50 губернија), зауставимо пажњу на овом делу Русије.

Пре рата земљиште Европске Русије било је прилично добро проучено. Међутим, у другим деловима Русије, а нарочито у пределима Азиске Русије, испитивање и проучавање земљишта скоро уопште није било вршено, тако да су структура и квалитет земљишта у тим реонима били статистици мало познати.

Целокупна експлоатациона површина Европске Русије, с обзиром на структуру и особину земљишта делила се на два дела, и то: на земље црне (хумозне) и на остале земље. Простори црнице обухватају централне и делимично југоисточне делове Европске Русије. Нецрне земље, глина, песковита глина, јесу земље северозападних и западних реона. Све остале земље су мешовите наслаге.

С обзиром на температуру, Европска Русија се дели у три дела. Централни део је широка линија од Петрограда до Урала, са просечном изотермом 5° Целзијевих. Северно и северо-источно од ове централне линије леже хладни реони са просечном годишњом температуром ниже од оптимума централне линије (5° Цел.).

С обзиром на капацитет влажности, територија Европске Русије дели се на два дела. Сматра се да у Европској Русији просечно годишње пада влаге 471 мм. Од Урала (Оренбург) па све до југозапада Каменец—Подолск, јесу реони с капацитетом влаге више од 500 мм. Напротив, у пределима на југу од ове линије има влаге просечно 400 мм. На југоистоку (лева обала Волге) леже реони где се периодично појављује суша.

Узевши сва три ова фактора у обзир, излази да су оптимални услови за пољопривреду били у областима црнице, где је просечна температура виша од температуре средње линије (виша од 5° Ц) и где је оптимална количина влаге. Величина територије која одговара овим условима у Европској Русији износи више од 100 милиона десјатина. То су у главном централни и јужни реони црнице који су пре рата били главна житна база Русије. Ови реони су увек били мало ђубрени, у време када су остали реони морали трошити извештан капитал за мелиорацију. Тек пре рата се запазила исцрпеност црног земљишта, која је била гушће насељена од свих осталих реона Русије и интензивније експлоатисана за пшеницу и јечам. Из ових реона је жито ишло у пасивне реоне и извозило се за иностранство. С обзиром на климатске прилике, и многи други реони били су способни за експлоатацију, али због недостатка капитала њихова експлоатација пре рата није била одговарајућа. Недостатак капитала био је пре рата за руску пољопривреду најосетљивија тачка. Сељаштво није довољно располагало техничким средствима, да би експлоатација земљишта била нормално вршена. Баш због тога реони црнице су били гушће насељени и више експлоатисани.

ПРОДУКЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ У ПРЕДРАТНОЈ РУСИЈИ

Продукција жита у предратној Русији показала је да је приватна земља давала већи принос од сељачке. То се објашњава тиме што је сељацима била додељена лошија земља, а згоднији комплекси остали су у рукама спахија, и због тог још што сељаци нису располагали довољним капиталом за експлоатацију земље. То се десило одмах после велике аграрне реформе 1861 г., т.ј. после ослобођења сељака, када су сељаци добијали од спахија и државе земљу на дугорочну отплату. Други узрок слабијег приноса са сељачких имања лежао је у екстензивном обрађивању земљишта, јер сељаци нису били снабдевени техничким средствима као приватна имања, а нарочито спахиска. Разлика у продукцији једне десјатине сељачке и приватне земље види се из следећих бројева.

Просечна продукција једне десјатине ражи озимице са сељачке земље износила је 50 пудова (од прилике 8,3 мет. центе), а иста у приватним имањима 61 пуд. (мало више од 10 мтц). Иста диференција запажа се и у продукцији пшенице — 57 пудова (више од 9 мтц) (сељачка земља) и 64 пуда (више од 10,5 мтц) (приватна имања). Продукција пшенице пролетње сетве исто тако показује диференцију од 45 пудова и 51 пуда. Диференција у продукцији зоби — 50 пудова и 58 пудова. Из овога се види да је уопште просечни принос руске пољопривреде био слаб.

Амплитуда колебања у продукцији сељачке и приватне земље запажа се у свима екстензивним земљама, где су сељаци слабо снабдевени техничким средствима и где се у пољопривреди полаже већа нада на временске прилике него на човекову иницијативу. Ова чињеница у руској привреди играла је нарочиту улогу. Техничко знање руског сељака стајало је на врло ниском нивоу. Земља се експлоатисала хаотично и без рационалног обрађивања. Сем слабог шталског ђубрета сељаци готово нису имали појма о концентрисаном вештачком ђубрету. Због ове околности земља се стално исцрпљивала и скоро сваке године у појединим реонима се појављивала nestaшица хране. За време неплодних година сељаштво је мање радило и земља се „одмарала”. За време „одмора” минерални састојци су се концентрисали и земља је поново добијала „снагу”. Скоро у свим реонима после низа жетвених година долазиле су неплодне године и сељак је чекао док земља поново почне давати жетву. Тако се надам на временске прилике руско сељаштво навикавало на изобиље и на глад, не знајући основне узроке периодичне беде.

Пошто је главна основа руске привреде била пољопривреда, наиме продукција жита и индустријских сировина,

требало је на ову грану обратити што већу пажњу. Међутим, статистика за продукцију и за испитивање чињеница које утичу на продукцију била је врло несавршена. Пољопривреда у већем свом делу била је играчка „природних фактора“, а њена продукција — била је „каприц“ природе. Рационална агрономија, која у напредним земљама увек персонификује иницијативу човека, била је у руској пољопривреди на последњем месту. Ако упоредимо руску пољопривреду са немачком, запажамо следеће: Од 1902 г. немачка пољопривреда је стално напредовала док је руска стално показивала заосталост. Продукција ражи у Немачкој никад није била мања од полазне тачке 1902 г. Напротив, у Русији принос ражи показивао је нагло колебање. Индекс приноса ражи у Немачкој 1913 г. према 1902 г. показује 110, — у Русији 95. Усевна површина за раж у Немачкој се повећала од 5,6 милиона десјатина (1902 г.) на 5,9 милиона десјатина (1913 г.), односно остала скоро иста. Али у исто време продукција ражи се повећала за 28 од сто. Напротив, усевне површине у Русији (опет за раж) повећале су се од 27,4 на 28,1 милиона десјатина, а продукција се повећала свега за 9 од сто. Принос једне усевне десјатине у Русији није се повећао, чак се мало и смањio (10 мтц. 1902 г. и 9,5 мтц. 1913 г.). Међутим, у Немачкој принос 1 десјатине се повећао од 13—14 на 20 мтц.

Ово очито показује на како је ниском нивоу била пре рата експлоатација руске пољопривреде. Глобална продукција жита и општи принос осталих култура повећали су се у Русији у сразмери са проширивањем усевних површина, а не саобразно рационалној експлоатацији земље.

Повећање целокупне усевне површине од 1910 г. (без памука, шећерне репе, дувана, пиринча, сунцокрета и траве за стоку) види се из следеће таблице.

1910 г.	99,7	мил. десјатина
1911 г.	101,4	„ „
1912 г.	100,1	„ „
1913 г.	104,8	„ „
1914 г.	106,3	„ „

Смањивање усевне површине 1912 г. објашњава се слабом жетвом 1911 г. Године 1912 сељаци нису имали доста средстава и семена да прошире сејање. То је била обична појава за време неродице. Увек је после неродне године следећа година показивала смањивање усевне површине.

По појединим саставним деловима ова усевна површина 1912 г. делила се на следећи начин.

Европска Русија (50 губернија)	77,4	58,2
Пољска	5,3	3,1
Кавказ	8,7	7,7
Западни Сибир	5,1	3,4
Источни Сибир	0,9	0,6
Азиски реони	2,3	1,6
	102,4	76,4

Сем тога 2,3 милиона десјатина биле су експлоатисане за памук, шећерну репу, дуван и др.

Из овога излази да је 1912 г. у Русији од целокупне територије било у експлоатацији свега 5,2 од сто целокупне територије. Сваке године усевна површина се стално повећавала, просечно за 1,5 милион десјатина.

По појединим културама усевна површина се делила овако (1913 г.) (без дувана, памука, шећерне репе, пиринча, сунцокрета и траве за храну).

у милионима десјатина

Раж пролетње сетве	0,8
Раж озимица	27,3
Пшеница озицима	7,8
Пшеница пролетње сетве	22,8
Јечам	12,5
Хељда	2,0
Просо	3,3
Кукуруз	2,0
Грах	1,0
Махунаста биља	0,6
Овас	18,1
Кромпир	4,5
Лан	1,5
Конопља	0,6
	104,8

Дакле, по количини сетве на првом месту је била пшеница — 30,6 милиона десјатина, на другом је била раж — 28,1 милиона десјатина, а на трећем месту био је овас.

По сезонским особинама, као што се види, важну улогу су играле пролетње културе, под којима се налазило 33 од сто целокупне усевне површине. Ово је, по свој прилици, имало важан значај с обзиром на квалитет, односно на вредност продукције, нарочито с обзиром на извоз жита. Озима пшеница увек је била више цењена од пролетње, а ражи је Русија извозила сасвим мало.

С обзиром на однос типичних култура, стварали су се типични реони.

Типични реони за раж су биле централне, североисточне и источне губерније: Вјатска, Тамбовска, Саратовска, Самарска и Казанска. Целокупна површина тих пет губернија за раж износила је 5,5 милиона десјатина, т.ј. толико, колико је усевна површина ражи износила у Немачкој, која је друга држава у свету по количини сејања ражи. Наравно раж се сејала и у другим реонима, који нису спадали у ред типичних реона за раж.

Типични реони за пролетњу пшеницу су: Самарска губ., Донска област, Тамбовска, Астраханска, Екатеринославска, Оренбуршка, Херсонска и Саратовска губ. Усевна површина пшенице ових 8 губернија износила је 15,1 милиона десјатина.

Озима пшеница се сејала у главном у Кубанској обл., у Ставропољској губ. (Северни Кавказ), у Таврическој губ. (југ Русије). Цела површина озиме пшенице ових типичних реона износила је око 3 милиона десјатина.

Овас се сејао претежно у Вјатској (северо-исток европ. Русије) и у Тамбовској губернији (центр. Русија). Усевна површина типичног овса је била око 2,1 милиона десјатина.

За јечам су типичне биле Херсонска губ., Донска област и Екатеринославска губ. (јужне губ. Русије) са усевном површином за типични јечам, 3,7 милиона десјатина.

У гајењу кукуруза су се истакле Терска област (Северни Кавказ), Подољска и Бесарапска губ. (југо-запад). Усевна површина типичног кукуруза чинила је око 400.000 десјатина.

У хељди су се истицале: Черниговска, Курска и Полтавска губерније (Украјина) — (око 500.000 дес.).

Типични реони за просо јесу: Тамбовска, Вороњешка, Кијевска, Курска губ. и Терска област (усевна површина 9,5 милиона дес.).

Кромпир се гајио у западним губернијама: Минска, Волинска, Могилјевска, Гродненска, Черниговска, Виленска, где је била главна база индустрије за прераду кромпира. У тим губернијама сејало се кромпира свега 8,5 милиона десјатина.

Дакле, свега око 65 милиона десјатина земље било је под експлоатацијом типичних култура. Димензија засејаних површина се мењала сваке године према разним околностима. Тако, на пример, за време 15 предатних година усевна површина ражи у Европској Русији остала је скоро стабилна. Усевна површина пшенице озиме и јаре повећала се. Повећала се такође и усевна површина овса и јечма. Сејање хељде се смањило и т. д.

Промена усевних површина није била подј. за

поједине реоне. У Европској Русији на пример повећала се усевна површина пшенице, јечма, кукуруза и кромпира; на-
против сејање лана, конопље, хељде, и проса смањило се;
количина сејања ражи и овса остала је непромењена.

У осталим реонима, као што су: Сибир, Средња Азија и
Кавказ, усевне површине свих врста пољских култура пове-
ћале су се. Ово се објашњава развијањем колонизације у
тим реонима, односно увођењем у експлоатацију нових зем-
љишних комплекса.

ОПШТА ПРОДУКЦИЈА ЖИТА

Статистички подаци за продукцију пољопривреде
предратног доба нису потпуни. Упоредјујући савремене по-
датке са предратним запажају се размимолижења како у ко-
личини продукције тако и у њеној вредности. Показује се
да је у неким случајевима жетва била тобоже већа, у дру-
гим мања. Пошто ова разлика не мења суштину питања, у
каким се правцима развијала пољопривреда, нећемо се ба-
вити критиком статистичких детаља.

Из следећих цифара ћемо видети како се повећавала
продукција појединих култура. (У појам житних култура
улазе раж, пшеница, јечам, хељда, просо, кукуруз, грах и
махунаста биља).

ПРОДУКЦИЈА ЗРНАСТОГ БИЉА И КРОМПИРА

	у милијардама пудова			
	житни продукти	овас	кромпир	свега
1910	3,9	0,9	2,2	7,0
1911	3,1	0,8	2,0	5,8
1912	4,1	1,0	2,3	7,4
1913	4,5	1,1	2,2	7,8

Види се да је жетва стално расла сем 1911 г., која је,
као што је горе речено, била неплодна.

По појединим деловима предратне Русије жетва зрна-
стог биља и кромпира делила се на следећи начин: (1913 г.,
у милијардама пудова).

	житни продукти	овас	кромпир	свега
Европска Русија	3,4	0,9	1,15	5,8
Сибир	0,2	0,1	—	0,3
Средња Азија	0,2	—	—	0,2
Пољска	0,2	0,1	0,7	1,0
Кавказ	0,5	—	—	0,5

По овоме се види да је највећи део продукције припадао европском делу Русије: житних продуката 75,5 од сто, 80 од сто овса, 70 од сто кромпира. То је потпуно логично јер је већи део (72 од сто) становништва живео на територији Европске Русије. Према томе и експлоатациони терен је био већи.

Најважнији реони са годишњом просечном продукцијом житних продуката више од 100 милиона пуда били су:

	Општа жетва житних продуката	у % од опште жетве	
Херсонска губ.	147	3,7	Украјина
Екатеринославска	133	3,4	
Кијевска	116	2,9	
Полтавска	112	2,8	
Подолска	110	2,8	
Бесарабска	108	2,7	Сев. Кавказ
Кубанска област	143	3,6	
Донска област	143	3,6	
Вјатска губернија	123	3,1	Север
Пермска губ.	107	2,7	
Самарска губ.	117	3,0	(Сред. Волга)
Тамбовска губ.	119	3,0	(центр. Рус.)

Укупна жетва житних продуката ових 12 реона износила је 37,3 од сто од целокупне жетве земље.

Глобална продукција житних продуката 1913 г. (4,5 милијарде пудова) по појединим продуктима делила се овако: (1913 г. у милионима пудова).

предратна статистика савремена статистика*)

Раж озима	1.533	1.866
Раж пролетње сетве	35	
Пшеница озима	551	2.032
Пшеница пролет. сетве	1.156	
Јечам	798	949
Хељда	72	86
Просо	164	195
Кукуруз	130	154
Махунасто биље	33	—
Граh	56	—

Без обзира на велико размимоилажење предратне и савремене статистике у одређивању глобалне продукције 1913 г. ипак се види да је водећу улогу међу житарицама имала пшеница. На другоме месту била је раж.

*) Громан, Енциклопедија Руског извоза.

Ове велике количине глобалне продукције ипак имају само релативан значај с обзиром на проблем рационалног искоришћавања радне енергије и основног капитала-земљишта.

Зна се да се у Русији увек мало водило рачуна о радном времену и радној енергији у пољопривреди, као и да се мало обраћало пажње на начин и систем експлоатације земље. Према томе, показане количине продукције захтевају критично посматрање.

Пре рата у Русији се радило без организованог система. Техника експлоатације земљишта била је релативно на ниском нивоу. Изузев јужне реоне, скоро у свим деловима Русије преовлађивала је жива теглећа енергија (воловска и коњска) и примитивна оруђа. Дрвено рало, дрвена брана и дрљача, слаб коњић („сивка“) — то је била основна спрема руског сељака. Сејало се већином руком. Ђубрета употребљавало се сасвим мало, нарочито вештачког. Агрономска помоћ почела се развијати тек у последњој деценији пред сам рат.

У оваквим околностима није никакво чудо што је добро руско земљиште давало веома недовољну жетву. Баш зато је Русија, као аграрна земља са великим могућностима, стојала у светској статистици на последњем месту у погледу приноса са усевне јединице (десјатине). Да се одржи глобална продукција животних продуката на одређеној висини, Русија се морала стално бринути о повећању усевне површине уместо да се брине о повећавању приноса са усевне јединице. Радило се на прост и лак начин рачунајући на нове или на „одморне“ њиве, и на погодно време. Баш зато Русија није могла да повећа просечни принос пшенице преко 10 метарских центи са 1 хектара, односно није могла капитализирати ни радну енергију ни објекат експлоатације — земљиште. Ниска рентабилност није допуштала увођење модерних техничких средстава у експлоатацију, тј. спречава-ла је повећавање инвестиционог капитала. Просечни жетвени принос пшенице 55—60 пудова (9—10 метарских центи) — по ондашњим ценама 80—90 копејки за 1 пуд — давао је глобалну продукцију од једне десјатине око 50—55 рубаља.

Ако се узме у обзир да је просечна величина сељачког експлоатационог имања за пшеницу износила 1—1,5 хектар, онда би продукција пшенице за једну сељачку кућу износила бруто прихода око 70 рубаља. И ако он не би никако трошио пшеницу за своје домаће сврхе, онда би он могао тих 70 рубаља претворити у капитал и повећати принос свога земљишта. Али пошто се од ове количине продавало само 20—25 од сто, онда му је од бруто прихода остајало свега 14—15 рубаља.

По званичним подацима целокупна пољопривредна продукција Русије 1910 г. коштала је 9,1 милијарду рубаља. То би значило да свака кућа на селу мора имати око 600 рубаља прихода. У ствари, кад се одбије приход приватних имања (отприлике $\frac{1}{3}$ од целокупног прихода), онда ће (теориски) за сељака остати просечног глобалног прихода одо 400 рубаља на кућу. Ако се од те суме одбију трошкови за производњу — амортизациони трошкови, камата, порезе итд. — остаће чистог (теориског) прихода око 200 рубаља. Ово показује да теориски просечни ниво прихода од једног сељачког поседа није био баш тако мали, Теориска вредност глобалне продукције могла би обезбедити живот села и напредовање пољопривреде. Али социјално економске прилике које су владале у руској пољопривреди показују да је такав статистички рачун прихода био погрешан и не одговара истини. Наиме, треба узети у обзир да велики део руског сељаштва не само није учествовао у производњи робне продукције, него је чак тражио за себе материјалну помоћ.

МАТЕРИЈАЛНО СТАЊЕ СЕЛА

На основу статистике од 1917 г. имовно стање села изгледало је овако: од целокупног броја сељачких кућа (око 15 милиона) без радне стоке је било 29 од сто, са 1 коњем — 49,2 од сто, са 2 коња — 17 од сто, са 3 коња — 3,4 од сто, са 4 коња — 0,9 од сто, са 5 коња — 0,5 од сто.

Таква имовна диференција села показује да велики број сељачких поседа који статистика обухвата није уопште учествовао у производњи, а камоли у расподели прихода.

Горњи подаци показују да је без радне стоке била скоро $\frac{1}{3}$ сеоских поседа, и да је скоро $\frac{1}{2}$ била са 1 коњем. Значи да су скоро $\frac{2}{3}$ сељачких имања спадале у ред сиромашних, и да нису могле учествовати у производњи робе, већ су само производили за домаће потребе. Из следеће таблице види се да је:

без усева било	10,6 од сто сељ. поседа.
са усевом 2 десјатине	30,4 „ „
са усевом од 2 до 4 десјатине	30,1 „ „
са усевом од 4 до 10 дес.	25,2 „ „
са усевом више од 10 дес.	3,7 „ „

Из овога се види да је 10,6 од сто сељачких кућа морало живети од вансеоског најамног рада; 30,4 од сто је радило за домаће потребе, бавећи се у исто време и најамним радом ван села; 30,1 од сто је радило за домаће потребе, а само 28,9 од сто учествовало у робној продукцији.

По подацима Статистичке управе руски сељак пре рата трошио је просечно годишње на своју исхрану:

биљних продуката	22 руб. 60 коп.
сточних продуката	15 „ 48 „
Свега 38 руб. 08 коп.	

А то показује да је просечно дневно сељак на своју исхрану трошио свега 10,5 коп. Али ово је био просечан расход сељака за исхрану. У ствари је било више сељака који нису били у стању потрошити ни овако малу суму. Треба само прегледати просечне годишње приходе једне куће по појединим категоријама па да се уверимо како је био мали приход сељака.

	Општи приход	Расход	Остатак
Куће без коња	118 р. 10 к.	109 р. 03 к.	9 р. 37 к.
Куће са 1 коњем	178 р. 12 к.	174 р. 26 к.	3 р. 86 к.
Куће са 2 коња	429 р. 72 к.	379 р. 17 к.	50 р. 55 к.

По подацима државне анкете просечни новчани приход сељака био је 1889 г. 17 руб. 83 коп. Међутим, порезе и друге државне дажбине су биле скоро двапут веће, тако да сељаци већином нису имали уопште новчаних средстава за обнову застарелих алата, а камоли за обнављање капитала.

Друкчије изгледа материјално стање сељака у земљама као што је на пример Швајцарска, где просечни сељачки посед даје чистог прихода око 3.360 рубаља, а општа продукција по хектару износи око 300 рубаља. Швајцарски сељак троши на сваку живу душу просечно годишње око 250 рубаља. У Сједињеним Америчким Државама фармер је имао просечни општи приход око 4.420 рубаља годишње, што чини 88 руб. 40 коп. прихода по хектару, а његов чист приход био је 1.044 рубље или 20 рубаља 88 копејки по хектару.

У чему је узрок таквог великог размимоилажења између материјалног стања руског, швајцарског и америчког сељака? Главни узрок био је у томе што се руски сељак врло дуго времена налазио у ропству. И после ослобођења он је био још дуго времена објекат грубе експлоатације од стране спахија. Земља се обрађивала на примитиван начин, агрономска правила већем делу сељака нису дуго била позната. Велики проценат сељака није био писмен. То су чињенице које су за руски аграр, односно за његову еволуцију, биле од судбоносног значаја.

Таква диференција имовног стања села имала је за последицу да су $\frac{2}{3}$ сеоског становништва биле у потпуном сиромаштву. Отприлике $\frac{1}{3}$ сељака тек што је могла просперирати. Главна маса имућних сељака падала је на јужне реоне, Сибир и на Северни Кавказ. Значи да се у овим реонима пољопривреда развијала у сагласности са захтевима пијаче.

Стварно, — тако је и било. У овим реонима сељаци су били најпросвећенији и најбоље наоружани техничким средствима. Још пре рата у овим реонима сељаци су радили с модерним машинама. На северном Кавказу и Херсонској губернији жива теглећа снага већ се пре рата замењивала техничком енергијом. Баш због тога су ови реони давали највећу и најбољу продукцију сходно захтевима пијаце. Познато је да су пшеница и остали житни продукти ових реона лако конкурисали на светској пијаци житним продукtima осталих светских извозних земаља. Сељачки жетвени приноси у овим реонима су били скоро двапут већи него у осталим реонима. Принос од 80—90 пуда (13—15 мтц) пшенице са једне дјесатине био је у последње време обична појава. То су били типични интензивни житни реони, где се научна агрономија примењивала у свима гранама.

ПОТРОШЊА ЖИТНИХ ПРОДУКАТА И КРОМПИРА

У предратној Русији продукција житних продуката трошила се на следећи начин:

потрошња сеоског становништва	46,5%
потрошња за исхрану стоке	16,4%
потрошња за семе	13,1%
потрошња за исхрану градског становништва	5,5%
потрошња за индустрију	2,0%
потрошња за исхрану војске	1,1%
потрошња за извоз у иностранство	15,4%

Ова таблица показује да се скоро 76% глобалне продукције житних продуката и кромпира трошило у селу за различите потребе, а само 24% ишло је ван села на пијацу. Ово потпуно одговара имовној деференцијацији села. Али било би сасвим нетачно кад би сматрали да се продавало само 24% целе глобалне продукције. Статистика је бележила сеоску потрошњу житних продуката, не узимајући у обзир делимичну потрошњу која је ишла из произвођачких реона преко канала унутрашње пијаце у потрошачке сеоске реоне. Према томе вишак пијачне продукције био је већи од 26%. Али и поред тога унутрашња потрошња села ипак је била врло велика, што је по свој прилици имало за последицу да је инвестициони капитал продирао у село врло слабо, због чега је село назадавало. Само у појединим местима јужних, а делимично и југозападних и југоисточних реона сељаци су обрађивали земљу на модерној основи. У осталим реонима сељаци су били робови дрвене ралице, везани за парченце земље.

(Наставиће се)

ШЕСТИНА СВЕТА

П. Н. Савицки, идеолог и првак руског политичког правца познатог под називом *евразизмо* издао је на чешком језику књигу „Шестина света”. Тако понекад називају Русију кад желе да нагласе огромне димензије територије коју она заузима на кугли земљиној. Истина, присталице евразиског покрета уносе у назив „шестина света” нешто значајније, крупније од просторног обележавања. Мото за евразиске тезе 1927 године гласио је: „Русија нашега доба диктује судбине Европе и Азије. Евразија је шестина света, чвор и почетак нове светске културе”.

Али политичка и историско-философска страна евразиског учења мање је интересантна него тезе у чијем се оквиру развијају мисли о Русији као нарочитом свету у географском и етничком погледу. Значајнији и научно мотивисан део овог младог учења јесу поменуте тезе; њима је посвећена баш књига талентованог и образованог аутора.

П. Н. Савицки већ ужива репутацију озбиљног научника у оној области науке којом се бавио. Његово име познато је и странцима. Његова научничка интересовања веома су разноврсна и оригинална, али, углавном, радови Савицког везани су за питања географије Русије као нарочитог света. Стога ћемо себи дозволити да упознамо читаоца са садржином овог оригиналног рада П. Н. Савицког, са исто толико оригиналним насловом, који говори о Русији као шестом делу света.

*

Аутор почиње своја излагања геополитичким подацима о Русији (геополитика је наука о географском распрострању и географском карактеру политичких удружења, т.ј. држава). Пре свега, подвлачи се грандиозност црта руске природе. Територија Русије претставља највећи копнени простор под једном политичком влашћу познат у светској историји последњих столећа. И ма да је Британска империја од краја деветнаестог века почела да надмаша по укупној површини својој Руску империју, делови прве Империје разбацани су и састављени од више десетина самосталних простора. Сем тога, највеће британске територије, које прет-

стављају непрекинуте масиве, као афрички доминиони и Канада, немају свака већу површину од десет милиона квадратних километара, док територија данашње Русије (СССР) чини површину од преко 20 милиона квадратних километара непрекинуте територије.

Овим огромним простором протичу реке које се убрљају у највеће на свету. Русији припада највеће језеро кугле земаљске — Каспијско море (изуевши његов безначајни јужни део), Аралско море и Бајкал. Последњи је највеће слатководно језеро света.

Три највеће руске равнице: Кавкаско беломорска, Западно-сибирска и Туркестанска, ако се узму заједно, претстављају једну од највећих равних површина у свету, а свакако највећу под једном политичком влашћу.

У исти мах, Русија није потпуно земља равница. Напореда са великим равницама, у њој су планине, које спадају међу највише у свету. Врх Белухе на Алтају налази се на 4800 метара надморске висине; Елбрус на Кавказу диже се до висине од 5629 метара. У Памиру и у руском Ђан-Шану број планинских врхова са висином већом од 5000 метара иде на десетине. Неки од њих имају до 7000 метара. На пример, врх Гармо у Памиру је на висини од 7495 метара. Изнад ове велике цифре надморске висине дижу се Каракорум (у Централној Азији) и Хималаји, достижући готово 9000 метара надморске висине. Из ових набрајања види се да висине других највећих планинских масива кугле земљине не могу да се упореде са врховима руског Туркестана. Највећа планина Европе, из Алпског масива, — Монблан има само 4810 метара висине. Чак и на Кавказу има десетак висова, који надмашују Монблан.

Руска територија има и много веома великих ледених површина. Ако се не узму у обзир огромне ледене површине северног поларног краја, већ само ове површине у пределима високих планина, ваља споменути најдужи простор под ледом у свету — Федченко у Памиру, који се протеже на 75 километара.

Забележивши овакве црте грандиозног у руској природи, Савицки са потпуним правом истиче да су ове црте доприносиле развијању осећања грандиозности у оном народу који се ширио овим пределима. Додаћемо да се ово осећање грандиозног снажно изразило у карактеру руског живота, руских навика, а специјално руске литературе и уметности. Зар није ово осећање грандиозног диктовало оде Ломоносова, великог научника и песника сеоског порекла, који је у Москву дошао са крајњег севера, где су тако величанствене баскрајне снежне равнице и неизмерна северна светлост.

*

Прелазећи на историју формирања територије Руске државе, наш аутор наводи историске податке о постепеном порасту Русије. Ми нећемо излагати све ове податке, пошто они не садрже ништа нарочито ново, али у овој глави Савицки даје своја интересантна израчунавања, којима су приказани основни моменти геополитичког развоја Русије. Наводимо неке од ових података: у моменту смрти Ярослава Мудрог (1054 године) руска држава обухватала је површину од близу једног милиона квадратних метара. Њене су се границе простирале од утока Неве на северу до средине Дњепра на југу, а са североистока од доње Оке допирале су на југозапад до Карпата. Касније се територија Руске државе осетно смањује. Овome доприноси читав низ узрока: заузимање доњег дела Дњепра од Половчана, распад Варјаго-руске државе, заузимање западно руских земаља од Литванске државе и, најзад, татарско освајање Русије. Све ово свело је Московску кнежевину на 300 хиљада квадратних километара 1474 године. У накнаду за то, она се идућег столећа осмоструко повећава. У столећу од 1570 до 1670 године Московско царство проширује своје границе од три и по милиона квадратних километара на четрнаест милиона. Друкчије речено, у поменутом стогодишњем временском размаку територија се учетворостручила. У току два следећа столећа, до 1885 године (коначно освајање Туркестана), површина Русије повећала се на 22 милиона квадратних километара. Касније су колебања у погледу простирања руске територије била безначајна (уступање јужног дела острва Сахалина Јапану и друго), све до завршетка Светског рата и формирања Совјетске власти.

Од 1918 до 1921 године Русија је изгубила територију у површини 765 хиљада квадратних километара, у корист лимитрофних држава, које су тада формиране или су раније постојале. Али, и поред тога, СССР сачувао је приближно исти геополитички облик као и Русија пре рата: површина СССР износи 21.156 хиљада квадратних километара. У погледу броја становништва Русија је пак претрпела осетан губитак. На територијама које су изишле из оквира Русије, рачунајући и Бесарабију, живело је 1914 године 17,3% укупног броја руског становништва. Стога, и поред тога што је 1914 године укупан број становника Русије био близу 169 милиона, и поред тога што је последњих година забележен велики природни прираст становништва, 1931 године Совјетска Русија имала је само 161 милион становника.

*

Али и ако је Русија претрпела губитак у погледу броја становника, општи изглед њених граница може се данас сма-

трати повољнијим него у предратно време, када се она граничила са Немачком и Аустријом. Ова повољнија ситуација је у томе што суседне државе данас по својој материјалној моћи стоје иза СССР. За мир на границама ова чињеница је од веома позитивног дејства. Данас се целокупном становништву СССР, које броји 161 милион људи, може противставити становништво граничних држава, од Финске до Авганистана, становништво укупно од близу сто милиона људи, и то подељено у осам држава. Много је компликованија ситуација на Далеком Истоку. Слабо насељени руски Далеки Исток веома је тешко бранити од претензија густо насељених суседних држава Источне Азије. Питања одбрабне границе на Далеком Истоку постала су, у вези са манџурским догађајима, нарочито актуелна.

По мишљењу П. Н. Савицког, суровост сибирске климе претставља готово главну заштиту границе, а нарочито се то односи на суровост зиме, коју Руси, навикнути, лако подносе, док за народе осетљивије према хладноћи то претставља озбиљну препреку у погледу освајања терена и учвршћивања. Суровост климе и ненасељеност краја претстављају исто тако основну заштиту и северне и ледено-морске границе Русије.

Основно је правило да је за сваку државу један од најбитнијих момената њено повољно простирање према морима. Али, на жалост, географски положај Русије у погледу мора не може да буде сматран за повољан. Морска обала која данас припада Савезу ССР, подељена је у четири потпуно одвојена, како у економском, тако и у војно поморском погледу, дела. Веома је тешко остварљива и далека, а у ратно доба потпуно неизводљива, морска веза између руских обала Црног и Балтичког мора. Тежак је кружни пут из Балтичког мора у Бело, Карско и Баренцово. У великој мери отежана је веза између поменутих мора и вода Далеког Истока пошто пут пролази кроз Ледени Океан. Руска морска обала као да је расечена на четири дела, а сем тога, претежном већином, то је обала мора изложених смрзавању.

Борба за јединство морске обале, за савлађивање њене разбацаности за Русију је, свакако, нешто најбитније у погледу побољшања њеног географског положаја — сматра Савицки. И то је веома потребно Русији, не само ради водних и одбранбених циљева, већ и за циљеве привредне и опште културне. Тиме се објашњавају многобројни покушаји учвршћивања сигурне северне везе, између беломорског дела руске обале и обале на Далеком Истоку. Пут између ових делова иде дуж руских обала северног Сибира.

Што се тиче борбе смрзавањем, пред руском техником искрсава задатак да постане прва у свету у погледу ломљења леда. Још ту скоро руски ледолом „Красин“ изазвао је

опште одобравање за време спасавања експедиције генерала Нобила, доказавши своју изузетну издржљивост и прилагођеност северној стихији. Као и у прератно доба, овај се посао налази у Русији на доста високом нивоу.

Даљи корак у савлађивању разбацаности руске морске обале била би изградња беломорско-балтичког канала, којим би саобраћали бродови. Тешко је предвидети, вели Савицки, којим се средствима може послужити Русија у будућности, тежећи да осигура јединство своје обале. Али нема сумње да ће цела даља поморска историја Русије бити у знаку борбе за ово јединство.

Расматрајући однос између Русије и океана, њену борбу за јединство обале, наш аутор обраћа нарочиту пажњу на то да Русија сама по себи претставља неки оригиналан „континент-океан“, непрекидни континентални масив.

*

Развијајући своје мисли о Русији као о нарочитом континенту-океану Савицки посвећује читаву главу у књизи коју приказујемо. У почетку он истиче низ признатих истина из подручја науке о светској привреди. Јединствена светска привреда, каже наш аутор, неизбежно се узима као привреда „океанска“, т.ј. велике количине артикала светске привреде упућују се, углавиом, океанским путевима, а не копненим. Разлика у димензијама океанских и сувоземних путева толико је велика да континенталне државе, приморане махом да се користе сувоземним транспортом, изгледају осетно погођене. За своју робу они примају мање него друге земље, док за артикле увоза плаћају више него остали. Ако су изоловане од света, ове су државе осуђене на економску примитивност; при њиховом пак уласку у „светску привреду“ делује неотклоњива власт привредно географске запостављености.

У целини, Русија, са гледишта услова за учешће у размени добара океанским путем, претставља најзапостављенију државу света. Поред чињенице велике удаљености претежног дела њених области од морске обале, истиче се замрзавање руских мора и њихова затвореност. Све ово ставља Русију у услове којима у осталом свету нема сличних.

Једини начин за континенталне државе да уклоне неповољне последице своје континенталности налази се у сузбијању, у границама континенталног света, неограниченог господарења принципа океанске светске привреде. Неопходно је потребно развијати, у оквиру континенталном, узајамну размену, која, под извесним условима, може да пружи више него светско тржиште. Савицки даје низ израчунавања, ко-

ја доказују да је оваква размена рентабилна, али је један од обавезних услова — постојање одговарајуће тражње и одговарајуће производње. Највећи значај добијају тамо где сфера суседних континенталних области има највеће просторно привлачење и где ове области привредно испољавају највећу разноликост.

У овом погледу, Русија садржи ванредну разноликост и богатство хладних и умерено хладних реона (шумовити и у погледу земљорадње веома погодни Север, плодни центар, Југ, Исток), који се допуњавају областима умерено топлим (Северни Кавказ, Крим) и делом субкарпатским (Закавказска област, Туркестан). Постоје реони које је сама природа одредила искључиво за шумску привреду („тајга”), са богатим погодностима за земљорадњу (пшеница), истакнути реони искључиво за сточарство (Прикасписке и Киргиске степе). У ову сферу улазе и области које располажу изворима за развој индустрије (Донски басен, Урал, Алтај, Беломорско-Ладошки реон као област белог угља).

И Русија, која по мишљењу Савицког, показује кроз последње векове велике потенције своје моћи и велику устремљеност тражења, не задовољава се улогом позадине светске привреде. У својој привредној устремљености она ће неизбежно прићи — и прилази — интензификацији своје пољопривреде, која задовољава унутрашње потребе. Запостављеност великог круга њених области у погледу транспорта нагнаће да се не рачуна са светским тржиштем и створиће центре производње многих артикала, који су раније били импортирани. Стварање оваквих центара опет ће проширити базу и појачати активност привредних струјања у континенталном оквиру. Многе од набројаних појава запажају се већ и сада, у „периоду изградње”, који је предвиђен петогодишњим планом. И може се поуздано рећи да ће на бази интензивног искоришћавања принципа континенталних суседстава географски свет Русије у једном моменту будућности заиста пружити слику извесне привредне самосталности. Ово неће бити каприц политичких момената, већ неопходно, неотклоњиво узајамно гравитирање држава упућених једна на другу снагом своје океанске запостављености. Овакво узајамно гравитирање опредељено је објективним географско техничким фактором. Државна политика упућена стварању самосталности у економском погледу може само да допуни и да појача утицај овог фактора.

Наравно и на океану Русији припада будућност — нарочито је актуелан проблем освајања Леденог Океана за бродове. Али, ма колико да су велики ови задаци, за Русију још већу важност имају проблеми искоришћавања конти-

ненталних суседстава, уз оријентисање у правцу оних особина које формира у Русији њена битна одлика непрекидног континенталног масива.

*

Прелазећи на упознавање са главним географским одликама Русије, П. Н. Савицки прво даје сажет преглед испитивања руске територије. Укратко, он излаже сва руска географска открића до 1915 године. После револуције, географска активност Руса ни у колико није ослабљена. У смислу открића, ова активност усредредила се првенствено на Арктичком Океану и на границама Индије.

У свом даљем излагању Савицки се придржава чисто евразиске географске концепције. Он тврди да се на основу географских обележја из основних масива земаља Старог Света може издвојити нарочито један географски свет — свет евразиски, који се својим границама приближно поклапа са политичким границама Русије. Све што се налази западно од њих — то је Европа, јужно и југоисточно — Азија, вели Савицки. Евразију ваља одвојити од Азије са истом одређеношћу као и од Европе. Азија, Евразија и Европа су „географски светови“, простори који се могу по извесним обележјама изложити у исти мах реалној географској карактеристици. Да би потврдио своју мисао да Русија, поред свих својих политичких и историских особености претставља исто тако и нарочити географски свет, аутор у три поглавља своје књиге говори о ботаничким и теренским факторима руских равница, о климатским особинама и о зоналном принципу у распоређивању најважнијих врста животиња. Са гледишта стручњака научника, ова тврђења Савицког изазивају читав низ оспоравања. Нарочито се оспорава принцип ширинских зона, коме је тобоже потчињено распоређивање теренских фактора у погледу флоре. Нећемо на овоме месту да претресамо ова специјална питања. Само ћемо истаћи да је постављање питања о заокругљености и особености Русије у географском погледу изазвало велико интересовање и измену мишљења у географским научним круговима. Кад се занемари евразизмо као такво, ваља ипак признати да нам и са чисто научног гледишта питања која је покренуо Савицки, откривају Русију с нове, непознате стране.

*

Последњи део књиге Савицког, историски, претставља специјални интерес. Ово је већ у пуној мери евразиска историја, која може да привуче пажњу самом својом оригиналношћу. Углавном, пак, четири главе историског дела нису цели-

на, пошто су то ранији ауторови чланци међусобно одвојени временским размацима, а написани у циљу развијања евразиских гледишта. Они се тичу општег питања миграције културе, степе и везаности за један крај, значаја номада у евразиском свету и низа других питања руске културе интересантних са гледишта евразијаца.

НАД ГРОБОМ БОЛДИРЕВА

ШКОТА*)

1903—1933

Кад се сандук појавио у дворишту Монпарнаске цркве — лагано и важно, а то ми је двориште изгледало као тамничко у Таганки, сетио сам се да је Шкот исто тако ушао код нас на „Вила Флоре“, где смо живели 1927 год. — и познао сам да је из тог дрвеног врло узаног, лаганог и важног сандука, као и онда из његовог врло уског али уредног капутића, — „гледала сиротиња“.

Последњи дани Ускрса — „Христос Васкресе“, са којим је почето и завршено опело, и иза тога необичног — ускршњег расположења — при погледу на сандук покривен црним застирачем и сиротињским цвећем, али ипак цвећем! — није се осећала смрт. И тек тамо на далеком, отвореном као усред пустог поља, Тие, кад су у један од узаних, у редовима сипемљених гробова пале прве грудве — тврда грудва за грудвом, — земља о дрвени поклопац сандука, — тај супротан звук узвику човека који први пут угледа свет — последњи без одјека у свету, тад сам свим бићем својим до дрхтавице осетио потмули и неумитни глас смрти. Али сам исто тако разумео да више не треба „мислити“, бар је сва мора вероналне температуре свршена . . . а о сновима у бестемпературном „самртном сну“ нисам ни помислио.

Живот Шкота за ових шест година од нашег сусрета је

* Иван Андрејевич Болдирев (Шкот) родио се 12 новембра 1903 године у Москви. 1920 године свршио је 49 радцу совјетску школу другог ступња, бившу московску IV гимназију. 1921 год. отушио је на хемиски одсек физичко-математичког факултета московског универзитета. 1924 год. у пролеће био је ухапшен по оптужби за „антисовјетски рад“, одлежао је 8 месеци у тамници и административним путем био протерао у Наримски крај. Сав његов „антисовјетски рад“ састојао се у томе што је на универзитету припадао „академској“ групи: хтео је да се бави науком, а не „комунистичким хелијама“, т.ј. није се бавио никаквом политиком. Из прогонства, из Колпашева ошинутовао је нелегал-

— круг напрегнутих мисли, тежак књижевни пут, напоран физички рад и тешка болест.

„Међутим, и најупорнијем је потребан неки предак! просто да се испава, промени место — тада ће и у најтежој бољци освежена снага дати — наду!“ То се ја сам са собом не могу да помирим, да учиним тако и да свршим непо-вратно.

А какви су ти гробари — засули су, али не сасвим — стоје над незасутим гробом: „остало је још за једно три лопате, сутра ћемо свршити!“ Не треба се нарочито досећати: неко је дао пет франака — погледамо: а оно већ све готово. Дадосе још — а већ је и крст забијен, стављају цвеће. „Такав им је занат“. — рече неко. Баш као деца.

У сећању на човека увек остаје ма и последња ситница, али што нарочито дира и постаје незаборавно: то је било још тад, за време првог познанства, Шкот је донео на Ускрс малу гранчицу јоргована, не може се ни назвати грана, већ тако неки комадић од гране са белим звездицама — цветовима, из које је — — — и ја се сетих: једном су нам опет на Ускрс „добри људи“ послали корпу са ђурђевком — „право из Нице“ — а коштала је шездесет рубаља, као што је објаснио доносилац, доцније сам већ у Паризу често виђао такве корпе, — чудновато свеж ђурђевак! — али још никад нисам видео, већ само једном такву грану, из које је — „гледала сиротиња“, и пред њеним болом у вихору мојих мисли и дубини мојих осећања освежио се сто, соба, „Вила Флоре“, Авнија Моцарт — цео Париз. И сад се бринем о нашем последњем цвећу: гробар је навикао на то — неће ни приметити кад га чизмом згази! — венац од „Техничке школе“, где је последњих година Шкот учио, до крста су ставили, а од крста у реду цвеће оних који се последњи пут сетили и видим наше беле раде — успомена на његову материнску домовину Русију а и ђурђевак.

„У вашим странствованима, Иване Андрејевићу, пут вас је навео на „Вила Флоре“ у мој свет „по карнишама“ и свет „речи“, ви сте ступили на тежак пут „речи“, али реч — „реч без новаци, и ако је најусијанија, она је ипак бес-

но у Томск у јесен 1925 год., а 1 октобра је прешао совјетско-пољску границу. Јануара 1926 год. дошао је с једном радничком групом у Француску. Од 1927 год. настанио се у Паризу у најзабаченијем хотелу у Rue Lyonnaise, где налази уточишта последња париска сиротиња. Ту је почео његов књижевни рад. Крајем 1927 год. према његовој приповетци из живота руске сиротиње појавила се у новинама „Дни“. 1929 год. изашла је његова књига „Дечади и девојчице“ — његове успомене на године у совјетској школи. Болдирев је био један од првих ученика књижевног круга „Кочевје“, који су у Паризу створили В. И. Лебедев и М. Н. Слоњим.

крвна, ништа!" и шта сам могао и шта могу да учиним за пласирање књижевних дела? — ништа. А тај рад — уосталом, зар сам могао да вас зачудим и највеликосрднијим цепидлачењем? — ви сте сад тако снажног корена: вама је полет и надирање — наследна стихија".

Род Шкота потиче од „старога Шкота" Џемса, Јакова Јаковљевића, ког су дуго памтили у Москви: „преорати сву руску земљу усавршеним оруђима и научити руску децу да говоре енглески! — ето са каквом је замишљу Шкот пре сто година дошао у Русију. Његов син Александар био је ожењен тетком Љескова, и за судбину Љескова породица Шкота имала је одлучујући значај.

Име Љескова Иван Андрејевић је слушао од детињства, само близину није никад осетио. Не Љесков, већ Достојевски, а нарочито „Неопходно разјашњење" Иполита из „Идиота" и Кирилов из „Злих духова", ето куд су биле уперене очи Шкота.

Паметан, што је велика реткост, и начитан, што се такође не налази често, није био фриволан ни лакомислен човек — озбиљан, без оне „шаљиве безбрижности", добро је рецитовao и лепо се смејао... и решавао замршене задатке, он би постигао своје и постао би мајстор у књижевном послу.

У пролеће 1927 године пред свој полазак у Нормандију на рад у Коломбелу, на нашем првом сусрету, Шкот ми је донео причу у стилу Леонида Андрејева, беспредметну, где су лица Електрон, Океан и Гласови. Али у разговору дознадох да он има руских успомена — приповетку „Дечаци и девојчице", погребену у „Современим Запискама", а, осим руских успомена, има и опажање из „живог живота" Руса у Паризу — низ приповедака: „Колачи Ивана Степановића". С тим „колачима" почео је његов књижевни рад под презименом Болдирев.

У металургиској фабрици, где је посао био врло тежак — „стално на промаји или понекад на киши свих осам сати", и после рада у соби — касарни за четрнаест људи, Шкот је „стално и упорно" писао „Шарени дармар". Трећа његова тема била је: „Сан и лудило".

„Дечаци и девојчице" изашли су 1929 год., као засебна књига у издању „Нови писци" — „Москва".

Али ни „снови", ни „колачи" нису изишли, и продужење није се појавило — уосталом, где и да се појаве? А ту још и „строгост према себи" и „одговорност" — надрљати је лако и то још много и много, Шкот је врло добро разумео смешан и бедан полжај „вештачког" писца или славу „кинематографског" лептира.

Са гробља нас је повезао Шкотов друг даљим путем, али пут нам се није учинио заморан: говорили смо о Шкоту,

о његовој судбини — сетно смо говорили о томе како је хладан и опор круг човечије судбине — пред очима нам је прошао човек! — И док сам говорио, руке су ми гореле. На обали, у близини Сен-Мишела аутомобил се заустави — из-вирих кроз прозор: „затворен пролаз!“ (бледо камење Нотр-Дама учинило ми се још блеђе!) — и одједном на узаном простору усред људи, што лактовима крче себи пут... познао сам ту — „гледала је сиротиња“ — моја — нераздвој-на сестра са целим њеним болом, гњевом и тајном непомир-љивом свирепашћу.

ИЗМАИЛ ВАСИЉЕВИЧ БАЈЕВ

15 августа 1933 године у Београду, после краће болести, умро је у педесет осмој години живота сарадник „Руског архива“ Измаил Васиљевич Бајев.

Покојник је био родом са Кавказа, Осетин, али руска култура прожимала га је потпуно. Он је искрено волео Русију и у своме јавном раду ватрено је бранио идеју неодвојивости судбина многобројних народа Русије од судбине руског народа. Ову идеју он је упорно бранио и после болшевичке револуције у Русији, када су почели да ничу сепаратистички покрети, а нарочито међу кавкаским наро-

дима, чији су претставници тражили потпору изван Русије. Измаил Васиљевич Бајев располагао је великом ерудицијом, која му је омогућивала да ставља питања на широку базу и да налази одговоре у духу данашњице, уздижући се у обради тих питања на ниво потпуне објективности.

Он је био дубоки познавалац Истока а нарочито турског и муслиманског света. Научивши турски језик, а исто тако и арапски, он је добро познавао историју муслиманске религије и њене битне основе; он је са љубављу пратио развој савремене Турске и био искрени присталица успостављања добрих односа између ње и Русије.

Као руски интелектуалац он је имао и одушевљење за несебичну јавну делатност, одушевљење својствено руској интелигенцији. Још у младости, као студент Московског универзитета, он је био протеран на две одине у Сибир

због учешћа у студентском покрету. Ово је тешко утицало на његово здравље.

Судбина Русије и њених народа увек је привлачила његову пажњу. У последње време он је приступио обради важног проблема о историјским путевима Русије. Овај рад остао је незавршен. Према савременим догађајима у Русији покојник је заузимао став ретке објективности. Он је сматрао да је стари поредак у Русији ликвидиран дефинитивно. Али у болшевизму са његовим насиљем у свим областима људског живота Бајев је видео само привремену појаву. У нејасној магли будућности он је назирао процват Русије и малих народности везаних са њом, сматрајући да се већ у савременим условима ударају снажни темељи за будућу заједничку економску и културну сарадњу свих народа, који живе на огромној руској територији. Веру у бољу будућност ових народа он је црпао у привлачности руске културе и у одликама духовног склопа руског народа страног оној немарности коју завојевачи показују према побеђенима.

У „Руском архиву“ покојник је објавио следеће чланке:

1) „Мореузи и руска дипломатија у прошлости и садашњости према том питању“. („Руски Архив“, бројеви X—XI и XII).

2) „Проблеми мореуза после Светског рата“ („Руски Архив“, бројеви XIV—XV).

3) „Пољско питање и стара руска власт за време Светског рата“ („Руски Архив“ бројеви XVI—XVII).

4) „Пољско питање и руско-немачко пријатељство“ („Руски Архив“ бројеви XVIII—XIX).

Измаил Васиљевич Бајев сахрањен је 16-г августа на београдском гробљу у руској парцели. Пред раком покојника окупили су се, да му одаду последњу пошту, сарадници „Руског Архива“, „Земгора“ и лични покојникови пријатељи.

Уредништво „Руског Архива“

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ

Руски часописи у иностранству

Друштво словенских жена приредило је у Прагу и у Брну у току маја занимљиву изложбу илустрованих словенских часописа. Руске часописе за ову изложбу дао је Руски загранични историјски архив. Били су изложени и емигрантски и совјетски часописи. Совјетски часописи су били заступљени у ограниченом броју, шест до осам листова, међу њима „Прожектор“, „Красная Нива“, „СССР на стројке“, „Крекидил“ и др. Руских емигрантских илустрованих часописа било је изложено више од 50. По својој спољашњости они су будили различито и различито интересовање. Многи од ових часописа издају се већ неколико година и заслужили су у емиграцији опште признање. Међу такве часописе могу се убројати париска „Иллюстрированная Россия“, харбински „Рубеж“, париски „Театр и Искусство“, шангајски „Прожектор“ и други. Упоредо са овим већина емигрантских часописа издани су познати број свезака: али ако једни часописи престају излазити, на њихово место долазе други. Ризки „Перезвоны“, са богатим репродукцијама слика руских уметника, раскопна берлинска „Жар-Птица“, која је обустављена на четрнаестом броју, париски „Театр и Искусство“, „Мир и творчество“ долазили су да

се међусобно замене. Архив је имао велику количину илустрованих емигрантских часописа, али је наложено само 50, с обзиром на ограничени простор који му је одређен на изложби, а исто тако и с обзиром на годину издања часописа. Били су изложени часописи само из три последње године.

Тако је падала у очи разлика у мотивима илустрација совјетских и емигрантских часописа. Док се у совјетским часописима претежно виде слике награде, фабрике, радионице, пољски радови, затим портрети вођа партије, радника-пионира, веома често снимци деце и младића, дотле се у емигрантским часописима понајчине даје места прететаницима уметности, глумцима позоришних и филмских, сликама из разних спортова, разним конкурсима за лепоту, а и сликама из прошлости Русије.

Али поред илустрованих часописа, историјски Архив је дао за изложбу и две занимљиве велике таблице, у којима се дају обавештења о снимка заграничним руским часописима. Прва таблица показује број часописа по годинама и по њиховом карактеру за године 1918—1932.

У току означеног периода ван граница Русије изишло је руских часописа под 1050 назива. По свом карактеру они су подељени овако: политичких 280, религиозно-морал-

них 102, књижевно-друштвених 10, часописа за књижевност и уметност 115, историских 13, професионалних, корпоративних и билтена друштвено-емигрантских организација 201, војних 71, козачких 34, дечјих 21, спортских 17 итд.

За поменуто време највише руских часописа изишло је у Француској (185), у Немачкој 122, у Чехословачкој 108, у Југославији 73, у Бугарској 51 итд. по свима земљама све до Аустралије, где су изишла два часописа, Јужне Америке — 7, Јапана — 9 и Италије — 2. Велики број часописа излазио је у Харбину. Архив је примио 147 харбинских часописа. Таблице показују поступан пораст количине часописа различитог карактера. У том погледу политички часописи су на првом месту. Поступно расте и број религиозних часописа. У 1922—23 години било их је 11, а од 1929 године њихов број већ премаша 30 назива, достигавши у 1932 години 36. Осетно расте број и војних часописа. Њих је излазило у 1924 години 8, а у 1932 години — 31. Карактеристичан је пораст и по земљама. У 1922—24 г. највећи број часописа излазио је у Немачкој, али доцније је Немачка уступила своје првенство Француској, куда се преселио културни део емиграције.

Број часописа у Југославији и Чехословачкој држи се безмало на истој висици, али последњих година, услед кризе, многи часописи издају се литографисано, јер је овај начин јевтинији.

На изложби је прочитан низ реферата о историји и савременом стању словенске журналистике.

О десетогодишњици Руског заграничног историског архива у Прагу

У почетку 1923 године у Прагу јавила се мисао о потреби прикупљања грађе, која карактерише боравак руске емиграције у иностранству. Ради остварења ове замисли у фебруару 1923 године био је установљен Архив руске емиграције, који се ускоро претворио у Руски загранични историски архив. Архив је имао задатак да скупља, чува, сређује и научно обрађује материјал, који се односи на историју друштвених и револуционарних покрета у Русији, на учешће Русије у светском рату, на фебруарску револуцију, на октобарски преврат, на грађански рат и на савремену емиграцију.

Тако је почео занимљив оглед прикупљања историске грађе у периоду који је најблизко догађајима необичне историске важности, која омогућава укретређивање и чување за будућег историчара оне грађе, која је у опасности да се разбаца, изгуби, па чак и уништи за будућа времена. Значај овог опште-руског рада ускоро ће бити оцењен од стране руских научника, историчара и друштвених радника разних правца, који су ушли у управни одбор Архива, или који су почели сарађивати с Архивом из разних места по којима су расејани Руси у емиграцији.

Још првих година по оснивању у Архив је почела притицати грађа, и то притицање је у позитивним годинама све живље у колико се и делатност Архива у току времена развија. 1923 године Архив је био смештен у једној малој соби и имао три службеника, али је доцније поступно прелазио у пространије куће, и данас заузима три спрата једне ве-

С. Постников

тике зграде са тридесет соба, а службеника има више од двадесет. Количина грађе прикупљене за ово време обележена је овим цифрама: скупљено рукописа мемоарског карактера — 708 наслова, 1.315.547 листова докумената, 29.532 књига, 65.449 бројева часописа, 500.322 броја новина. Само у 1932 години ушло је у збирке Архива: рукописа и докумената 207.668 листова, 3.495 књига, 8.670 бројева часописа и 45.028 бројева новина.

У нашем часопису у своје време су већ дани подроби описи библиотекe и документарних одељака овога Архива (в. № 13 Руског архива), те стога нећемо овде опет набрајати све сабрано историско богатство. Рећи ћемо сада да је Архив већ и у садашњем свом стању тако важна установа да ниједан историчар који проучава историју Русије последњег периода — не може обити грађу коју је Архив прикупио. А осем тога специјална библиотека Архива већ и данас привлачи у Праг научнике из других држава. У 1932 години, у Праг је долазило, ради рада у Архиву, 15 научника, од њих четворица из Америке.

С. Постников

Марк Слоњим: Портрети совјетских књижевника. Издање „Парабола“. Париз 1933 год. стр. 170.

Марк Слоњим, као књижевни критичар и посматрач развио се и на радио у емиграцији. Зато ипак иде својим путем, потпуно независно од опште емигрантског односа према књижевним делима руских писаца који су остали и одрасли у совјетској Русији. Опште мишљење целе емигрантске критике, а скоро и свих емигрантских писаца потпуно је негирало макакв уметнички значај

„совјетских“ писаца. Познат је по-лупрезриви однос према њима Буњина, Хинкузове, Мерешковског и др. По њиховом мишљењу права руска уметничка књижевност је само у емиграцији. Недавно су се на јубилеју емигрантског часописа „Современница Записки“, поводом изласка његовог педесетог броја, могли чути говори руских емигрантских књижевника, да су они со руске културе, да су Савремени Записки најбољи руски часопис, какав уопште постоји и да у том листу налазе таква њихова дела, које Совјетска Русија, наравно, није у стању да пружи. Али последњих година и емигрантски критичари морали су ипак да признају да се руска књижевност не ствара само на обалама Сене, већ и у Москви и Петрограду. Пре десетак година, међутим у емиграцији се није озбиљно говорило о совјетској књижевности. А тамо су дотле писали и радили — Пастернак, Мајаковски, Јесенин, Леонов, Захјатин, Толстој, Фејин, Пилњак, Воеводод Иванов, Бабел, Зощенко и други.

М. Слоњим је био један од мало-бројних емигрантских литерата, који су тада без колебања изјавили да се руска књижевност продужава у Русији. Како у руској емигрантској штампи (Воља Русије, Глас Русије, Дви и др.), тако и у иностраној штампи Слоњим је писао о свим већим књижевним делима, која су се појављивала у домовини, упознавао је читаоце са књижевним обликом појединих писаца, а у неколико часописа водио је годишње прегледе књижевног живота у Русији. Многа књижевна мњења и одзиви, која се данас сматрају за неоспорна, тада су се морала спроводити с муком и борбом. У последње време нико се у књижевним круговима не би усудио да негира поезију Мајаковског

Међутим, пре неколико година о њему су говорили само као о рекламу. — О поезији Јесељина почели су озбиљно да говоре тек после трагичне смрти овог лиричара. Међутим, Слоњим је морао да утроши доста мастила и многа предавања да одржи да би доказао чари Јесељникове поезије. Много је пута због тога и сам био подвргнут нападима и неповољним одзивима. Слоњим је први запазно Леонида Леонова, кога данас сви отаџбају за најбољег совјетског прозаичара и чiji су романи — *Допов*, *Јазавци* и *Соћа*, као и низ приповедака преведени на многе језике, он је уочио прва његова дела и прештампаво их у „Књизи Русије“ са чланцима о том писцу. Емиграција није стварно познавала ни Евгенија Замјатина, Слоњим се међутим потрудио да је упозна са њим прештампававши његове приповетке и роман „Миг“.

Сад је М. Слоњим издао на руском језику књигу „Портрети савремених руских писаца“, у којој пише о свим овим горепоменутиим писцима. Српски читаоци упознати су већ са садржином те књиге, зато што су се поједини чланци већ појављивали у „Руском Архиву“, а затим су били издати као посебна књига. Зато нећемо излагати карактеристике тих писаца о којима говори аутор. Истаћи ћемо само то да су му те карактеристике ојачане. Отворено признајем, да ми се Слоњимови „портрети“ и по начину и по суштини више свиђају од Ајхенвалдових „Силуета писаца“ познатих у руској књижевности. Слоњим као сестрин Ајхенвалда, у сваком случају није испоа мање даровит од свог ујака. Али да ме не би осумњичили за пристрасност, навести мишљење В. Ходасевића, песника и критичара, човека врло

културног, који по своме карактеру није склон похвалама. Само морам предупредити да Ходасевић није потпуно задовољан Слоњимовом књигом. Ево шта пише поводом ње у свом великом фељтону штампаном у париском руском листу „Возрожденiе“:

„Изгледа да се ништа не може рећи против покушаја аутора да изнесе низ посебних књижевних карактеристика. Књига написаних по том систему има доста, неке од њих су врло успеле. Њихова вредност зависи само од проишљивости аутора од његове уметности да постигне оно што најбоље карактерише датог писца. Говорећи кратко, врлина карактеристике природно се одређује способношћу за разумевање и приказивање карактера. Сматрам за своју дужност да истакнем да Слоњим поседује такву способност у довољној мери. Портрети које је он насликао могли би бити и истинити, и оштри и изразити. Шта више, све те особине они већ и сада имају, — али не потпуно. Уместо завршених портрета имамо само лако набађане скице. Дати портрет књижевника значи пре свега — потпуно претставити његову стваралачку трагедију (у суштини свако стваралаштво је унутарње трагично). Те стваралачке трагедије совјетских аутора Слоњим је приказао и сувише непотпуно: то се није десило услед недостатка уметности или недостатка анања: и једним и другим наш аутор савршено влада. Само он се свесно одрекао једног услова, без кога совјетски писци не могу бити ни до краја схваћени, ићи до краја учињени разумљивим“.

Као што видимо из овог цитата, и Ходасевић признаје да Слоњим има дар за приказивање карактера писаца, премда се не слаже са методом прилажења писању тих ка-

рактеристика. У томе се и закључује улога Слоњима, као савршеног критичара, што он својим чланцима у почетку назива реакцију а врло често и оштре нападе како у емигрантској тако и у совјетској књижевности. Поводом дате књиге московска совјетска „Литературная Газета“ овога се пута само простачки избјецула, немајући средстава да у суштини полемише са аутором тако да бар покаже да расправља и са озбиљним аргументима.

Какав је то метод што се није свиео ни Ходасевићу ни Литературној Газети? Аутор вели у своме предговору да он не пише историју совјетске књижевности и зато не разматра оне природне чињенице или вештачке мере, који су тих година деловале на њу. Његов задатак је нише ограничен: дати карактеристике појединих писаца. Он даје писце посебно као уметнике, чије стваралаштво разматра без политичких услова њиховог рада. Поводом тога Ходасевић говори да ако политичке, социјалне и животне прилике могу бити донекле налете и ван заграде, — то се не може урадити без великог уштрба баш онда кад је реч о писцима СССР. Они су са свим тим тако нераздвојно везани, како нису били везани никоји уметници у ниједној епохи ма у којој земаљи. У том погледу, вели Ходасевић, њихова је судбина беспримерна. Њихов се живот и стваралаштво сваког тренутка и у великом степену подвргавају баш оним „природним утицајима и вештачким приликама“ од чијег се разматрања Слоњим свесно одрекао. По мишљењу Ходасевића такав метод није могао проћи олако. Метод који је више или мање оправдан у свим другим приликама, постаје из основа погрешан чим се примени на совјетске писце.

И Стаљинови критичари нису задовољни из истог разлога. За њих писац не постоји сам за себе, он се може разматрати само као претставник интереса једне или друге класе. А Слоњим још истиче код совјетских писаца, успркос свих нарадаба, испољавање хуманих идеја, које су увек доминирале у руској књижевности.

Комунисти би хтели потпун раскид са основним идејама руске књижевности, а Слоњим, претресајући дела најдаровитијих совјетских писаца сведочи о крвној вези с њиховим претходницима.

Совјетски писци су лишени многих права у својој домовини. Нико ме од писаца других земаља сигурно да нису познате оне муке које они трпе због немања могућности слободног стварања. Па ипак они раде и стварају..... Истина да сваку мисао, сваки њихов написан ред совјетски критичари би хтели да оцењују са гледишта своје школске догме лењинизма, стаљинизма, и јавно би га знао још чега... Али од тога њихова дела не престају да буду дела уметности. Зашто онда да их ми лишавамо права на онакву исту критику, на коју рачуна Ходасевић кад пише своје песме. Кад бољшевици оцењују стваралаштво Ходасевића, везујући га са интересима оног издавача, који га штампа, онда ми то сматрамо у најмању руку за глупост. Мишљења смо да и совјетски писци не цене баш високо своје московске критичаре. Али у оваком случају они су у праву да се надају да ће их слободна руска критика, бар понекад претресати просто као уметнике ван проклетих прилика живота. Ходасевић сасвим тачно каже да је свако стварање у суштини унутарње трагично, па је зато, додаћемо ми, оно још и њи-

тимно и доминирајуће. О тој унутарњој суштини стварање совјетских писаца наш аутор говори у својој књизи. А кад буде писао историју савремене књижевности, кад буде морао да говори и о општим условима књижевног совјетског живота,

тад ће претрести и оне услове стварања о којима говори Ходасовић.

Мислим да и самим писцима о којима пише Словин не може бити криво што их није ставио на класну полицу.

С. Постников

Издање Научног Одељења „Земгора“ у Краљевини Југославији, Београд, Коларчева улица 9. Телефон 20737. — Уредник, проф. ПАВЛЕ СТЕВАНОВИЋ, Професорска колонија, улица Рачког бр. 3. — Власник удружење „ЗЕМГОР“, Коларчева, 9 — Претседник „Земгора“ Т. МАХИН, Земун, Руска улица бр. 7.
